

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

FRANSIZ KAYNAKLARINA GÖRE KIRIM HANLIĞI (1700-1768)

Dilek TIĞLIOĞLU KAPICI

Doktora Tezi

Ankara, 2022

FRANSIZ KAYNAKLARINA GÖRE KIRIM HANLIĞI (1700-1768)

Dilek TIĞLIOĞLU KAPICI

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Dilek TIĞLIOĞLU KAPICI tarafından hazırlanan "FRANSIZ KAYNAKLARINA GÖRE KIRIM HANLIĞI (1700-1768)" başlıklı bu çalışma, 27/05/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Başkan)

Prof. Dr. Rüya KILIÇ(Danışman)

Prof. Dr. Fehmi YILMAZ (Üye)

Prof. Dr. Yunus KOÇ (Üye)

Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Dilek TIĞLIOĞLU KAPICI

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Rüya KILIÇ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Dilek TIğLIOğLU KAPICI

TEŞEKKÜR

Bu tezin ortaya çıkmasında katkısı olan isimlerin başında hiç şüphesiz desteğini ve ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Rüya KILIÇ gelmektedir. Kendisi uzayan tez sürecimin her bir aşamasında gerek manevi gerekse de akademik desteğini benden esirgememiştir. Rüya Hoca'nın bir danışman olarak yapıcı eleştirileri, dostane ve sabırlı yaklaşımı bu tezin tamamlanmasında en büyük faktördür. Öncelikle kendisine minnettar olduğumu belirtmem gerekiyor. Tezin başlığı ve konusundan başlayarak her aşamada Kırım, Osmanlı ve Rusya tarihlerine vukufiyetinden istifade ettiğim, her zaman sorularıma yanıt bulmamda yardımcı olan Doç. Dr. Hakan KIRIMLI'ya sonsuz müteşekkirim. Katkıları ve eleştirileri ile tezimi geliştirmemi sağlayan, Yüksek Lisans tez danışmanım ve aynı zamanda bu tezin İzleme Kurulu üyeliğinde bulunmayı kabul eden Prof. Dr. Yunus KOÇ'a da ayrıca teşekkür ediyorum. Fransa'daki çalışmalarımdan başlayarak tezin birçok aşamasında yardımlarını esirgemeyen ve savunma jürisinde bulunarak değerli katkılarını sunan Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL'e de müstakil olarak teşekkür etmem gerekir. Savunma Jrisinde yer almayı kabul ederek kıymetli eleştirileriyle eksiklerimi görmemi sağlayan Prof. Dr. Fehmi YILMAZ'a da ayrıca müteşekkirim. INALCO'ya bağlı olarak Fransa'daki araştırmalarımı danışmanlığını üstlenen ve tezin başlangıç aşamasında bana yol gösteren değerli bilim adamı Prof. Dr. Faruk BİLİCİ'yi de zikretmem gerekir. Ayrıca Faruk BİLİCİ'nin nc çalışmaları ve rehberliği, tezin omurgasının ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Faruk Hoca ve çalışmalarıyla tanışmamı sağlayan, ayrıca tezin başlangıç aşamasında yorumlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK, kendisine başvuran tüm talebelerine olduğu gibi bana da birçok konuda destek olmuştur. Doç. Dr. Timur MUHİDİN, INALCO'ya bağlı olarak yürüttüğüm çalışmalarda birçok konuda yardımlarını ltf etmiştir. Fransa Millî Kütüphanesi, Elyazmaları Bölüm Őefi Sara YONTAN MUSNİK, bazı kaynakları tespit etmemde olduğu kadar, bunlara erişimimde de çok yardımcı olmuştur. Ayrıca Paris ve Nantes'daki Fransa

Dışışleri Bakanlığı Arşivi uzmanları, sağladıkları rahat çalışma ortamı ve yardımsever tutumlarıyla benim gibi birçok araştırmacının işini kolaylaştırmaktadırlar. Paris'teki arşiv çalışmalarım sırasında birçok dökümanı tanımamı sağlayan, engin arşiv bilgisi ve XVIII. yüzyıl Doğu Avrupa diplomasi tarihine vukûfiyetiyle bana birçok konuda yardımcı olan, "kıdemli tarih talebesi", duayen tarihçi Dr. Jean-Fred WARLIN'in katkılarını da ayrıca belirtmem gerekir. 2020-2021 Yıllarında T.C. Strazburg Eğitim Ataşesi olarak görev yapan Prof. Dr. Burçkin DAL, Eğitim Ataşeliği'ne bağlı olarak görev yaptığım dönemde, tezi yazma sürecimde akademik çalışmalarımınla mesleki sorumluluklarımı bir arada yürütebileceğim uygun bir mesai ortamı sağlamıştır. Dr. Serkan KEÇECİ ve Müge SÜKAN, arşiv çalışmalarım sırasında gözümünden kaçtığını sonradan fark ettiğim bazı belgelerin kopyalarını temin ettiler. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Fatih YEŞİL'in de kıdemli öğrencilerinden biri olarak katkı ve yardımlarını belirtmeliyim. Son olarak Bilgehan AVCI, Paris'teki çalışmalarım sırasında konaklama başta olmak üzere birçok konuda yardımcı olmuştur. Yukarıda zikrettiğim isimlerin her birine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Çoğunlukla kendisinden çaldığım zamana yaşımdan büyük bir olgunlukla anlayış ve sabır gösteren oğlum Altay Tuna'ya, her zaman manevi desteğini hissettiğim, eğitim hayatım boyunca bana destek olan aileme, bu süreçte yanımda olan, sıkıntımı paylaştığım ve burada isimlerini tek tek zikredemediğim tüm dostlarıma da ayrıca teşekkür ederim.

"2214 Yurtdışı Doktora Araştırma Sırası Burs Programı" kapsamında bir yıl boyunca Fransa'daki çeşitli arşiv ve kütüphanelerde çalışmamı destekleyen TÜBİTAK'a ayrıca teşekkür ederim.

ÖZET

TIĞLIOĞLU KAPICI, Dilek. Fransız Kaynaklarına Göre Kırım Hanlığı (1700-1768), Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Kırım Hanlığı'nın, Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine girmesi, yaklaşık üç yüzyıllık zaman diliminde, onun aynı zamanda Avrupalıların gözünde Osmanlı'nın "sağ kolu" olarak görülmesine vesile olmuştur. Kırım Hanlığı'nın hüküm sürdüğü coğrafi konum, onu adeta İmparatorluğun serhat boyu olarak görmemizi sağlarken, diğer yandan nevi şahsına münhasır karakteristik özelliklerini korumasına ve zaman içinde geliştirmesine de vesile olmuştur. XVI. asırdan itibaren Fransa'nın Karadeniz ve Levant hinterlandına yönelik ticari ilişkileri nedeniyle gelişen siyasi kaygıların yoğunlaşmasıyla bölgeye gönderilen diplomat, seyyah, tüccar ve misyonerlerin geride bıraktıkları arşiv belgeleri, XVIII. yüzyılda giderek yoğunlaşmıştır. Bu tez çalışması, başta Fransa'nın Karadeniz ve Doğu'daki siyasi ve ticari kaygıları nedeniyle bölgeye gönderilen misyoner ve konsolosların belgeleri olmak üzere çeşitli çağdaş Fransız kaynaklarına dayanarak Kırım Hanlığı'nın tarihsel bir tanımını vermeyi amaçlamaktadır. Kırım Hanlığı tarihçiliğinde yeterince araştırılmayan Fransız kaynaklarına dayanarak Kırım Hanlığı'nın tarihsel bir tanımını vermeyi amaçlamaktadır. Kırım Hanlığı tarihçiliğinde yeterince araştırılmayan Fransız konsolosluk raporları ve arşiv kayıtları, XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın siyasi ve sosyal tarihi hakkında bize bilgi vermektedir. Bu tez çalışması ayrıca gelecekteki incelemeler için Fransız birincil kaynaklarına Kırım tarihçiliğine karşılaştırmalı bir bakış açısıyla sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler

Kırım Hanlığı, Fransa, konsolosluk, misyonerlik

ABSTRACT

TIĞLIOĞLU KAPICI, Dilek, The Crimean Khanate According to The French Sources (1700-1768), Ph. D. Dissertation, Ankara, 2022.

The fact that the Crimean Khanate fell under the domination of the Sublime Porte for three centuries was also caused to be seen as the "right arm" of the Ottomans by European observers. The geographical ground of the Crimean Khanate allowed us also to see it as the northern frontier of the Empire. Under the pressure of the *sui generis* conditions, the Khanate preserved and developed unique characteristics for centuries, especially in the 18th century. The archival documents left behind by diplomats, travelers, merchants, and missionaries sent to the region in the 16th century when the political concerns that developed due to the commercial relations of France towards the Levant and the Black Sea hinterland intensified in the 18th century. This dissertation aims to give a historical description of the Crimean Khanate based on various contemporary French sources, primarily the documentation of missionaries and consuls sent to the region due to France's political and commercial concerns in the Black Sea and East. The French consular reports and archival records, which are not investigated adequately in the historiography of the Crimean Khanate, provide us with information about the political and social history of the Crimean Khanate in the 18th century. This dissertation also aims to present the French primary sources to the Crimean historiography from a comparative perspective for future examinations.

Key Words:

Crimean Khanate, missionaries, French, consulat

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: BAHÇESARAYDAKİ FRANSIZLAR: MİSYONERLER VE KONSOLOSLAR.....	21
1.1.KIRIM HANLIĞI'NDA FRANSIZ CİZVİT MİSYONU'NUN KURULUŞU.....	21
1.2. VERSAY'DAN BAHÇESARAY'A: KIRIM HANLIĞI'NDA FRANSIZ DİPLOMATİK MİSYONUN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ.....	80
2. BÖLÜM: FRANSIZLARIN GÖZÜNDEN KIRIM.....	210
2.1. ŞEHİRLER.....	213
2.2. SOSYO-EKONOMİK HAYAT.....	220
2.3. KONSOLOSLUK RAPORLARINDA TOPLUM YAPISI	242
2.4. KÜÇÜK TATARİSTAN'DA DİN.....	273
SONUÇ.....	276

KAYNAKÇA.....	280
EKLER.....	305

KISALTMALAR DİZİNİ

AE	: Affaires Étrangères
AN	: Les Archives Nationales
AMAE	: Les Archives du ministère des Affaires étrangères
BNF	: Bibliothèque nationale de France
CADN	: Le Centre des archives diplomatiques de Nantes
CMLAH	:Congrégation de la Mission Lazaristes Archives Historique de la Paris
CMRS	: Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CP	: Correspondance Politique
CS	: Correspondance Secondaire
DHCJ	: Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús II
La Politique Française	: La Politique Française en Mer Noire 1747-1789
LEC	:Lettre Édifiantes et Curieuses, écrites des missions étrangères
Les Français	: Les Français à Constantinople de François I ^{er} à Bonapart
MD	: Mémoire et Documents
Missionaires jésuites	: Missionaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIII. siècle

Nouveaux Mémoires : Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie
de Jésus dans Levant

TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Konu-Yöntem- Kaynaklar

Bu çalışmasının konusu 1700'den 1769'a kadarki sürede Kırım'ın sosyal ve siyasi panoramasını Fransız konsolosluk ve misyonerlik evrakına dayanarak incelemektir. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun kuzeydeki en uç noktası olan Kırım Hanlığı Müslüman ve Hristiyan toplumların etkileşimde bulunması açısından da önemli bir bölgedir.¹ Bir yandan Cengiz İmparatorluğu geleneği ve bu geleneğin mirasçısı Altın-Orda'dan kaynaklanan etki ile diğer yandan İslam-Osmanlı etkisi üçüncü bir dalga olarak Rusya ve Avrupa arasında karşılıklı etkileşimlere sahne olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren ise, Osmanlı imparatorluk sistemine dahil olan Kırım Hanlığı, aynı zamanda kendine has politik, kültürel ve sosyal özgünlüğünü sürdürebilmiş bir yapıya sahiptir. Kırım Hanlığı'nda Altın-Orda gelenekleri ile İslamî kültür özellikleri zaman içinde çok çeşitli unsurlarla yoğrularak kendine has kültürel bir zenginlik oluşmuştur. Ancak yarımadada özellikle XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Hanlık dönemine ilişkin bakiyelerinin maruz kaldığı tahribattan sonra günümüze ulaşan bilgiler ve yapıtlar ışığında Hanlığın tarihi farklı yönleriyle yeniden inşâ edilmeyi beklemektedir. İşte bu

¹ İstanbul'un fethiyle boğazların Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilmesi, Ceneviz'in Karadeniz'deki müstemlekeleriyle ticari ilişkilerini büyük oranda sekteye uğratmıştır. Kuruluşunu bu dönemde tamamlamış olan Kırım Hanlığı, Karadeniz'de ortaya çıkan Osmanlı faktörünü iyi kavramış ve Ceneviz'e karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği kurma sürecine girmişti. Bu iş birliği askeri faaliyet şeklinde de devam etmişti. 1454 yılında Osmanlı-Kırım ortak güçlerinin ticari alanda çok önemli bir liman olan Kefe'yi kuşatması Ceneviz'in iki tarafa da vergi ödemesi ile sonuçlanmıştı. 1475 yılında Kefe merkez olmak üzere Kerç limanından Sudak, Yalta ve Akkerman'ı içine alan sahil şeridinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle Kırım, siyasi hâkimiyet anlamında doğrudan Osmanlı idaresindeki bölge ve Osmanlı Devleti'ne bağlı Hanlık toprakları olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu tarihten 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar Osmanlı himayesinde kalmaya ve Devlet-i Aliyye'nin kuzey sınırını teşkil etmeye devam etmiştir. Kırım Hanlığı'nın tarihsel arka planı ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *DİA*, C. 25, Ankara, 2002, s.458-465; "Kırım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, vol.6, 1955, ss. 746-756; "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Bellekten*, No.8/31, 1944, ss. 185-229; "Giray", *İslam Ansiklopedisi*, Vol.4, İstanbul, ss. 783-789; Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, ss.13-60.

çalışma Hanlığın tarihine yönelik böylesine bir çabanın ürünü olarak görülmelidir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, temel kaynak grubu olarak Fransız arşiv ve misyoner kayıtlarının seçilmesi Kırım tarihine dair önemli veriler içermelerindedir. Bununla birlikte şimdiye kadar çok az istisna hariç araştırmacıların dikkatini çekmemeleri seçimde etkili olan bir diğer husus olarak zikredilebilir. Zaman aralığının 1700-1769 olarak belirlenmesi Hanlık açısından pek çok ilki barındırması aynı zamanda Fransa'nın bölgeye yönelik ilgisinin yoğunlaştığı bir dönem olmasındandır. 1699 Karlofça Antlaşması ile sınırlarda Hanlığın belirli faaliyetlerinin kısıtlanmasının yarattığı sosyo-ekonomik sorunlar Hanlık içinde bazı siyasi gelişmelere de yol açmıştır. 1702'den itibaren Han Hacı Selim Geray'ın hekimliğini yapan Sör Ferrand'ın ilerleyen dönemde önce Cizvit misyonunun ardından da konsolosluğun açılmasına vesile olan hikâyesi çalışmanın çıkış noktasını teşkil ediyor. 1769 ile bitirilmesinin sebebi ise 1768'ten itibaren bölgede Osmanlı-Rus gerginliğinin artması ve değişen politik iklim sebebiyle konsolosluk faaliyetlerinin sekteye uğramasındandır.

Kırım Hanlığı sahip olduğu jeopolitik ve siyasi konumu sebebiyle, XVIII. yüzyılın başında Fransa Devleti'nin dikkatinden kaçmamış ve Fransa'nın İstanbul elçiliğine bağlı olarak bölgede bir konsolosluk kurulmuştu. Fransa, Kırım Hanlığı'na 1719-1769 yılları arasında düzenli olarak konsolos gönderen yegâne devlet olarak dikkat çeker. Böylece Fransa, hem Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı'nın vassalı olan Hanlık ile diplomatik ilişkilerini geliştirmiş hem de burada kendine bir nüfuz alanı yaratmaya gayret etmişti.

Özellikle kapitülasyonlarla sağladıkları ticari ayrıcalıkları Karadeniz bölgesinde de kullanmak isteyen Fransa'nın bölgeye gönderdiği konsolosların hemen hemen tamamı ticari misyon görevi üstlenmişlerdi. Fransa, Rusya ve Polonya sınırında Osmanlı Devleti'nin hem bir uzantısı görevi üstlenen hem de özerk haklara sahip olan Hanlık ile doğrudan siyasi ve ticari faaliyette bulunmakta; İstanbul'daki elçisi ve Bahçesaray'daki konsolosları sayesinde coğrafyanın nabzını hissedebilmekteydi. Kırım yarımadası ve periferisinin sahip olduğu

kültürel ve etnik çeşitliliğin başlıca bileşenlerinden olan Hristiyan nüfusun korunması noktasında da Fransa, özellikle Katolik halklar konusunda hassasiyet göstermekteydi. Fransa Krallığının bölgede bulunan Gregoryen Ermeni halkların Katolikleştirilmesi konusundaki faaliyetleri özellikle XIV. Louis (1643-1715) döneminde başladı. Bu dönemde Kırım'da Fransa himâyesinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin şimdiye kadar herhangi bir akademik çalışmaya konu olmadığını belirtmeliyiz. Dolayısıyla Kırım yarımadasında yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve gayr-ı müslim nüfusun sosyal hayattaki yeri ve konumu bu araştırmanın meseleleri arasında yer almaktadır.

XVIII. yüzyılın başından ortasına kadar Kırım Hanlığı'nın dini, etnik, sosyal ve siyasal hayatının Fransız kaynakları merkezinde bir panoramasını çizmenin tezin başlıca amacı olduğu hatırlandığında Fransa'nın neden Kırım Hanlığı'nda konsolosluk kurmak istediği ve konsolosların temel faaliyet sahaları üzerinde durmanın uygun bir başlangıç olduğu kanaatindeyiz. Aynı şekilde Kırım Hanlığı'na gelen misyonerlerin amaç ve faaliyetlerinin de sorgulanması gerekiyor. Konsolosluk raporları ve hatıratları ile misyoner pederlerin raporlarından Kırım Hanlığı'ndaki sosyal ve ekonomik hayata katkıda bulunacak verilere ulaşıp ulaşılamayacağı, ulaşılıyorsa içerikleri tezin konusuyla bağlantılı diğer meselelerdir. Fransa Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin nasıl bir zeminde yürütüldüğü, her iki devletin politik tarihinin bu ilişkilerden nasıl etkilendiği ve bundan sağlanan faydaların ne olduğu da mümkün olduğunca tezde değinilen konular arasındadır.

Ancak itiraf etmeliyiz ki ele alınan zaman diliminde Bahçesaray-İstanbul ve Bahçesaray-Paris arasında düzenli olarak yapılan diplomatik yazışmaların hacmi ve yoğunluğu sebebiyle kaynaklarda bir seçime gidilmek zorunda kalındı. Böylece tez süresince incelenen kaynak ve arşiv dokümanlarından ulaşılan veriler araştırmayı şekillendirmek için belirli bir süzgeçten ve seçmeden geçirildi. Başlangıçta amaç yalnızca sosyal hayata dair bilgiler aktaran Fransızca kaynak ve literatürü iken çalışma ilerledikçe siyasi ve diplomatik gelişmeleri de içerdi. Böylece arşiv kaynaklarının izin verdiği ölçüde Kırım Hanlığı'nda yaşayan Müslümanlarla, farklı etnik ve dini çevreler hakkındaki veriler kullanıldı. Bu

noktada seçilen kaynakların kendine mahsus özelliklerinden kaynaklanan sübjektif yorumlara ve dini referansları içerdiği bir göz ardı edilmemelidir. Ancak söz konusu durum, bu verilerin tarihi bilgi olarak işlenmesinde bir engel teşkil etmemektedir. Dahası bu türlü evrakın XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın siyasi, sosyo-ekonomik portresinin çizilmesi için son derece değerli bilgileri ihtiva ettiği de bir gerçektir.

Yeni Çağ'da Kırım tarihi hakkında birincil kaynakları devlet yazışmaları, fermanlar, gümrük defterleri, mahkeme kayıtları, elçilik ve konsolosluk raporları ile yazma eserler oluşturmaktadır. Kırım tarihini konu edinen kronikler, Kırım Hanlığı tarihini bir bütün olarak ele alarak yazıldığı döneme kadar anlatmaktadırlar. Kırım tarihi kroniklerinden başlıcaları, Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdet-ül Ahbar*², Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar*, Halim Giray'ın *Gülbün-ü Hânân*, Abdullah Bin Rıdvan'ın *Tevarih-i Dest-i Kıpçak*³ ve Kefevî İbrahim Efendi'nin *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Dest-i Kıpçak Ülkelerindedir*⁴, Kaysunizade Remmal Hoca'nın

² Abdülgaffar Kırımî'nin kaleme aldığı *Umdet-ül Ahbar* isimli eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2331 numarada bulunmaktadır. Aynı zamanda Necib Asım tarafından Matbaa-i Amire'de *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak Arap harfli matbu basımı yapılmıştır. *Umdet-ül Ahbar* genel bir tarih kitabı mahiyetindedir. Eserin Cengiz Han'dan 1739 Belgrad Antlaşmasına kadar Kırım Hanlığı tarihinden bahseden bölümü 2003 yılında Derya Derin tarafından *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdet-ül Ahbar'ına Göre Kırım Tarihi* adıyla transkript edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derya Derin, *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdet-ül Ahbar (Umdet-üt Tevarih)ına Göre Kırım Tarihi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara, 2003.

³ Abdullah Bin Rıdvan'ın kaleme aldığı *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak* isimli yazma eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 289 tasnif numarası ile, diğer bir nüshası Paris'de bulunan Fransa Milli Kütüphanesi'nde (Bibliothèque National Français-BNF), Turcs 874 tasnif numarası ile bulunmaktadır. Eser ilk olarak 1969 yılında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencisi olan Recep Yenera tarafından transkripsiyon edilmiştir. *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*, Hanlık tarihini 1640 yıllarına kadar ele almaktadır. Yazarın babasının Kefe beyi olması, eserin hem önemini hem de sübjektif olma niteliğini arttırmaktadır. Söz konusu eser, 2016 yılında Rasih Selçuk Uysal tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır (Post Yayın, İstanbul, 2016).

⁴ II. Fetih Geray'ın divan kâtibi olan Kefevî İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir* isimli eserinde Kırım Hanlığı ile ilişkide bulunan devletlerden bahsetmektedir. İsmail Onar tarafından transkripsiyonu yapılan hali 2005 senesinde basılmıştır. (Kitabın künyesi: Kefevî İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir*, Yayına Haz. İsmail Otar, Eskişehir, 2005.)

*Târih-i Sahib Giray Han*⁵, Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*⁶, Mehmed Giray bin Mübarek Giray'ın *Târih-i Mehmed Giray*⁷ isimli eserlerdir. Söz konusu Kırım tarihi kronikleri gerek tez çalışmalarının konusu olmaları gerekse kaynak olarak kullanılmaları vesilesiyle, daha önce Kırım tarihini konu alana pek çok çalışmada detaylı olarak zikredilmiştir.⁸

Bu tez çalışmasında söz konusu kaynaklardan, özellikle Kırım hanlarının hayatları ve hanlık süreleri hakkında bilgi edinmek adına Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* isimli eseri kullanılmıştır. Kırım hanlarının hayatları hakkında bilgilerin yer aldığı yazma eserin nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi ile Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Halim Giray eserinde Kırım tarihini Kırım Hanları'nın biyografileri üzerinden anlatmaktadır. Kronoloji Melek Hacı Giray'dan başlayarak yazarın babası Baht Giray Han'a (1811 yılına) kadar

⁵ Kaysunizade Remmal Hoca'nın *Târih-i Sahib Giray Han* isimli eserinin, bilindiği kadarıyla yazma iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Paris Milli Kütüphanesi'nde (BNF) Supplement Turc no. 164, diğeri ise St. Peterburg Üniversitesi Oriental Manuscripts No. 488 ile tasnif edilmiş nüshalardır. 1973 yılında Özalp Gökbilgin bu iki nüshayı kullanarak yaptığı edisyon kritiği ve Fransızca tercümesini *Tarih-i Sahib Giray Han* ismi ile yayınlamıştır. Eser Sahib Giray Han dönemini yani 1532-1551 yıllarını kapsamaktadır. Eser erken Kırım Hanlığı'nın iç yapısını, mevcut olan iktidar mücadelesini ve Sahib Giray dönemindeki askeri yapıyı anlamak için başlıca başvuru kaynağıdır.

⁶ Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi* isimli eserin yazma nüshası British Museum No. Add. 7870 numaradadır. Eser 1644'den 1650'ye kadar olan dönemde yaşanan siyasi olaylar hakkında bilgi vermektedir. *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi* 2009 yılında Mehmet Ülger tarafından transkripte edilerek Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans bitirme tezi olarak hazırlanmıştır.

⁷ Mehmed Giray bin Mübarek Giray'ın *Târih-i Mehmed Giray* isimli eserin bilinen tek nüshası Viyana Ulusal Kütüphanesinde (Wien Österreichische Nationalbibliothek) nr. 1080'de bulunmaktadır. Eser Uğur Demir tarafında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda *Tevarih-i Mehmed Giray* adıyla yüksek lisans tezi olarak 2006 yılında basılmıştır.

⁸ Yukarıda bahsi geçen eserler hakkında incelemeler yanında, ayrıca bkz. Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies*, Volume 6, 2011, ss.747-762; Alper Başer-Kemal Gürülkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8, 2021, ss.402-462.

gelmektedir. Söz konusu yazma, 2013 senesinde Türkçe transkripsiyon olarak Alper Başer ve Alper Günaydın'ın yayına hazırlamasıyla matbu olarak ulaştırılmış ve tez çalışmasında da bu versiyon kullanılmıştır.

Kullanılan ikinci Kırım tarihi, Seyyid Muhammed Rızâ'nın *Es-Seb'û's Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* isimli eseridir. Bu eserin çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan bazıları Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa 1016, Hamidiye 950, Millet Kütüphanesi Reşid Efendi 664 ile Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar kısmında H. 1473 numaralı nüshalardır. Bunların yanında Mısır Milli Kütüphanesi'nde Tarihi Türki kısmında yer alan 78 ve aynı kütüphanede Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmında 874 numaralı iki yazma, Moskova'da Akademiya Nauk Narodov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar kısmında B 756 ve D 216'da iki, İngiltere National Library'de Or. 7908/3 tasnif numarasıyla korunan toplam on adet nüshası bulunmaktadır.⁹ Seyyid Muhammed Rıza, eserini Cengiz Han'dan başlatarak 1737 yılına kadar yani II. Mengli Giray dönemine kadar getirmektedir. Eserin en önemli özelliği yalnız siyasi tarih açısından değil aynı zamanda sosyal ve idari tarih açısından da önemli bilgiler ihtiva etmesi, diğer yandan Kırım Hanlığı ve Altın Orda Devleti'nin sosyal yapısı hakkında da bilgi vermesidir. Söz konusu eserin Türkçe transkripsiyonu, inceleme ve tenkitli metin olarak Yavuz Söylemez tarafından hazırlanmış ve 2020 yılında basılmıştır.¹⁰

Bununla birlikte çalışmanın temel kaynak grubunu Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Paris), Diplomatik Arşiv Merkezi (Nantes), Fransız Ulusal Arşivi, Cizvit Misyonerler Arşivi ve Lazarist Misyonerler Arşivi'nden edinilen belge, rapor, mektup ve harcama pusulalarıyla Fransa Milli Kütüphanesi'nden elde edilen çeşitli kitap ve Fransızca arşiv malzemesi niteliğindeki elyazmaları oluşturmaktadır. Diğer taraftan pek çok Kırım tarihi konulu tez ve çalışmada

⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'û's Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, ss.41-44; Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies*, Volume 6, 2011, s. 727.

¹⁰ Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'û's-Seyyâr Fî-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, (Haz. Yavuz Söylemez), TTK Yayınları, Ankara, 2020.

referans olarak kullanılan Kırım Kadı Sicilleri ile Osmanlı Arşivleri bu çalışmada kullanılmamıştır. Zira Kırım Hanlığı tarih yazıcılığında, Kırım Kadı Sicilleri'nin ve Osmanlı Arşivleri'nin merkeze alınarak, bu türlü evrakın belge neşrine ve değerlendirmesine dair son yıllarda pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen Fransa gibi farklı bir ülkenin arşiv vesikasına dayanan bir tez çalışması bugüne kadar yapılmamıştır.

Esasında çalışma iki ana kaynak grubuna dayanmaktadır. Bunlardan ilkini Fransız arşivlerinde bulunan dokümanlar, hatıratlar, raporlar, mektuplar oluşturmaktadır. Esas olarak Fransa'daki üç ana arşiv, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi (*les Archives du ministère des Affaires étrangères-AMAE*) ile Nantes Diplomatik Arşivi (*le Centre des archives diplomatiques de Nantes-CADN*) ve Paris'te bulunan Ulusal Arşiv (*les Archives Nationales-AN*)dir.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin La Courneuve'de bulunan merkezinde, *Correspondance Politique (CP)* ve *Mémoire et Documents (MD)* serilerinde yapılan araştırmalar sonunda hacimli bir belge koleksiyonu incelenmiştir. Genel olarak söz konusu fonda tespit edilen belgelerin neredeyse tamamı şifreli halde yazılmış önemli bir kısmı ise o dönemde deşifre edilerek kaydedilmiş raporlardır. Belge sayısı ve muhtevası bakımından hayli zengin bir koleksiyon olan *Turquie* fonundan Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı ile ilgili belgeler özel olarak tasnif edilmiştir. İstanbul elçilerinden Ferriol, Bonnac, Andrezel, Villeneuve, Castellane, Puchot ve Vergennes'ın İstanbul ve Bahçesaray hakkında Fransız dışişleri bakanlarına ve krala yazdıkları raporlar, Kırım'ın XVIII. yüzyıldaki siyasi durumu ile ilgili dikkate değer bilgiler ihtiva etmektedir. *Correspondance Politique/Turquie (CP/Turquie)* fonunda 1699-1769 yılları arasında bulunan, 28 ile 146. cilt arasındaki yetmiş yıllık süreyi kapsayan mikrofilm halindeki belgelerin taraması yapılmış ve Kırım Hanlığı'nın siyasi yapısı, XVIII. yüzyıl Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinin siyasi manzarasının anlatımında bu kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır.

Fransa'nın XVIII. yüzyılın başından itibaren Kırım'a gönderdiği konsolosların doğrudan Bahçesaray'dan İstanbul'a ve Paris'e yolladıkları ikincil yazışmalara

(*Correspondance Secondaire-CS*) ise Nantes Diplomatik Arşivi'nde (*le Centre des archives diplomatiques de Nantes*) ulaşılmıştır. Bu arşivde diplomatik yazışmaların ve konsolosluk mektuplarının, kançılara kayıtlarının bir araya getirilmiş haline ulaşılabilmektedir. Diğer taraftan posta sekreterliği, noter kayıtları (doğum, ölüm, sigorta, evlilik belgeleri vs.), muhasebe kayıtları ile kâtip müsteşarlarının notlarının izlerine de ulaşabilmekteyiz. Söz konusu arşiv bünyesinde bulunan A serisindeki (*Séria A*) *Saint-Priest* fonunda *Crimée* başlığı altında toplam 20 ciltlik Kırım konsolosluk raporları bulunmaktadır. Koleksiyon, doğrudan Kırım'dan ve Kırım'a atanan konsoloslar tarafından kaleme alınmaları sebebiyle çok değerlidir. 1739-1768 yılları arasını kapsayan belge koleksiyonu çalışmanın asıl kaynakları arasındadır. Türkçe literatürde şimdiye kadar Nantes Diplomatik Arşivindeki bu fon kullanılmamıştır. Faruk Bilici *La Politique Française en Mer Noire 1747-1789* isimli eserinde bu kaynak grubunun belirli bir kısmı özellikle Karadeniz ticareti bağlamında kullanmıştır.

Ulusal Arşiv'de (*Les Archives Nationales*) bulunan konsoloslukların merkezi yönetimle yaptıkları yazışmaların bulunduğu üç seri bulunmaktadır. Bunlardan AE/B/I serisi konsolosluk yazışmalarının toplandığı ve Kırım Hanlığı'na dair belgelerin de bulunduğu bir seridir. İlk konsolos ve aynı zamanda Han'ın başhekimi Ferrand'ın *Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays, et le Kam des Tartares*¹¹ ile *Relation d'un voyage du Kam de Tartarie*¹² isimli hatıratlar da bu arşiv bünyesinde. Ferrand'ın ardından Kırım'a resmi konsolos

¹¹ AN, K 1347, No 18 kayıt numarası ile Paris Ulusal Arşivinde (AN) yer alan bu yazma eser, aynı zamanda *Recueil des Voyages au Nord*, (Nouvelle édition) Amsterdam 1732, ss.139-153 başlıklı eser içinde de "Relation du Sieur Ferrand, medecin du Kan des Tartares, Touchant la Crimée, les Tartares Nogais et ce qui se passe au Serrail dudit Kan" başlığıyla yayınlanmıştır. Aynı bölüm *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, (Nouvelle édition), Memoires du Levant tome 2, Lyon 1819, ss. 214-227 içinde de yer almıştır. Kellner-Heinkele, basılı versiyonlar ile elyazması arasında kısmi farklılıkların sebebi o dönemki siyasi ve dini otoritelerin etkisiyle yapıldığını düşünmektedir (Barbara Kellner-Heinkele, "Mit dem Krimchan auf Streife im Tscherkessenland (frühes 18. Jahrhundert)", *Eine hundertbättrige Tulpe- Bir şadbarğ Lala*, Klaus Schwarz Verlag: Berlin, 2016, s. 250. Almanca metni okumamda yardımcı olan Dr. Mikail CENGİZ'e teşekkür ederim.)

¹² *Relation d'un voyage du Kan de Tartarie en Circassie faite par le Sr. Ferrand son medecin et consul de France en Crimée*, AN, K 1347, No 17.

olarak atanan Glavani'nin "*Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723)*",¹³ isimli hatıratına da aynı arşivin MAR/2/JJ fonunda ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci ana kaynak grubunu ise misyonerlerin geride bıraktıkları rapor ve mektuplarla bunların matbu şekilde basılmış halleri oluşturmaktadır. Bilhassa Kırım özelinde XVIII. yüzyılda Katolik misyonerlik faaliyeti konusu daha önce Türkçe literatürde incelenmemiştir. Hristiyan misyonerlerin Levant bölgesi ve Osmanlı coğrafyasında XVI. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde faaliyet göstermeleri, zamanla okul ve hastane gibi kurumlarla toplum içinde yer almaları bu çalışmaların temel hareket noktasıdır. Tez çalışmasında Kırım Hanlığı özelinde Katolik misyonun kurulması ve akabinde gelişen konsolosluk çalışmaları ile Fransa'nın Karadeniz'in kuzeyi konusundaki teşebbüsleri ekseninde meselenin değerlendirilmesine gayret edilmiştir. Bu değerlendirmeler için kullanılan kaynak grubunun bir kısmına merkezi Paris'de bulunan Fransa Cizvitleri Arşivi'nin (*Archive des Jésuites de France-AJF*) kütüphane ve arşivinde ulaşılmıştır. Fransa'nın Kırım'a misyon görevlisi olarak XVIII. yüzyılın başından itibaren peder gönderdiğini biliyoruz ancak gönderilen pederlerin isimleri ve Kırım'dan yolladıkları misyon raporlarının bir kısmı söz konusu arşivde yapılan çalışma sonucunda elde edilmiştir. Aynı zamanda Paris Lazarist Misyonu Din Adamları Topluluğu Tarih Arşivi'nin (*Congrégation de la Mission Lazaristes Archives Historique de la Paris – CMLAH*), Constantinople-Collège St-Benoît bölümünün *Pères Jésuites (1583-1773)* (Cizvit Pederler) fonunda Kırım'a gönderilen misyoner pederlerin mektupları ve raporlarıyla, misyoner pederlerin Kırım hanlarından aldıkları yarlıkları da içeren bir koleksiyon mevcuttur. Tez çalışmasının misyonerlik kısmının ana temalarından olan Katolik misyonerlik faaliyetleri hakkında kullanılan kaynak grubunda en önemli yeri kuşkusuz Cizvit ve Lazaristlerin arşivlerinden elde edilen belgeler ile bu arşivlerin kütüphanelerinden edinilen basılı eserler teşkil etmektedir. Bahsi geçen arşiv belgeleri daha önce merkezi İstanbul'da olan ancak 2004 yılında

¹³ *Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723)*, AN, MAR/2JJ/80, 2 Eylül 1726

Paris'e taşınan Saint-Benoit Lisesi evrakının içinde bulunmaktadır ve bugüne kadar Türkçe veya yabancı dilde bir çalışmada kullanılmamıştır.

Cizvit misyonerliğin faaliyetlerinin anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından önemli iki eser koleksiyonundan ilki *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*'dir. İlk cildi 1690 yılında basılan eserin sekizinci cildinin önsözünde, dünyadaki tüm Cizvit misyonerlerin faaliyetlerinin öğrenilmesi hedeflendiği ve bu sebeple, misyona bağlı pederlerin mektuplarının bir araya getirildiği ifade edilmektedir.¹⁴ Eser özellikle Levant bölgesindeki misyonerlerin mektuplarından oluşması bakımından yararlanılan başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu eserin ardından aynı şekilde misyoner pederlerin mektuplarının redaksiyonu ile ikinci ve ilkinin göre daha kapsamlı bir koleksiyon oluşturulmuştur. *Lettre Édifiantes et Curieuses* adıyla yayınlanan ikinci koleksiyon toplam 34 ciltten oluşmakta ve Cizvit misyonerlerin sınırlama olmaksızın gittikleri her coğrafyadaki faaliyetlerini ihtiva etmektedir. Bu eserler özellikle Asya ve Amerika'daki Cizvit misyonlarından gelen mektupların bir koleksiyonu niteliğindedir ve Aydınlanma Çağı'nda Avrupalı olmayan ülkelerin kültürlerinin tanınması için oldukça faydalı eserlerdir. İlk serinin yayınlanması ile ikinci seri birleştirilip zenginleştirilmiştir.

Arşiv belgeleri genel özelliği siyasi tablonun çizimi konusunda ve Kırım'ın Fransa gözünden izlenmesi anlamında ihtiva ettikleri bilgiler yanında sosyal hayata ilişkin bilgilere kısıtlı da olsa elçilerin sundukları yıllık raporlardan–*Mémoire*'lar–ulaşmak mümkündür. Bu hatıraların bir kısmı, Kırım'a elçi olarak gönderilen görevlilerin rapor olarak kaleme aldığı ve bir zaman sonra basılı ve daha müstakil eserler haline dönüştürülmesi ile oluşturulmuştur. Burada akla gelen ilk eser Claude-Charles Peyssonnel tarafından kaleme alınan *Traité sur le commerce de la Mer Noire* isimli iki ciltlik eserdir. Eser 1787 yılında basılmış olsa da asıl formu, Peyssonnel'in 1755 yılında Kırım'a elçi olarak tayin edildiği yıllarda konsolos raporlarından oluşmaktadır. Peyssonnel, daha sonraki yıllarda

¹⁴ *Nouveaux Memoires*, tome 8, Paris, 1745, s. 1-7.

bu raporların üzerinden geçerek müstakil iki ciltlik bir eser olması için gerekli düzeltmeleri ve eklemeleri yapmıştır. Eser isminden de anlaşılacağı üzere özellikle Karadeniz ticareti ve bu ticarete kullanılan ya da kullanılabilen metaller üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yazar, bunu yaparken aynı zamanda Karadeniz sahillerindeki önemli limanlar ve kentler hakkında bilgilendirmeler de yapmaktadır. Eserin ilk cildinde Kırım Hanlığına bağlı toprakların fiziki ve beşerî coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler ve tasvirler yer almaktadır. Kırım Hanlığı'nın sınırları ve Hanlık bünyesine özellikle *Petite-Tartarie* olarak adlandırılan Kırım Yarımadası'nın etnik unsurlarına müstakil olarak değinilmektedir. Aynı zamanda özellikle liman şehirleri olmak üzere yarımada da yer alan bütün yerleşim birimleri, yaşayan etnik unsurları, fiziki coğrafya, ticari malların özellikleri ve birim fiyatları betimlenmektedir. Bu ciltte Hanlık bünyesindeki limanlardan yapılan ithalat ve ihracatın niteliği ve niceliği anlatılmaktadır. Birinci cildin son bölümünde ayrıntılı bir ithal ve ihraç edilen ürünler listesi ve fihristi bulunmaktadır. İkinci cilt ise Karadeniz'in Kırım Hanlığı bünyesi dışında kalan limanlarının fiziki ve beşerî coğrafyası hakkında bilgi vererek, bu limanlardan doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan ticarete, yıllık olarak ticaret hacimlerine değinilmektedir.

Eserin ikinci cildi kendi içinde iki bölüme ayrılır. İlk bölümde Karadeniz kıyılarında yer alan diğer önemli şehir ve bölgelere değinmekte, Anadolu, Balkanlar, Karadeniz'in kuzey doğu ve kuzey batısında yer alan bölgeler tanıtılmakta, önemli ticaret merkezleri ve limanlar hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. İkinci bölüm ise, Karadeniz'in ticari potansiyeli ve ticaret ürünleri hakkında bilgi vermektedir. Eserin bu bölümünde orijinal hali yine Fransa Dışişleri Arşivi'nde bulunan "*Mémoire sur l'Etat Civil, Politique et Militaire de la Petite-Tartarie*" isimli metin bulunmaktadır. Bu kısımda bir yandan Kırım Hanlığının coğrafi sınırları çizilirken diğer yandan Hanlığın siyasi ve idari yapısı, Osmanlı Devleti ve komşusu olduğu diğer devletler ile olan ilişki hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde Kırım Hanlığı bünyesinde yer alan etnik kimlikler ve yoğunlukla yaşadıkları yerlerle, dini ve sosyal hayata ilişkin son derece ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Eserin ikinci cildinde yer alan diğer önemli bir kısım Yedisian Nogayların Hanlığa karşı yürüttükleri isyanın konu edinildiği

kısımdır. Peyssonnel kendi elçilik döneminde gerçekleşmesi sebebiyle isyan ile ilgili gözlem ve edindiği bilgileri Krala sunduğu raporla aktarmaktadır.

Yine Peyssonnel'in elçilik gözlemleri ve edindiği bilgiler sonucu 1765 yılında neşredilen diğer bir eser *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*'dir. Eserde Peyssonnel özellikle Karadeniz kuzeyinde ve Tuna boyunda yaşayan halkların antik çağlardan itibaren etnik kökenlerini, bu coğrafyada konuşulan dilleri ve aynı zamanda bölgenin fiziki coğrafyası ile ilgili olarak gözlemleri de içeren bilgileri konu edinmektedir.

Baron de Tott, Fransa kralı tarafından özel emirle Kırım'a elçi olarak atandığı 1767-1769 yılları arasında yaşadıklarını *Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* isimli hatıratında bir araya getirmiştir. XVIII. yüzyıl ikinci yarısında Karadeniz'in kuzeyinde yaşanan siyasi olayları, Hanlığın bürokratik ve sosyal yapısı ile Osmanlı-Kırım Hanlığı ilişkisini anlamak adına önemli bir eserdir. Baron de Tott gerek İstanbul'da gerek Kırım'da geçirdiği sürede yaptığı gözlemleri bu iki ciltlik eserde bir araya getirmiştir. Eserin Türkçeye tercümesi Reşat Uzmen tarafından yapılmış ve *Türkler ve Tatarlar Arasında* adıyla 1996 senesinde basılmıştır. Seyahatnameler her ne kadar sübjektif birer bilgi kaynağı olduğu düşünülse de yazan seyyahın bakış açısı yanında gidilen ve gezilen yer hakkında gözlemlerin, değerlendirmelerin ve seyyahın yaşadığı yerle olan tezatların son derece yalın bir şekilde anlatıldığı metinlerdir. Başka hiçbir tarihi bilgi kaynağında bulunamayacak nitelikte, gündelik hayata dair gözlemlere; giyim-kuşamdan, yeme-içmeye, sosyal hayata dair pek çok bilgiye ulaşılabilmesi sebebiyle dikkate alınması gereken kaynaklardır. Baron de Tott'un Türkler ve Tatarlar arasında kaldığı süre göz önünde tutulursa bu eserdeki bilgilerin de önemli olduğu bir gerçektir.

Paris'de bulunan Milli Kütüphane (*Bibliothèque Nationale de France-BNF*)de el yazmaları bölümünde bulunan *Supplément turc 835* numaralı "*Recueil e divers originaux et copies de lettres turques et autres mémoires, recueillis par monsieur le marquis de Bonnac (Jean-Louis d'Usson), pendant les années de*

son ambassade à Constantinople 1716-1724” başlıklı özel yazmadan, Kırım misyonu ve elçi Bonnac dönemindeki ilk iki konsolosun dokümanları bulunmaktadır. Aynı yazmada, Bonnac ile III. Saadet Geray Han arasındaki Osmanlıca ve Fransızca yazışmalar yer almaktadır. Eser özellikle ilk dönem konsolosluk ve misyon faaliyetlerinin ve Fransa’nın Katolikliğin hamiliği rolüne uygun olarak attığı adımların öğrenilmesi açısından oldukça önemlidir. Toplam 326 folyodan oluşan yazma kronolojik sıralama ile tasnif edilmiş belgelerin toplamıdır.

Sosyal tarih incelemelerinin temel kaynakları her ne kadar arşiv dokümanları, siciller ve defterler olsa da özgün bir çalışma ortaya koyabilmek için mevcut literatürün de dikkate alınması şarttır. Kırım tarihi konusunda ilk ve en kapsamlı araştırma V.D. Smirnov tarafından 1887-1889 yıllarında yaptığı çalışmalar sonunda yayınlanan “*Krimskoe Hanstvo pod Verhonvenstvom Ottamnskoe Portı do načala XVIII veka* (Osmanlı Egemenliği Altında Kırım Hanlıkları, XVIII. yüzyıl Başlarına Kadar)” ve “*Krimskoe Hanstvo pot Verhonvenstvom Ottamnskoe Portı v XVIII stoletie* (Osmanlı Hâkimiyeti Altında Kırım Hanlığı, XVIII. yüzyıldan Rusya ile Birleşmesine Kadar)” isimli iki ciltlik eserdir. Bu çalışma, o güne kadar yapılmış en kapsamlı Kırım Hanlığı araştırmasıdır. Her ne kadar dönem tarihçileri tarafından “materyallerin sistemsiz şekilde yığılmış, eleştiriler süzülmemiş ve yorumların karışık şekilde verildiği” için eleştirilse de bugün hâlâ Kırım Hanlık tarihi hakkında yapılmış en kapsamlı Rusça eser olma vasfını korumaktadır.

Kırım tarihi araştırmalarında önemli isimler arasında olan Alan Fisher’in konu ile ilgili pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlardan *The Crimean Tatars*¹⁵ ve *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*¹⁶ isimli çalışması Kırım Hanlığı sosyal ve idari yapısının yanında, Osmanlı-Kırım ve Rusya-Kırım ilişkileri konusunda tespitleri ile araştırmacıların her zaman başvurması gereken eserlerdir. Bu konu bağlamında kaleme aldığı makaleleri ise şunlardır: “Les

¹⁵ Standford California Hoover Institution, 1978.

¹⁶ Cambridge University Press, 2008.

rapports entre l'Empire ottoman et la Crimée"¹⁷, "Ottoman sources for a study of Kefe vilayet: The Maliyeden Müdevver fond in the Başbakanlık Arsivi in Istanbul".¹⁸

1978 yılında basılan, Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quellejay, Dilek Desai ve Pertev Naili Boratav'ın ortak çalışması ile gerçekleştirilen *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*¹⁹ isimli eser, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Kırım Hanlığı evrakının neşridir. 1453 yılından 1783 yılına kadar Hanlıktan gelen mektupların Fransızca tercümeleleri ile asılları birlikte neşredilmiştir. Yine Alexandre Beningsen ve Chantal Lemerrier-Quellejay'in birlikte, Kırım-Rusya-Osmanlı ilişkisi bağlamında ortaya koydukları eşsiz makalelerin de bilimsel katkısı küçümsenemez. Bu makaleler şunlardır: "Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire russe et l'Empire ottoman sous le règne de Pierre le Grand"²⁰; "Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottomane"²¹; "La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée"²².

Bölgede yürütülen Cizvit rahiplerinin misyonerlik faaliyetleri Gilles Veinstein'in "Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIIIe siècle"²³ isimli makalesinde ele alınmıştır. Bu çalışma Kırım'da gerçekleşen misyonerlik faaliyetlerini müstakil şekilde ele alan tek makaledir. Ancak söz konusu eser, misyonun Kırım'da yalnızca kuruluşunu ele almış sonraki faaliyetleri konusuna eğilmemiştir. "Les Tatars de Crimée et la seconde

¹⁷ *Cahiers du monde russe et soviétique*, (CMRS), 13/3, 1972, ss. 368-381.

¹⁸ CMRS,19/1-2,1978, ss. 191-205.

¹⁹ Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, La Haye, Mouton, 1978.

²⁰ CMRS, 7/1,1966, ss.63-76.

²¹ CMRS, 13/3,1972, ss.321-337.

²² CMRS,14/4,1973, ss. 453-487.

²³ CMRS, 10/3-4, 1969, ss.414-458.

élection de Stanislas Leszczyński”²⁴ isimli çalışma, Fransız Arşivleri ekseninden hareketle, XVIII. yüzyılda Kırım-Polonya ilişkileri üzerine eğilen bir araştırmadır. “La révolte des mirza tatars contre le khan, 1724-1725”²⁵, isimli makale, XVIII. yüzyıl Kırım siyasi tarihini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fransa Dış İşleri Arşivi ile Xaverio Glavani ve Peyssonnel’in seyahatnameleri üzerinden değerlendirmelerin yapıldığı bir çalışmadır. Diğer yandan Gilles Veinstein ile Mihnea Brendei’nin birlikte kaleme aldığı “Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ’ de Kefe”²⁶ ve “La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d’Azov dans la première moitié du XVIe siècle”²⁷ isimli çalışmalar da Fransız ve Osmanlı Arşivleri üzerinden bölgenin siyasi yapısı ile Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişki bağlamında siyasi yapının değerlendirildiği eşsiz çalışmalardır.

Fransa’nın Karadeniz ve Akdeniz politikası konusunda çalışan Faruk Bilici, “*La Politique Française en Mer Noire 1747-1789*”²⁸, isimli eserinde XVII-XVIII. yüzyıllarda Fransa’nın Kuzey Karadeniz üzerindeki ticari ve siyasi politikasının incelemektedir. Faruk Bilici’nin eseri, Fransa’nın Karadeniz politikası konusunu ele alan en önemli ve yetkin eserdir. Bilici’nin eseri yazarken gerek Fransız arşiv ve kütüphanelerinden faydalanması gerekse Fransa’nın Karadeniz’de etkin olma mücadelesini, bölgedeki devletlerle olan ilişkilerini analiz etmesi bakımından burada en sık başvurulan eserler arasındadır.

Ferenc Tóth tarafından neşredilen Baron de Tott üzerine yapılan çalışmalar da Hanlığın son dönemi siyasi olaylarını anlamak adına son derece önemlidir. Ferenc Tóth gerek belge neşri gerekse XVIII. yüzyılın özellikle II. Katerina döneminde Fransa’nın askeri ve siyasi bağlamda Karadeniz politikasını anlamlandıran eserlerinin başında “*La Guerre Russo-Turque (1768-1774) et la*

²⁴ CMRS, 11/1,1970, ss. 24-92.

²⁵ CMRS,12/3, 1971, ss. 327-338.

²⁶ CMRS, 16/1,1975, ss.57-104.

²⁷ CMRS,20/3-4,1979, ss.389-465.

²⁸ ISIS Press, İstanbul, 1992.

*Défense des Dardanelles*²⁹ ile “*La Correspondance Consulaire de Crimée du Baron de Tott (1767-1770)*”³⁰ isimli eserler gelmektedir. İlk eserde Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar uzayan süreçte 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ve Baron de Tott’un bu savaştaki Osmanlı adına etkisi ve rolü incelenmiştir. İkinci eserde ise Ferenc Tóth, Baron de Tott’un Kırım Hanlığı konsolosluğu görevi boyunca elçiliğe ve saraya yazdığı raporların neşridir. Raporların asılları Versailles Halk Kütüphanesi’nde (Bibliothèque municipale de Versailles) bulunmaktadır. Bu eser Baron de Tott’un raporlarının toplu bir şekilde ve transkripsiyonu yapılmış halde basılmış birebir belge neşri olması sebebiyle, özellikle 1767-1769 senelerini kapsayan Baron de Tott ve Pierre Ruffin bölümünde en sık kullanılan eser olmuştur. Yine aynı yazarın *Un Diplomate Militaire Français en Europe Orientale à la Fin de L’Ancien Régime-La Carrière de François Baron de Tott (1733-1793)*³¹ başlıklı eser de Baron de Tott’un Kırım misyonu görevini başından sonuna ele alan son derece önemli bir eserdir.

Kırım Hanlığı konusundaki Türkçe literatürde Halil İnalçık’ın çalışmalarının öncü vasfı tartışılmaz bir gerçektir. Yayımladığı *The Customs Register of Caffa*³², “Han ve Kabile Aristokrasisi”³³, “Kırım Hanlığı”³⁴, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi”³⁵, “Kırım Kadı Sicilleri Bulundu”³⁶, Halil İnalçık’ın Kırım ile ilgili kaleme aldığı temel eserlerdir. Söz konusu çalışmalarda Osmanlı-Kırım ilişkileri, Osmanlı’nın Karadeniz politikasında Kırım’ın yeri ve Kırım’ın sosyo-ekonomik yapısı incelenmiştir.

²⁹ Economica, Paris, 2008.

³⁰ ISIS Press, İstanbul, 2014.

³¹ Les Éditions ISIS Press, İstanbul, 2011.

³² Harvard University Press, Boston 1995.

³³ *Emel Dergisi*, 135, 1983, s. 51-73.

³⁴ *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt I, Ankara, 1992, s.420-434.

³⁵ *Bellekten*, Cilt: 8 Sayı 29-30-31-32, 1944, s. 185-229.

³⁶ *Bellekten*, Cilt: 60, Sayı: 227, 1996, s.165-191.

Kırım konulu tez çalışmaları bağlamında ilk akla gelen çalışmalardan biri, Yücel Öztürk'ün *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*³⁷ adlı doktora tezidir. Burada Öztürk, Osmanlı'nın kuzey Karadeniz'deki en önemli limanlarından olan Kefe'nin sosyo-ekonomik tarihini kapsamlı bir biçimde ele almaktadır. Editörlüğünü yine Yücel Öztürk'ün yaptığı *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım* ise makale derlemelerinden oluşan ve 2015 yılında basılmış bir eserdir. Eserde yer alan makaleler, Kırım siyasi tarihine, din ve sosyal hayata ilişkin makaleler ihtiva etmektedir.³⁸ Hanlığın başkenti olan Bahçesaray aynı zamanda diplomatik ilişkilerin de yürütüldüğü bir merkez ve Hanlığın adeta kalbidir. Nicole Ferrari-Kançal'ın *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*³⁹ isimli müstakil eseri ise, Bahçesaray'ın mimari, siyasi ve sosyal dokusunu ele alan; idarî yapı ve saraylara dair eşsiz bir çalışmadır. Kançal, eserinde özellikle Peyssonnel'in Bahçesaray'la ilgili gözlemlerine kısa da olsa değinmektedir.

Kırım Hanlığı'nı konu alan diğer bir doktora çalışması, Nuri Kavak'ın *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*⁴⁰ dir. Karasu Kazası'nın XVII. yüzyılın son çeyreği ile XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki sosyal hayatını Kırım Kadı Sicilleri üzerinden incelemektedir. Zeynep Özdem tarafından yüksek lisans çalışması olan *Kırım-Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*⁴¹ isimli eser, Kırım Şer'iyye Sicillerinden XVII. yüzyıl sonlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Karasubazar şehrinin nüfus ve demografisi, idari ve sosyal yapısı üzerine hazırlanmıştır. Ömer Bıyık tarafından hazırlanan ve 2014 yılında basılan doktora tezi *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*⁴² isimli

³⁷ Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

³⁸ *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul, 2015.

³⁹ Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

⁴⁰ Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, 2008.

⁴¹ TTK Yayınları, Ankara, 2010.

⁴² Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.

çalışma, hanlığın 174 yıllık tarihini Kırım Şer'iye Sicilleri üzerinden incelemektedir. Son yirmi yılda açığa çıkarılan ve bazı kopyaları Türkiye'ye getirilen Kırım *kadıasker defterlerinin* tarihsel kaynak açısından önemi de tartışma götürmez. Kırım Kadı Sicillerinin bulunması ve bir kısım kopyasının dijital olarak ulaşılabilir olması bu alanda yapılan çalışmaların son yıllarda hızla gelişmesini sağlamıştır.⁴³ Halihazırda orijinal nüshaları St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilen 121 defterle, Yalta Tarih ve Edebiyat Müzesi'nde bulunan Karasu kazasına kadılığına ait sicilden oluşan 122 ciltlik sicil koleksiyonunu ayrıntılı şekilde tanıtmaya amacıyla hazırlanan *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*⁴⁴ isimli eseri zikretmek gerekmektedir. Katalog, giriş ve iki ana bölümden oluşmakta, giriş bölümünde sicil defterlerinin fiziki özellikleri ile sicillerin ait oldukları mahkeme, kazasker ve Bahçesaray kadısı ile naiblerin

⁴³ Kırım Kadı Sicillerinin bulunmasının ardından bu konuda yazılan Türkçe tez ve makalelerin bazıları şunlardır: Ahmet Nezih Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2003, s. 1-16; Fehmi Yılmaz, "Terekelere Göre Kırım Karaylarının Servetleri", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2010, s. 351-376; Aynı yazar, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 179-192; Aynı Yazar, "On Sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım'da Gayrimüslimler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XXXIII, İstanbul, 2009, ss. 237-268; Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz, "Kırım Kadı Sicilleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2004, ss.131-176; Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Isparta 2008, s.13-27; Aynı yazar, "Kırımlı Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, II/3, Ocak 2020, s. 179-184; Aynı yazar, "Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü", *Bilig*, Sayı: 55, 2010, s. 93-102; Aynı Yazar, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'ndeki Karayim İzleri", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2010s. 337-350; Aynı yazar, "Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil", *Al-Farabi International on Social Sciences*, III/3, 2019, s.131-140; Aynı yazar, "Kırım Hanlığı Tereke Kayıtlarının Kaynak Değeri Üzerine Bir Tahlil", *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (2019 CIEES)*, Ed. Serkan Yazıcı vd., Sakarya, 2019, s. 35-55; Fırat Yaşa, *A90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014; Aynı yazar, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmet Ağa", *Bilig: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.81, 2017, s. 27-49; Alp Atakan Eryılmaz, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2019; Sema Aktaş Sarı, *1648-1679 Tarihli 3a ve 3b Numaralı Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2016; Zübeyde Güneş Yağcı, "Kırım Terek Defterleri Üzerine Mülâhazalar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı VI/2, Aralık 2020, s. 17-45 Zeynep Özdem Köse, Faruk Söylemez, "Kırım Hanlığı'nda Kölelerin İstihdam Alanları (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Gaziantepe University Journal of Social Sciences*, 19 (1), 2020, ss. 139-137.

⁴⁴ Erol Özvar (Ed.), Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz (Haz./Çev.), Tüba Yayınları, İstanbul, 2021.

görev alanları, defterlerin kapsadığı yıllar gibi konular detaylı şekilde ele alınmıştır. Kataloğun birinci bölümünde Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri tek tek ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kayıt Örnekleri”ne yer verilmiştir. Bu sicillerin ihtiva ettiği bilgiler bilhassa Kırım sosyal tarihinin incelenmesi için son derece önemlidir. Son yıllarda Kırım Hanlığı konusunda yapılan araştırma ve tezlerin büyük bir çoğunluğu bahsi geçen Kadıasker defterleri üzerinden yapılması oldukça dikkat çekicidir.

Ancak Kırım Hanlığı tarih yazımında Fransız arşiv kayıtlarının varlığı daha önce de belirtildiği gibi 1970'lerden beri biliniyor ve belirli akademisyenler tarafından çeşitli araştırmalarda kullanılmış olsa da özellikle misyonerlik evrakıyla birlikte konsolosluk raporlarının ele alındığı bir çalışma daha önce hiç yapılmamıştır. Literatürde böylesi bir eksikliğin olması bir yana diğer yandan Kırım Hanlığı'na farklı bir perspektiften bakmanın da mümkün olduğu bu arşiv kayıtlarının hacminden ve niteliğinden anlaşılmaktadır. Tüm bu faktörler göz önünde tutulduğunda kaynak seçiminde bir kısıtlamaya gidilmesi elzem bir durumdu. Bu sebeple Fransız kaynaklarının yeterince etkili şekilde kullanılması ve konu bütünlüğü için Kırım Kadı Sicilleri araştırmanın kaynakları arasında kullanılmamıştır.

Genel olarak bakıldığında Kırım Hanlığı tarihi hakkında yapılan çalışmalarda Fransız kaynakları hattâ literatürünün yeterince kullanılmaması dikkat çekici bir eksiklik olarak belirlemektedir. Rusça kaynakların dahi nispeten daha fazla kullanıldığı Kırım Hanlığı tarih yazımında yukarıda bahsedildiği üzere meşhur Baron de Tott'un kısa süreli görevine ilişkin çok bilinen hatıratı dışındaki diplomatik raporlarının dahi son yıllarda büyük ölçüde ortaya çıkarılıp yayımlanmış olması bu eksikliğin bir diğer göstergesi olarak yorumlanabilir. Tezin dayandığı kaynak grubu böylesine bir özelliğe sahip olmakla birlikte metodolojik bazı eleştirilerin konusu olmuşlardır. Öncelikle misyonerler ulaştıkları coğrafyalarda her ne kadar dini hassasiyetleri ön planda olsa da seyyahlardan daha uzun süre kalmakta ve gittikleri yere ayak uydurmak, göze batmamak ve faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için toplumla iç içe olmak zorundadırlar. Bu zorunluluklar sebebiyle faaliyet gösterdikleri bölge ve

coğrafyalarda konuşulan dilleri öğrenme konusunda kendilerini fazlasıyla geliştirmekte olan misyonerlerin genellikle hekimlik konusunda uzmanlaşmaları, aynı zamanda gidilen coğrafyada kolay kabullenilmelerinin de önünü açıyordu. Bu özellik aynı zamanda toplumun hemen hemen her kesimiyle iletişim halinde olmaları anlamına da geliyordu. Öte yandan Osmanlı ve Kırım coğrafyası tek bir dinin hüküm sürdüğü bir bölge hiçbir zaman olmamıştır. Cizvit Misyonerlerin çoğunluğu Müslüman halkın yaşadığı bu topraklarda bulunmalarındaki temel amaç Müslüman halkı Hıristiyanlaştırmak değil, Latin Kilisesi'nin nüfuzunu Doğu Kilisesi'ne karşı üstün kılmaktır. Bu açıdan bakıldığında bu metinler bize gayr-ı müslim unsurların İmparatorluk sınırları dâhilinde ve çeperindeki sosyal yaşam alanları ve problemlerini öğrenmek için de fırsat sağlamaktadır.

1. BÖLÜM

BAHÇESARAY'DAKİ FRANSIZLAR: MİSYONELER VE KONSOLOSLAR

1.1. KIRIM HANLIĞI'NDA FRANSIZ CİZVİT MİSYONU'NUN KURULUŞU

Katolik misyonerlik faaliyetleri ve yayılma stratejisi, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında Fransa Devleti aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bunun en önemli sebebi Sultan Süleyman ile I. François arasında kurulan dostluk ilişkileri ve verilen kapütülasyonlardır. Söz konusu ayrıcalıklar ile Fransa Devleti'nin gözetiminde Katolik misyonerler ilk olarak İstanbul'a daha sonra zamanla tüm Levant bölgesine yayılmışlardır.⁴⁵

⁴⁵ *Lettres Edifiantes et Curieuses: Concernant L'Asie, L'Afrique et L'Amerique* [(Ed.) M. Louis Aimé-Martin, Tome 1, Paris, 1838] isimli misyoner rahiplerin gittikleri bölgelerin fiziki ve kültürel özelliklerine dair gözlemlerinin yer aldığı toplama eserin giriş bölümünde misyonerlerin nüfuz ettikleri coğrafyalar Levant, Amerika, Hindistan, Hindistan, Okyanusya ve Çin olarak belirtilmektedir. Bunlardan Levant Misyonu'nun görev alanları kendi içinde yedi bölüme ayrılmıştır:

- Grek misyon alanı: Mora Yarımadası, Yunanistan, Türkiye'nin Avrupa coğrafyasında yer alan toprakları, Ege Adaları, Güney Rusya ve Anadolu'nun bazı bölgelerini,
- Melkit-Grek misyon alanı: Grek misyon alanıyla ortak pek çok noktaya ek olarak Kıbrıs Adasını,
- Marunit misyon alanı: Suriye, Lübnan'ın sahil kıyısından Antakya limanına kadar olan bölgeyi,
- Suriye misyon alanı: Suriye, Irak'ın güneyindeki Arap topraklarını,
- Keldan misyon alanı: Mezopotamya, Irak, Kürdistan (Doğu Anadolu bölgesi), İran'ın batısı, Basra'dan Mardin ve Diyarbakır'a kadar uzanan alanı,
- Ermeni misyon alanı: Ermenistan'ın iç bölgeleri ile Gürcistan ve Küçük-Asya içindeki bazı bölgeleri,
- Kopt misyon alanı: Nil Nehri boyunca Mısır ve Mısır'da yaşayan tüm gayrimüslimleri içine almaktaydı.

Papalık bu misyon alanlarında misyonerlerin faaliyetlerinin yürütülmesinde birtakım tedbirlere başvurmuş ve misyon alanlarına patrikler atamıştı. Konumuz olan Levant misyon alanında farklı bölgelerden sorumlu on iki patrik tayin edilmiştir. İletişim bakımından bu patrikler Papalığa karşı doğrudan sorumlu olan İstanbul Patrikhanesine bağlanmıştır (*Lettres Edifiantes et Curieuses: Concernant L'Asie, L'Afrique et L'Amerique*, s. X-XI).

Levant bölgesindeki Katolik Hristiyan misyonerlik⁴⁶ faaliyetleri ve bu faaliyetlerden bugüne ulaşan kayıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda dini ve sosyal hayatın farklı yönleri hakkında araştırmacılara veri sunmaktadır. Söz konusu bu kaynaklardan elde edilen verilerin daha yakından keşfedilmesiyle birlikte, son yıllarda misyonerlik çalışmaları fazlasıyla ilgi görmeye başlamıştır. Özellikle İmparatorluk ve çevresindeki gayrimüslim cemaatlerle temas kuran misyonerlerin bu cemaatler hakkında verdikleri bilgiler, her ne kadar “Katolik olmak/olmamak” üzerinden değerlendirilse de dikkat çekici ayrıntılar içerdiği kesindir. Kırım Hanlığı ve coğrafyası özelinde ise misyonerlik faaliyet raporları ile hususî veya resmî yazışmalar, bölgedeki gayrimüslim tebaaya dair doğrudan, Müslüman halk için ise dolaylı yoldan bilgi sunmaktadır.

Piskopos Ceduli'nin 1581 senesine ait raporu, bize Kırım'daki misyonerlik faaliyetleri hakkında en erken tarihli bilgiyi sağlamaktadır. Söz konusu raporda, Balkanlar ve Anadolu'da bulunan Katolik Kiliseler hakkında bilgiler veren Piskopos, İstanbul'dan Kefe'ye vardığını, burada San Pietro'ya adanmış küçük bir kilisede ibadet eden bir avuç Latin tebaayla karşılaştığını, bu halkın Tatarca'yı anadilleri seviyesinde konuştuklarını ifade etmekteydi.⁴⁷

Katolik Cizvit⁴⁸ misyonerlerin Kırım'daki resmi faaliyetlerinin başlangıcı, XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. 1612 senesinde Franciszek (François)

⁴⁶ Levant Misyonu ve misyonun oluşturulması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009, ss. 127-186; Haktan Birsal, “Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyununun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'in Mektubu)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, 2014, ss. 207-223; Aynı yazar, “Peder Monier'in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 2, 2013, ss. 100-128.

⁴⁷ Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, çev. Cemile Erdek, İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s. 129.

⁴⁸ Protestan hareketinin ardından Katolik Kilisesi bünyesinde “Karşı Reform” olarak tanımlanan süreçte hem Protestanlara karşı bir mücadele hem de Katolik Kilisesi'nin ihtiyacı olan yenilenme hareketi birlikte yürütülmüştür. Dominiken ve Fransiskan cemaatinin bu yönde gerçekleştirdiği gayretlere, Cizvitler de zamanla kendine has metodlarıyla katılmışlardır. Cizvit tarikatının kurucusu Aziz Ignatius'dur. Aziz Ignatius, kendisinden önce yaşamış ve öğretileriyle Dominiken ve Fransiskan tarikatlarının doğmasını sağlamış olan Aziz Dominik ve Aziz François'in öğretilerini kendisine örnek almıştır. Her üç tarikatında kendine has özellikleri olmakla beraber Fransiskanlar ve Cizvitler kendi aralarında daha büyük yakınlık ve benzerlik göstermektedirler.

Zgoda isimli bir peder, Polonya üzerinden Kırım'a ulaşmaya çalışmıştır. Kırım Hanı'nın Leh Kralı'na gönderdiği İtalyan elçi tarafından, "Kırım topraklarına izinsiz – fermansız – bir şekilde girmeleri durumunda yakalanarak köle statüsüne düşecekleri" konusunda ikaz edilmelerine rağmen, Peder Zgoda ile Marin Miroszewicz isimli başka bir peder yarımada seyahat etmekten çekinmemişlerdi. Nitekim, 19 Temmuz 1612 tarihinde söz konusu iki peder, Tatarlar tarafından yakalandı. Ancak bir süre sonra Peder Zgoda İtalyanlar tarafından kurtarılarak, Kefe yakınlarında bir eve yerleştirildi. Peder Zagoda burada da bölgeye daha kendisinden önce gelen Dominiken pederlerle birlikte kaçırılan Polonyalı ve Rus kölelerle tanışma ve onlarla çalışma fırsatı buldu.⁴⁹ 1613 yılında yarımada ulaşan Polonyalı Cizvit misyonerler Kırım Hanı'nın müsaadesiyle ve onun koruması altında faaliyetlerine başlamışlardı. Polonyalı misyonerler, Tatarlar tarafından köleleştirilen Hıristiyanlara ulaşmayı hedeflemiş ve bu sırada yarımada Ermeni cemaatle de temasa geçip karşılıklı olarak iyi geçinmişlerdi.⁵⁰ 1614 yılına gelindiğinde Kefe'de bir misyon kurulmak istense de 1616-1618 yıllarından itibaren Kırım'da çalışmaya başlayan Andrzej Biezunensis (Bierzanowa) isimli peder ve kendisine yardım eden altı arkadaşı Tatarlar tarafından tutsak edildi ve bu tutsaklık sırasında içlerinden beşi hayatını

Her iki cemaat de kendilerine, Mesih'in hayatına ait tarihi olayları hareket noktası kabul etmiş ve "İsa merkezli" bir ruhani yapı üzerine geliştirilmiştir. Dominiken ve Fransiskanlar, 13. yüzyılda kurulan ve "*Mendicant*" (Dilenci Keşişler) diye tabir edilen tarikatlar arasında yer alırken, Cizvitler ise "*Clerks Regular*" (Resmi Görevli Rahipler) diye bilinen tarikatlar arasında yer almaktaydılar. Cizvitler'in bu şekilde anılmalarında, Hıristiyanlıktaki geleneksel tarikat anlayışının temel unsurlarını kullanmakla birlikte, bu unsurları daha sistemli hale getirmeleri, günün şartlarına ve ihtiyaçlara göre uyarlamaları etkili olmuştur. Cizvitlerin, misyoner karakteri, itaat anlayışı, eğitim sistemleri, teşkilatlanma biçimleri, teolojik, felsefi ve ahlaki yorumları, onların Katolik Kilisesi içinde önemli bir yer edinmelerini sağlamıştır. Cizvitler hem dini bir cemaat hem de organize bir teşkilat olarak ele alınmalıdır (Ali İsmail Güngör, *Cizvitler*, İstanbul: İlgü Kültür Sanat, 2016, ss. 47-49). Cizvitler'in tarihi kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J.F. Broderick, "Jesuits", *New Catholic Encyclopedia (NCE)*, The Catholic University of America, Vol. VII, Washington, 1967, ss. 779-795; Thomas Campbell, *The Jesuits*, New York, 1921, ss. 1-35.

⁴⁹ Siestrzencewicz de Bohusz, *Histoire du royaume de la Chersonèse taurique*, Saint-Petersbourg, 1824, s. 377-378.

⁵⁰ *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús II*, (bundan sonra *DHCJ*) Directores: Charles E.O'Neill-Joaquín M. Domínguez), Madrid: Universidad Pontificia Comillas, 2001, s. 999.

kaybetti.⁵¹ 1654 yılında Polonya Kralı Ladislao IV'ün eşi Kraliçe Maria Luisa Gonzaga, Kırım'da kurulacak misyonda Cizvit misyonerlerin yararlanması için özel bir fon tahsisini sağladı.⁵² 1660'lı yıllarda yarımada Dominiken misyonerler, savaş esirleri ve kölelerin kurtarılması konusunda özellikle çaba gösterdi. Ancak 1662 senesinde Dominiken pederler casusluk suçlamasıyla tutuklanarak, Mangup kalesindeki hapisaneye gönderildi. Polonya Kral'ı ve Leh büyükelçisinin yoğun uğraşları sonunda hapisten çıkarılan pederlerin, Hanlık coğrafyasındaki esir ve kölelerin vaziyeti hakkında özellikle Katolik Hıristiyan dünyasında bir hassasiyet oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.⁵³ 1704 yılında yine bir Polonyalı misyoner Kırım'a girme izni elde etmişse de veba yüzünden iki ay sonra öldü.⁵⁴ XVIII. yüzyılın başından itibaren bilindiği kadarıyla Kırım misyonunda en az dört Cizvit görev almıştır. Bu dört görevliden Andrzej Zielonacki, esirler için hekimlik yaparken 17 Eylül 1706 tarihinde yakalandığı veba sebebiyle hayatını kaybetti. Peder Zielonacki'nin ölümünün ardından misyonda Fransız Cizvitler görev almaya başladı. Ancak zaman zaman Polonya ve Boğdan bölgesinden misyonerler de bölgeye geldi.⁵⁵

Kırım Katolik Misyonu, yarımada Hıristiyan tebaaya ulaşmayı amaçlıyordu. Bu çerçevede Doğu Hıristiyanlığı karşısında Batı Kilisesinin ön plana çıkması için çalışıldı. Öte yandan Bahçesaray'da kurulan ve Bâb-ı Âlî tarafından meşrû sayılan misyon, Kırım Hanlığı ile Fransa Krallığı arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilerin doğrudan kurulmasını kolaylaştıracağı gibi Kuzey Karadeniz

⁵¹ Baron Henrion, *Histoire Général des Missions Catholiques Depuis le Trezieme Siècle Jusqu'à nos jours* Paris, 1847, s. 241.

⁵² *DHCJ*, s. 999.

⁵³ Mikhail Kizilov, "Reports of Dominican Missionaries as a Source of Information about the Slave Trade in the Ottoman and Tatar Crimea in the 1660s", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul, 2017, ss. 103-116; Natalia Krolikowska-Jedlinska, "Foreigners in Front of the Crimean Khan's Court in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *International Crimes and History*, 16, 2015, ss. 145-149.

⁵⁴ *Lettre Édifiantes et Curieuses, Écrites des Missions Étrangères* (bundan sonra *LEC*), Tome III, Paris, 1780, s. 160; *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jesus dans le Levant* (bundan sonra *Nouveaux Mémoires*), Paris, 1718, s. 4.

⁵⁵ *DHCJ*, s. 999.

kıyılarında da Fransa Kral'ının (XIV. Louis) prestijine hizmet edecekti.⁵⁶ Misyonun Kırım coğrafyasında en fazla kölenin bulunduğu Kefe yerine, payitaht Bahçesaray'da açılması aynı zamanda Hanlığın her ne kadar Osmanlı'nın vassalı olsa da siyasi bir güç olarak değerlendirildiğinin göstergesi olarak okunabilir. Bu sayede, Kırım misyonu aracılığıyla Fransa Krallığı ile Kırım Hanlığı arasında her ne kadar dini temelli olsa da ilk diplomatik ilişkiler kurulmaya başlandı.⁵⁷

XVIII. yüzyılın henüz başında İstanbul'daki Fransız Elçi Charles Ferriol⁵⁸ Paris'e gönderdiği mektubunda, diğer tüm misyonlarda olduğu gibi Kırım misyonunun ve burada görev alacak misyonerlerin Fransa Krallığı ve Katolik inanç için son derece faydalı olacağını düşündüğünü dile getiriyordu.⁵⁹ Aynı ayın ortalarında Ferrand⁶⁰, İstanbul'a halletmek zorunda olduğu birtakım işler için geldiğinde

⁵⁶ Bu konuda öncü bir çalışma olması münasebetiyle bkz., Gilles Veinstein, "Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au debut du XVIIIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (CMRS), Vol. 10, N. 3-4, (Temmuz-Aralık 1969) s. 424.

⁵⁷ Veinstein, "Missionnaires jésuites", s.416.

⁵⁸ Charles de Ferriol, 1652-1722 yılları arasında yaşamış Fransız diplomattır. XIV. Louis döneminde İstanbul Büyükelçisi olarak görevlendirilmiş ve 1699'den 1711 senesine kadar, Sultan III. Ahmet döneminde (1703-1730) İstanbul'da bu görevi yerine getirmiştir. Ferriol'un Paris'e dönmesinin ardından 1714 senesinde *Recueil de Cent Estampes representant différentes Nations du Levant sur les Tableaux peints d'après Nature en 1707 et 1708* (Paris, 1714) isimli eserin basılmasına izin vermesi ile görevi esnasında yanında bulunan ressamların Osmanlı saray hayatını ve kıyafetleri resmeden gravürlerine ulaşabilmekteyiz. Bu gravürler dönemin oryantalist merakı sonucu resmedilmiş olsalar da dönemin modasını ve yaşamına dair görsel bilgiler içermesi adına oldukça önemlidir. Koyu bir Katolik olan Charles Marquis de Ferriol, Kırım'daki Cizvit Misyonun kuruluşunu sağlayan büyükelçidir. Görev yaptığı dönemde özellikle Ermeni rahip Avedik'in kaçırılması ve hüküm giymesi konusundaki çabalarıyla ünlenmişti. Ferriol hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, Geuthner, Paris, 2020, s.279-280.

⁵⁹ Ferriol'dan Kral'a, Archives du ministère des Affaires Étrangères (bundan sonra: AMAE), Correspondance Politique (bundan sonra: CP) (Turquie), tome. 43, f. 195a (6 Temmuz 1706).

⁶⁰ 1670 dolaylarında doğan Ferrand'ın hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Doktor ve seyyah olan Ferrand'ın hangi amaçla ve nasıl Kırım Hanlığı'na geldiğini bilemiyoruz. 1702 senesinde Han'ın başhekimi olan ve Kalgay Sultan'a Çerkes bölgesi seyahatinde eşlik eden Ferrand, bu seyahat sonundaki gözlemlerini kaleme almıştır. Hatıratının orijinali Paris'te Ulusal Arşiv'de (Archive National) bulunmaktadır (Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays, et le Kam des Tartars, AN, K 1347, no17). Aynı el yazması *Relation du sieur Ferrand, médecin du kan des Tartares, touchant la Crimée, les Tartares Nogais, et ce qui se passe au serail du dit kan* ismi ile yayınlanmıştır (Michaud, *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, Tome 14, Paris, 1815, s. 395-396). Ferrand, Kırım Han'ı I. Selim Geray (1702-1704), III. Gazi Geray (1704-1707) döneminde fiili olarak başhekimlik yapmıştır. 1706 yılındaki İstanbul seyahati

konuyla ilgili olarak Peder Duban⁶¹ ile görüşme yaparak ve pedere Kırım'da bulunan her milletten, her yaştan binlerce kadın, erkek ve çocuk Hristiyan kölenin "içler acısı" hâlinde bahsetti.⁶² Peder Duban, Ferrand'ın anlattıklarından oldukça etkilenmiş olmalıdır ki bu konuda doğrudan kendisi harekete geçti. Ferrand, 1702 yılından beri Kırım'da Hacı Selim Geray Han'ın⁶³ hekimliğini yapan bir Fransız'dı. Han'ın çok yakınında yer alan Ferrand, aynı zamanda Selim Geray'ın kalgay olan oğlu III. Gazi Geray'ın yanında Çerkes isyancılara karşı durmuştu; I. Selim Geray Han'ın ölümünden sonra da III. Gazi Geray'ın yanında görev almış ve güvenini kazanmıştı.⁶⁴

Büyükelçi Ferriol, Peder Claude Duban'ı, "Krala ve vatanına" hizmet konusunda son derece gayretli, aynı zamanda zeki ve misyon için de en uygun kişi olarak görmekteydi.⁶⁵ Ferriol, mektubunda "Peder Duban'ı geçimini sağlayacak ödenekle Kırım'a gönderiyorum, kendisinin oradaki ibadetler [ve dinî ritüeller] için son derece önemli olduğunu düşünüyorum", diye yazmakta ve Kırım'a gönderilecek misyonla ilgili iyimser düşüncelere sahip olduğuna işaret etmekteydi.⁶⁶ Peder Duban'ın Kırım'da yaşayan Katolik cemaatin dinî ve

esnasında tanıştığı ve bu çalışmada adı zikredilecek Peder Claude Duban ile görüşmesi sonunda, Kırım'da Cizvit Katolik misyonunun ve ardından da Fransız konsolosluğunun açılmasında etkili olmuş 1719 senesinde açılan konsolosluğun ilk Fransız Konsolosu olarak tayin edilmiştir.

⁶¹ Peder Claude Duban (bazı kaynaklarda Du Ban), 1667 dolaylarında Fransa'nın Champagne bölgesinde doğmuştur. Peder, başhekim Ferrand'ın İstanbul seyahatinde kendisiyle görüşmesiyle Kırım Hanlığı'na misyon kurma görevi ile gelmiş hem misyonun kurulması hem de misyon çatısı altında bir şapel kurulması için aktif biçimde çalışmıştır. III. Gazi Geray (1704-1707), I. Kaplan Geray (1707-1708; 1713-1716), II. Devlet Geray (1708-1713), III. Devlet Geray (1716-1717) ve III. Saadet Geray (1717-1724) yıllarında görevini yerine getiren Peder Duban'ın tam olarak hangi tarihte Kırım'dan ayrıldığını bilemesek de 1730 dolaylarında Rahip Adrien Verzeau'nun ölümüyle Claude Duban İstanbul'daki Cizvit misyonun başına geçmiştir. 21 Temmuz 1731'deki büyük İstanbul yangınına tanık olan Duban, 1735 senesinde ölmüştür (Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, Geuthier, Paris, 2021, s. 240).

⁶² *Nouveaux Mémoires*, s. 3.

⁶³ I. Selim Geray Han ve dönemi hakkında bkz. Es-seb'ü's-Seyyâr fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar, s. 273-292.

⁶⁴ Ferriol'den Kardinal La Trémouille'e, AMAE, CP (Turquie), tome. 45, f.70b (1 Eylül 1706); LEC, s. 176; Veinstein, "Missionnaires jésuites", s. 423.

⁶⁵ Ferriol'dan Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 32a (15 Aralık 1706).

⁶⁶ Ferriol'dan Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 32a (15 Aralık 1706).

dünyevî ihtiyaçlarının karşılanması yanında bir kısmının da fidyelerinin karşılanması yoluyla azat edilmesi için görevlendirildiğini, III. Gazi Geray Han'a çeşitli hediyeler yanında gönderilen bir tavsiye mektubundan anlamaktayız.⁶⁷ Claude Duban, Fransa taşrasından İstanbul'a gönderilmiş gayretkeş ve çalışkan bir pederdi. Büyükelçi Ferriol tarafından Kırım Hanlığı'nda bir misyon kurulması amacıyla görevlendirildiği 19 Ağustos 1706 tarihinde otuz sekiz yaşındaydı.⁶⁸ Ferrand'dan başka kendisine iki peder daha bu misyonda eşlik etti.⁶⁹ Heyette Kırım Hanı'na sunulmak üzere hediyeler dışında Hıristiyan kölelerin azatlık bedelleri için on bin ekülük⁷⁰ bir bütçe mevcuttu.⁷¹

Kırım Hanlığı'ndaki Cizvit Misyonu'nun kuruluş sürecine Peder Duban'ın hatıratlarından ulaşabilmekteyiz. Kendisi burada özellikle İstanbul Elçisi Ferriol'un Kırım'da zor durumda bulunan Hıristiyan cemaatin koşullarını iyileştirme gayretini anlatmaktadır. Duban'ın büyük minnet duygusuyla bağlı olduğu Büyükelçi Ferriol, ona göre yalnızca Kırım misyonunun teşekkülünü ve korumasını üstlenmekle kalmamış aynı zamanda misyonun masraflarını da karşılayarak bu konuda son derece cömert girişimlerde bulunmuştu.⁷² Ferriol, İstanbul'dan ayrılmadan kısa bir süre önce, 10 Mayıs 1710 tarihli mektubunda, Duban'a, "misyonerlerin hizmetinde kullanılması amacıyla bir ev satın alması

⁶⁷ Ferriol'dan Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome. 44, f. 10b-11a (17 Eylül 1706); Veinstein, *a.g.e.*, s. 425.

⁶⁸ Bazı kaynaklarda bu tarih 16 Ağustos olarak yazılmıştır. Bkz. *Les Pères de la Compaigne de Jesus à Constantinople et Dans la Crimée ou l'Évangile Prêché dans le Levant*, 1855, s. 57.

⁶⁹ 1 Aralık 1705 – 1 Aralık 1706 tarihleri arasındaki harcama kalemlerini gösteren bir yıllık raporda Ferriol; 6 Eylül'de Peder Duban ve Victor Ferrand aracılığıyla Kırım Hanı'na ve ayrıca Hanı'nın hanımına ve vezirine sunulmak üzere hediyeler gönderildiğini belirtmektedir. Bu hediyelerin toplam maliyetinin 800 Fransız kuruşu bulunduğunu yazmıştır Pedere yolculuğu ve kurulacak kilise için 130 kuruş verilmiş, Doktor Ferrand'a ise Kırım'da misyon kurulması konusunda tavsiyede bulunduğu ve yardım ettiği için 150 kuruş verilmiştir. *Mémoire des frais*, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 37a-b (1 Eylül 1706).

⁷⁰ Ekü (*fr. Écu*) Fransa'da Ortaçağ'dan itibaren kullanılan bir gümüş para değeridir.

⁷¹ Ferriol'dan Kral'a, Archive National (Bundan sonra AN), BI 385 (1 Eylül 1706); Ferriol'dan Kardinal la Trémouille, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 22a, 33a (13 Aralık 1706); 40a (6 Haziran 1706); Veinstein, *a.g.e.*, s. 425.

⁷² *LEC*, s. 160; *Nouveaux Mémoires*, s. 5.

için [görevden] ayrılmadan önce bir miktar para göndereceği”ni yazıyordu.⁷³ Kısaca Kırım Hanlığı’ndaki Katolik Cizvit Misyonunun kurulmasında Büyükelçi Ferriol’nun şahsi inisiyatif ve girişimleri son derece belirleyici olmuştu.

Peder Claude Duban, 1706 yılında İstanbul’dan ayrılırken yanında Hekim Ferrand ile yardımcıları Peder Curnillon, Peder Gargan ve Rahip Compiègne vardı.⁷⁴ Bahçesaray’a ulaştığında, Kırım Hanlığı tahtında bulunan III. Gazi Geray Han tarafından oldukça iyi karşılandı.⁷⁵ Han ile görüşmesinde Duban, başta köleler olmak üzere Hıristiyanlara yardım etme izni talep etti. 1706 Mart’ında Hanlık’ın başkentinde başlayan veba salgınının⁷⁶ ardından böyle bir taleple karşılaşan Kırım Han’ı bu isteği makul görerek kabul etti. Bu salgında ölenlerin arasında henüz birkaç ay önce Hanlık topraklarına ulaşan Rahip

⁷³ Ferriol’dan Kral’a, Archive National, (bundan sonra: AN), BI 386 (10 Mayıs 1710).

⁷⁴ Anne Mezin-Catherine Vigne, *Les Français*, s. 241. Ne yazık ki Duban dışındaki diğer pederler hakkında Fransa’daki Cizvit ve Lazarist arşivlerinden yeterince veriye bilgiye ulaşılamamıştır.

⁷⁵ III. Gazi Geray Han (hanlık yılları 1704-1707), Selim Geray Han’ın oğludur. Büyük biraderi II. Devlet Geray Han hanlığı sırasında “mansıb-ı nureddîn” ile Çerkesler arasında düzenin sağlanmasına tayin edilmesine karşın görevini kabul etmemiş, Han’a isyan eden Nogaylara katılmış ancak savaşa mecali olmadığından dolayı Rumeli’de ikametine izin verilmesine karşın Edirne’de bir süre habsolunması kararlaştırılmış, ardından Rodos’a sürgüne gönderilmişti. Affedildikten sonra kalgaylık rütbesi tevcih edilmiş olup, babasından sonra Aralık 1704’te Kırım Hanlığına getirilmiştir. Kardeşleri Kaplan Geray’ı kalgay, Mengli Geray’ı nûreddin yapan Gazi Geray, Rusya-İsveç savaşlarının devam ettiği kritik bir dönemde Kırım Hanlığı’nın başında bulundu. O sırada Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış hüküm sürüyordu. İstanbul’dan kendisine taraf olmaması bildirilmişti. Ancak han, Tatar kuvvetlerinin Rusya ve Lehistan ülkelerine akın yapmasına engel olamadı (Râşid, III, 215-216). Bu hadise, Rusya’nın İstanbul’a elçi göndererek hanı şikâyet etmesine sebep oldu. Osmanlı hükümetinin, kendi barış politikasını bozan handan başka şikâyetleri de vardı. Meselâ Bucak Nogaylarını Kırım tâbiliğinden ayırarak doğrudan İstanbul’a bağlama teşebbüslerine Gazi Geray karşı çıkmıştı. Bu mesele için İstanbul’a çağrılan Hanağası (vezir) Mustafa Ağa bütün suçu Gazi Geray’ın üzerine attı. Öte yandan Kaplan Geray da hanlığı ele geçirmek için İstanbul’da entrikalar çevirmekten geri durmuyordu. Sonunda Gazi Geray azledildi ve yerine I. Kaplan Geray (hanlık yılları 1707-1709) getirildi. Rumeli’de Karinâbâd’da ikamet ettirilen Gazi Geray Rebûlâhir 1120’de (Temmuz 1708) otuz altı yaşında iken vebadan öldü ve Yanbolu Camii hazîresine defnedildi. Detaylı bilgi için bkz., Halim Geray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi)*, yay. haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları, 2013, s.78-79; *Es-Seb’û’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, s. 301-357; Halil İnalçık, “Gâzî Geray III”, *İA*, IV, s. 738; Halil İnalçık, “Gazi Geray III”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, 1996, s. 453.

⁷⁶ Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s.444.

Compiègne de vardı.⁷⁷ Duban III. Gazi Geray Han'ın, kırk yaşlarında, asil ve oldukça güçlü bir görünüşe sahip olduğunu ifade etmekteydi.⁷⁸ Kırım Hanı, Büyükelçi Ferriol'nun gönderdiği hediyelere kabul ederek, şükranlarını bildirip mukâbilinde kendi hediyelerini elçiye verdi. Hediyeleşmeye dair teşrifattan sonra Han, kontrolündeki topraklardaki Cizvit misyonerlerin güvenliğinin sağlanacağını ifade etti.⁷⁹ Nitekim III. Gazi Geray Han döneminde –yani 1707'ye kadar– misyonerlere verilen bu teminata sadık kalındığı görülür.⁸⁰ Misyonerle yaptığı bu görüşmede Han III. Gazi Geray, Peder Duban ile yakından ilgilenmiş ve Pedere o sırada devam etmekte olan Veraset Savaşıyla (1703-1713) ilgili sorular sormuştu.⁸¹ Fransa himâyesindeki bir misyonerin Bahçesaray'da bulunması, Han tarafından Avrupa'daki siyasi vaziyet hakkında doğrudan bilgi elde etme fırsatı olarak görülmüş olmalıdır. Pederin Han ile kurduğu yakınlığa dayanarak Kırım Hanlığı topraklarında bulunan Hıristiyan kölelere yardım konusunda izin istedi. Ancak henüz Han'ın onayını almadan, “daha önce hiçbir yerde görmediği kadar zor durumda olan Hristiyanlar için çalışmalarına başladığı” bu konudaki kayıtlarından anlaşılıyor. Bundan başka geçmiş yıllarda sadece bulaşıcı hastalıklardan dolayı kırk binden fazla kölenin hayatını kaybettiğini, geride kalan on beş ile yirmi bin arasındaki Hıristiyan kölenin de koşulları göz önüne alındığında nihai kaderlerinin aynı olduğunu düşündüğünü sözlerine ekler.⁸²

Geçirdiği ilk altı ayın sonunda Claude Duban kendisine teselli olacak hiçbir şey bulamadığını açıkça ifade eder. Aslında çok çalışıp az yol kat ettiğine inanmaktadır. Ona göre, bu coğrafyadaki Katolik Hıristiyan cemaat, “dua

⁷⁷ Anne Mezin-Catherine Vigne, *Les Français*, s. 241.

⁷⁸ *Nouveaux Mémoires*, s. 8

⁷⁹ *LEC*, s.175; *Nouveaux Mémoires*, s. 29.

⁸⁰ Veinstein, *a.g.e.*, s. 425.

⁸¹ Başını Fransa ile Habsburgların çektiği ve Avrupa'yı uzun bir kaosa sürükleyen İspanya Veraset Savaşları hakkında bk., Derek McKay-H.M.Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, çev.Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, ss.77-83.

⁸² *LEC*, s. 175; *Nouveaux mémoires*, s. 29.

edemedikleri ve Tanrının adını anamadıkları için adeta sersemlemiş, kimileri dinlerini değiştirip Müslüman olmuş veya Müslümanlığa mütemayil hale gelmiş; pek çoğu ise mezhep değiştirerek Ortodoksluğu benimsemiştir”. Ancak Peder Duban’ın burada kendi cemaati hakkındaki bu tabloda vurguladığı en önemli nokta kuşkusuz, Doğu Kilisesi’ne mensup olan cemaatlerin, yani Yunan ve Ermeniler’in, ibadetlerini yerine getirme konusunda nispeten daha özgür olmalarıydı.⁸³

Duban’ın Han ile arasında kurduğu ilişki yalnızca misyonun varlığı ve geleceği açısından önem teşkil etmiyor, aynı zamanda misyoner peder için hareket alanı da sağlıyordu. Pederin Bahçesaray dışına çıkması ve dinî amaçlı faaliyette bulunması, Han’ın özel iznine bağlıydı. Bu sebeple Peder Duban mevcudiyetinden ve faaliyetlerinden hem halkın hem de Han’ın rahatsız olmaması için özel olarak hassasiyet göstermekte ve onların saygısını kazanmayı amaçlamaktaydı. Büyükelçi Marquis de Bonnac’ın⁸⁴ yıllar sonra

⁸³ LEC, s. 175-176; *Nouveaux mémoires*, s. 29-30.

⁸⁴ Osmanlı Devleti’ne gönderilen yirmi beşinci Fransız büyükelçisi olan Jean-Louis d’Usson, Marquis de Bonnac ve elçiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l’Ambassade de France à Constantinople*, Schefer, éd., E. Leroux, Paris, 1894; Türkçesi: *İstanbul’da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac’ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, (yay. Charles Schefer; Türkçeye çeviren Ali Şevket Bizer), Ankara, TTK, 2017; Jean-Louis Bacqué-Grammont, Sinan Kunalalp, Frédéric Hitzel, *Représentants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, Les Éditions ISIS, İstanbul-Paris, 1991, ss. 28-30. Marquis de Bonnac, 12. yüzyıldan beri soyluluğu Fransız Devleti tarafından tanınan bir ailenin ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Askerlikle başladığı kariyerine, diplomasi ile devam etmeyi tercih etmiştir. Mayıs 1716 senesinde İstanbul’a gitmek üzere hazırlık yapması emri almış, M. Alleurs yerine İstanbul’a Fransa elçiliği görevini yapmak üzere görevlendirilmiştir. M. de Bonnac’a tevdi olunan talimatnâme seleflerine verilenlerden farklı değildir. Söz konusu talimatnâmede, Katolik dininin desteklenmesi ve yayılmasını, Levant’ta Fransız ticaretinin korunması ve artırılması için bütün gayretini sarf etmesi emredilmekteydi. Bunun yanında M. de Bonnac, Osmanlı kudretinin Avusturya hanedanını sürekli endişe ve korkuya sevk etmesini temin etmeye de çalışacaktı. Ayrıca M. de Bonnac, Babiâlî’den Kudüs’teki Kutsal Mezar Kilisesi’nin kubbesinin Latin ruhbanları tarafından tekrar inşasına müsaade edilmesi için tüm gayretini göstermekle de görevlendirilmişti (A.g.e. (Fra) s. V-XXIII; (Tr) s. 1-14). Marquis de Bonnac, 1724 senesine kadar İstanbul elçiliğine devam etmiştir. M. de Bonnac’a görevi tevdi edilirken verilen talimatnameler meslektaşlarına verilenlerden farklı değildi. Söz konusu talimatname, Katolik dininin desteklenmesi ve yayılmasını, Levant’da Fransız ticaretinin korunması ve artırılması için bütün gayretini sarf etmesini kendisine emretmekteydi. Bunun yanında, M. de Bonnac, Bâb-ı Âlî’den Kudüs’teki Saint-Sépulcre – yani Müslüman dünyada bilinen adıyla Kutsal Mezar, Kamame veya Kıyame Kilisesi – Kilisesi’nin yıkılan kubbesinin Latin ruhbanlar tarafından yeniden inşasına müsaade edilmesi için tüm gayretini göstermekle görevlendirilmiştir. Bu kilise Hz. İsa’nın çarmıha gerildikten sonra tekrar dirileceğine inanılan kutsal bir mekân olması hasebiyle Hristiyan dünyası açısından son derece kıymetliydi. Uzun yıllar boyunca kilise, üzerinde dini-siyasi nüfuz kurma çabalarına tanık olmuştur (Sami Kılıç-

kaleme aldığı hatıratında aktardıklarından, Kırım Hanı'nın ve Kırımlı Hıristiyan cemaatin sevgisini kazanan Duban'ın özellikle Han ile arasını hoş tutmak için kimi zaman Avrupa'dan haberler paylaştığını kimi zaman da Han'a ve eşine küçük hediyeler takdim ettiğini biliyoruz.⁸⁵ Esasında Avrupa'nın ahvâline ilişkin bilgi almaya Kırım Hanı'nın da fazlasıyla ilgi duyduğunu, dolayısıyla Han'ın da Duban'dan istifade etmeye çalıştığını düşünmek; söz konusu dönemde haber alma ve bilgi edinme kaynaklarındaki sınırlılık göz önünde tutulduğunda, oldukça makul görünüyor.

Kırım yarımadasında yaşayan ahalinin geneline bakıldığında pek çok farklı etnik ve dini unsur göze çarpmaktadır. Burada yer alan Katolik misyonun dinî açıdan asıl vazifesi ise İmparatorluk genelinde olduğu gibi, Hanefi Müslüman itikadın yaygın olduğu Kırım Tatarlar arasında yaşayan ve sayıları hiç de azımsanmayacak kadar çok olan Hıristiyanları inanç konusunda cesaretlendirmek ve ibadetlerini gerçekleştirmelerini sağlamaktır. Öte yandan

İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları" *History Studies*, vol 3/3 2011, ss. 231-233). Elçi Bonnac'ın, İstanbul'a vardktan sonraki ilk işi, Kutsal Mezar Kilisesi kubbesinin tamiri için yapılan girişimler hakkında bilgi toplamak olmuştur. Bu konu hakkında bir rapor hazırlayarak Saray'a göndermiştir. Louis XIV adına pek çok kez yapılan müracaatlardan hiçbir başarılı sonuç elde edilmemiştir. Kendisinden önceki elçilerin ısrarlı başvuruları ile Kudüs'e gönderilse de burada yaşayan Ortodoks cemaatin Bâb-ı Âlî üzerindeki nüfuzu ile bu fermanların uygulanmasının önüne geçilmişti. Diğer yandan kralın himayesinin kendileri için çok değerli olması gereken Kutsal Toprakların ruhbanları, Fransa Elçisi'nin çabalarına yardımcı olmaktan uzak bir tutum içindeydiler. Burada faaliyet gösteren misyoner cemaatler, herhangi bir Avrupa devletinin bu bölgede etkili olmasındansa Osmanlı Sultanı'nın bölgedeki konumunun devam etmesi taraftarıydılar. M. de Bonnac, Veziriazam ile yaptığı ilk görüşmede bütün Hristiyan âlemini yakından ilgilendiren Kutsal Mezar Kilisesi'nin kubbesinin, Latinler tarafından yaptırılmasını ısrarlı bir şekilde talep etti. Konu ile ilgili Bâb-ı Âlî ile yaptığı uzun müzakereler sonunda, seleflerinin de dile getirdikleri Kudüs'teki Kutsal Mezar kilisesinin onarılması teklifini yazılı olarak bildirmiştir. 1718 senesinin Aralık ayının 23'ünde Sultan'ın onayı ile kilisenin kubbesinin onarılmasına dair ferman Bonnac'ın eline ulaştı. Bu başarı hem Bonnac'ın hem de Fransa'nın Levant Hristiyanlığı üzerindeki hami rolünü güçlendirmiştir. Bonnac'dan Kral'a, AMAE CP (Turquie), tome 58, f. 79a (25 Eylül 1717); ayrıca konu hakkında bk: Marquis de Bonnac d'Usson, *Mémoire Historique sur l'Ambassade de France a Constantinople par le Marquis de Bonnac*, Schefer, ed., Paris, 1894, s.14, 21-25, 41 vd.; Oded Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, 2001, ss.107-109, vd; H.T.F. Duckworth, *The Church of the Holy Sepulchre*, London, 1922; Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Vol. 3/3, 2011, ss. 225-244; İhsan Satış, "8 Numaralı (Kamame) Kilisesi Defteri'nin Tanıtım ve Fihristi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 21, 2012, ss. 306-313.

⁸⁵ Georg Outrey, *Etudes Pratiques sur le Protectorat Religieux de la France en Orient*, İstanbul, 2017, s. 11.

yıllar sonra Peyssonnel'in de bahsettiği üzere özellikle dağlık bölgelerde yaşayan Çerkesler arasında Pagan, Hristiyanlık ile Müslümanlığın inanç motiflerini bir arada yaşayan kabilelerin olduğu bilinmektedir.⁸⁶ Yerleşik yaşamdan uzak, çetin şartlarda yaşayan bu topluluklara ulaşmak ve onların Hristiyanlaştırılmasını sağlamak da misyonerlerin başlıca vazifelerindendi. Bu kabilelerde yaygın olan kutsal ağaca tapınma ritüeli erken dönem Hristiyan inancının etkisi olarak yorumlanmaktaydı. Ayrıca bölgede bulunduğu söylenen eski Rum kiliselerinin ve bezemeli dini kitapların varlığı da misyonerlere erken dönem Hristiyan etkisini düşündürmekteydi. Bu sebeple özellikle İslâmın tesiri altına girmeden bu insanların ihtiyatlı bir şekilde Hristiyanlaştırılması – Katolikleştirilmesi–amaçlanmaktaydı.⁸⁷ Kısaca misyonerler, Kırım yarımadası ve civârında Hristiyanlığın izlerini aramaktaydılar. İmparatorluğun özellikle Suriye bölgesinde, Hanlığın ise genelinde yaşayan “nüfus dâhilindeki diğer Hristiyan ahalinin toplam nüfusundan daha fazla sayıda olan” Gregoryenleri Roma kilisesine bağlamak Kırım'a gönderilen misyonerlerin esas hedefleri arasındaydı. Diğer taraftan Katolik misyonerlerin faaliyetlerine şüpheyle yaklaşan Ermeni din adamları Kırım Tatarları, Katolik misyonerleri kovmaları konusunda kışkırtmaya çalışmaktaydılar.⁸⁸

Kırım'da bulunan özgür Hristiyan Katoliklerin sayısı, Rum ve Ermeni nüfus kadar yoğun olmamakla birlikte, Katolik tebaa genellikle Kefe, Karasu, Gözleve/Kezlev ve Bahçesaray'da yaşamaktaydılar. Peyssonnel'in XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki ifadesine göre, Ermeni ve Rum nüfusun ekonomik vaziyeti, Katolik nüfusunkinden görece daha iyiydi. Ermeni ve Rumlar, Katoliklerin vergi memurlarından kazançlarını gizlediklerini ihbar etmekte ve Kefe Paşası'na onlardan daha fazla vergi alınmasını telkin etmekteydiler. Özellikle vergi memurlarının görevlerini kötüye kullanmaları yönünde

⁸⁶ Texier de Lancey, *Mémoire sur la Petite Tartarie*, AMAE, Mémoires et documents (MD), tome XIII, f.19 (1760); Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Tome II, Paris, 1787, s. 315

⁸⁷ Texier de Lancey, a.g.b, f.19.; Peyssonnel, A.g.e., II, s. 316.

⁸⁸ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 328; Veinstein, a.g.e., s. 418-419.

kışkırtıldıkları iddia edilmekte, Katolik halkın vaziyetinin kötü olmasının da başlıca sebebinin bu olduğu düşünölmekteydi.⁸⁹ Dönemin seyyahları da özellikle Hıristiyan ahalinin vaziyetinden şikâyet etmekteydi. Hıristiyan halkın vergiye tabi oldukları, çocuklarından mahrum bırakılmış oldukları, fakir ve hor göröldükleri sıklıkla dile getirilen meselelerdi. XVII. yüzyıl başında Osmanlı topraklarına gelen Henry Blount, pek çok Hıristiyan'ın, kendi dini öğretilerinden uzak kaldıkları ve hattâ bu konuda bilgisiz olduklarını ileri sürer. Bu sorunlar sebebiyle ve toplum içinde daha "itibarlı" olabilmek amacıyla Müslümanlığa geçen Hıristiyan köle sayısının hiç de az olmadığını zikreder.⁹⁰ Tabii bütün bu anlatının misyonerlerin ve seyyahların zaviyesinden aktarılan subjektif bir Katolik-Hıristiyan manzarası olduğu hatırlanmalıdır.

Kırım'da az sayıda özgür Hıristiyan olmakla birlikte Kırım Tatarları tarafından köleleştirilmiş ya da Kefe'de kurulan köle pazarından Ermeni tüccarlar tarafından satın alınmış, Katolik Hıristiyan inançlı bir nüfusun mevcudiyeti göz ardı edilemez. Misyonerlerin raporlarına göre bu köleler "yarı aç yarı tok neredeyse çıplak vaziyette"⁹¹; "hangi milletten oldukları fark etmeksizin zor şartlar altında, kötü muamele görmekte ve ibadetlerini yerine getirmeleri için ihtiyaçlarından yoksun bir şekilde yaşamaya çalışıyorlardı".⁹² "Roma dinindekileri korumak ve çektikleri eziyetleri azaltmak için onları teselli etmeye çalışmak", Kırım misyonunda görev alan misyonerlerin birinci vazifesi olarak belirlenmişti.⁹³ Bu sebeple Peder Claude Duban, Hanlığa ulaştığında "mutsuz Hıristiyanlar" olarak tarif ettiği köleleştirilmiş kitleye ulaşmak istiyordu. Duban, Kırım'a vardığından bir önceki yıl (1705) salgın hastalıktan kırk bin kölenin

⁸⁹ Veinstein, a.g.e., s. 419.

⁹⁰ Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London, 1636, s. 109-111.

⁹¹ *LEC*, s. 182; *Nouveaux Mémoires*, s. 40.

⁹² Veinstein, a.g.e., s. 420.

⁹³C. Duban'dan Bonnac'a (Bonnac'ın Kral'a gönderdiği mektupla birlikte), AMAE, CP (Turquie), tome. 58, f.32 (18 Temmuz 1717).

öldüğünü geriye ise sadece on beş ile yirmi bin arasında köle kaldığını kayıt eder.⁹⁴

Özellikle Nogayların yaşadığı uçsuz bucaksız topraklarda adeta her milletten oluşan bir Hıristiyan köle dünyası vardı.⁹⁵ 1699 Karlofça Antlaşması'nın onuncu maddesiyle Kırım Hanları'nın özellikle sınır boylarına gerçekleştirdikleri köle akınları engellenmiş, 1700 İstanbul Antlaşması'nın sekizinci maddesiyle de bu durum teyit edilmişti.⁹⁶ Peder Duban'ın Kırım Hanlığı'nda bulunduğu tarihlerde köle akınlarının önceki yıllara nazaran sık yapılmadığı göz önüne alınırsa, Kırım'daki köle sayısının eskisinden daha az olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat Peder Duban, Kırım misyonu görevi boyunca çeşitli milletlerden 20.000 kadar köleye yardım ettiğini belirtir. Ayrıca görevine başladıktan kısa bir süre sonra etrafında Alman, Hırvat, Leh, Macar, Erdel ve Rus asıllılardan oluşan bir dini cemaat toplandığını ifade eder.⁹⁷ Buradaki kölelerin vaziyetleri her ne kadar Duban'ın son derece kederli bir dönem yaşamasına sebep olsa da aldığı sonucun kendisi adına bir başarı olduğu kanaatindedir. Diğer yandan pederin kendi misyonunu meşrulaştırma gayretinin Kırım'daki Hristiyanların vaziyeti hakkında bazen olduğundan daha karamsar bir tablo çizmesine sebep olmuş olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Duban görevinin başlarında vaazlarını Almanca verir fakat zamanla iletişime geçtiği köleler farklı milletlerden olduğundan onlar ile Tatarca konuşmaya, Yunanca ve Ermenice'yi anlamaya başladığını yazar.⁹⁸ Lehçe ise kölelere yardım etmek için Kırım'da her zaman etkili bir dildir. Misyonda kendisinin yetiştirdiğini söylediği iki görevli de

⁹⁴ LEC, s. 185; *Nouveaux mémoires*, s. 44-45.

⁹⁵ LEC, s. 210; *Nouveaux mémoires*, s. 84-85

⁹⁶ 1700 İstanbul Antlaşmasının sekizinci maddesi için bk. *Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları no. 4, İstanbul 2019, s. 46-47. Karlofça Antlaşması ve etkileri hakkında ayrıca bk. Jean Bérenger, *La paix de Karlowitz, 26 Janvier 1699: les relations entre l'Europe et l'Empire Ottoman*, Paris: H. Champion, 2010; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 14-16.

⁹⁷ LEC, s. 179; *Nouveaux mémoires*, s. 35

⁹⁸ LEC, s. 180; *Nouveaux mémoires*, s.37.

özellikle çocukların eğitimi ve yaşlıların uygulamadıkları için zamanla unuttukları dini ibadetlerin yerine getirilmesinde ona yardım ediyordu.⁹⁹

XVIII. yüzyılın başlarında Kırım'daki köle nüfus; Katolik, Ortodoks ve Protestan inançlara sahip Almanlar, Polonyalılar, Macarlar, Hırvatlar, Erdelliler, Ruslar, İsveçler, Sırp lar ve Venedikliler gibi farklı etnik unsurlardan oluşmaktaydı.¹⁰⁰ Claude Duban kırsal bölgelerde yaşayan köleleri üç kategoride değerlendirmektedir. Bunlardan ilki, zor ve az gelirli bir işte ara vermeden çalışanlardır. İkincisi, azat edilmişler veya belirli bir uzmanlığı ya da yapacak işi olmaması sebebiyle yaşamını sağlamak için zorunluluktan köle olanlardır. Üçüncüsü ise, çok yaşlı veya sakat olup hiçbir işte çalışmayanlardır. Peder Duban, bu yoksul insanların, yaşamlarına devam edebilmek için şehirlere gelerek buralarda mücadele ettiklerini ifade eder. Duban, bu duruma örnek olarak Gözleve sokaklarında altı yaşlı ve kötürüm kölenin, beş Polonyalı ve bir Venedikli'nin işlerini kayb ettikleri için sokaklarda uyduklarını ve artık yürüyemeyecek halde olduklarını anlatır.¹⁰¹ Peder Duban, kimi zaman kölelerin, otuz yıllık hizmetlerinden sonra dahi azat edilebildiğini ifade eder.¹⁰² Ancak azat edilmek ya da özgür olmak, çok küçük yaşlarda geride bıraktıkları evlerine ya da eski yaşantılarına geri dön(ebil)mek anlamına gelmez zira özgür olsalar da bu insanların pek çoğu Kırım'da yaşamaya devam etmekteydi.¹⁰³ Peder, yazdığı mektuplarda özgürlüklerin kısıtlanmasına psikolojik sebeplere dayalı bir açıklama da getirmeye çalışır. Ona göre, on yıllar boyunca Hristiyanlıktan uzak kalan bu insanlar, azat edildiklerinde nereye gideceklerini ya da ne yapacaklarını bilememekte böylece ne eski dinlerine ne de hayatlarına dönebilmektedirler.¹⁰⁴ Dolayısıyla Kırım'ın Hristiyan köleleri için serbestiyet, bir

⁹⁹ *DHCJ*, s. 1000.

¹⁰⁰ *Nouveaux mémoires*, s. 37; Veinstein, a.g.e., s. 420-421.

¹⁰¹ *LEC*, s. 178; *Nouveaux mémoires*, s. 33-34; Veinstein, a.g.e., s. 421.

¹⁰² *LEC*, s. 206; *Nouveaux mémoires*, s. 78.

¹⁰³ Veinstein, a.g.e., s.421.

¹⁰⁴ *LEC*, s. 175; *Nouveaux mémoires*, s. 29.

bakıma yaşlılıklarında elde ettikleri bir 'imtiyaz' olduğundan, onların aynı zamanda gündelik hayata intibaklarını da güçleştiriyor ve adeta bir yoksunluk vesilesi hâline geliyordu. Diğer yandan Peder Claude Duban pek çok Katolik Hristiyan'ın dinlerini değiştirip, Müslümanlığa geçmeye meyilli olduklarını ve özellikle gayrimüslim köle çocukların Tatarlar tarafından sistematik olarak İslâm dinine döndürüldüklerini savunur. Kölelerin din değiştirmelerindeki temel motivasyon kaynağı ise, Müslüman olduklarında hayat standartlarının olumlu yönde değişeceğini düşünmeleriydi. Böylece doğrudan din değiştirmeleri için bir baskı görmeseler de dolaylı yoldan bu yola başvuruyorlardı.¹⁰⁵ Yani bir bakıma hayatın doğal akışını düzenleyen yazılı veya yazısız kurallar, onları buna mecbur bırakıyordu.

Başka bir Müslümanlaştırma şekliyse evlilik bağıydı. Müslüman erkeklerin bir kısmı köle olarak alınmış kadınlarla evlenmekteydiler. Misyonerler ise sayıları artan bu evliliklere ihtiyatla yaklaşmakta, evlenen bazı köle kadınların zaten hayatlarının önceki devirlerinde kendi memleketlerinde evli olduklarından bu durumu "poligami" olarak nitelemekteydiler.¹⁰⁶ Bu tanımlamayı muhtemelen Katolikliğin evlilik müessesesi için koyduğu doktrinlerden çıkarmaktaydılar. Doktrine göre zaten boşanması imkânsız olan kadınlar, böylelikle üzerine yeniden evlenmiş oluyorlardı ve zâniye konumunda düşüyorlardı. Misyonerlerin en fazla hassasiyet gösterdikleri konulardan bir diğeri kimi kölelerin Ortodoks mezhebine döndürülmeleriydi.¹⁰⁷ Dahası batıl inanç ve hurafeler o kadar yaygınlaşmıştı ki, misyonerlere göre bunlar Katolik inancı yozlaştırma noktasına varmıştı. Bu duruma açıklık kazandırmak amacıyla Peder Duban mektubunda, bir gün kendisine gelen bir Hırvat değirmencinin, hastalığının gece yarısı çalışırken bir yılını öldürmesinden kaynaklandığının söylendiğini anlatır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Veinstein, a.g.e., s. 422.

¹⁰⁶ C. Duban'dan Fleuriau'ya, AMAE, CP (Turquie), tome 51, f. 255a (20 Haziran 1712).

¹⁰⁷ LEC, s. 176; *Nouveaux mémoires*, s. 30.

¹⁰⁸ C. Duban'dan Fleuriau'e AMAE, CP (Turquie), tome 51, f. 257b (20 Haziran 1712).

Diğer yandan zamanla misyonun aynı zamanda Kırım Hanlığı ile Fransa arasında kurulacak siyasi ilişkilere aracılık ettiğini düşünmek de yanlış olmayacaktır. Keza Fransa Elçisi, bir yandan Kırım Hanı'nı Bâb-ı Âli'yi Rusya konusunda kışkırtması için desteklerken diğer yandan Kırım'daki misyonerlerin varlığını garanti altına almak istiyordu. Burada birbiri ile iç içe geçmiş iki amaç; bir yandan politik bir strateji, diğer yandan umutsuz Hıristiyan köleler için "hayırseverlik" hizmeti bir aradaydı.¹⁰⁹ Ancak her ne şekilde olursa olsun hayırseverlik, çoğu zaman politikanın ve diplomasinin hizmetindeydi. Fransa, misyonerler aracılığıyla Kırım'dan ve daha kuzeydeki *terra incognita*dan doğrudan veya dolaylı enformasyon toplamayı da düşünmüş olmalıydı. Gönderilen misyonerler İstanbul'daki elçiliğin gözetiminde ve inisiyatifindeydi. Ferriol, Hristiyanlık ve Kral adına daha faydalı işler yapabilmek için Kırım'a daha çok misyoner göndermek dışında yapılacakların şimdilik sınırlı olduğunu, çünkü hali hazırda Kırım'da öncelikle manevi olarak kurtarılmayı bekleyen pek çok kölenin olduğunu ifade eder.¹¹⁰

İstanbul'da XVIII. yüzyılın başında faaliyet gösteren iki Katolik misyoner grubu Kapüsinler ve Cizvitlerdi. Bu dönemde Kırım'da misyon kuran ve faaliyet gösteren grup ise daha önce de belirtildiği üzere Cizvitlerdir. Ferriol, Kırım'da kurulacak olan misyonda, gayretli çalışmaları ile bilinen aynı zamanda gençlerin eğitimi konusunda da başarılı olacağına inandığı Cizvitlerin görev alması gerektiğini düşünüyordu.¹¹¹ Yani Kırım'a Cizvitlerin gönderilmesinin elçinin özel bir tercihi olduğu söylenebilir. Ancak elçi Ferriol, Cizvitlerin bölgede misyon kurmasının Fransa tarafından desteklenirken yine de bunun sonuç getirecek bir teşebbüs olup olmayacağı konusunda hiçbir garantisi olmadığı kanaatindeydi. Daha önce de değinildiği üzere Han tarafından makul karşılanması amacıyla Hekim Ferrand'ın eşlik ettiği Peder Duban'a III. Gazi Geray'a sunulmak üzere bir mektup ve Han'ın ailesi için hediyeler de

¹⁰⁹ Veinstein, a.g.e, s. 424.

¹¹⁰ Ferriol'den Torcy'e, AMAE, CP (Turquie), tome 45, f. 48a (6 Temmuz, 1706).

¹¹¹ Ferriol'dan Torcy'e, AMAE, CP (Turquie), tome 45, f. 131a (5 Nisan 1707).

gönderildi.¹¹² Han'ın Ferrand'a olan itimadı o denli yüksekti ki misyonerlerin onunla birlikte gönderilmesi bir noktada yeterli görülmüştü.¹¹³

Levant bölgesi misyonu dendiğinde Doğu Akdeniz sahilleri yani bugünkü Yunanistan, Lübnan, Suriye, Filistin ve Mısır'ın dâhil olduğu bölgenin yanı sıra İran ve Kırım akla gelmekteydi. İstanbul misyonu 15 Aralık 1642'den itibaren Lyon misyonu idaresindeydi.¹¹⁴ Peder Duban, Levant misyon pederi Fleuriau'ya gönderdiği bir mektupta Han'ın kendisini çağırarak Fransa hakkında konuşmak istediğine değinir. Anlaşılan Han III. Gazi Geray, "Aydınlıkçı Monark ve Güneş Kral" XIV. Louis'nin Fransası'nın merak etmektedir. Han'ın bu ilgisinden oldukça hoşnut olduğu anlaşılan Peder, bilgi kaynağı olması sayesinde "ihtiyaç duyduğu tüm korumaya" sahip olduğunu ve "misyonunu tanıtmaya" fırsatını yakaladığını zira Han'ın güvenini ve dostluğunu kazandığını dile getirir. Zamanla Han daha da ileri giderek, Ferrand'a XIV. Louis'e iletmek üzere altı at ile birlikte "Majestelerine iyi niyetini açıklaması için" bir güven mektubu göndermek istedi. Duban'a göre, Han, XIV. Louis ile ortak amaçlar için bir araya gelebileceklerini öngörmüş, kralla iletişime geçmenin Kırım misyonu aracılığıyla kolaylaşacağını anlamış, misyonu ve gönderilen hekimi desteklemiştir.¹¹⁵ Bu durum, misyonun aynı zamanda Fransa için önemini artırmıştır. Ferriol, Peder Duban'ın ihtiyaç duyduğu ödeneğin sağlanması ve misyonun ihtiyaçlarının karşılanması konusunda son derece hassas davranır. Gelişmeleri XIV. Louis de yakından takip eder ve bir süre sonra elçi Ferriol'a "Kırım misyonunun başarılarından son derece memnun olduğunu" özellikle bildirir.¹¹⁶

Diğer taraftan Peder Duban, Kırım'a geldiği ilk günlerde çeşitli güçlüklerle baş etmek zorunda kalmıştı. Öncelikle Bahçesaray'da Katolik kilisesi

¹¹² Ferriol'den Torcy'e, AMAE, CP (Turquie), tome. 45, f. 39b (6 Temmuz 1706); Ferriol'dan Kardinal La Trémouille'e, tome 45, f. 67a (1 Eylül 1706).

¹¹³ Ferriol'dan Torcy'e, AMAE, CP (Turquie), tome. 45, f. 97a-b (2 Kasım 1706).

¹¹⁴ DHCJ, s. 2343.

¹¹⁵C. Duban'dan Ferriol'a, AMAE, CP (Turquie), tome. 51, f. 257a-b (20 Haziran 1712).

¹¹⁶ Torcy'den Ferriol'a, AMAE, CP (Turquie), tome. 44, f. 28b (15 Şubat 1707).

olmadığından, ayin yapmak için bir uygun bir mekân bulmalıydı. Dinî vecibelerin nerede yerine getirileceği sorunu ilk günden itibaren ciddi bir önem arz ediyordu. Bu sorunun çözümü konusunda ise Ermeni cemaatinin – her ne kadar varlıklarından çok hazzetmeseler de – Cizvit misyonere yardım elini uzattığını görüyoruz: Peder Duban, her ne kadar Katolik din görevlilerinden hoşlanmasalar da Ermeni bir piskoposun sorunun çözümü için yardım talep etmek zorunda kalmıştı. Ermeni piskopos, Peder Duban'ın neredeyse harabe halde olan eski bir Rum-Ortodoks kilisesini kullanmasına izin verdi. Ermeni cemaat, Peder Duban'a ikâmeti için bir hane ve ibadetlerini yerine getirmesi için kötü durumdaki –adeta harabe vaziyetteki kiliselerinde bir köşe tahsis etmişti. Bahçesaray'daki Ermeni kilisesinde faaliyetlerine başlayan Duban, artık Hıristiyan kölelerle ilgilenmeye, halka açık olarak dua etmeye, halkı tövbe etmeye davet etmeye ve vaaz vermeye, kısaca misyonerlik faaliyetlerini yerine getirmeye başlayabildiğini ifade eder.¹¹⁷ Diğer yandan, Bahçesaray'a İstanbul'dan yeni bir pederin geldiği ve Katolikler için bir kilise kurmayı planladığı haberleri de şehre yayılmaya başlamıştır.¹¹⁸ Peder Duban böylece Katolik cemaatin dini törenlerde bir araya gelebilecek olmasından ve kendisine sorunlarından bahsedip, çözüm arayabilecekleri bir mekânın olmasından dolayı hâliyle büyük bir heyecana kapıldı. Peder Fleuriau'ya¹¹⁹ gönderdiği bir

¹¹⁷ LEC, s. 176-177; *Nouveaux mémoires*, s. 30-31.

¹¹⁸ LEC, s 177-178; *Nouveaux mémoires*, s. 32-33

¹¹⁹ Tam adı Thomas Charles Fleuriau d'Armenonville (d.1651- ö.1735) olan Cizvit Peder, Cizvit misyonunun Levant bölgesi vekili olarak görev yaptı. Görevi boyunca özellikle Levant bölgesinde hizmet eden pederlerin mektuplarının redaksiyonuyla oluşturulan ve çalışmada da sıklıkla başvurulan, *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jesus, dans le Levant* (C.I, Paris: Nicolas Le Clerc, 1715; C.II, 1717; C. III, Paris: Guillame Cavelier; C. IV, 1724; C.V, 1725; C. VI, Paris: Pissot et Briasson, 1728; C. VII, 1729; ölümünden sonra, C. VIII, 1745; C. IX, 1755) isimli dokuz ciltlik serinin oluşturulmasını sağlamıştır. Diğer yandan özellikle Levant bölgesindeki misyonerlik faaliyetleri açısından önemli birer başvuru kaynağı olan *Estat présent de l'Arménie, tant pour le temporel que pour le spirituel. Avec une Description du pays et des moeurs de ceux qui l'habitent* (Paris: La Veuve Jacques Langois, 1694) ile *Estats des missions de Grèce présenté à nosseigneurs les archevesques, evesques, et deputez du lergé de France* (Paris: Antoine Lambin et Simon Besnard, 1695) isimli eserleri de müstakil olarak kaleme almıştır.

mektupta, Duban, Ermeni piskopos'un yardımsever tutumu karşısında, piskoposun neredeyse "Katolik inanca bağlılığını ilan edeceğini düşündüğünü" dile getirir.¹²⁰

Misyonun ilk altı ayında Peder Duban "çok çalışsa da neredeyse hiç yol kat edememek"ten, gösterdiği bütün çabaların karşılığında sonuç elde edememekten ve yapmak istedikleri karşısındaki ilgisizlikten şikâyet eder.¹²¹ Duban özellikle Katolik Hıristiyan kölelerin eğitilmesi adına, misyonda bazı değişiklikler yapmak gerektiğini düşünerek, çalışma günlerini takdis etmeye, Pazar ve ayin günleri yapılacakların listesini cemaate dağıtmaya başlar. Böylece köleler de hangi günlerin kutsal olduğu ve bu günlerde neler yapmaları gerektiği konusunda fikir sahibi olurlar. Köleler ise izin verildiği sürece ibadetlerini eşit koşullarda gerçekleştirebilme şansını elde ederler.¹²²

Misyonun bir bakıma hâmisi konumundaki Gazi Geray Han'ın 1707 tarihinde tahttan indirilmesini müteakip, Hanlık tahtına geçen I. Kaplan Geray'ın¹²³ hanlığı iç karışıklar ve Çerkes topraklarına düzenlediği başarısız sefer sonrasında son bulunca, kısa bir süre sonra Han unvanını, II. Devlet Geray¹²⁴ ikinci kez aldı.

<https://gw.geneanet.org/minven?lang=en&iz=31974&p=thomas+charles&n=fleuriau+d+armenon+ville> (Erişim tarihi: 07/01/2020).

¹²⁰ C. Duban'dan Peder Fleuriau'a, AMAE, CP (Turquie), tome 51, f. 258a-b (20 Haziran 1712). Duban bu belgede piskopos için "heretik" kavramını kullanmaktadır. Elbette buradaki ibare Katolik inanç dışında yer alan tüm Hıristiyanların sapkın olarak sınıflandırılmasına mebnidir.

¹²¹ LEC, s.176; *Nouveaux mémoires*, s. 31.

¹²² Veinstein, a.g.e., s. 428.

¹²³ I. Selim Geray'ın küçük oğlu olan I. Kaplan Geray Han, ağabeyi III. Gazi Geray'ın yerine Kırım Hanlığı'nın başına 1707 yılında geçmiştir. Han ünvanını almasından kısa bir süre sonra Kırım içinde çeşitli huzursuzluklar meydana gelmeye başlamıştır. I. Kaplan Geray bu huzursuzlukların sebebi olarak, Rodos'a sürgüne gönderilen büyük ağabeyi II. Devlet Geray'ın talebi üzerine Rumeli'ne gelmesi olduğunu iddia etmiştir. Ancak I. Kaplan Geray'ın azledilmesine sebep olan olay Çerkes topraklarına düzenlediği başarısız seferdir. Bu sefer ve I. Kaplan Geray hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yay. İstanbul, 2016, s. 447-450; Raşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)*, II. Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, İstanbul, 2013, ss. 378-390, 396, 441-442, 452-455, 464-468.

¹²⁴ II. Devlet Geray, I. Selim Geray Han'ın büyük oğludur. 1683'de kalgay olan II. Devlet Geray, ilk olarak 1699-1702 senelerinde babasının ardından, ikinci kez ise Kaplan Geray saltanatının

Yeni Han'ın, misyona ve Peder Duban'a karşı nasıl bir tutum sergileyeceği konusunda bir süre belirsizlik devam eder. Bu sebeple misyon, faaliyetlerinde daha temkinli ve hassas davrandı. Kısa bir süre sonra Kırım misyonundan İstanbul Elçisi'ne gönderilen mektupta yeni Han için, misyon adına tavsiye mektubu gönderilmesi rica edildi. Son derece tedbirli olan Ferriol, derhal bir yeniçeri aracılığı ile gönderdiğini iddiâ ettiği mektubunda, Devlet Geray'ın hanlığını tebrik ederek, misyonun varlığı ile ilgili birtakım isteklerde bulunur. Nitekim yeniçerinin dönüşünde Ferriol, Dışişleri Bakanı Torcy markisine¹²⁵

ardından 1708-1713 seneleri arasında Kırım tahtına oturmuştur. Smirnov'un tasvirine göre I. Selim Geray'ın oğulları, babalarının barış sever ve strateji uzmanı kişiliğine karşın, saldırgan kişiliğe sahiplerdi. Ramazan 1110/Mart 1699 senesinde Hanlığa seçilen II. Devlet Geray'a karşı kısa bir süre sonra kardeşi III. Gazi Geray Nogayları da arkasına alarak isyan etmiştir (Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, s. 411). Smirnov'a göre, I. Petro'nun istihkamların ve filoların silahlandırılması konusundaki girişimleri karşısında, "bütün bu olayları dikkatle takip eden Tatarlar, Devlet Geray'a başvurarak, Rus topraklarına yer yer saldırıp, düşman yığınaklarını akınlarla dağıtma, yapılan kaleleri yıkma ve gemileri yakma konusunda anlaşılabilir" (Smirnov, a.g.e., s. 428). Ancak Karlofça Anlaşması ile Rus topraklarına akın düzenlemeleri yasaklanmıştır. Devlet Geray bu konuda Bâb-ı Âlî'yi uyarmak ve akın yapmak için izin istemek üzere elli kişilik bir heyeti Edirne'ye gönderdi. Moskof Devleti'ne karşı savaş açılması yönünde aşırı ısrar eden II. Devlet Geray, Tatarların Rus topraklarına akın yapmalarının önüne geçilmesi amacıyla azl edilerek, 1702 yılında yerine dördüncü defa babası II. Selim Geray Han ilan edildi. Bu olay karşısında II. Devlet Geray Nogay mirzaları ile isyan etse de Ocak 1704 Rodos'a sürgün edildi (Smirnov, a.g.e.,s. 437). İkinci kez kardeşi I. Kaplan Geray'dan sonra 1709 senesinde Han ilan edilen II. Devlet Geray, o dönemde gerçekleşen olaylarda (1709 Poltova Savaşı ve 1711 Prut Savaşı) hiç de azımsanmayacak bir rol oynadı. II. Devlet Geray Han ve dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Raşid, I: 579-597;627-632; II: 719, 776, 799, 834-835, 857-875, 1047-1056 vd; Uğur Demir, *Tarih-i Mehmed-Geray* (Değerlendirme-Çeviri Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 109-110, 117-122, 126-127, 131-132, 134-135, 142-143, 144-148, 151-152, 156-157; Smirnov, *Osmanlı Döneminde Kırım Hanlığı*, s. 411-439, 450-460.

¹²⁵ Tam adı Jean-Baptiste Colbert de Torcy (d. 1665- ö.1746), Fransız Dış İşleri Bakanı Charles Colbert'in oğludur. XIV. Louis döneminin en ünlü diplomatlarından biri olan Marquis de Torcy, Kral'ın yirmi yıl boyunca bakanlığını yapmıştır. Aynı zamanda yine Kral'ın en ünlü denizcilik ve maliye bakanı olan Jean-Baptiste de Colbert'in de yeğeni olan Marquis de Torcy, diplomat kökenli bir ailenin mensubu olarak daha küçük yaşlarda babasının yanında çalışmaya başlamış ve 16 yaşında hukuk diploması almıştır. Babası, kendi yerine geçmesi amacıyla, Torcy'yi özel olarak diploması konusunda eğitmişti. 1696'da Dış İşleri Bakanlığı görevine getirilen Torcy, kısa sürede Kral'ın verdiği özel ayrıcalıklarla çok güçlü bir konuma gelmiş ve aynı zamanda genel sekreterlik yetkisini de almıştır. Ancak XIV. Louis'in 1715'te ölümü ile bürokrasideki güçlü konumu da sarsılmıştır. Torcy ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lucien Bély, *Dictionnaire Louis XIV*, Paris, 2015, s. 1405; *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, ed. Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, Fayard, Paris, 2005, ss.90-102; Jean-Paul Grandican de Fouchy, *Éloge de M. le Marquis de Torcy*, dans *Histoire de l'Académie royale des sciences- Année 1746*, Imprimerie royale, Paris, 1751, p. 123-132; John

yazdığı mektupta “yeni Han mektubumu aldıktan sonra umarım istediğim şeyleri yapar” diyerek beklentilerini dile getirir.¹²⁶ Bir süre sonra Peder Duban, “Tanrı adına yürüttüğü çalışmalara kaldığı yerden devam ettiğini ve Han’ın kendisine korkmasını gerektiren bir durum olmadığını ifade ettiğini”, bunun yanı sıra “güvencesinin devam ettiği” bilgisini vermiştir.¹²⁷ Verilen bu güvenceyle misyonun nüfûz alanını genişletme yolunda adımlar attığını, Ferriol’un 16 Şubat 1708 tarihli raporundan öğrenmekteyiz. Raporda Ferriol, Peder Duban’ın, Çerkes bölgesine de geçtiğini ve burada misyonun kurulmasının yakın zamanda gerçekleşeceğini kayıt eder.¹²⁸ Kısaca Kırım Cizvit misyonu etki alanını genişletiyordu.

Kırım Hanlığı tahtındaki han değişimi sonucunda, misyonun mevcut statüsünün tahta yeni geçen Devlet Geray tarafından korunacağını taahhüt edilmesi, Fransa Kralı XIV. Louis tarafından olumlu karşılandı ve Han’a tebriklerini ilettiler. Kral, Ferriol’a yazdığı mektupta, Kırım’da yaşanan han değişiminin Kırım misyonunun faaliyetlerini durdurulmamasından duyduğu mutluluğu ifade ediyor ve Peder Duban’ın başarılarını memnuniyetle karşılıyordu. Ayrıca İstanbul elçisinden misyon için gereken güvenliğin ve “önemsiz masrafların” karşılanması konusunda gereken desteğin sağlanmasına devam edilmesini istiyordu.¹²⁹ Kralın bu mektubu, Fransa’nın Kırım Hanlığı’ndaki Cizvit misyonuna attığı önemi gösterir. Peder Duban’ın Kırım Misyonunda sergilediği güçlü duruşu ve Hanlığın misyonun eylemlerinde tanıdığı özgürlüğe rağmen, İstanbuldaki elçisine göre varılan nokta, saldırgan Ermeniler tarafından tehdit

C. Rule et Ben S. Trotter, *A World of Paper: Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State*, McGill Queen's University Press, 2014.

¹²⁶ Ferriol’dan Torcy’e, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 87b (29 Haziran 1707).

¹²⁷ LEC, s. 187-188; *Nouveaux mémoires*, s. 48-49.

¹²⁸ Ferriol’dan Kral’a, AN, AE, B¹, 385 (16 Şubat 1708).

¹²⁹ Ferrilol’den Torcy’e, AMAE, CP (Turquie), tome 44, f. 105a (21 Kasım 1707).

edilmekteydi. Çünkü Ferriol için “imansız bir ulus olan Ermeniler, Latinlere Türklerden daha fazla düşmandılar”.¹³⁰

Peder Duban yıllar geçtikçe çalışmalarının neticelerini almaya başladı. İstanbul’daki Cizvitlerden kendisine yardımcı tahsis edilmesini istedi çünkü misyonda her zaman tek başına yapabileceğinden daha fazla iş vardı.¹³¹ Duban, cemaatini ve kadrosunu genişletmeyi amaçlamaktaydı. 1710’da fidyeleri karşılığında azat edilen 12 ve 13 yaşında iki genç köle misyonun hizmetinde Duban’a yardım için görevlendirildi. 1712 yılında, kendisine yardım için Fransa Hükümeti ikinci bir rahip gönderdi. Türkçe’yi son derece iyi bilen 42 yaşındaki Peder Joseph Curnillon’un Ermenice’yi öğrenmedeki tutkusu ve bu konuda çok yol kat etmiş olması misyonun yararına hizmet edebilecek donanıma sahip olduğu izlenimi uyandırmaktaydı. Amacının Kırım’dan daha da öteye, “Doğu Ermenistan” topraklarına ulaşarak, hem Ermeni dili konusunda daha fazla uzmanlaşmak hem de ihtida etmek isteyenlere yardımcı olmak olduğu anlaşılan Peder Curnillon, Duban ile uzun süre çalışma fırsatını yakalayamadı. Zira Kırım’a ulaşmasından kısa bir süre sonra hastalandı ve hayatını kaybetti.¹³²

Peder Duban’ın misyonerlik raporlarında kendisinden sonra Kırım’a gönderilecek misyonerler için stratejik değerlendirmeler ve tavsiyeler yer alır. Özellikle misyonun başarılı bir şekilde ayakta kalabilmesi için üç hususun önemlidir. Öncelikle mesleğinde azimli ve sabırlı en az üç ya da dört misyoner Kırım’da çalışmalıdır. Böylece görev dağılımı yapılarak bütün bir yıl boyunca hem Hanlık topraklarındaki tüm bölgelere rahatlıkla ulaşım sağlanabilecek hem de yeni faaliyet alanları açılırken Bahçesaray’daki misyon çalışır vaziyette

¹³⁰ Ferriol’dan Torcy’e, AMAE CP (Turquie), tome 44, f. 87b (20 Haziran 1707); Veinstein, a.g.e., s. 429.

¹³¹ C. Duban, AMAE CP (Turquie), tome 51, 78a-b (24 Temmuz 1711).

¹³² LEC, s. 199-201; *Nouveaux Memoires*, s. 67-68; Veinstein, a.g.e., s. 430. Peder Duban her ne kadar Curnillon’un vebadan öldüğünü dile getirirse de Galata’dan gönderilen 4 Temmuz 1719 tarihli belgede kullanılan ifade – *vermillon* – daha çok kızıl hastalığına işaret etmektedir. Kızıl hastalığı, 18. yüzyılda veba ile karıştırılan bir hastalıktır (Congrégation de la Mission Lazaristes Archives Historique de la Paris, bundan sonra: CMLAH, fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton III, Dosya B, f. 33a-b (Galata, 4 Temmuz 1719)).

tutulabilecektir. Gönderilecek olan pederlerin bazılarının aynı zamanda hekim olmasının Kırım topraklarında sıradan bir misyonerin ulaşamadığı yerlere ulaşma anlamına geldiğini belirten Peder, hekimliğin misyonerler için “*kapalı kapıların açılması için bir çare*” olduğunu “*en küçük köyden en büyük şehre kadar her yere gidebilme ayrıcalığına sahip olunacağını*” vurgular.¹³³ Sağlık koşullarının ciddi bir sorun teşkil ettiği anlaşılan Kırım topraklarında, hekimliğin misyonerlik için önemli bir kılıf olabileceğinin altını çizen Duban’ın “kapalı kapı” olarak imâ ettiği yerin Kefe olduğu akla geliyor. Keza kendisi Kırım’ın en büyük köle pazarının kurulduğu kent Kefe’ye hiçbir zaman gidemediğini ifade eder.

Eğer yanımda hekim bir misyoner olaydı ya da kendim hekim olaydım, oraya [Kefeye] bu beş altı yıl içinde davet edilirdim ve sadece bu şehirde bütün Kırım’da yaptığımdan daha başarılı bir çalışma yapardım.¹³⁴

İkinci olarak, Kırım’da kurulan misyonun başarılı bir şekilde çalışmalarına devam edebilmesi için bir şapel temin edilmelidir. Peder Duban, şapel hususunda daha önce girişimlerde bulunulduğunu, İstanbul elçisinin dönemin hanından vaad bile aldığını ancak olası han değişiminde bunun garanti altına alınması için aynı zamanda Şirin/Şırın Beylerinin¹³⁵ de kabulünün gerekliliğini

¹³³ LEC, s. 210; *Nouveaux Memoires*, s. 84.

¹³⁴ LEC, s. 210; *Nouveaux Memoires*, s. 85.

¹³⁵Kırım Hanı gücünü dört Karaçi Beyi olarak bilinen hâkim kabilelerden alırdı. Bunlar Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak kabileleridir. Şirin Kabilesi, ortaya çıkışı bakımında diğer üç kableden daha genç olmakla birlikte, Geray Hanedanı ile doğrudan akrabalık bağları geliştirmeleri sebebiyle en güçlüleri sayılabilirdi. Maria Ivanics, *şirin* kelimesinin etimolojik olarak Leh tarih araştırmalarında, Rusçadaki “şurin” yani enişte, kayınbirader vb. anlamlara gelen kelime ile ilişkilendirildiğini ifade etmektedir. Bu dört hâkim kableden yalnızca, Şirinler’in, Geray hanedanı ile aile birliği kurması Osmanlı Devleti’ndeki resmi bir unvan olan damat paşa (sultanın eniştesi) ile benzerlik göstermektedir (Maria Ivanics, “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Prof. Dr. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s.57-58). Öte yandan Seyyid Mehmed Rıza’ya göre, Şirin kabilesinin atalarından birisine, karısı tarafından Şirin denilmiş ve kabilenin ismi de bundan sonra ortaya çıkmıştır. Şirinler ve dört Karaçi Beyi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Maria Ivanics, “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Prof. Dr. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 53-74; U. Schamiloglu, “The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde; Notes on the Organization of the Mongol World Empire” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), ss. 283–297; Beatrice Forbes Manz, “The Clans of the Crimean Khanate 1466-1532”, *Harvard Ukrainian Studies*, 2:3 (1978), ss. 282–309; Henryk Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the*

sözlerine ekler. Şirin Beylerinin onayı ve desteği elde edilirse, Kırım Han'ı değişse dahi alınan kararın uygulanması konusunda sıkıntı yaşanmayacaktı. Duban, bu konu hakkında Hanlıkla yapılan görüşmede savunulması gereken argümanları da hazırlamıştı. Bahçesaray'da Ermenilere ait dört ya da beş kilise bulunmaktaydı. Ancak bu kiliseler sadece Ermenilerin kullanımına açıktı. Duban misyondan bağımsız bir kilisenin kurulmasından ziyade, mevcut misyon yapısı içinde bir Latin şapelin yapılmasını ister. Bu şapel sadece belli bir milletin kullanımı için değil Kırım Hanlığı'nda yaşayan tüm kölelerin hizmetine sunulmalıdır.¹³⁶

Misyona başarıya ulaşması için üçüncü yol ise "günden güne Tatar nüfus tarafından daha fazla sevilme"dir. Bir başka deyişle Müslüman Tatarların sempatisi kazanılmalıdır. Misyona üstlendiği "*yaşlı ve artık bir işte çalışamayan zavallılara*" yardım edip onların acılarını dindirme görevi, Tatarların nazarında Allah rızası [*bonté de Dieu*] için yapılan hayırseverlik işleri olarak görülüyordu. "*Bu merhametin hiçbir şekilde zarar görmeyeceğinin*" farkında olan Duban, misyonun günden güne sorumluluklarının ve yapmak zorunda olduklarının arttığını, bunun yalnız misyon tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını belirtiyordu.

Misyona ilk günden itibaren çocuk kölelerle de ilgilenmiş olmasına karşın yetişkin kölelerden aldığı sonuçlar kadar başarılı olamamıştır. Kız ve erkek çocuklar ya köle olan anne-babanın çocukları olarak doğuştan köle olmakta ya da küçük yaşlarda alıkonularak veya aileleri tarafından satılarak köleleştirilmekteydiler. Bu yüzden Duban için diğer üç mesele kadar önemli olan dördüncü mesele *ruhların kaybını önlemek* yani çocuk kölelerin satın alınmasıydı. Esir çocuklar Müslümanlığa kendi istekleriyle geçmelerinden dolayı –ki genellikle çocukların 10 yaş civarında din değiştirdiklerini ifade etmektedir– tekrar din değiştirmeleri zorlaşıyordu. Bu şekilde müslüman olmuş erkek çocuklar, Ramazan'da oruç

Crimea, Leiden 2006; Halil İncılık, "The Khan and The Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Geray I", *Harvard Ukrainian Studies*, vol 3:4 (1979-1980), ss. 445-466.

¹³⁶ LEC, s. 211; *Nouveaux mémoires*, s. 86.

tutmakta ve o ayın sonunda sünnet edilmekteydiler. Bu aşamadaki çocukları Duban “*kaybedilmiş*” [*perdu*] olarak nitelendirmektedir.¹³⁷ Küçük kızlar ise genellikle harem veya ev işleri için alınıyor, eve ya da hareme giren kızların bir daha çıkması imkânsız hale geliyordu. Bu sebeple Duban’ın çoğunluğu erkek olan esir çocuklara ulaşabildiğini düşünebiliriz. Öte yandan yaşları küçük olan kölelerin satın alınması için gereken tutarın azlığı –kimi zaman 20 ekü– onların geri alınmasını kolaylaştırıyordu.¹³⁸ Geri alınan çocuklar özellikle yeniden Müslüman olmamaları için “koruma” altına alınıyordu. Bu ihtimalin önüne geçmek için geri alınan ve azat edilen çocuk kölelerin eğitilmesi meselesine özen göstermeye çalışan Peder Duban’ın bazı girişimleri oldu. Nitekim Müslümanlardan fidyeleri karşılanarak geri alınmış çocukların ücretsiz olarak faydalanabilecekleri bir mektep kurmak istiyordu. Böylece okulun öğrencilerinin iyi birer Katolik olarak yetişmeleri sağlanacak ve özellikle İstanbul’daki veya başka bir yerdeki Katolik ailelerin yanına gönderilerek eğitimleri desteklenecekti. Duban projesi ile ilgili olarak bazı teşebbüslerde bulunsa da böyle bir okulun faaliyet gösterdiğine dair herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Bunun yerine kişisel çabalarla Duban’ın birkaç çocuğun eğitimi konusunda inisiyatif kullandığını anlıyoruz: 1710 yılında Katolik tüccarların kötü durumda olan çocuklara yardım edilmesi için bağışladıkları 300 ekü ile koruma altına aldığı iki çocuğu yanında tutmuş, diğer ikisini ise misyonerler tarafından eğitilmeleri için İstanbul’a göndermişti.¹³⁹

¹³⁷ LEC, s.214; *Nouveaux Memoires*, s. 91.

¹³⁸ LEC, s. 215; *Nouveaux Memoires*, s. 92.

¹³⁹ LEC, s. 214; Veinstein, a.g.e., s. 435.

Duban sadece İstanbul’a çocuk göndermemiş aynı zamanda Paris’e de gönderdiği görülmektedir. 1713’de Duban, Bakan Torcy’e bu dönemin İstanbul elçisi Des Alleurs markisi üzerinden bir mektupla küçük bir Kalmuk çocuktan bahseder. Bakana gönderilen bu küçük Kalmuk çocuğun adeta bu bölgeden toplanan bir numune gibi kıyafetlerinde ya da taşıdığı silahlarda herhangi bir değişiklik yapılmadan, doğal haliyle ve özellikleri ile gönderilmesi dikkat çekicidir. “Onun yüzünde – görüntüsünde – hiçbir bir değişiklik yapmadık, vaftiz edilmedi, ruhunda öğrenmek isteyeceğimiz bütün doğal özellikleri taşıyarak sizin karşınızda olduğu gibi görünecek. Kendi anadilini, Ermenice, Türkçe ve biraz da Fransızca konuşuyor.” (Des Alleurs’den Torcy’e, AMAE, CP (Turquie), tome 52, f.191a-b (20 Ağustos 1713).

'Terra Incognita': Kırım'da Bir Cizvit Pederi ve Faaliyetleri

Misyonun kalıcılığı ve devamlılığı için önerilerinden sonra Duban, yapılması gereken ve kendi açısından diğerleri kadar güç olmayan bir diğer projesini açıklar: '*Terra Incognita*'ya yani Nogay ve Çerkes topraklarına ulaşmak. Bu aslında özünde, Katolik öğretisini dünyaya duyurma arzusundaki sıradan bir misyonerin, bilinmeyen ve el değmemiş ülkelerdeki insanlara ulaşma isteğinden başka bir şey değildi. Ona göre Nogay topraklarında "*kimsenin umursamadığı ve tezatlıklar içinde yaşayan bir Hristiyan köle dünyası vardır.*"¹⁴⁰ Çerkesya'da Hristiyanlık izleri bulunduğunu düşünen Duban, Çerkeslerin inançları ile özellikle yakından alakadar olmaktaydı. Hatıratında Çerkes beylerinin genellikle Müslüman olmasına karşın ahalinin ne Müslümanlığı ne de Hristiyanlığı benimsemediğini, hiçbir şekilde vaftiz edilmediğini veya kutsanmadığını yazmıştır. Kırım Tatarlarının konuştukları lisandan farklı bir lisan konuşan bu halk aynı zamanda Hristiyanlıktan haberdardı. Çerkeslerin diğer yandan Hristiyanlığın temel öğretisi olan Hz. İsa ve Meryem hakkında da bilgileri vardı ancak yaratıcıya Müslümanlar gibi "Allah" diyorlar, teslis hakkında ve diriliş ile ilgili birtakım bilgilere sahip olmalarına karşın hiçbir şekilde ibadet etmiyorlardı. Çerkesler, büyük bir ağacın altında kurulan batıl bir mecliste, mumlar yakıyor ve gelenlerin üç kez başlarını bir kütüğe koyup bazı dualar okuyorlardı.¹⁴¹ Çerkeslerin inanç motiflerinin misyonun ilgisini çekmesinde o sırada hâlihazırda Han'ın hekimliğini yürüten Ferrand'ın, 1702 senesinde Kalgay Sultan'a eşlik ederek bölgeye yaptığı ziyaretin payı olduğu açıktır. Ferrand'ın kaleme aldığı seyahat notları daha sonra *Voyage de Krimée en Circassie par le pays des Tartares Nogais, fait l'an 1702* başlığıyla yayımlanmıştır.¹⁴²

¹⁴⁰ LEC, s. 215-216; *Nouveaux mémoires*, s. 93.

¹⁴¹ LEC, s. 218-219; *Nouveaux mémoires*, s. 97-99.

¹⁴² Ferrand Kırım'da kaldığı süre boyunca hekim olarak gerek Han'ın yanında gerekse Kalgayların yanında Hanlık sınırı içinde seyahat ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Elimizde Ferrand'ın kaleminden çıkan toplam üç adet seyahat notu bulunmaktadır. Bu notlardan *Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays, et le Kam des Tartars* başlıklı olan AN, K 1347 no. 18'de bulunmaktadır. Aynı seyahat notu matbu formunda *Recueil des Voyages au Nord*, (Nouvelle édition, Amsterdam, 1732, ss. 516-534) isimli eser içinde de yer almaktadır. *Relation*

Ferrand yaptığı seyahatte Çerkes kabilelerinin dinleri hakkında çok ayrıntılı bilgiye ulaşmasa da inançlarının spesifik bir kutsal kitaba veya din adamına bağlı olmadığını yazıyordu.¹⁴³ Çerkeslerin hali hazırda pagan özellikler gösteren inançları onların köle olarak alınmaları ile değişmekte ve genellikle Müslümanlar tarafından evlerde çalışmaları için görevlendirildiklerinden Müslümanlığı benimsemek durumunda kalmaktaydılar. Bu durumun farkında olan Duban, din değiştirme hareketliliğinin Hristiyanlık lehine değiştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Hatıratında yer alan “Çerkesler hakkında soru-cevap” kısmı, bu konudaki hassasiyetini açık bir şekilde gösterir.¹⁴⁴

Duban yalnız olmasına karşın –amaçlarına ulaşmak azmiyle– önce Bahçesaray ve çevresini daha sonra da neredeyse tüm yarımadaı gezerek çalışmalarına devam etti. Genellikle Karasu, Gözleve ya da Orkapı gibi Bahçesaray’a hemen hemen eşit mesafede yerleşim yerlerine giderek gerçekleştirmeye çalıştığı keşif seferlerinde Bahçesaray dışında ikamet eden kölelerin kendisine ulaşması için fırsat yaratmaya çalıştı. Ona göre şehir merkezlerinden uzak yerlerde yaşayan kölelere şehirde yaşayanlara oranla ulaşmak daha zordu bu sebeple de köleler hem ibadet etme hem de dini törenlere katılmaktan mahrum kalıyorlardı. Dolayısıyla merkeze yakın yerlerde oturan köleler ibadetlerini yerine getirme konusunda diğerlerine oranla daha hevesliydi.¹⁴⁵ Bu tür raporlarda dikkat

d'un voyage du Kam de Tartarie en Circassie faite par le Sr. Ferrand son medecin et Consul de France en Crimée, AN, K 1347, No. 17'de yer almaktadır ve basılı şekli mevcut değildir. *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, (Nouvelle édition, Mémoire du Levant 2, Lyon 1819, ss. 214-227) ile *Nouveaux Memoires des Missions de la Compaigne de Jesus dans le Levant*'da sayfa 102-135 arasında yer alan hali ile Archives Nationales no. 18 arasında kısmi farklılıklar bulunmaktadır. İçerikteki farklılıkların sebebi, Barbara Kellner-Heinkele'e göre, dönemin politik ve dini atmosferi ile alakalı olarak notların mahiyetinde bazı unsurların çıkartılması ile alakalıdır. Barbara Kellner-Heinkele, “Mit dem Krimchan auf Streife im Tscherkesseland (frühes 18. Jahrhundert)”, *Eine hundertblättrige Tulpe - Bir sadbarg lala Festgabe für Claus Schönig*, ed. Ingeborg Hauenschield, Barbara Kellner-Heinkele, Matthias Kappler, Berlin, 2016, s. 250.

¹⁴³ LEC, s. 235; *Nouveaux mémoires*, s. 125.

¹⁴⁴ LEC, s. 218-219; *Nouveaux mémoires*, s. 97-99.

¹⁴⁵ C. Duban'ın mektubu, AMAE CP (Turquie), tome. 51, f.78b (24 Temmuz 1711); Veinstein, a.g.e., s. 432.

çeken husus, Hristiyan kölelerde dinlerine karşı nostaljik ve muğlak bir özlem olmasıdır.

Dinin “ulaşılabilirliği” konusundaki en büyük sorunlardan başında ise ibadethane eksikliği gelmekteydi. Tarihsiz ve imzasız olarak tasnif edilse de bu dönemde yazıldığı anlaşılan ve misyonunun mevcut durumu hakkında bilgiler veren bir mektupta; Kırım misyonunun hâlihazırda ne dinî ibadetlerin icrâ edilebileceği ne de kurumsallaşabileceği bağımsız bir binaya sahip olmadığı sürekli bir problem olarak gösterilmektedir. Hâlâ Ermenilere ait olan bir kiliseyi kullanmaktaydılar. Bu mecburiyet karşısında Ortodoks ve Gregoryen inançların mensuplarıyla kesinlikle çatışmama prensibiyle hareket ediliyor; mümkün olduğunca onların gözüne batmadan ibadetlerin ve faaliyetlerin gerçekleştirilmesine özen gösteriliyordu. Öte yandan burada bir misyon kurmanın ve varlığını devam ettirmeye çalışmanın zorluğu ifade ediliyordu.¹⁴⁶ Kısaca Kırım’daki Hristiyan ahâlinin kendi aralarındaki denge son derece hassas bir zemindeydi.

Peder Duban Hristiyan köleleri yanına, Bahçesaray’a toplamaya çalıştı. 1717 yılına gelindiğinde, Bahçesaray’da küçük bir köle kolonisi kurma konusunda hayli yol aldı. 4 Alman, 2 Fransız ve 2 Polonyalı aile ile dul kalmış, özgürlüğünü kaybetmiş ya da engelli pek çok kölenin misyona yakın yerlerde ikamet etmelerini sağladı. Görevi boyunca yalnızca Bahçesaray’da değil, çevre yerleşim yerlerine, din görevlilerinin yaşamalarının ve geçinmelerinin zor olduğu bölgelere giderek buradaki yoksul Hristiyan halka da ulaştı.¹⁴⁷

Duban, Kırım görevi boyunca, ahâlinin dinî eğitimini birinci sırada tutmuştur. Ona göre yarımada’daki Hristiyanların inançları konusunda kararlı olmaları ve inançlarını canlandırmaları olası “sapkınlık”ların¹⁴⁸ önlenilmesinin tek

¹⁴⁶ État de la mission des Jésuites en Crimée au temps du R.P. Duban. Etat sur la pratique religieuse des Chrétiens de la mission, CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton III, G. f. 20, (tarihsiz mektup).

¹⁴⁷ C. Duban’dan Bonnac’a, AMAE CP (Turquie), tome 58, f.32a (18 Temmuz 1717).

¹⁴⁸ Burada “sapkınlık” olarak nitelenen durum hem Latin Kilisesi’ne bağlılıktan vazgeçip Doğu Kilisesi’ne bağlanmak hem de kölelikten azat edilmek gibi amaçlarla Müslümanlığı

yoluydu. Diğer yandan Kırım'daki kölelere ulaşmak, "sadece Katolik inancı için küçük bir kurtuluş değildir. Aynı zamanda farklı dilleri konuşan ve farklı kültürlerden oluşan büyük bir çeşitliğe ulaşmak" demektir.¹⁴⁹ Peder Duban, ulaştığı kişilerin nedamet getirmelerini, itirafta bulunmalarını ve Tatarlar tarafından alınmalarından beri tüm hayatlarını gözden geçirmelerini sağlamaya çalıştı. İtiraf hikayelerinden birinde Duban karşılaştığı bir öyküden bahsederek Kırım genelindeki Hıristiyan kölelerin vaziyeti hakkında bilgi verir. Buna göre, 1711 yılında karşılaştığı yetmiş yaşlarında bir köle ne dua etmeyi ne de haç çıkarmayı biliyordu. Bunu fark eden Peder, yaptığı soruşturmada neredeyse altmış yıl önce Tatarlar tarafından köle olarak ele geçirilen bu kişinin, kilisesi olmayan yerlerde yaşadığını bu sebeple hiçbir dini vecibeyi gerçekleştirmeyi bilmediğini öğrenir.¹⁵⁰ İtiraf mekanizması yarımada'daki Katoliklerin hayatlarından fragmanlar aktarmaları için de bir vesile oluyordu. Başka bir hikâyede otuz yıllık kölelikten sonra özgürlüğünü elde eden Polonyalı bir soylu ülkesine dönmeden önce Bahçesaray'a gelerek Peder'i bulur ve burada bir süre vakit geçirerek, bütün hayatının muhasebesini yapar. Ülkesine ulaşmaya hazırlanırken amansız bir hastalığa yakalanan Polonyalı, Duban ile iletişime geçip "bir kez daha günah çıkararak, Tanrı'ya minnetini yüksek sesle ifade etmeyi ve vicdanı rahat bir şekilde son yolculuğuna uğurlanmak istediğini" dile getirmişti.¹⁵¹ Bazen de yaklaşan ölüm itirafların ortaya çıkmasında etkili oluyordu. Örneğin Tatar bir erkeğin cariyesi olan Alman asıllı bir kadınla Peder Duban pek çok kez görüşme yapmaya çalıştı. Bir erkekle nikâhsız olarak yaşamaktan rahatsızlık duyan kadın onunla görüşmekten kaçınır ancak aradan geçen sürede ciddi şekilde hastalanınca Hristiyan bir aile aracılığıyla Duban ile

benimsemektir. Aynı zamanda Peder Duban, dinî inançlardaki ve ritüellerdeki pagan unsurları da "sapkın" olarak değerlendirmektedir.

¹⁴⁹ C. Duban'dan Fleuriau'e, AMAE CP (Turquie), tome 51, f.255a (20 Haziran 1712).

¹⁵⁰ C. Duban'dan, AMAE CP (Turquie), tome 51, f. 78 (24 Temmuz 1711).

¹⁵¹ LEC, s. 205-206; *Nouveaux mémoires*, s. 77-78.

iletişim kurar. İsteği, “o güne kadar söylemeye cesaret edemese de büyük bir vicdan azabı ve keder içinde olduğunu” pederin bilmesidir.¹⁵²

1712 ile 1713 arasında veba salgını görüldüğü yıllarda Peder Duban'ın iş yükü bir hayli artmıştı. Bu yıllarda Duban bildiği kadarıyla yüze yakın Hristiyan'ın yaşamlarını kaybettiklerini, pek çoğunun son dini vecibelerini yerine getirmelerine ve bütün hasta Katoliklere yardım edebilmeyi yürekten istese de bunu başaramamış ve bu insanların ölmeden önceki beklentilerinden dolayı büyük bir vicdan azabı hissetmiştir.¹⁵³

Peder Duban, her ne kadar misyon içinde rutin olan dua etme, ayin yapma, günah çıkarma, takdis etme gibi birtakım dinî uygulamaların yerine getirilmesini sağlasa da esas olarak yaşlı olduğu için artık hiçbir hizmete alınmayan bu sebeple “*açlıktan yarı ölü ve neredeyse tamamen çıplak*” olan kölelere yardım etmek istemekteydi. Nitekim Bahçesaray'da pazar günleri kilisede yapılan ayinde küçük sadakalarla bu ihtiyaç sahiplerine ulaşmaya çalışıyor ve ilerleyen günlerde düşkün olanlar için Fransa'dan daha fazla yardım geleceğini ümit ediyordu.¹⁵⁴

4 Nisan 1711'de Ferriol'un psikolojik rahatsızlıklarının baş göstermesi üzerine İstanbul elçiliğindeki görevine son verilerek yerine M. des Alleurs getirildi.¹⁵⁵

¹⁵² LEC, s. 206-207; *Nouveaux mémoires*, s. 78-79.

¹⁵³ LEC, s. 200; *Nouveaux mémoires*, s. 72-73.

¹⁵⁴ LEC, s.182-183; *Nouveaux mémoires*, s. 40-41; Veinstein, a.g.e., s. 434.

¹⁵⁵ Tam adı Pierre Puchot comte de Clinchamps, marquis des Alleurs (d.1643-ö.1725), Normandiya kökenlidir. Rouen parlamentosunda görev alan bir aileden gelen des Alleurs, ilk olarak 1698 senesinde Fransa Hariciye Bakanlığında görev aldı. 1704 senesinde Macar Bağımsızlık Savaşı'nda Macar Prens Ragoczi'nin yanında kamp mareşalliği oldu ve 1710 senesine kadar Macaristan'da görev yaptı. 24 Aralık 1709'da İstanbul'a büyükelçi olarak görevlendirildiği tebliğ edildi. Ferriol'dan Pontchartrain'a AN AE/BI 386 (24 Aralık 1709). 1710-1716 seneleri arasında, Fransa'nın 24. İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapan des Alleurs, vazifesi boyunca özellikle Ermeni ve Rum Ortodoks kiliselerinin faaliyetleri ve Kırım'daki misyoner pederlerin korunması konusunda çalışmıştır. Aynı zamanda 1673 kapitülasyonlarının yenilenmesi ve Fransız tüccarların haklarının korunmasını sağlamaya gayret etmiştir. 1725 senesinde Paris'te vefat eden des Alleurs'un kalbi, vasiyeti üzerine Pera'daki Kapüşin kilisesinde yakılmıştır. Des Alleurs ve dönemi ile ilgili olarak Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*,

Marquis de Torcy, doğrudan Peder Duban'a yazdığı bir mektupta gelişmeden onu haberdar etti. Peder Fleuriau ve M. des Alleurs'a misyonun çalışmalarını kolaylaştırmak için gereken desteğin ve bir miktar ödeneğin sağlanması talimatının verildiğini de bildirir. Ayrıca Kral'ın zaman zaman yaşanan gelişmelerle ilgili olarak Duban'ın Paris'i bilgilendirmeye devam etmesini, bölgenin inanç, demografik ve siyasi yapısı, misyonun yayılma faaliyetleri ile ilgili olarak bilgiler vermesini rica eder.¹⁵⁶ Belli ki 'Aydınlıkçı Monark ve Güneş Kral'ın cömertliğinin bir karşılığı olması gerektiğini düşünüyordu.

1711 yılından sonra misyon için ekonomik birtakım sıkıntılar baş gösterdi. Ferriol'un halefi elçi M. des Alleurs, misyona ödenecek para kalmadığını Levant bölgesi misyon sorumlusu Fleuriau'ya¹⁵⁷ ilettili. Bunun yanında Krala sunulan raporda misyonun 1711 ve 1712 yılları için toplam 2000 lira (*livret*) istediğini bildirilmekteydi.¹⁵⁸ Peder Duban 1712 yılında kraldan geçmiş yıl için 2000 lira ödeme emri alırken bir sonraki yıl için sadece 600 liralık bir ödeme alabilmiştir. Misyonun bu şekilde ödeneksiz kalmasından rahatsız olan Fleuriau, soruna bir çözüm bulmak üzere girişimlerde bulunur.¹⁵⁹ Nihayet 1 Ocak 1715'te, Kraldan imzalı 1714 yılı için 2000 liralık bir ödeme emri almayı başardı.¹⁶⁰ Kral XIV.

Geuthner, Paris, 2020, s.573-574; Bonnac, A.g.e., s. 60-65; Saint-Priest, A.g.e., s. 252-255; Frey- Frey, A.g.e., s. 131, vd.

¹⁵⁶ Torcy'den Duban'a CMLAH, Fond: Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Dossier B, f. 11 (14 Mart 1711).

¹⁵⁷ Thomas Charles Fleuriau d'Armenonville (1651-1735), Levant bölgesinden bu dönemde (1711-1724?) sorumlu olan pederdir. Peder Fleuriau aynı zamanda sorumlu olduğu yıllarda 1695 tarihli *Estat des Mission de Grece* isimli eserle, *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans Levant* (Paris, 1715-1755) isimli koleksiyonun oluşturulmasına ve bu koleksiyonun da ilk yedi cildinin yayınlanmasını sağlamıştır.

¹⁵⁸ "Le Pere Fleuriau, Jésuite, Procureur-général des Missions du Levant au Roi", AMAE, CP (Turquie), tome 51, f. 311a (Aralık 1712).

¹⁵⁹ Fleuriau'den, AMAE, CP (Turquie) tome 54, f. 14a-15a (19 Ocak 1714).

¹⁶⁰ 1718 senesinde ise Peder Fleuriau'nun kaleme aldığı mektuptan, Kırım ve Makedonya misyonlarının faaliyetlerinin iyileştirilmesi için yıllık 4200 livrelilik bir ödeneğin yanında Kırım misyonunda hizmet edecek bir misyoner için yıllık 150 livre – liralık ödeneğin verilmesinin kabul edildiğini anlamaktayız. Peder Fleuriau'dan, CMLAH, Fonds des Peres Jesuites, 1. Section, 2. Section, Dosya C, f. 2a-b (1 Temmuz 1718).

Louis'in ölümünün ardından da misyonun devamlılığı ve kilisenin bakımı için düzenli olarak yıllık 2000 liralık ödemelerin devam etmesi istendi.¹⁶¹ Ancak ödemelerin düzenli bir şekilde yapılmasında sıkıntı yaşandığını düşünebiliriz. Zira 1730 tarihine kadar konu ile alakalı herhangi bir veriye rastlayamıyoruz.¹⁶²

Kölelerin azatlık bedellerinin ödenmesi meselesi kimi zaman bazı karışıklıklara sebep olabiliyordu. Bu karışıklıklardan biri Xaverio Glavani'nin¹⁶³ Kırım'a ikinci kez gelmesi ile yaşandı. Glavani, Kırım'a döndükten üç ay gibi kısa bir süre sonra Habsburg elçisinin M. Andrezel'e¹⁶⁴, Kırım'da ikamet eden Alman

¹⁶¹ Veinstein, a.g.e., s. 437.

¹⁶² XV. Louis dönemine ait 29 Kasım 1730 tarihli elçilik raporunda "Levant misyonu sorumlusu Cizvit Peder Lecamus adına, Kırım misyonu için 1729 senesine istinaden 2000 lira gönderilecektir. Konu ile ilgili 1 Ocak 1731 tarihli belgede ise ödemelerin yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. AMAE, CP (Turquie), tome 82, f. 483a (29 Kasım 1730); Veinstein, a.g.e., s. 437.

¹⁶³ Hekim olan Xavier Glavani Kırım Konsolosluğu'na 1722 senesinde atandı. Bu yıllarda, Hanlığın kendi içinde siyasi otoritesini sağlamlaştırma çabalarının devam ettiği görülmektedir. 1717 yılında sadece üç ay Kırım Hanı vasfını taşıyabilmiş Kara Devlet Geray'dan (hanlık, 1716-1717) görevi devralan III. Saadet Geray (hanlık, 1717-1724), halihazırda devam eden Çerkesya sınırındaki düzensizliği bastırmaya çalışmış ancak Bâb-ı Âlî'yi ikna edip desteğini alarak düzeni sağlamaya gayret ederek bu bölgede iki yıl geçirmiştir (Smirnov, a.g.e., s. 466-467). Hanlık'ta 1724'e kadar sakin bir dönem yaşansa da 1724-25 yıllarında Şirin mirzaların Han karşıtı mücadelesi başlamıştır. Gilles Veinstein tarafından "aristokrat ayaklanması" olarak nitelendirilen mirza isyanı sırasında, III. Saadet Geray Han'a refakat eden Glavani gözlemlerini raporlarla büyükelçiliğe sunmuştur (Bu konuda bkz: Gilles Veinstein, "La Révolte des Mirza Tatars Contre le Khan, 1724-1725", *CMRS*, vol.12, no.3, Temmuz-Eylül 1971, s., 327-338).

III. Saadet Geray'ın hanlıktan çekilip yerini II. Mengli Geray'a bırakması, misyon açısından pek de olumlu bir durum olarak değerlendirilmedi (LEC, s. 227). Yeni Han'ın tutumu konusunda endişe duyulması üzerine Konsolos Glavani, bir süreliğine İstanbul'a döndü. Bu sırada rahatsızlanan Mengli Geray'ın hastalığını misyon rahibi La Tour tedavi etmiştir. Olaydan sonra, misyon ve Hanlık arasındaki ilişkiler yeniden gelişmeye başladı. Mengli Geray'ın Hanlığının İstanbul tarafından onaylanması amacıyla İstanbul'a yaptığı ziyarette, Kırım konsolosluğu ve misyon sorumlusu olması konusunda Hekim Xaverio Glavani'nin tavsiye edilmesi üzerine alınan olumlu cevap üzerine, Glavani 1725 yılı Nisan ayında yeniden göreve başlamak üzere İstanbul'dan hareket etse de Hanlık'ın siyasi çalkantısının devam etmesi sebebiyle Kırım'a ancak Eylül ayında ulaşabildi. *Etat de Depenses*, AMAE, CP (Turquie), tome 72, f. 25b (?1725). Veinstein, "La Révolte des Mirza Tatars", s. 328). 1734 senesine kadar Kırım konsolosluğu görevine devam eden Glavani, daha sonra kardeşinden kalan angora yünü ticaretiyle ilgilenmek üzere Ankara'ya geçmiştir (Mezin, a.g.e., ss.322-323).

¹⁶⁴ Jean-Baptiste Louis Picon, Andrezel Vikontu (1663-1727), 12 Eylül 1724 tarihinde Marquis de Bonnac'ın yerine 26. İstanbul elçisi olarak atandı. 1726 senesine kadar bu görevde kalan Andrezel, 1727 yılında İstanbul elçiliği görevi bittikten kısa bir süre vefat etti (Mezin, a.g.e, s. 125) Elçi Andrezel ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Saint-Priest, *Mémoire sur l'ambassade de France en Turquie et sur la commerce des Français dans le Levant*, Paris, 1877, ss. 145, 149, 279-281- 333.

nüfusuna Fransız misyonu bünyesinde hizmet etmesi ve kendi milletinden kölelerin fidye yoluyla azat ettirilmesi amacıyla bir Alman pederi¹⁶⁵ tavsiye ettiğini bildirdi. Elçi Andrezel, yeni pederin konsolos aracılığıyla Han'a tanıtıldığını, ağabeyi ve aynı zamanda selefi gibi hoşgörülü olan II. Mengli Geray Han'ın¹⁶⁶, kendisine alaka gösterdiğini böylece çalışmalarında kendilerinden destek aldığını belirtti. Kısa bir sürede yanında getirdiği ödeneğin hemen hepsini kullanan Alman peder, yirmi iki köleyi fidyelerini ödeyerek satın aldı. Ancak esir tüccar Adrien Ropiteau isimli Fransız'ın sorumluluğunu almayı, kendi misyonunun sadece imparatorun tebaasına hizmet ettiği gerekçesiyle reddetti. Bekleneceği üzere Ropiteau, esir arkadaşları teker teker özgürlüğüne kavuşurken kendisinin fidyesinin ödenmemesini tepkiyle karşıladı. Olaya tanık olan Han bu durumdan etkilenerek hoşnutsuz bir şekilde Konsolos'a döner ve şöyle bir soru yöneltir: *"Nasıl oluyor da kendi milletinizden olan bu insanları reddedip Almanlar kendi tebaalarının siz de kendi tebaanızın fidyesini ödersiniz! Bir kral hem iyi niyetli hem de hayırsever olamaz mı?"* Glavani ise bu durumu, *"Kralın onuru ve zaferinin, milletlerin üstünde olduğuna inandıklarını"* ifade ederek açıklar.¹⁶⁷ Sonunda esir Ropiteau, köle taciri Habla Efendi ile yapılan pazarlık sonunda 100 kuruş alınır, üstü başı için ayrıca 10 kuruş harcanır ve azatlık belgesi Peder Stephan tarafından imzalanır.¹⁶⁸ Adrien Ropiteau

¹⁶⁵ Burada Alman pederin Trinitar, dolayısıyla Katolik, olduğu vurgulanmaktadır.

¹⁶⁶ II. Mengli Geray Han (1678- ö.1739) I. Selim Geray'ın beşinci oğludur. 1724-1730 ve 1737-1739 seneleri arasında hüküm süren Kırım Hanı'dır. Kardeşi, I. Kaplan Geray'ın birinci ve ikinci saltanatlarında kalgaydır (Dilek Desaiiv-Gökalp Özbilgin, "Le Khanet de Crimée et les Campagnes Militaires de l'Empire Ottoman fin du XVIIe siècle 1687-1736, CMRS, Vol, 11, N.1, Ocak-Mart 1970, ss. 114-115) 1724'te III. Saadet Geray'ın azlinden sonra tahta çıktı ve saltanatı 1730'a kadar sürdü. Hanlığının ilk yıllarında özellikle Nogay İsyanları ile uğraşan II. Mengli Geray, Hanlık sınırlarında sükuneti yeniden sağlamaya çalıştı. 1728 yılından itibaren sükunetin sağlanması ile Mengli Geray, Kırım halkının menfaatine olan bazı ıslahatlarda bulundu. Vergilerde ve bazı yükümlülükleri hafifletti (Smirnov, a.g.e., ss. 479-480). Ancak kısa bir süre sonra azledilen Mengli Geray'ın yerine I. Kaplan Geray Han (1730-1736) ünvanı almıştır. 1737 senesinde II. Mengli Geray tekrar tahta çıktı ve ölümüne kadar han olarak kaldı. 31 Aralık 1739'da Bahçesaray'a defnedildi. II. Mengli Geray ve dönemi hakkında bkz. Halim Geray, 2013, s. 92-98; Smirnov, a.g.e., ss. 470-497.

¹⁶⁷ M. Andrezel'den AMAE, CP (Turquie), tome 70, f. 191a, (1 Temmuz 1725).

¹⁶⁸ Peder Stephan'dan, AMAE, CP (Turquie), tome 70, f. 171a, (14 Haziran 1725).

özgürlüğüne kavuşmuştur ancak tartışmalar burada bitmez. Ropiteau için Andrezel'den tahsil edilen azatlık bedelinin (110 kuruş) Denizcilik Bakanlığı tarafından mı yoksa Dışişleri Bakanlığı tarafından mı karşılanacağı konusunda Versailles'da bazı tartışmalar yaşanır. Sonunda, La Rochelle'de tacir olan oğlu veya ailesi tarafından toplam azatlık ücreti ödenir.¹⁶⁹ Keza, Andrezel'in 1 Ocak 1726 tarihli bir önceki yılın toplam harcama kalemlerinde 110 kuruş bu ekstra ödemeye rastlanmıyor.¹⁷⁰ Görüldüğü üzere Hristiyan kölelerin satın alınmasıyla ilgili işlemler misyonun yoğun olarak meşgul olduğu bir sahaydı.

XIV. Louis'in ölümünün ardından Marquis de Bonnac¹⁷¹ esasen misyonu ve Peder Duban'ı bölgedeki diğer Hristiyan misyonlar karşısında koruma altına almakla ilgilendi. 1717 yılında, III. Saadet Geray Han'a misyonu ve Duban'ı tavsiye eden bir mektup yazdı. İfadesine göre karşılığında son derece kibar bir üslupla Duban'ın varlığını öven bir mektup aldı.¹⁷² Böylece yeni Han döneminde de misyonun varlığı güvence altına alınmıştı. Bununla birlikte Bonnac, misyonun Kırım'daki varlığının yalnızca Kırım Tatarları'nın onayını almaya bağlı olmadığını düşünmekteydi. Bu sebeple Peder Duban'ın Levant'ın diğer bölgelerindeki misyonerlerden farklı olarak özellikle Ortodoksların ve Ermenilerin tepkisini çekmemeye dikkat etmesini istedi.¹⁷³ Hattâ Ferrand'ın Bonnac ile yaptığı bir görüşmede, Cizvit misyonerlerin Ermeniler ile ilgili olan ilişkilerinde ihtiyatlı olmaları konusunda aralarında uzlaştıkları görülür.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Memoire servant de reponses aux lettres que M. le Vicomte d'Andrezel, AMAE, CP (Turquie), tome 74, f. 161b-162a, (12 Eylül 1726).

¹⁷⁰ Etat des depenses extraordinaires, AMAE CP (Turquie), tome 72, f. 36a (31 Aralık 1725); Veinstein, a.g.m, s. 454.

¹⁷¹ Tam adı Jean-Louis d'Usson Marquis de Bonnac (1678-1738)tır. Başarılı bir devlet adamı olan Marquis de Bonnac, 1701 senesinde İsveç, 1707 senesinde Polonya, 1716-1724 yılları arasında ise İstanbul büyükelçiliği yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *The Treatives of the war of the Spanish sucessionand Historical and Critical Dictionary*, ed. Linda Frey-Marsha Frey, Greenwood press, London 1995, ss. 52-54.

¹⁷² Bonnac'dan AMAE, CP (Turquie), tome 57, f. 62a, (13 Şubat 1717).

¹⁷³ Veinstein, a.g.e., s. 444.

¹⁷⁴ Bonnac'dan, AMAE CP (Turquie), tome 61, f. 42a (9 Ekim 1718).

Katolik misyonerlerin Gregoryen Ermeni ahali ile teması elbette yalnızca ibadetlerin gerçekleştirilmesi ile sınırlı değildi. Misyon evi Duban tarafından Ermeni mahallesinde¹⁷⁵ kurulmuş ve kendisinden sonra da aynı ev kullanılmaya devam edilmişti. 17 Eylül 1723 (16 Zilhicce 1135)¹⁷⁶ tarihli Bahçesaray kadısından alınan hüccete göre, Peder Duban Doktor Glavani'ye Ermeni mahallesinde bulunan mülkü 900 kuruşa devretmiştir. Ev Ezekel oğlu Manuk isimli Ermeni'den içinde mevcut olan iki yüz kitapla birlikte alınmıştır.¹⁷⁷ 25 Eylül 1723 tarihli başka bir belgede ise Konsolos Glavani, Peder Duban'ın kullandığı ev ile içindeki tüm eşya ve mobilyaların kendisine teslim edildiğini teyit eder.¹⁷⁸ Duban'ın evini Glavani'ye devretmesiyle, başhekim Ferrand ile beraber başlayan konsoloslüğün altı yıl boyunca burada faaliyetlerini yürütmesi sağlanmıştı. Misyon evinin alınmasından altı yıl sonra, 15 Mayıs 1729 tarihinde Galata Kadısından alınan hüccette aynı evin içinde bulunan 200 Fransızca kitap ile beraber, Fransız bir tüccar olan Sir David Magy isimli Ermeniyeye 750 Fransız kuruşa satıldığı bilgisi yer alır.¹⁷⁹ Glavani'nin bu tarihlerde İstanbul'da olması sebebiyle satış işlemi, Galata Kadılığında gerçekleştirilmişti. Ancak, İstanbul Elçisi Villeneuve¹⁸⁰ ve sekreteri Belin imzalı evrakta, evin aslında David Magy

¹⁷⁵ Bahçesaray ve burada yer alan mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Yılmaz, "On Sekizinci Yüzyılda Hanlık Başkenti Bahçesaray", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 179-192; Nicole Ferrari-Kançal, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005; Hasan Hüseyin Güneş, "Bahçesaray Câmi-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, 2006, ss. 91-99.

¹⁷⁶ Belgenin Türkçesinde tarih olarak 15 Zilhicce 1135 tarihi verilirken, Fransızca özetinde tarih olarak 16 Zilhicce 1135 verilmektedir. CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f. 38a.

¹⁷⁷ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f.38/a.

¹⁷⁸ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f.38/c.

¹⁷⁹ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f.38/b.

¹⁸⁰ Louis-Sauveur de Villeneuve (1675-1745), XV. Louis döneminin en ünlü diplomatlarından biridir. 1728-1741 yıllar arasında Fransa'nın 27. İstanbul büyükelçiliği görevini yaptı. 1736-1739 Osmanlı-Rus savaşını bitiren 1739 Belgrad Anlaşması'na Osmanlı ile Rusya arasında arabuluculuk görevini Fransa adına Villeneuve gerçekleştirdi. Fransa'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun verdiği son kapütülasyonların 30 Mayıs 1740 tarihinde imzalanmasını sağladı. Villeneuve hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Albert Vandal, *Une ambassadeur française*

tarafından hiçbir menfaat gözetilmeksizin alındığı ve Cizvit misyonerler ile Benedikten rahiplerinin hizmetine sunulduğu anlaşılıyor. Evin satış işleminden 13 gün sonra (28 Mayıs 1729) Glavani'nin, konsolosluğu ve misyonu birbirinden ayırarak farklı binalara taşıdığını söyleyebiliriz.¹⁸¹ Evin satış yoluyla bir başkasına geçmesine ve hukuka aykırı bir durum teşkil etmemesine özen gösterildiği ortadadır. Hâlihazırda Katoliklerin Ermeni kiliselerinde ibadetlerini yerine getirmeleri ve Peder Duban'ın bu durumdan rahatsız olması ikinci bir evin ne amaçla alındığını ortaya koyuyor.

Öte yandan Katolik Cizvitlerin hâlâ eski Ermeni kiliselerini kullanmaları sadece Peder Duban'ı rahatsız eden bir durum değildi. Aslında rahatsızlık diğer taraf için de geçerli olmalı.¹⁸² Katolik Cizvitler için Ermenilerden duyulan rahatsızlığın altında pek çok sebep vardı. Bunlardan belki de ilki, Katoliklerin Gregoryen Ermenilere karşı duydukları güvensizlikti. Duban, hatıratında, “*bu iyi niyet göstergesi bugün veya yarın değişebilir*” diyerek duyduğu güvensizliği dile getirir.¹⁸³ Güvensizliğin bir ölçüde ortadan kaldırılması amacıyla 1728 yılında, Ermeni din adamları ile Katolik misyonerler arasında bir taahhütname yapılır. Misyoner pederlerin Ermeni kilisesine bağışlamayı kabul ettiği 200 ekü ile Katoliklerin Ermeni kiliselerinde rahatlıkla dua edebilmeleri ve ibadetlerini yerine getirmeleri sağlanırken bağışlar misyonerlerin harcamalarından düşürülür.¹⁸⁴

Bu kiliselerde her ne kadar ayin ve dinî törenler yapabiliyor olsa da misyonun aslî hedeflerinden biri olan Katolik olmayanların Katolikleştirilmesi, gerçekleştirilemiyordu. Pek çok Ermeni, Katolikliğe karşı sempati duyduğunu

en Orient sous Louis XV. La mission des Marquis de Villeneuve 1728-1741, Paris, 1887; Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIII Siecle*, Paris 1911, s.1-32, vd.; Anne-Mézin, Catherine Vigne, A.g.e., s. 693-694.

¹⁸¹ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f.38/d.

¹⁸² Veinstein, a.g.e., s.429.

¹⁸³ LEC, s. 212; *Nouveaux mémoires*, s. 87.

¹⁸⁴ Autorisation accordée aux Pères Jésuites par les arméniens schismatiques de Baktché-Séraï, de faire leurs fonctions dans leur église, CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f. 40.

ifade etse de Katolik olarak takdis edilmeyi istemiyor ve tam olarak mezhep değiştirmiyorlardı.¹⁸⁵

Duban, 1712 yılında yaptığı Gözleve seyahatinde karşılaştığı altı yaşlı şahıs ve zor durumda olan bir köleyi yardım etmek için Bahçesaray'a getirdiğinde daha fazla yardıma muhtaç insanın başkentte bir araya getirilmesi gerektiğini ifade etti. Böylece onların Tatarlar arasında geçirdikleri süre boyunca zayıflayan imanlarını sağlamlaştırma imkânı bulabileceğini düşünen Duban, amacı için ödeneğe, hastaneye ve barınağa ihtiyaç duyuyordu. Tüm amaçların gerçekleştirilmesi için ise, ısrarla Bahçesaray'da bir Katolik kilisesi kurulması gerektiğini savunuyordu.¹⁸⁶

Aslında Bahçesaray'da yaşayan Katolik halkın kullanabileceği kilisenin kurulması meselesi hem Cizvit misyonu hem de İstanbul elçiliğinin Kırım konsolosluğu açısından başlıca gündem maddelerinden biri oldu.¹⁸⁷ Ancak, Bahçesaray'a bir Katolik kilisesi inşa etme planının gerçekleştirilmesinin ne denli güç olduğunu Duban kadar Bonnac da farkındaydı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan tebaanın yeni bir kilise inşa etmesine izin verilmiyor, mevcutların korunması ve tadilatı yoluna gidiliyordu. Yanan ya da yıkılanların onarılması da hayli zordu. Ferriol, misyonun ilk yıllarında, III. Gazi Geray Han'dan konu ile ilgili bir izin almış ancak Han'ın tahttan indirilişinin ardından izin askıya alınmıştı. Des Alleurs, ikinci kez han olan Kaplan Geray ile olan samimiyeti üzerinden ilk olarak bir şapelin inşa edilmesine izin verilmesi konusunda girişimde bulundu. Ancak Han "bu konuda müftüye danışmadan bir karar veremeyeceği"ni söyledi.¹⁸⁸ Müftüden gelen cevabın ne olduğunu tam olarak tespit edemesek de benzer kararlar dikkate alınarak olumsuz yanıt geldiğini düşünebiliriz. Des Alleurs'un çözüm arayışında Duban'ın tavsiyesi ile

¹⁸⁵ LEC, s. 212-213; *Nouveaux mémoires*, ss. 87-88.

¹⁸⁶ Bonnac'dan Kral'a, AMAE CP (Turquie), tome 58, f. 29b (18 Temmuz 1717).

¹⁸⁷ LEC, s. 188; *Nouveaux des Missions*, s. 50

¹⁸⁸ M. des Alleurs'den, AN, AE, B' 388 (30 Ocak 1713).

misyon evinin en azından dinî ihtiyaçların giderilmesine uygun olarak büyütülmesi konusunda izin almaya çalıştığı anlaşılıyor.¹⁸⁹ Böylece misyon evi her ne kadar yeterli sayıda olmasa da bölgede yaşayan Katolik Hristiyan ahalinin yararlanabileceği, ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri bir alan haline geldi.¹⁹⁰ Böylece Peder Duban, Kırım Hanlığı'ndaki görevine başlamasından yaklaşık 7 yıl sonra henüz şapel olmasa da misyon evi bünyesinde Katolik ahalinin yararlanabileceği bir ibadethane oluşturulmasını sağlamıştı.

Misyon hanesinin genişletilmesi için izin alma sürecinde Duban'ın çalışmalarına ara vermediği, gündün güne Misyon içinde çalışmaya, yenilik yapmaya devam ettiği ve çalışmaları neticesinde buradaki görevine olan inancının arttığı görülür.¹⁹¹ Peder Duban, misyondaki görevli tek rahip olduğu için ayin, tören ve diğer dinî görevleri belirli günlere bölerek bir çalışma takvimi hazırladığından bahseder. Kayıtlarına göre, misyonun açık olduğu günlerde özellikle yeni gelenler için dinî kurallar ve ayinlerde dikkat edilmesi gerekenler hatırlatılır. Misyonun çalışma saatleri ve günlerindeki düzenlemeler ile misyonun soğuk ve katı yüzünün değiştirilip herkes için özellikle de köleler için kolay ulaşılabilir bir hâl alması sağlanır. Ayrıca misyon içindeki atmosfer de eskisine göre daha makbuldür.¹⁹²

Çünkü ilk günlerden itibaren Hristiyan kölelerin satın alınması meselesi misyonerler için sadece Kırım Yarımadası ile sınırlı değildi. Genel olarak tüm Levant bölgesindeki misyonlarda Lazarist ve Tirinite pederleri tarafından da sıklıkla başvuru bir uygulamaydı. Fakat Cizvitler Fransız elçililerin uyarılarını dikkate almadan toplum içersinde göze bataabilecek eylemlerde bulunabiliyorlardı. Bu, özellikle Katolik olmayan diğer Hristiyan ahali arasında

¹⁸⁹ M. des Alleurs'den, AN, AE, B' 389 (18 Temmuz 1715).

¹⁹⁰ LEC, s. 188-189; *Nouveaux mémoires*, ss. 50-51.

¹⁹¹ LEC, s. 189; *Nouveaux mémoires*, s. 51.

¹⁹² LEC, s. 189-190; *Nouveaux mémoires*, ss. 51-53. Müslüman halk ise ister Calvinist olsun isterse Lutheran bütün Hristiyan mezhepleri "Frank" olarak nitelendirmekte ve görmekteydi. LEC, s. 191; *Nouveaux mémoires*, s. 54.

hoşnutsuzluk yaratmakta, Ermeni ve Yunan rahiplerin Osmanlıları kendilerine karşı kışkırtmalarına fırsat vermekteydi. Bu tarz hadiselerin kimi zaman ciddi boyutlara ulaşması, Osmanlı Hükümeti tarafından faaliyetlerinin yasaklaması yoluna gidilmesine sebep olabileceğinden diğer Katolik din adamları için de sorun teşkil edebilmesi ciddi bir mesele idi.¹⁹³

Öte yandan Katolik misyonerlerin, diğer mezheplerden Hıristiyanlara yönelik “döndürme” faaliyetleri ayınler esnasında gerçekleştirildiğinden bazen Hıristiyan ahali üzerinde psikolojik bir etki bırakabiliyordu. Örneğın 1707 yılında Karasu’da yaşayan Danzıglı bir Luteryan’ın kılı sede gerçekleştirilen bir törenle Katolikleştirilmesi şehirde yaşayan Hıristiyanları duygusal olarak etkilemişti.¹⁹⁴ Aynı şekilde 1713 yılında kendi ülkesinde rahibe olan Macar Kalvinist bir kadının, üç yıllık bir direnme sonunda herkesin önünde Katolikleştirilmesi, Bahçesaray Kalvinistleri arasında büyük bir etki bıraktı.¹⁹⁵ Katolik olarak kutsanan Ermenilerin sayısının gün geçtikçe arttığını ve sadece Bahçesaray’da seksene ulaştığını ifade eden Peder Duban, döndürülmüş bu yeni Katoliklere karşı takınılacak tutumun daha ılımlı ve olumlu olması gerektiğini düşünmekteydi. Aksi takdirde kısa bir süre önce Katolik mezhebine geçmiş Ermenilerin, yeni mezheplerinden korkarak yeniden “heretik olmayı tercih edebilecekleri”nden endişeliydi. Yine misyonun ilk yıllarında Ermeni piskoposunun Peder Duban’a ve misyona karşı olan tavırlarının olumlu olması, misyona etki alanını genişletmesi için fırsat vermişti.¹⁹⁶

¹⁹³Veinstein, a.g.e., s. 438. Duban ile aynı dönemde Kırım’da yaşayan pek çok Luteryan ve Kalvinist’in olduğu bilinmektedir. Duban, bu insanları “yanlıklarından” döndürmek için de gayret göstermiş, bu noktada Katolik kölelerle iş birliği içinde olmuştur. Protestanlar’ın Katolik inanca döndürme teşebbüsleri haberi Bender’e yani İsveç kralı XII. Charles’a ulaşır. Bunun üzerine, İsveç kralı Kırım’a yeterli maddi kaynakla beraber, Protestan inancından ayrılanların yeniden kendi inançlarına dönmelerini sağlamak üzere bir Protestan din adamı gönderir. *LEC*, ss.191-192; *Nouveaux mémoires*, s. 55.

¹⁹⁴ *LEC*, s. 196-197; *Nouveaux mémoires*, s. 63.

¹⁹⁵ *LEC*, s. 205; *Nouveaux mémoires*, s. 76.

¹⁹⁶ Peder Duban, Ermeni Piskopos’un Katoliklerin özellikle dinî ibadetlerini cemaati ile beraber gerçekleştirmesi için fırsat verdiği ve bu durumun sadece Bahçesaray’da değil aynı zamanda Karasu gibi civar şehirlerde de gerçekleştirebilmesi için yardımcı olduğu bilgisini vermektedir. *LEC*, s. 192-193; *Nouveaux mémoires*, ss. 56-57.

Peder Duban, misyonun faaliyetlerinin zarar görmemesi için Ortodoks Ermeni halka karşı, Protestan Hristiyanlara gösterdiğinden daha iyi niyetli ve sabırlı bir tutum sergilemeyi tercih etmiştir. Böyle bir yaklaşım ile Duban, Kırım genelinde özellikle de Bahçesaray'da hem Ortodoks ahali hem de Kırım Tatarlar arasında Katoliklere karşı ortaya çıkabilecek hoşnutsuzluğun önüne geçmeyi amaçlamaktaydı. Aynı zamanda Ortodoks halk ile bir üst amaçta yani Hristiyan kölelerin kurtarılmasında buluşmak, her iki tarafın da çıkarına bir durumdu.¹⁹⁷

Ancak 1710-1713 yıllarında, misyonun yürüttüğü Hristiyan ahali arasında Katolik mezhebin yaygınlaştırılması faaliyeti, ilk yıllarda ılımlı olan mezhepler arası ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Dönme Katolikler ile Ortodoks ve Gregoryenler arasında yaşanan gerginliklerin yanında Ermeni halk arasında, mezhep değiştirmeye karşı propagandalar dikkat çeker. Bütün bu hoşnutsuzluklara rağmen Ermeni halk, doğrudan Katolik misyonerlere saldırma yolunu tercih etmemiş, daha çok misyoner faaliyetlerine karşı bir tutum geliştirme yolunu seçmişlerdir. Söz konusu tercihte ise, misyonun Fransa Devleti himayesinde olması ve Ferrand'ın Han ile olan yakınlığı etkili olmalıdır.¹⁹⁸

Gün geçtikçe Kırım içinde yaşayan Katoliklerin, diğer mezheplerden Hristiyan ahaliyle özellikle de Ermenilerle sorun yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumun en somut hali, henüz Katolik Hristiyanlar'ın kullanımını için bir şapelin bulunmaması sorunudur. Misyonun büyütülerek içinde ibadetlerin gerçekleştirileceği bir şapelin yapımı girişiminden tam olarak bir netice alamayan Peder Duban, sorun karşısında iki farklı çözümün olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki, Kırım Tatar komutan ve devlet adamlarına rüşvet vermektir ancak bunun için gereken miktarın temin edilmesinde—hâlihazırda yıllık ödeneklerinde sıkıntı olduğu için—sorun yaşayacağını farkında olduğundan Duban, bu çözümden vazgeçmiştir. İkincisi ise biraz daha kurnazcaydı. Buna göre Levant bölgesinde elde edilen imtiyazlar doğrultusunda, her ne kadar eski Latin kiliselerinin tamiri ve yeniden

¹⁹⁷ Veinstein, a.g.e., s. 439.

¹⁹⁸ Veinstein, a.g.e., ss.440-441.

inşasına izin verilmiyor olsa da yeni inşa edilen konsolosluk binalarının içinde bir şapel oluşturulmasına müsamaha gösteriliyordu.¹⁹⁹ Bu durum, Fransa'nın Kırım'da bir konsolosluk kurması için yeterli bir sebepti. Diğer yandan Veinstein'a göre Kırım Tatar Hanı'nın başkentinde kurulacak bir Latin şapeli ile amaçlanan, sadece misyonun içinde ibadetlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi değil aynı zamanda Han'ın payitahtında Cizvit pederlerin temsiliyetinin de sağlanmasıydı.²⁰⁰

Fransa ile Kırım arasında bu tarihe kadar gayri resmî yoldan yürütülen diplomatik ilişkiler konsolosluk açılmasıyla daha resmi bir boyuta geçecek ve böylece misyonun varlığı koruma altına alınmış olacaktı. Duban, Bakan Torcy'e gönderdiği mektupta, Han'a bu teklifin getirilmesinden önce birtakım hediyeler sunulmasının orta düzeyde ilerleyen dostluk ilişkilerini pekiştireceği ve olumlu bir etki uyandıracaklarını belirtti. Ona göre hediye sunulması bu topraklarda ilişki ve dostluk kurulmasının en etkili yollarından biriydi. Özellikle dünya küresi, mıknaatıslı taş ve dürbün gibi hediyeler Tatarlar tarafından hoş karşılanacaktı.²⁰¹ Bir yandan konsolosluğun dâimî bir statüye kavuşmasıyla birlikte ilişkilerin kurumsallaşması diğer yandan da özel olarak Ferrand'ın başhekimlik konumunun etkisi Hanlık'ta Fransa'nın siyasî etkisini arttırdı. Konsoloslar bundan böyle Han'ın yakın dostları, sırdaşları ve Avrupa devletleri ile ilişkilerinde adeta danışmanlarıydılar.²⁰²

Veinstein çalışmasında Peder Duban'ın henüz bir konsolosluk ve bir misyon evi oluşturulamadan Kırım'dan ayrılmaya karar verdiğini ve 1717 yılında yani gelişinden on bir yıl sonra Fransa'ya geri döndüğünü ifade eder.²⁰³ Ancak,

¹⁹⁹ Veinstein, "Missionnaires Jésuites", s. 446.

²⁰⁰ Bonnac'dan Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome 58, f. 29a-b (18 Temmuz 1717); Veinstein, a.g.e, s. 451.

²⁰¹ LEC, s.200.

²⁰² Faruk Bilici, *La Politique Française en Mer Noire (1747-1789): Vicissitudes d'une Implantation*, İstanbul, 1992, s.26.

²⁰³ Veinstein, a.g.e., s. 448.

yukarıda da ifade edildiği gibi, Peder Duban 1723 yıllarında Hanlık sınırları içindeydi ve konsolosluk hizmete başlamıştı. Onun için misyonun oluşturulması kadar konsolosluğun kurulması da önem arz ediyordu. Duban dönemi kayıtlarında, konsolosluk kurulmadan önce misyonun mevcut sorunlarının varlığının tespiti ve çözümüne yönelik cevapları bulmaya ve bu konuda kendi başına adım atmaya çalıştığı izlenebilir. Öte yandan Fransız Konsolosluğu'nun kurulması ile misyon artık konsolosluğun himayesi altında faaliyet göstermeye başlamıştır. Yazılan konsolosluk raporlarında pederlerin sorunlarına da yer veriliyor olması bunun en önemli göstergesidir.

21 Temmuz 1719 tarihinde Bonnac, kölelerin satın alınması görevi adı altında Kırım misyonunu destekleyecek bir Fransız'ın görevlendirilmesini ve ayrıca Trabzon'da ticari faaliyet gerçekleştirmek için bir Fransız'a izin verilmesini istedi.²⁰⁴ Sadrazam'ın bu iki hususun görüşülmesi sonunda kabul edildiğini belirten cevabı kısa bir süre sonra Bonnac'a ulaştı. 1721 yılında, Fransa'nın Kırım'daki mevcudiyetinin sağlamlaşması üzerine aynı yıl kapitülasyonların yenilenmesi müzakere olduğu sırada Bonnac, Bahçesaray'da kölelerin alınmasını sağlayan bir ticari kuruluş ile düşkünler evi mahiyetinde bir hastane kurulması yönündeki taleplerini de ilettili.²⁰⁵ Konsolosluk kurulduktan bir müddet sonra Ferrand'ın ardından bu göreve atanan Glavani, dinî rolden ziyade diplomatik ilişkilere yoğunlaşsa da Peder Duban döneminde misyonun ana problemi hâline gelmiş ve henüz bir çözüm bulunamamış olan Hristiyan esirlerin satın alınma yöntemiyle azad ettirilmesi konusundaki çalışmaları da sürdürdü. Nitekim 14 Haziran 1725 tarihli, Peder Christian Stephan imzalı belgede Adrien Ropiteau isimli Fransız kölenin, Bahçesaraylı Habla Efendi isimli Kırım

²⁰⁴ Bonnac'dan Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome 61, f.214b (21 Temmuz 1719). Peder Monier'in Peder Fleuriau'a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanmıştır. "Comme les missions dont nous parlerons obligent d'aller souvent de l'une à l'autre, quelques-uns de nos missionnaires ont pris soin de mettre par écrit le journal de leurs voyages. Je suis de ce nombre; j'ai fait le Journal de mon voyage d'Erzurum à Trebizonde, et de mon retour de Trebizonde à Erzerom, j'étais à la suite de Mustafa Aga, que je dois appeler par justice et par reconnaissance, j'ai eu besoin de toute sa puissante protection." (*Lettre édifiantes et curieuses*, tome 3. s. 5)

²⁰⁵ Memoire touchant de renouvellement des Capitulations, AMAE, CP (Turquie), tome 63 f.80b (?, 1721).

Tatar'dan Xavier Glavani tarafından 100 kuruşa kurtarmalığının ödendiği ve 10 kuruşa da kendisine kıyafet alındığı kayıtlıdır.²⁰⁶

43 yaşındaki Peder Christian Stephan'ın tam olarak hangi tarihte misyonun sorumluluğuna getirildiğini henüz tespit edemesek de 1724'te kendisinin Kırım misyonundan sorumlu peder olduğu açıktır. 1725 yılında, Kırım misyonunun henüz kendine ait bir kilisesi olmasa da misyon evinin düşkünlere hizmet veren bir hastane ve aynı zamanda içinde ibadetlerin yerine getirilmesine izin verilen bir mekân olduğunu biliyoruz.²⁰⁷ Bu dönemde misyonun faaliyetleri konusunda ılımlı bir çizgide olan III. Saadet Geray, Şirin isyanı ile hanlıktan indirilip onun yerine II. Mengli Geray geçirilmiş ve Katolikler için adeta bir “koru dönemi” başlamıştır. Nitekim endişesini Peder Stephan şu şekilde ifade ediyordu: *Şirin beylerin korumasını kaybettik ve evimizin ve şapelimizin, bize Türklere daha fazla düşman olan Şizmatikler [Ortodokslar] tarafından yakılıp yok edileceğine inanıyoruz.*²⁰⁸

Yeni Han'ın tutumu konusunda endişe duyulması üzerine Konsolos Glavani, İstanbul'a dönse de zamanla endişelerin azaldığı ve sürecin tekrar misyonun lehine döndüğü anlaşılıyor. Bu durum adeta “Tanrı'nın bir inayeti” olarak görülse de asıl sebep, Duban'dan itibaren misyonda görevli hekim pederin bulunması ve bu doktorun hastaları bedelsiz olarak – genellikle Fransız ilaçları ile – iyileştirmesidir. Peder Stephan'ın raporunda bunun misyonun geleceği için ne kadar önemli bir rol oynadığı gözler önüne serilir. Rapora göre, II. Mengli Geray, kolundaki küçük yaradan uzun süre rahatsızlık hissetmiş ve bu yarayı iyileştirecek birini bulamamıştır. Bunun üzerine düşkünlere ücretsiz olarak Fransız ilaçları ile tedavi edildiği Cizvit misyonuna başvurur. Kendisi ile ilgilenen Peder Latour, Han'ın yarasını iyileştirir. Kendisine uygulanan merhem

²⁰⁶ Lettre de Chrestien Stephan de la Compagnie de Jesus et superieur de notre mission en Crimée AMAE, CP(Turquie), tome 70, f. 171a, 14 Haziran 1725.

²⁰⁷ Memoire touchant de renouveau des Capitulations, AMAE, CP (Turquie), tome 72, f. 141a; 149b (?), 1725).

²⁰⁸ LEC, s. 253.

sonuçlarından memnun olan Han, memnuniyetinin karşılığını misyona günlük 800 dirhem et ile 3 ekmek ve 2 mum bağışlayarak verir. Han, tamamen iyileşip sağlığına kavuşunca Peder Latour, Han'dan misyona korunma hakkı talep etti. Han ise iyileşmesi karşısında kendisine sadece bir kâğıda mal olacak (*ravi de pouvoir lui accorder une faveur qui ne lui coûtait que du papier*) bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul etti.²⁰⁹ Böylece verdiği izinle Han, misyonerlere sadece kendi hanelerinde değil, dışardaki bütün faaliyetlerinde de serbestiyet tanıdı.²¹⁰ Mengli Geray'ın Hanlığının İstanbul tarafından onaylanması amacıyla İstanbul'a yaptığı ziyarette, Kırım konsolosluğu ve misyon sorumlusu olması konusunda Hekim Xaviero Glavani'nin tavsiye edilmesinin ardından alınan olumlu cevap üzerine Glavani 1725 yılı Nisan ayında yeniden göreve başlamak için İstanbul'dan hareket etmiş ancak Hanlık içindeki siyasi çalkantının devam etmesi sebebiyle Kırım'a ancak Eylül ayında ulaşabilmişti.²¹¹

Glavani döneminin önemli gelişmelerinden biri Sultan'dan Kırım Hanı'na on bin askerle İran'a doğru ilerlemesi istenmesiydi. Peder Stephan'a göre bu çağrının altında yatan asıl sebep ifade edildiği gibi "akıtılan Tatar kanının intikamını almak" değil, Tatar güçlerini zayıflatmaktır. Ancak Kırım Hanı, buna uyararak hemen harekete geçti ve istenen sayıda adamı topladı. Her ne kadar çelişkili bir düşünce şekli olsa da Peder yeni Han'ın bu hamledeki amacının, özellikle Şirin beylerin sefer sonunda daha zengin hâle gelerek, kendisine olan sadakatlerinin artması ve daha da önemlisi Osmanlı Sultanı'nın Hanlıktaki gücünü azaltarak Hanın daha etkin hâle gelmesini sağlamak olduğunu ileri sürüyordu. Bu yüzden Hanlıkta, Sultanın isteği ile ayaklanan Şirin isyancıların kafası kesilmiş diğerlerine ise Kırım Hanlığında basılan akçelerden gönderilmiştir. Peder

²⁰⁹ LEC, s. 254-255.

²¹⁰ Bu serbestiyetin içeriği de ifade edilmiştir: Bundan böyle Ermeni ve Yunan ahali rahatlıkla Katolik misyona gelebilecek, Katolikler de onlara gidebilecekti. Ayrıca hem Katolik hem de Yunan ve Ermeni çocukların eğitimi, vaftiz edilmesi, kiliselerdeki ayinlerin gerçekleştirilmesi ve cenaze törenlerinin kendi bünyesinde gerçekleştirilmesine izin verilmiştir. LEC, s. 256.

²¹¹ Xavier Glavani'nin Nisan ayında başladığı bu yolculukta yanında Han'a sunulmak üzere sadece itimat mektubu değil aynı zamanda çeşitli hediyeler olduğu, bunların arasında *l'eau de la reine d'hongrie* isimli parfüm olduğu da bilinmektedir. Etat de Depenses Extraordinaire, AMAE, CP (Turquie), tome 72, f. 25b (? ,1725); Veinstein, a.g.e., s. 328.

Stephan bu durumun kendileri için huzursuzluk kaynağı olduğunu dile getirmekteydi. Çünkü Şirinlerin yaşadıkları sıkıntılar mutlaka devletin sınırlarının dışına çıkıp Bâb-ı Âlî'de de endişe yaratıyordu.²¹²

Bu demektir ki, Han iç savaş olmadan pek çok güçlü Şirin ailesini tüm kadim ayrıcalıklarıyla birlikte yok edecektir. Siz değerli pederim, bu alarm durumunda benden misyonumuzun durumunu soruyorsunuz; şunu söyleyebilirim ki, [elimizdeki] koruma belgesi sayesinde bize hiç kimse karışmıyor; Yunanlar ve Ermeniler eskiden olduğu gibi geliyorlar ve biz de onlara aynı şekilde gidiyoruz. Bu topraklarda sıradan olan zülüm korkusuna rağmen Katoliklerin coşkusu azalmak yerine artmaktadır.²¹³

Glavani döneminde yaşanan en önemli gelişmelerden bir diğeri de misyonun Bahçesaray'da faaliyet göstermeye başladığı ilk günden itibaren ulaşma gayreti içinde olduğu Kefe'de bir evin misyon adına satın alınmasıdır. 2 Haziran 1732 tarihli belgede, Ermeni asıllı Sahak'ın oda, kenef ve avludan ibaret mülkünün 285 kuruşa satıldığı ifade edilmektedir.²¹⁴

Diğer yandan misyonerlerin Hanlık içindeki seyahatleri esnasında herhangi bir yağma veya sıkıntı ile karşılaşmamaları adına Han tarafından özel koruma altına alınıp yarlık düzenlenmesi misyonerler için büyük güven oluşturuyordu. 1731 yılında I. Kaplan Geray tarafından Peder Joseph Stephan'a verilen izinle Bahçesaray dışındaki mahalle ve köylere gidebilmiş ve misyon için her zaman önemli bir kent olan Kefe'de faaliyet yürütebilmiştir. Dolaşım serbestisi sağlayan yarlıkların başa geçen her han ile birlikte yenilendiği görülür. Konsolosluk makamı açısından seyahat izinleri hem misyonun faaliyetlerinin devamlılığı hem de misyonerlerin güvenliği için oldukça önemliydi. Bu sebeple Hanlık makamındaki isim değiştiğinde dolaşım izinlerine yeniden başvuruluyordu. Örneğin Venture de Paradis, konsolosluğu döneminde Kefe'de kurulmak istenen misyon evinde görev yapması düşünülen hekim-peder La Tour'a, seyahat izni çıkması amacıyla hem Han II. Selamet Geray, hem de Kalgay ile özel görüşmeler yaptı. Konsolos kayıtlarında, bu konuda sonradan oluşacak

²¹² LEC, s. 256-257.

²¹³ LEC, s. 257-258

²¹⁴ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton II, Dosya C, f. 39

kötü bir sürprizle karşılaşmamak adına özel önlemler aldığını ve hediyeler ile pederin güvenliği ve Kefeye geçişini sağlayacak izinleri aldığını belirtir.²¹⁵

Peder La Tour Kırım'a 21 Eylül 1741 tarihinde Han'a ileilmek üzere itimat mektubu ve çeşitli hediyelerle ulaştığı bilgisini paylaşan Paradis, Peder'in Kırım'a geliş amacının zaten Kefe'ye geçmek olduğunu da ifade etmektedir. Yine raporda amacın gerçekleştirilmesinde Han II. Selâmet Geray ve Kalgay'a verilen nazik mektup yanında hediyelerin de önemli olduğu açıkça ifade edilir. Paradis, Kalgay'ın neredeyse Han mertebesinde olduğunu ve aynı zamanda yapısı gereği nezaketten son derece hoşlandığını belirtir. Eğer Kırım'da içinde misyonerler ilk etapta güvenli bir şekilde Karasu üzerinden Kefeye ulaşılacaksa bunun için mutlaka Kalgay'ın onayı ve koruması gerekmektedir.²¹⁶

Kalgay'dan seyahat için izin isteme esnasında aynı zamanda bir sempati oluşturmak adına, misyonerlerin çeşitli hediyeler sunduğu da oluyordu. Konsolos Paradis, özellikle hediye konusunda hassasiyet gösterilmesi gerektiğini düşünmekteydi.²¹⁷ Aynı zamanda Han değişimlerinde, önceki bir önceki Han'ın düzenlediği belgelerin de değiştirilmesi gerekiyordu. Mesela, her ne kadar II. Selâmet Geray döneminde, kendisi adına düzenlenmiş gerekli izin belgeleri olmasına rağmen, 1743 tarihli yarlıkla II. Selim Geray Han'ın da Peder Joseph Stephan'a, Kırım Hanlığı sınırları içerisinde seyahat etmesine izni verdiği görülüyor.²¹⁸

Konsolos Venture de Paradis²¹⁹ döneminde (1739-1745), Kırım Hanı olan II. Selâmet Geray²²⁰ misyonun konsolosluk himâyesinde ibadetlerini

²¹⁵ Venture de Paradis'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 38b, (3 Aralık 1741).

²¹⁶ Venture de Paradis'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 34a-b, (15 Kasım 1741).

²¹⁷ Castellane'dan, AMAE (CP) Turquie, tome 109, f. 252a-b (15 Kasım 1741).

²¹⁸ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Karton I, Dosya G, f. 31.

²¹⁹ Marsilyalı tüccar bir aileden gelen Jean Michel Venture de Paradis (1701-1754), 1716 senesinde Pera'da Kapüşin tarikatında dil oğlanlığı ile başladığı kariyerine 1726'dan itibaren drogoman olarak devam etmiştir. 1739 senesinde Kırım Hanlığı'na konsolos olarak atanmış ve

gerçekleştirme ve dinî faaliyetlerde bulunma hakkını bir kez daha koruma altına aldı. Ancak 24 Ağustos 1743 tarihli bu yarlığın diğer yarıklardan en önemli farkı konsolosluk ikâmetinde bir şapelin kurulmasına izin verilmesiydi.²²¹ Böylece Peder Duban'ın, 1706 yılında Kırım topraklarına gelmesinden otuz yedi yıl sonra burada Katolik kilisesi kurulmasının önünde herhangi bir engel kalmamıştı. Bu sırada misyonda Thomas de Pontigny isimli peder görevliydi.

Konsolos, Hanlık bünyesinde Katolik Şapelin açılmasıyla Kralı ile Han arasında da yeni bir ilişkinin oluştuğunu düşünmekteydi. Bu ilişki ona göre sadece yerel halkın menfaatine olan bir gelişme değil aynı zamanda misyonun varlığı için de olumlu bir durum teşkil etmişti.²²² Diğer yandan, Pontigny'nin görev yaptığı dönemde, şapel açılmasına izin verilmesinin büyük bir başarı olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Pontigny'nin Bahçesaray'da elde ettiği başarının, konsolosu özellikle Kefe'de de aynı türden bir sonuç için oldukça heveslendirdiği görülmektedir.²²³

Konsolos Venture de Paradis, Hanlık coğrafyasında yalnızca Bahçesaray ve Kefe'de değil diğer şehirlerde de yaşayan Katolik Hıristiyan halktan sorumlu olduğunu düşünüyordu. Nitekim 29 Mayıs 1743 tarihli mektubunda elçiye, Karasu gibi Kırım kentlerinde de Katolik Hristiyan ahalinin yaşadığını ve bu insanların güvenliğinin ve huzurunun Katolik olmayanlar –heretik diye nitelendirmekte– tarafından bozulmasına ve taciz edilmelerine karşılık önlem

Kırım üzerinden Rusya ile ticari ilişkilerin ilerlemesi konusunda girişimlerde bulunmuştur (Anne Mezin, a.g.e, s.582-583)

²²⁰ II. Selamet Geray, I. Selim Geray'ın oğludur ve 1740-1743 yılları arasında Hanlık tahtına oturmuştur. *Gülbün-i Hânân*'da, Selamet Geray'ın 1742 senesi başlarında Bâb-ı Âlî'ye davet edilip mütad âdete göre han olarak atandığı ancak bir sonraki yılın Ramazan ayında azledilerek Gelibolu yakınlarındaki çiftliğinde kalmasına izin verildiği kayıtlıdır (*Gülbün-i Hânân*, s. 100-101).

²²¹ Traduction du yarlık de Selamet Geray, khan de Crimee, en faveur des Jesuites, CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton I, Dossier G, f. 34.

²²² Venture de Paradis'den, Centre des archives diplomatiques de Nantes, (bundan sonra: CADN), Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, f. 44a-b (10 Eylül 1742).

²²³ Venture de Paradis'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol.146, f. 99b (7 Eylül 1743).

alınması konusunu Bezirganbaşı ile görüştüğünü ve kendisinin bu konuda elinden geldiğince yardımcı olacağına dair söz aldığını yazıyordu.²²⁴ Kırım Cizvit misyonunun yarımada'daki en parlak döneminin konsolos Paradis zamanında yaşandığını ileri sürmek mümkündür. Misyonda artık görevli en az üç rahip bulunuyordu. Üstelik misyon, içinde bir hastane ve bir şapelin olduğu oldukça kapsamlı bir yapıya dönüşmüştü. Han'ın hekimbaşılığı görevini de uzun zamandır Peder Latour yerine getirirken²²⁵, misyonda Peder Pontigny ve Peder Borovski hizmet ediyordu.²²⁶

Peder Pontigny, misyon pederlerinin ve konsolosların Kırım Hanlığı'ndaki ilk günlerinden itibaren hedefledikleri Katolik Kilisesi kurulması yönündeki girişimleri ve uğraşlarının başarıya ulaştığını 25 Aralık 1743 tarihli mektubunda açıkça belirtir. Peder, ayrıca uzun yıllardır verilen çabaların artık sonuç verdiğini, bu olumlu neticede görevi esnasında konu ile ilgili olarak yoğun uğraş içinde olan Venture de Paradis'in büyük katkısı olduğunu itiraf eder.²²⁷ Ancak anlaşılan o ki şapelin açılması ve ibadetlerin serbestlik kazanması II. Selâmet Geray Han'ın kısa bir süre sonra hanlıktan azledilmesi ile bir süre için de olsa sekteye uğrayacaktı. 2 Nisan 1744 tarihli mektubunda ise, İstanbul Elçisi Castellane, Han II. Selim Geray'ın selefinin verdiği izni kabul ettiğini ifade etmekteydi. II. Selim Geray'ın, 12 Şubat 1744 tarihli yarlık tercümesiyle birlikte, şapel iznini Paris'e duyuran Castellane, müstakil bir şapelin açılması ile ibadetlerin ve dinî törenlerin burada kolaylıkla yerine getirilecek olmasının Cizvit misyonerlerin uzun yıllar boyunca yürüttükleri olumlu ilişkinin sonucu olduğunun

²²⁴ Venture de Paradis'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol, 146, f. 75a (29 Mayıs 1743).

²²⁵ Paul Masson, *Histoire de Commerce*, s. 640.

²²⁶ Peder Pontigny'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 118b (25 Aralık 1743). Cizvit Peder Borovski'nin Polonya asıllı bir matematikçi olduğu ve Han'ın çocuklarına ders verdiği bilgisi elçi Castellane tarafından paylaşılmıştır (Castellane'dan, AN, AE B¹, 422, 2 Nisan 1745).

²²⁷ Peder Pontigny'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f.117b (25 Aralık 1743). Şapel açma izninin Hanlık tarafından 29 Ekim 1743 tarihinde verildiğini, aradan geçen zamanda Kadıasker ve Divan Efendisi'nin gelip birtakım incelemeler ve konsolos ile görüşüp bilgi aldıklarını biliyoruz. (Pontigny'den, AMAE, CP (Turquie), tome 114, f. 350a, (? Nisan 1744).

farkındaydı.²²⁸ Öte yandan şapel izninin Cizvit misyonerler tarafından alınması Ermeni Patriğini de harekete geçirdi. Hangi sebeple olursa olsun, Ermeni cemaatinin Katolik şapeline girmesi yasaklandı ve büyük dini ayinlerin yalnızca kendi kiliseleri bünyesinde yapılmasına karar verildi.²²⁹

1754-1758 yılları arasında Fransa'nın Kırım Konsolosluğu görevinde olan Claude-Charles de Peyssonnel hatıratında misyondan, misyon bünyesinde kurulan şapelden ve misyonun gelişiminden kısa da olsa bahseder ve genel bir değerlendirme yapar:

Cizvitler yüzyılın başında kendi müritlerinin ibadetlerini yerine getirmeleri amacıyla bir misyon kurma hakkını elde ettiler. Cizvit pederler kurdukları bu misyona özellikle herkese açık kilisesi görünümü vermekten imtina ettiler ve burada özellikle Hristiyan kölelerin özgürlükleri için çalıştılar. Bahçesaray'daki bütün Katolikler ve köleler burada pederleri desteklemek için toplanırlardı. Bu küçük misyonda pederler hastalara ve yoksullara yardım ederlerdi.²³⁰

Şapelin açılması yalnızca Bahçesaray'da yaşayan Katolik ahali açısından değil aynı zamanda Kırım genelinde etkili oldu. Kefe'de yaşayan ve ticaretle uğraşan en zengin ailelerden olan Galatalıoğlu isimli eski bir Cenevizli Katolik Ermeni ailenin mallarına el konularak hapse atılması konusunda misyon devreye girer.²³¹ Küçük bir misyonun zaman içinde bu derece yoğun bir çalışma ile Hanlık içerisinde nüfuz elde etmesi aynı zamanda Peyssonnel'in ifadesi ile büyük bir hatayı da doğurmuştu. Peyssonnel, Bahçesaray'da yaşayan – -ister köle olsun ister özgür– tüm Hristiyanların maddi ve manevi ihtiyaçlarına hizmet eden, hastaları iyileştirmeye çalışan bu küçük misyondan övgü ile söz etse de zamanla misyonun özellikle kiliseyi büyütme istemesi ve kilise çanını çalmasını, Selim Geray Han tarafından hoş karşılanmadığı ve iyi niyetinin

²²⁸ Castellane'dan Chaillou'a, AMAE CP, (Turquie), tome 114, f. 345a-346b (? Nisan 1744); Castellane'dan Chaillou'a, tome 115, f. 25b, (2 Nisan 1744).

²²⁹ Castellane'dan Chaillou'a, AMAE, CP (Turquie), tome 115, f. 20b (2 Nisan 1744).

²³⁰ Peyssonnel, A.g.e., II, s. 323-324

²³¹ Pontigny'den Catellane'a, Relation de la Negotiation et Reuissite de l'affaire et triple liberte a obtenir a la mission des Peres de la Compagnie de Jesus en Crimée, AMAE CP (Turquie), tome 114, f. 351a, (? Nisan 1744).

suiistimal edildiğini düşünmesine yol açtığını ifade eder. Peyssonnel, misyonun varlığı için yapılan en büyük hatanın ise, misyon evine aniden bir kat daha çıkılması ve camların yeşile boyanması olduğunu dile getirir.²³² Bu olaya ilişkin anektodu ise şu şekilde aktarır:

Han bir gün ava giderken Ermeni mahallesinin içinden geçer ve misyon evini göstererek bu evin sahibini sorar. Bazı kötü niyetli kişiler ona bunun Fransız kilisesi olduğunu söyler, bu cevap Hanı çok sinirlendirir ve özellikle pencerelerin yeşil olmasına çok kızar ve bu kilisenin ve aynı zamanda Greklerin ve Ermenilere ait olanların da derhal yıkılması emrini verir.²³³

Anlaşılan o ki, Katolik kilisesinin büyütülmesi ve hattâ çan çalınmaya başlaması, henüz Hanlık tahtına oturmuş olan II. Selim Geray'ın²³⁴ belki de bir süredir düşündüğü şeyi ortaya koyması için fırsat vermişti. Peyssonnel, Han'ın sinirlenmesinin ve bu evin bir an önce yıkılması emrini vermesinin sebebi olarak pencerelerin yeşile boyanmış olmasını gösterir. Peyssonnel, burada kullanılan camın renginin mi yeşil olduğunun yoksa pencere kenarlarının mı yeşil olduğu konusunu detaylandırmamıştır. Yeşillin İslam dünyasında özel bir yere sahip olduğunu misyonerler göz ardı mı etmiştir yoksa başka bir sebepten mi bu renge boyanmıştır ne yazık ki bilmiyoruz.²³⁵ Ancak Selim Geray'ın fazlasıyla hiddetlendiğini Katolik kilisesi yanında Gregoryen ile Ortodoks kiliselerin de yıkılması emrini verdiğini Peyssonnel ifade etmektedir. Burada Peyssonnel'in işaret ettiği diğer önemli husus ise, Cizvitlerin Han'ın kızgınlığının geçmesini bekleyip, bir süre sonra çeşitli hediye ve bağışlarla bir zamanlar kazandıkları hakları yeniden elde etme teşebbüsünde dahi bulunamamalarıdır. Peyssonnel'e

²³² “*Ils firent une bien plus grande faute, qui fut d'élever tout d'un coup leur maison d'un étage et de peindre leurs fenêtres en verd.*” Peyssonnel, a.g.e., II, s. 324.

²³³ Peyssonnel, a.g.e.,II, s. 325-326.

²³⁴ I. Kaplan Geray'ın oğlu olan, II. Selim Geray 1743-1748 yılları arasında hanlık tahtında oturmuştur. Smirnov'a göre, babasının Bâb-ı Âli'deki dostları nezdindeki hatırasına binaen onlarla iyi ilişkiler kurmuş, tahta geçmek için selefi II. Selamet Geray'a karşı bu ilişkileri kullanmıştır. II. Selim Geray döneminde Osmanlı İmparatorluğu İran ile yeni bir savaşın eşiğinde olması, Kırım Hanlığı için yaşı II. Selamet Geray'dan daha genç olan Selim Geray'ın Hanlığa geçmesi için vesile olmuştur (Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, İstanbul, 2016, s. 501).

²³⁵ Han'ın kapıkahyası Said Selami'nin anlatımıyla, misyonerlerin kurdukları bu şapele bir kilise veya manastır havası vermesi halk arasında tepkiye sebep olmuştu (Masson, a.g.e., s. 641; Bilici, a.g.e., s. 85).

göre zamanla Ermeni halkın Katoliklere karşı düşmanlığı öylesine yükselmişti ki, Katolikler bir süre ellerini her konudan çekmek zorunda kaldılar. 1744'den itibaren artık Cizvit misyonu hiçbir şekilde Bahçesaray'da yeniden nüfuz alanı elde edememiş ve bir süre sonra da Bahçesaray'ı terk etmek zorunda kalmışlardı.²³⁶

Öte yandan, şapelin yıkımının ardından kısa bir süre sonra yeniden Bahçesaray'a geri dönen Peder Borovski'nin artık Hanlık içinde pek de makbul bir şekilde karşılanmamasından rahatsızlık duyan konsolos Choquet, Cizvit pedere Hanlık topraklarına girmesinden sonra yaşadığı birtakım olumsuzluklardan özel olarak bahsetme ihtiyacı hisseder. Burada, Peder Borovski'nin gönlünü kazanmak adına İstanbul'dan getirdiği hediyeleri Han'a sunmak için uzun süre kabul edilmeyi beklediği ancak nihayetinde görüşmeyi başardığında mevcut sorunların (kilisenin tahrip edilmesi ve misyon evinin zarar görmesi) çözümüne dönük somut bir adım atılamamasından duyduğu üzüntüyü görebiliriz. Han ile görüşmesinin üzerinden yaklaşık on beş gün sonra Peder Borovski'nin Bahçesaray'daki görevine, II. Selim Geray tarafından son verildi.²³⁷ Peder'in Polonya'ya geçmesi ve Kırım'da geçirdiği sürede yaptığı harcamaların Hanlık tarafından karşılanmasına karar verildi.²³⁸ Bu kararın ardından İstanbul'daki Cizvit pederler Bahçesaray misyon evinin tamamen boşaltılması ve mümkünse 300 kuruş civarında bir meblağa satılması konusunda Choquet'ten yardım istediler.²³⁹

Ancak Cizvit misyonerlerin 1732 yılında birtakım girişimlerle Hanlık sınırları dışında bulunan Kefe'de ikamet eden bir Ermeni'nin evini özel mülk olarak satın almalarının ilerleyen zamanlarda misyonun varlığı için ne kadar önemli bir adım olduğu ortaya çıktı. Evin satın alınmasındaki giderler Bahçesaray Katolik

²³⁶Masson, *a.g.e.*, s. 641; Bilici, *a.g.e.*, s. 85.

²³⁷ Choque'ten Castellane'a, CADN Seria A, Fonds Saint-Priest, Correspondance Secondaire, vol .146, f. 146b-147a (10 Haziran 1746).

²³⁸ Aynı yer, f. 147b.

²³⁹ Aynı yer, f. 149b-150a.

misyonu tarafından karşılandı.²⁴⁰ Misyonerler Kefe gibi jeopolitik öneminin yanında Hıristiyan nüfusun da yoğun olduğu bir kentte misyon açmanın öneminin uzun süredir farkındadır. Ancak Bahçesaray misyonunun kapanması (hatta yıkılması) ve pederlerin bir süre sonra burayı terk etmesinden sonra Kefe’de ikamet eden Polonya asıllı Cizvit pederler Bahçesaray Misyonunun görevini nispeten üzerlerine aldılar. Daha önce Bahçesaray’da hizmet eden pederlerden Pontigny de bir yıl sonra Kefe misyonunda hizmet etmek için Kırım’a geri döndü.²⁴¹

Fakat Bahçesaray misyonunun kapanmasından sonra Kefe misyonunun istenen şekilde hizmet edemediği görülür. Konsolos Lancey’in kaleme aldığı mektupta, Kefe’de misyon adına alınmış olan evin halihazırda kendisinin yakın bir arkadaşı olan Des Elia (?) isimli bir Ermeni tarafından kullanıldığını, evin kira bedelinin misyon tarafından karşılandığını ancak evi kullanan bu Ermeni asıllı gayr-ı müslimin evin onarımı gibi konularla çok da ilgilenmediğini ifade eder. Lancey’in misyon evinde ikamet eden söz konusu Kefeli Ermeni hakkında şüpheleri olduğu anlaşılmaktadır.²⁴² Bir yıl sonraki mektubunda Kefe’deki evin bakımsızlık yüzünden bir duvarının yıkıldığını, bu şekilde devam eder ve ev için gerekli onarım ve bakımın yapılmaması halinde yakında tamamen yıkılacağına işaret eder.²⁴³ Lancey 31 Ağustos 1748 tarihli başka bir mektubunda ise, Kefe’ye iyi bir hekimin gelmesini çok istediklerini, böylece “kaybedilmek” üzere olanlara (manevi açıdan) ulaşmanın mümkün olduğunu savunur.²⁴⁴

²⁴⁰ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton II, Dossier C., f. 39 (1732 tarihli Hücet).

²⁴¹ Castellane’dan, AN, AE, B¹ 422, 2 Nisan 1745.

²⁴² CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton II, Dossier C. 42/a (1748 tarihli mektup).

²⁴³ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton II, Dossier C, f. 42b (12 Temmuz 1749).

²⁴⁴ CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton II, Dossier C, f. 42/a.

Bahçesaray'daki misyon evi tahrip edilmiş ve yeniden inşa edilmesi imkânsız bir hal almıştır. Lancey pedere yazdığı mektupta misyonun, konsolosluk çatısı altında yer almasından büyük bir mutluluk duyacağını ifade eder. Kırım konsoloslarının aynı zamanda misyonun hizmetinde buldukları ve hattâ konsoloslüğün bölgedeki asıl amacının misyonun korunması olduğunu Texier Lancey'in imzasını "alçakgönüllü ve sadık Cizvit Lancey" şeklinde atmasından bir kez daha anlayabiliriz.²⁴⁵

Peyssonnel'in konsolosluk yaptığı dönemde (1754-1758) de yarımada misyonerlik faaliyetlerinin kendisinden önceki dönemlerde olduğu gibi Han'ın emirlerine bağlı olarak hizmet vermeye devam ettiğini ifade eder. Peyssonnel kendisinden önce görev yapmış olan misyoner pederler gibi, Katolik Hristiyan nüfusu Kırım geneline yayılmış olsa da Hanlığın bu halkın dini ihtiyaçları için herhangi bir önlem almadığından ve Hristiyan halkın birkaç istisna dışında oldukça fakir bir hayat sürmelerinden şikâyet eder.²⁴⁶

Kalıcı bir ikametgâhları olmadığı için Katolikler Kefe, Gözleve ve Karasu'da dini törenleri düzenli olarak gerçekleştiremedikleri gibi her zaman aynı yerde bir araya da gelemiyorlardı. Peyssonnel'in ifadelerinden bir süre sonra misyonerlerin yeniden konsolosluk bünyesinde ancak bu kez daha kısıtlı hizmet vermeye devam etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Konsolosluk Katolik halkın, mümkün olduğunca az dikkat çekmeleri konusunda gereken önlemleri almalarını istemiş, diğer Hristiyan tebaa gibi Şizmatik kiliselere gitmelerini, Ermeni topluluklara yardımda bulunmalarını ve Şizmatik gençleri gözetmelerini böylece kendilerini iyi göstermelerini istemiştir.²⁴⁷

Peyssonnel'in dile getirdiği diğer bir sorun ise, Ermeni piskoposun Sultan'dan aldığı beratla tüm ayin ve dini ritüelleri yerine getirebiliyor olmalarıydı. Bu

²⁴⁵ Lettre de M. de Lancey, consul de Crimée. État de la mission, CMLAH, Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton II, Dossier C, f.42/a.

²⁴⁶ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 194, f. 17a (11 Kasım 1754); Peyssonnel, a.g.e II, s. 328.

²⁴⁷ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 329

noktada Ermeni Şizmatik halk ile Katolik Hıristiyan nüfus arasında hoşnutsuzluklar yaşandığına dikkat çekmekte ve Katolik halkın dini inançlarını yaşamak konusunda karşı karşıya kaldıkları bu dolaylı baskı neticesinde endişeli olduklarını ifade eder. Kefe, Kırım'ın en fazla Katolik nüfusa sahip şehriydi bu sebeple şehirde bulunan yirmi dört Gregoryen Ermeni kilisesi arasında yaşamaya çalışan Katolik halkın desteklenmesi Peyssonnel'e göre Fransa Devleti için önem arz ediyordu. Öte yandan Ermenilerin elinde bulunan kiliselerden birinin Katolikler tarafından kullanılmasının istenmesi ya da bölgeye kısa süreli din adamı görevlendirmek gibi çözümler de sorunların aşılmasını sağlamıyordu. Bu sebeple bir süredir Kırım Misyonunun gösterdiği gelişmenin Şizmatik Ermenilerin kıskançlıklarının ve düşmanlıklarının artmasına yol açtığını savunur.²⁴⁸

Kefeli Katolikler kendi kiliselerini kullanabilme hakkını elde edebilmek amacıyla Han Divanı'na bir dilekçe ile başvuru yaparlar.²⁴⁹ Ermeniler ise Katoliklerin kendileri ile aynı haklara sahip olmalarına karşı çıkarlar. Gerekçelerini Han'a bildiren Ermeniler, ahali olarak "devlete karşı tüm sorumluluklarını yerine getirdikleri, kiliseleri için gerekli olan miri ve mukataa vergileri ödeyerek gereken her şeyi yapmakta olduklarını ve bu sebeple de kilise kurma hakkını elde ettiklerini" ifade ederler. Ayrıca "Katoliklerin kendilerini Ermeni halkın içinde ibadet ederek ve kiliseleri kullanarak gizlemelerine karşı hâlâ ayrı bir kilise kurulmasını talep etmelerinin" sorgulaması gereken bir durum olduğunu da belirtirler.²⁵⁰

Peyssonnel'in Kırım konsolosluğu döneminde Katolik misyonun temel amacı Kefe'de bir misyon ve kilise açmaktır. Görevine başlamasının ardından Peyssonnel, Ermeni halk ile Katolikler arasındaki bu türlü olumsuzlukların engellenmesi amacıyla Kefe'deki Ermeni liderlere mektup yazarak Kefe Piskoposu ile Bahçesaray Katolik Misyoneri arasında giderek şiddetlenen

²⁴⁸ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 332.

²⁴⁹ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 332-333

²⁵⁰ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 333.

gerginliğin sükûnetli bir şekilde sona ermesi için çabaladığını ifade eder.²⁵¹ Gerginliğin özellikle dönemin Ermeni Başpatriği'nin hayatını kaybetmesi ile bir süreliğine son bulduğunu da Peyssonnel'den öğreniriz. Yine ona göre, Katolik halkın kendilerine ait kiliselerinin varlığının önündeki en büyük engel Ermenilerdir. Bu konuda Ermeni ahalinin tamamı hem fikir olur ise Kefe'de Katolik kilisesinin açılması için Hanlıktan onay almanın son derece kolay olduğunu ileri sürer.²⁵²

Peyssonnel, Katolik kilisesinin açılması için izlenmesi gereken strateji konusunda da fikirlerini belirtir. Buna göre, Ermeni halk ile olan husumetin ortadan kaldırılmasının ardından Kefeye gönderilecek olan bilge ve akli başında misyoner rahipler zamanla burada yaşayan diğer halkları Katolik kilisesinin kurulması fikrine alıştırarak ve böylelikle bir misyon daha kurulabilecektir. Ermeni kiliselerinde, Katolik dini ayinlerinin, evlilik, cenaze, vaftiz gibi törenlerin yapılmasına izin verilmesi bir Katolik kilisesi açılmasının önündeki en büyük engeldir. Kırım Hanı'nın müsamahası ve koruması olmadan Kefe'de Bahçesaray'dakine benzer bir misyonun kurulması imkânsızdır.²⁵³ Kefe'de ve daha sonra Gözleve'de kurulacak olan misyon kesinlikle hekim misyonerlerin bu şehirlere gelerek faaliyet göstermeleri üzerinden gerçekleşmelidir. Peyssonnel için bu, zaten Katolik misyoner pederler tarafından uzun zamandır kullanılan ve misyon açmak için en etkili yöntemdir. Kurulan misyonun özellikle Fransa Konsolosluğu bünyesinde hizmet etmesi hem Fransa'nın bölgede nüfuz sağlamasının önünü açmakta hem de Katolik Hristiyanların bir arada bulunmasını sağlamaktadır. Peyssonnel'in ifadelerinden burada kurulmak

²⁵¹ Peyssonnel, görevine başladıktan birkaç gün sonra aldığı ikinci raporunda, Kefe doğumlu Katolik Peder Ovanes'in, Kefe Ortoks kilisesi rahibi Vartabet ile olan mücadelesine tanık olduğunu, Ermeni rahibin kendi nüfuzunu kullanarak Katolik peder ve halk üzerinde kurduğu nüfuzun olumsuz etkilerinden bahseder. Peyssonnel, kendi adına her iki pederle görüşmeler yaparak bu gerginliği bitirmeye çalıştığını ifade eder. Bahçesaray'a gelişinin üzerinden birkaç gün geçmeden bu meseleye el atması, Katolik tebaada duyulan rahatsızlığı göstermektedir. Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 194, f. 16a-17a, (11 Kasım 1754).

²⁵² Peyssonnel, a.g.e., II, s.334-335.

²⁵³ Peyssonnel, a.g.e., II, s.335.

istenenin, misyon evi içinde ibadethane olarak kullanılan bir odadan ziyade daha çok Katolik Hristiyan tebaanın kullanımı için kilise formunda müstakil bir bina oluşturulmak olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁴

Ermeni piskoposlar, Osmanlı Sultanı'ndan aldıkları özel beratla hem ayırım gözetmeksizin tüm dini ritüelleri gerçekleştirmekte hem de bağış alabilmekteydi. Peyssonnel, Anadolu'da uzun yıllar yaptığı görev boyunca Osmanlı idaresi altındaki Batı Kilisesi'ndense Doğu Kilisesi'ne yakın bir duruş sergilediğini ancak Kırım'ın özellikle de Kefe'nin bu konuda ayrıcalıklı bir yer olduğunu düşünür. Kefe'de hali hazırda yaşayan Kırım'ın en yoğun Katolik nüfusunun sorunlarını çözmek adına adım atılması gerekliydi. Şehirdeki yirmi dört Ermeni kilisesinin tamamı Ortodoks kilisesiydi ve bunlardan altısı neredeyse hiçbir zaman kullanılmıyordu. Katolikler bu kiliseleri kullanmak için kiralamalıydılar. Gerçi Katolikler kendilerinin kullanımında bir kiliseleri olması için Han Divanı'na başvurmuşlardı. Ancak bu tarz girişimler yani Katoliklerin bağımsız bir kiliseye sahip olmasının sağlam gerekçesi olmadığı sürece Hanlık nezdinde kabul edilmeyeceğini düşünen Peyssonnel, konsolosluk görevine başladığı ilk günden itibaren özellikle Gregoryen Ermeni tebaa ile son derece nazik ve iyi ilişkiler içinde olmaya gayret ettiğini ifade eder. Ona göre özellikle ilk dönem misyonerlerin eylemlerinde son derece görünür olmaları Müslüman halktan ziyade Ortodoks Hristiyan halkı rahatsız etmiş ve II. Selim Geray Han zamanında yaşanan olaylar bu sebeple cereyan etmişti. Bunun önüne geçilmesi için öncelikle, Kırım'ın asli unsuru olan Ortodoksların Katoliklerle iyi ilişki içinde olmaları sağlanmalıydı. Dahası bu coğrafyada Ortodoks halkın onayı olmadan Katoliklerin yaşamaları çok zordu. Her ne kadar kiliseler arasında fark olsa da Peyssonnel son derece faydacı bir tutumla, Katolik kilisenin kurulmasına izin verilmiyorsa o halde cenaze, vaftiz, evlilik gibi törenlerin Ortodoks pederler tarafından gerçekleştirilmesine izin verilmesi gerektiğini ileri sürer.²⁵⁵

²⁵⁴ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 336-337.

²⁵⁵ Peyssonnel, *a.g.e.*, II s. 335.

Peyssonnel'den sonra konsolosluk vazifesinin başına gelen Pierre-Luc Fornetti (1758-1768) döneminde Kırım Hanlığı'na uğrayan ya da gelen misyonerlerin varlığından da haberdarız. Bahçesaray'da misyon işlevsiz kalsa da Çerkesya'ya ve doğuya geçmek isteyen misyonerlerin kullandıkları güzergâhların arasında Hanlık toprakları geliyordu. Öte yandan misyonerlerin genellikle Ermeni veya Polonyalı ve genellikle Kapüsen tarikat mensubu olması dikkat çekmektedir. Gelen pederlerin geçiş için kullanmaları gereken evrakların talebi ve takibi konsolosluk tarafından yapılmaktaydı.²⁵⁶ Fornetti'nin kayıtlara geçirdiği ve kendi gündemi de fazlasıyla meşgul eden konulardan birisi Polonya'dan Bahçesaray'a gelen Kapüsen rahipler başlarına gelen olaydır. 1761 senesinin Mayıs ayında, Çerkesya'da bir misyon kurmayı hayal eden Polonya asıllı Kapüsen pederler bir süre Bahçesaray'da misafir oldular. Konsolosun belirttiğine göre bu pederlerin ne Türkler ne de Ermeniler hakkında en ufak bilgileri yoktu.²⁵⁷ Belli ki gerekli izinlerin konsolos tarafından düzenlemesiyle Çerkesya'ya geçmek için harekete geçmişlerdi. Peder Joseph ve Peder Antoine isimli Kapüsen pederlerden bir süre haber alamayan Fornetti sonunda, Abazyada köle olarak satıldıklarını öğrendi.²⁵⁸ Bu pederlerin kölelikten azilleri için gereken tutarların köle tacirlerine ödenmesi gerekmektedir. Bahçesaray'da bulunan Peder Prefet isimli misyoner Polonya'ya geçerek Peder Antoine için gerekli olan 200 kuruş tutarındaki fidye için görüşme yapmaya gitse de pederlerin buldukları yerlerden alınıp fidyelerinin ödenmesi meselesi bir hayli uzun sürecekti. Peder Joseph'in fidyesi ise elçilik tarafından ödendi²⁵⁹ ancak Peder Antoine Haziran 1763 tarihine kadar fidyesi ödenmediği için Abazyada kalmaya devam etti.²⁶⁰ Bu yıla ait

²⁵⁶ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 198, f. 99a (25 Mart 1760).

²⁵⁷ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 198, f. 145a (11 Mayıs 1761).

²⁵⁸ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 199, f. 52a (29 Aralık 1761).

²⁵⁹ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 199, f. 64a (7 Mart 1762).

²⁶⁰ Le Reverend Pere Antoine est arrive ici le 13 de ce mois acompagné du mubachir et d'un circassien. Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 200, 16 Haziran 1763.

harcama göstergelerinde Kapüsen pederlerin ve yardımcılarının köle tacirlerinden geri alınması için ödenen fidye bedelleri ile bürokratik işler için harcanan toplam tutar 2315 kuruş olarak gösterilir.²⁶¹

Fransa tarafından kurulan, korunan ve aynı zamanda yaşatılan misyonun Hanlık ile olan ilişkisi sadece dini değil aynı zamanda ekonomik ve sosyal ilişkilerin de gelişmesine sebep olmuştu. Bu misyon, Fransız-Tatar ilişkisini gözlemleyebileceğimiz iyi bir örnektir. Ancak özellikle ilk yıllarında misyonun hareket noktası Kırım Tatarlar adına çok da olumlu bir çizgide değildi. Misyonun başlangıçtaki amacının bölgedeki “barbarlık” ve gayr-ı müslim esirler üzerindeki Müslümanlık etkisini azaltmak olduğu ortadadır. Bu tutumun Kırım Tatarlar arasında güvensizlik ve hoşnutsuzlukla karşılık bulma ihtimalinin varlığını göze aldıkları ancak zamanla Kırım Tatarlar arasında kendilerini daha farklı konumlandıklarını ve Kırım Tatarların da onları fazlasıyla kabullendikleri anlaşılmaktadır. Peder Duban bunu şöyle ifade eder:

Tatarlar bizi yurtlarında görmeye alışmışlardı. En büyük zenginlikleri olan köleleri onlara bizim hakkımızda binlerce şey anlatır, onlar [Tatar efendilerin] da kölelerinin bizim yanımıza gelmeye başlamalarından itibaren daha sadık ve [çalışmaya] hevesli köleler olduklarını fark ederler.²⁶²

Cizvit misyonerler aracılığıyla gelişmeye başlayan ve zamanla konsolosluk makamının Bahçesaray’da kurulması ile devam eden Fransa ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin en yoğun olduğu dönem XVIII. yüzyılın ilk yarısıdır. Misyonun Bahçesaray’daki varlığı sonlandıktan sonra da konsolosluk hizmetleri 1769 senesine kadar devam etmiştir. 1719-1769 yılları arasında çeşitli fasılalarla toplam dokuz Fransız konsolosu, Kırım Hanlığı payitahtında görev yapmıştır. Fransa bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu’nun kuzeydeki serhat boyu olarak görebileceğimiz Kırım Hanlığı’ndaki gelişmelere yakından tanık olurken

²⁶¹ État des dépenses que le consul de France en Crimée a fait pour les R.P. Capucins et pour leur domestique, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 201, f.53a. Belgenin orijinali için bkz. Ek-1

²⁶² Veinstein, a.g.e., s. 458; LEC, p. 209; *Nouveaux mémoires*, s. 82.

diğer yandan kendisi için farklı ticari yolların geliştirilmesi amacını yerine getiriyordu. Hattâ bu konuda yazılan bir elçilik raporunda, Kırım'daki Katolik misyonun ve kurulması planlanan kilisenin varlığının ilk olarak, Bâb-ı Âlî ve Ermeni Patrikliği ile olan olumlu ilişkilere, ikinci olarak da Peder Pontigny'nin yerel halkla geliştirdiği sağlıklı ilişkiye bağlı olduğunun altı çizilmekteydi.²⁶³

Ayrıca uzun bir süredir Kefe'de de varlığını bildiğimiz Fransız konsolosluğu ile eşgüdümlü haldeki bir misyon evinin kurulduğu ve burada görevli peder olarak da vefat eden Ferrand'ın din eğitimi almış oğlu görevlendirilmişti.²⁶⁴ Victor Ferrand'ın Kırım'a gelişi Nisan 1740 dolaylarındadır. Bahçesaray'da bir süre kalan oğul Ferrand'ın Kırım Hanlığı'nda babasından sonra bir kez daha bulunması dönemin Hanı II. Selamet Geray tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı.²⁶⁵

1.2. VERSAY'DAN BAĞÇESARAY'A: KIRIM HANLIĞI'NDA FRANSIZ DİPLOMATİK MİSYONUN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

Hanlıktaki konsolosun esas vazifesi, Kralının siyasi görüşlerine hizmet etmektir.²⁶⁶

Barthélemy D'Herbelot de Molainville'in 1697'de yayınlanan ve modern Fransız oryantlizminin erken dönemdeki abidevî ansiklopedik eseri *Bibliothèque orientale*'de *Crim* maddesinde şunu yazıyordu: "Aynı zamanda Solgat adını da taşıyan, denizden yalnızca yarım gün mesafede bulunan bir şehir bugün *Crimée*

²⁶³ Castellane'a, AMAE, CP (Turquie), tome 115, f. 101a-b (24 Haziran 1744).

²⁶⁴ CADN, Série A, Fonds Saint-Priest, CS, vol, 146, 4 Şubat 1744, f. 122a-b.

²⁶⁵ Victor Ferrand'ın Kırım'a ilk olarak 212 kuruşluk yol harcırahı ile geldiğini görüyoruz. CADN, Série A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 134, 11 Nisan 1740, f. 42a-b.

²⁶⁶ "Le principal but du Consul du Roi auprès du Khan, est de servir les vues politiques de Sa Majesté." Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 330.

& *La Petite Tartarie* olarak adlandırdığımız bölgeye adını verir. Yakındaki bu deniz aynı zamanda *Crim* denizi olarak da adlandırılır ki eskiler, üzerinde Kefe şehrinin inşâ edildiği [buraya] *les Paluds* yahut *les Marais Mœotides* adını verirlerdi.”²⁶⁷ D’Herbelot’un eseri, kendisine daha sonra yönetilecek bütün eleştiriler de göz önünde tutulmak suretiyle, XIV. Louis döneminde Fransa’da oryantalist bilginin ulaştığı seviyeyi kanıtlar nitelikteydi. Zirâ bu eser Kâtip Çelebi gibi birçok Şarklı kaynaktan besleniyordu. 1709’da *Bin Bir Gece Masalları*’nın Antoine Galland tarafından çevrilmesi, Fransa’da modern Oryantalizmin temellerinin atıldığı ‘Güneş Kral’ döneminde bir diğer önemli entelektüel gelişme oldu.²⁶⁸ Galland da tıpkı d’Herbelot gibi şarkî el yazmalarını Kral için topluyordu ve Doğu’daki Fransız diplomatlarla yakın ilişkileri vardı. Nitekim Levant’taki Fransız diplomatların faaliyetlerinden biri de birazdan anlatılacağı üzere şarkî el yazmalarını toplamaktı.

XIV. Louis döneminde canlanan Oryantalist çalışmalar aslında Fransa’nın Doğu’ya doğru yeni politik açılımının bir sonucuydu. Güneş Kral ve Colbert, kendi döneminde Avrupa’daki en güzide diplomatik teşkilâtı inşâ etmişti. Daha sonra diğer Avrupa devletlerine de örnek teşkil edecek bu diplomatik ağın görevi diplomasiyi yalnızca bir müzakere aracı olarak kullanmak değil konuşlandığı ülkeleri Fransız nüfuzu altına sokmaktı.²⁶⁹ XIV. Louis’in ‘Doğu açılımı’, Fransa’ya bıraktığı adetâ bir “siyasî vasiyetnâme” gibiydi. Nitekim XVIII. yüzyılda Fransa’nın Karadeniz politikası bu çerçevede değerlendirilmelidir; Versailles, kendine yeni nüfuz alanları ararken Kralın temsilcileri, Akdeniz’den daha öteye, Karadeniz’e ulaştılar. İşte bu bölüm, Kırım Hanlığı’nda ilk defa yabancı bir daimî diplomatik temsilciliğin kuruluşunun tarihsel seyrini verme gayesindedir.

²⁶⁷ Monsieur D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel contenant generalement tout ce qui regarde la connoissance des Peuples de l’Orient*, Paris: La Compaigne des Libraires, 1697, s.278.

²⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz., Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, Oxford: Oxford University Press, 2009, ss.41-80; 168-204.

²⁶⁹ Derek McKay-H.M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s.29.

Fransa Krallığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun metbûsu statüsündeki Kırım Hanlığı ile formel diplomatik ilişkiler kurma amacının genel olarak iki ana hedefe yönelik olduğu söylenebilir: Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'nun adeta mülkü konumunda olan Karadeniz'de yabancı bandıralı gemilerin ticaret yapmasını yasaklaması karşısında Fransa'nın Karadeniz ticaretine yönelik açılım arayışlarıydı. Diğeri ise, uzun bir zamandan beri Kırım Hanlığı'nda iktisâdî hayatın büyük oranda bağlı olduğu köle ticaretiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda köleleştirilmiş Hıristiyanların azat edilmeleri, yaşamlarına özgür Katolikler olarak devam etmeleri ve dini/ruhânî yönden desteklenmeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik tebaanın hâmisisi olan Fransa için oldukça önemliydi. Fransa'nın Levant'ta yürüttüğü Katoliklik merkezli bu politika, Avrupa'daki nüfûz ve prestij arayışı açısından önemli olduğu kadar Doğu Hıristiyanlığı üzerindeki mücadele üzerinden Levant'ta yaratmak istediği siyasî ve ekonomik nüfûz açısından da önemliydi.

Bu iki ana mesele açısından bakıldığında, dinî prestij ve nüfûz Cizvit misyonerleri üzerinden tesis edilecekti. Buna ilave olarak XVIII. yüzyılın başından itibaren Kırım Hanlığı'na tayin edilen konsolosların Karadeniz ticaretinde Fransa'ya rakiplerinin önüne geçmesini sağlayacak hakların sağlanması için çalıştıkları dikkat çeker. Katoliklerin sorunlarının Kırım'da bulunan Cizvit pederlerine havale etse de Fransa hariciyesinin Kırım'daki Hristiyanları yakından takip ettiği görülür. Dolayısıyla Kırım'da bir Fransız konsolosluğunun kuruluşunu bu politik ve ekonomik motivasyon etrafında değerlendirmek gerekir.

Bilindiği üzere Kefe'nin 1475 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ve Kili ile Akkirman'ın 1484'te Osmanlılar tarafından alınmasını müteakip XVI. yüzyılın sonunda Karadeniz artık dışa kapalı hâle gelmişti. Bu jeopolitik keyfiyet, Kırım Hanlığı'nı Kazak ve Rus topraklarından gelen kürk ve değerli av hayvanları gibi ticari değeri yüksek malların toplanıp İstanbul'a nakledildiği bir merkez haline getirirken diğeri yandan da Hanlığın İstanbul'dan bağımsız olarak Akdeniz dünyası ile ticarî ve siyasî ilişkiler kurmasına engel teşkil etmekteydi. Bir başka deyişle Kırım Hanlığı, kuzeyden gelen ticarî malların güneye nakline imkân

tanıyan Orkapı (Perekop), Özü (Dinyepr) nehri ve Azak Denizi gibi stratejik noktaların birleştiği bir alanda yer alıyordu. Böylece ticari potansiyeli oldukça yüksek bir konumdaydı. Yarımadanın bu potansiyeli, Karadeniz'in Osmanlı hâkimiyetine girip kapalı bir havza hâline gelmesiyle Karadeniz periferisiyle münhasır kalmıştı. Kırım yarımadası ise köle ticareti merkezli bir iç ticaret havzasının başlıca merkeziydi. I. Mehmed Geray'ın Nogaylar tarafından katlini (1523) takiben Kırım Hanlığı'nın iç kargaşaya sürüklenmesinden de istifade eden Moskova Devleti dikkatini Kazan'a yöneltti.²⁷⁰ XVI. yüzyılın ortalarında Kazan ve Astrahan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla birlikte İç Asya'dan ve kuzeyden gelen kürk, çuha, kâğıt, metal, mors dişleri, av hayvanları, safran gibi baharatlar, kök boyalar, tuz gibi değerli tüketim malzemelerinin nakliye güzergâhının İdil boyu ve Kırım Hanlığı toprakları içinde tutulma gayretini görmekteyiz.²⁷¹ Bölgedeki ticarî faaliyetlerde Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı Azak ve Kefe'nin önemini kaybetmesine sebep olabilecek bir rota değişikliği, İstanbul açısından da rahatsızlık doğuran bir mesele olduğu için Bâbiâli, Kırım Hanları'nın bu hassasiyetine destek vermişti.²⁷²

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti ticari maksatla bile olsa yabancı bir geminin Karadeniz'e girmemesi konusunda taviz vermemekteydi.²⁷³ Nitekim bu konudaki hassasiyeti 1686'da Fransız Elçi Girardin²⁷⁴ tarafından "Osmanlı sultanının

²⁷⁰ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press, 2002, s.100.

²⁷¹ Alexandre Beningsen-Chantal Lemerrier-Quellejey, "La grande Horde Nogay et le Problème des Communications entre L'Empire Ottoman et L'Asie Centrale en 1552-1556", *Turcica*, Tome VIII/2, Paris-Strasbourg, 1976, pp. 204-205.

²⁷² Faruk Bilici, *La Politique Française en Mer Noire (1747-1789): Vicissitudes d'une Implantation*, İstanbul: ISIS, 1992, s.70; Halil İncelik, "The Question of the Closing of the Black Sea Under Ottomans", *Arkheion Pontus*, 35, Atina, 1979, s.87.

²⁷³ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Bellekten*, C.LIX, 23, s. 353.

²⁷⁴ Pierre de Girardin (Vaudreuil Senyörü), 1686-1689 yılları arasında Fransa'nın yirmi birinci büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Sinan Kunalalp, Frédéric Hitzel, *Représentants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie (1797-1991)*, İstanbul-Paris: ISIS, 1991, s.25.

haremin kapılarını açmak ile Karadeniz'e yabancı gemilerin geçişine izin vermek arasında bir tercih yapması gerekse, ilkinin seçeceği" şeklinde ifade edilir.²⁷⁵ "Osmanlılar, imparatorluğun merkezini oluşturan Balkan ve Anadolu topraklarının sudaki uzantısı olan Karadeniz'in kendi haklı mülkleri olduğunu" düşünüyordu. Bu mülkün kolaylıkla elden gideceği konusundaki endişe sebebiyle denizin kıyısında bulunan vassal devlet, payitahta sadakatten herhangi bir şekilde uzaklaşırsa derhal hizaya getirilmeli ve Bizans İmparatorluğu'ndan beri var olan korsanlık bu denizden uzak tutulmalıydı.²⁷⁶

Karadeniz'in bir "Türk gölü" haline gelmesi elbette İstanbul'u Karadeniz'in bölgesel ekonomisinin de merkezine yerleştirmekteydi öyle ki şehir, tüm Avrupa'nın en büyük ve kalabalık şehri haline gelmişti. Bu aynı zamanda bir tarihinin ifadesiyle, "padişahın isteklerine göre açılıp kapanacak etkili bir musluk" demektir.²⁷⁷ Bu keyfiyetin Karadeniz havzasındaki yerleşik halklar ve ticarî limanların ekonomik faaliyetlerini olumlu mu olumsuz mu etkilediği ayrı bir konudur. Ancak Kefe eyaleti özelinde yapılan çalışmalar, Kefe –İstanbul arasındaki ticaret hattının XVIII. yüzyılda son derece faal olduğunu, Kefe Limanı'nın XVII. yüzyılın ilk yarısında itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli ihtiyaçlarının temininde son derece önemli rol oynadığını göstermektedir.²⁷⁸

²⁷⁵ Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911, s. 638.

²⁷⁶ Charles King, *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 137.

²⁷⁷ King, *a.g.e.*, s.136.

²⁷⁸ Kefe Eyaletinin Osmanlı ve Karadeniz'deki ekonomik rolü hakkında bakınız: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul, 2004; *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, Vol.1: The customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 1996; W. Barthold, "Kefe", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. 6, İstanbul, 1977, s. 535-537; M. Berindei - G. Veintin, "Réglement de Süleyman 1er concernant le Liva de Kefe", *CMRS*, Vol.16, N.1, 1976, ss. 57-104; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1700*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000; Yücel Öztürk, "Kefe", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 25, Ankara, 2002, ss. 182-184; Yücel Öztürk, "XVI. Yüzyılda Kefe'nin Yakın ve Uzak Hinterlandı ile Ticareti", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2013, ss.1157-1163; Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014; Ensar Köse, "Kefe Limanı ve

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Aşağı-Volga bölgesi ile ne Kırım limanları ne de Azak Denizi ve Kefe arasında aktif bir ticaretten söz edemeyiz.²⁷⁹ Ticarî yönelimlerdeki bu değişiklik, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Azak Denizi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve bölgede Rus nüfuzunun artmasına bağlanabilir. Zira buna paralel olarak Karadeniz'in yabancı gemilerin seferlerine açılması ile Osmanlı'nın Karadeniz havzasındaki kontrolü son bulacaktır.

Kırım yarımadasının fizikî coğrafyası onu eski çağlardan beri bir ticaret merkezi haline getirdi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Karadeniz'in ekonomi ve ticaret hayatında bir önceki yüzyıla oranla bir düşüş olduğu bilinir. XVII. yüzyılın sonuna kadar Kırım Hanlığı ekonomisinin başlıca kaynağını baskınlar sonunda ele geçirilen köleler oluşturmaktaydı. Ancak 1699 Karlofça Antlaşması'nın maddelerine bağlı olarak gelişen uluslararası ilişkiler, Kırım Hanlığı'nın bundan sonraki kaderinde çok önemli sonuçlar doğuracak isyan ve çalkantıların da habercisiydi.²⁸⁰ Antlaşma öncesinde ekonomik özerkliği olan Hanlığın, kendi ekonomik enstrümanlarıyla hareket ettiğini ve Osmanlı ile ilişkilerinde vassallıktan ziyade ortak yarar üzerinden bir denge oturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁸¹ Ancak Karlofça'dan sonra Hanlığın ekonomik özerkliğini neredeyse tamamen kaybettiği, finansal ve hammadde açısından da doğrudan Osmanlı'ya bağlandığını gözlemleyebiliriz. Antlaşmanın onuncu maddesi ile Osmanlı Devleti ile komşu olan devletlerin sınır bölgelerinde yaşayan halkların özgürlüklerinin ve güvenliklerin koruma altına alınması, ekonomisi büyük ölçüde ticarete, özellikle esir ve köle ticaretine dayanan Hanlık için ekonomik ve siyasi bir krizin kapıda olduğu anlamına gelmekteydi. Diğer yandan Hanlar, hanlık

Karadeniz Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu VII : Karadeniz Limanları*, Ordu üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Temmuz, 2015, ss.24-56.

²⁷⁹ Bilici, a.g.e., s.70.

²⁸⁰ Smirnov, *Osmanlı Döneminde Kırım Hanlığı*, İstanbul, 2016, s. 418. Karlofça Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz. Rifa'at A. Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 87/4, Oct-Dec. 1967, s.499; Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, 2001, ss. 504-507.

²⁸¹ Alan W. Fisher, "Les rapports entre l'Empire ottoman et la Crimée L'aspect financier", *CMRS*, 13/3, 1972, s. 370.

bünyesinde ekonomik kontrolü sağlamaya yetecek kadar toprağa sahip olmamakla birlikte, muazzam mâli kaynaklara sahiptiler. Bunu Moskova ve Polonya'nın ödediği vergilerden, Kırım'a getirilen esirler için alınan yüzdelerden ve Osmanlıların gönderdiği çeşitli yardımlardan elde ediyorlardı. XVIII. yüzyıldan itibaren ise Hanlık, Osmanlı yardımları haricindeki bu gibi ekonomik kaynaklardan mahrum kalmıştı. Bu mahrumiyet, Hanlık içindeki otoritenin de sarsılmasına sebep oldu, bir dizi karışıklığı tetikledi.²⁸² Antlaşmayla köle ticaretinin kaynağı olan Rusya, Lehistan ve Ukrayna topraklarına akınlar yasaklanmıştı. Ancak Kırım Hanlığı'na bağlı Nogaylar gibi kabileler sınır komşuları olan devletlerle yapılan barış anlaşmasının maddelerine uymayı reddediyor, bu anlaşma ile yürürlüğe giren yağma girişimlerinin engellenmesine yönelik her girişimi hanlık yönetiminin keyfi kaprisi olarak değerlendiriyorlardı. 1700 senesinde Nogay mirzalarının, Hanzâde Gazi Geray'ın etrafında toplanıp isyan etmeleri bu algının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.²⁸³

Kırım, Karadeniz'in kapalı bir havza olmasından sonra önemli bir ticari merkezi haline gelmiştir. İran ipeği ve Hint kumaşları, Ermeni ve İran kervanlarıyla Anadolu içlerine kadar ilerlerken bu değerli mallar Sinop ve Trabzon limanları aracılığıyla Kefe limanına doğrudan gelebiliyordu. XVII. yüzyılın sonunda Karadeniz üzerinden Polonya içlerine kadar ilerleyen yeni ticaret yollarının açılması aynı zamanda Hanlığın liman şehirleri için tehlike arz eden bir durumdu. XVIII. yüzyılda artan ticaret hacmiyle, İzmir ve İstanbul limanları, Karadeniz limanlarına göre ağırlıklıydı. Tuna üzerinden Avrupa içlerine, Turla nehri üzerinde ise Boğdan ve Lehistan'a kadar ulaşmak mümkündü. Kırım Hanları bu güzergâhların kendileri için yarattığı ticari olumsuzlukların önüne geçmek veya etkilerini azaltmak maksadıyla, Rus tüccarlara Özü gibi Hanlığın sınırları içinde olan nehirleri kullanmaları için baskı yapsalar da bu gibi tedbir ve

²⁸²Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, İstanbul, 2009, s. 48-49.

²⁸³ Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, İstanbul, 2016, s. 419.

teşviklerin ticarete görülmeye başlayan olumsuzlukların önüne geçemediği biliniyor.²⁸⁴

XVI. yüzyılın sonundan itibaren Atlantik yanında Akdeniz'de de rakipleriyle ciddi mücadelelere girişen İngiltere ve Hollanda'nın karşısında XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Akdeniz'deki askeri ve ticari etkisini büyük ölçüde kaybetmiş olan bir Fransa vardı. Marsilyalı tüccarlar, ticarî gemilerinin güvenliğini sağlamak için İngiliz ve Hollandalılardan yardım istemek veya savaş gemisi kiralamak zorunda kalıyorlardı. *Memâlik-i Mahruse*'de İngilizler yüzde üç gümrük vergisi öderken, Fransızlar yüzde beş gümrük vergisi ödüyorlardı.²⁸⁵ Maliye Bakanı Colbert²⁸⁶ zamanından (1665-1683) itibaren Fransa'nın Karadeniz ve Kızıldeniz'e yapacağı ticarî bir açılımın Levant ticaretinde rakiplerinin önüne geçmek için kendi lehine yaratacağı avantajların farkında olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren Fransa, Karadeniz kıyılarında ticarî etkinlik kazanmanın ve kendisi için alternatif ticarî güzergâhlar oluşturmanın yollarını aramaya başladı. Bu sebeple Fransız elçi ve konsoloslar iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin yürütülmesinin yanında, Fransa Devleti'nin kara ve deniz yolu ile yaptığı ticaret için yeni fırsatlar peşindeydiler.

²⁸⁴ Bilici, *a.g.e.*, ss. 71.

²⁸⁵ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 77; "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Fransa İlişkileri: Gizli Harpten Objektif İttifaka", *Osmanlı, I*, (Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz), Ankara, 1999, s. 480.

²⁸⁶ Jean-Baptiste Colbert 29 Ağustos 1619 tarihinde Reims kentinde dünyaya gelmiştir ve merkantilizminin Fransa'daki en önemli temsilcisidir. Varlıklı bir ailenin üyesi olan Colbert, 1650 yılında XIV. Louis'nin hizmetine, Başbakan Kardinal Mazarin'in yardımcısı olarak girmiştir. Kısa sürede yükselerek Mazarin'in güvenini kazanmış ve maliye bakanlığına getirilmiştir. 1665 Yılında genel kontrolör unvanını kazanmıştır. Colbert, krallık imalathaneleri sistemi, sanayi düzenlemeleri ve gümrük koruyuculuğu konusundaki politikalarıyla dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Kardinal Mazarin'e 1663 senesinde sunduğu muhtıradaki "lüks tüketim dâhil, tüm sanayileri düzenlemek, kurmak, gümrüklerde koruyucu sistemi yaratmak, üreticileri ve tüccarları loncalar halinde örgütlemek, halkı bezdiren mali yükleri hafifletmek, Fransa'da ürünlerin su yolu ile ulaşımını sağlamak, ticari donanmayı korumak için askeri donanmayı geliştirmek" gerektiğini ifade etmekteydi. Bu yönüyle Colbert, aşırı koruyuculuktan öte; sanayi, maliye, ticaret, denizcilik ve sömürgeciliği kapsayan, büyük çaplı bir ekonomik strateji oluşturmuştur. Colbert ve Colbertizm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Pierre Clement, *Histoire de Colbert*, 2 cilt, Paris, 1892; P. Clement, *Histoire de l'Administration de Colbert*, 1846; C. W., Cole, *Colbert and Century of French Merchantism*, 2 cilt, 1939; A. Neymark, *Colbert et son Temps*, 2. Cilt, Geneve, 1877.

Öte yandan Kırım örneğinde olduğu gibi misyonerlerin korunması konusunda da hassasiyet gösteriyorlardı.²⁸⁷

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransa, kapitülasyonlarla birlikte elde ettiği, dilediği yerde konsolosluk açma hakkı ile Kırım'a İstanbul Büyükelçiliği'ne bağlı olarak konsoloslar göndermeye başladı. 1719-1769 tarihleri arasında yani toplam elli yıllık süreçte çeşitli fasıllarla dokuz Fransız konsolosu, Kırım Hanlığı'nın payitahtı olan Bahçesaray'da görev yaptı.²⁸⁸ Kırım'ın sahip olduğu coğrafi konum dolayısıyla yarımada açılacak bir diplomatik misyon, Fransa Devleti'ne hem Karadeniz ticaretinde etkinlik sağlamasının hem de bölgede siyasi nüfuz elde etmesinin yolunu açabilirdi.²⁸⁹ Diğer yandan Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Hıristiyan kölelerin mevcut statülerinden kurtarılması ve dini vecibelerini yerine getirebilmeleri amacıyla bölgeye gönderilen misyonerler 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın bölgede bir diplomatik misyon kurmasının da önünü açacaktı. Bir bakıma ilk olarak misyonerler, arkasından konsoloslar gönderilecektir. XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'ya gösterdiği ilgi ve teveccüh yanında Fransa'nın Kırım Hanı ile kurduğu diplomatik

²⁸⁷ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 77-78. Elçi Marquis de Bonnac'ın gerek hatıratında gerekse de elçilik raporlarında sık sık Levant bölgesindeki Fransa için alternatif yolun ne olabileceğine dair iki öneride bulunduğu görülmektedir; AMAE, CP (Turquie) tome. 61, 14 Kasım 1718, f.68b. Bunlardan ilki Kırım ile ticaretin doğrudan yapılması böylece kürk ve deri gibi mallara kolaylıkla ulaşmaktı. İkinci ise İran'dan Erzurum yolu ile Trabzon'a ulaşan İranlı tüccarların getirdiği mallara doğrudan erişim sağlamaktı (*Memoire et Document Turquie, vol. 9, Memoire general au sujet du commerce des Français dans le Levant, remise par M. de Marquis de Bonnac au retour et son ambassade Constantinople en 1725, f. 27b*). 1718 yılında Osmanlı-Avusturya arasında imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın Avusturyalıların Tuna Nehri boyunca nehir ağızına kadar olan bölgede Karadeniz'e çıkmamak üzere ticaret yapmalarına, diğer yandan İranlı tüccarların Karadeniz ve Tuna boyunda, Osmanlı sınırları içinde mallarını taşımak için kullanmalarına izin veren maddeleri, Bonnac'ın projesinin şekillenmesinde kuşkusuz önem arz etmektedir. Bu sayede Fransa Devleti'nin, Akdeniz'deki rakipleri olan Hollanda ve İngiltere karşısında, avantajlı bir konuma geçeceğini de farkındaydı. AMAE, CP (Turquie), tome 61, f. 68a-69a (Bonnac, 14 Kasım 1718). Marquis de Bonnac bu projenin gerçekleştirilme yolunun anlaşılması için de drogomanlarından birini bu rota üzerinde seyahat etmesini sağlar; Bkz., Masson, *a.g.e.*, s. 639.

²⁸⁸ 1767 yılında Kral adına özel olarak gönderilen Baron François de Tott'u, diğer konsoloslardan özellikle gönderiliş şekli açısından ayırmak yanlış olmayacaktır. Tott, konsoloslar arasında görevlendirilmesi İstanbul'dan yapılmayan tek konsolostur. Robert Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris, 1968, s. 77; Bilici, *a.g.e.*, s.24.

²⁸⁹ Fransız gemilerinin Karadeniz'de dolaşım serbestisi kazanması 25 Haziran 1802 tarihinde imzalanan anlaşmayla mümkün olmuştur (M. Anthoine Baron de Saint-Joseph, *Essai Historique sur le Commerce et la Navigation de la Mer-Noire*, Paris 1820, s.vii).

ilişkiler sayesinde, Paris'in Bahçesaray'a ilk olarak 1719'da konsolos tayin ettiğini görmekteyiz.²⁹⁰ Bu bağlamda Fransa'nın Kırım konsolosu olmak diplomatik bir kariyer olmaktan ziyade özellikle Baron de Tott'un misyonundan önceki dönemde, Han'a yakın olmayı gerektiren şahsî bir pozisyondu. Bilhassa gönderilen ilk üç konsolosun hekim olması dikkat çekicidir. Zira Han ile kişisel yakınlığın sağlanması için hekimliğin bir avantaj sağlayacağı düşünülmüş olmalı.

Fransa'nın Kırım'da kurduğu konsolosluğun yapısı diğerlerinden farklılık arz eder. Farklardan ilki, Fransa Krallığı hizmetindeki tüm konsolosların 31 Temmuz 1691 tarihli düzenleme ile merkezi olarak atanmasıdır. Kırım'a gönderilen konsoloslar ise İstanbul'daki elçi tarafından yanlarında mutlaka itimat mektubu ile görevlendirilirdi. Levant bölgesinde kurulan diğer konsolosların maaşları Marsilya Ticaret Odası tarafından karşılanmaktaydı ve bu konsolosların hem Marsilya Ticaret Odası'na hem de Fransa Denizcilik Bakanlığı'na karşı yükümlülükleri vardı. Oysa Kırım konsoloslarının harcamaları İstanbul Elçiliği tarafından karşılanmaktaydı.²⁹¹ Yazdıkları rapor ve mektuplarla harcamalarını gösteren belgelerin yanında hanların krala veya elçiye atfen kaleme aldığı özel mektuplar elçiliğe gönderiliyor buradan da Paris'e ulaşıyordu. Öte yandan diğer tüm konsolosluklar gibi Kırım konsolosluğu da ticari faaliyetlerin yürütülmesi, Fransızların bürokratik işlerinin sağlanması, Kral'ın himâyesinde görülen Katolik Hıristiyan halkların problemleri ile kölelerin serbest bırakılması veya satın alınmasıyla ilgileniyorlardı. Kırım konsolosluğunun kurulmasının altındaki amaçların başında Hanlığın payitahtı Bahçesaray'da bir Latin kilisesinin mevcudiyetinin olduğu açıktır. Nihaî hedefe hizmet etmek amacıyla şartların daha uygun hale getirilmesi konusunda konsolosların harcadığı mesai de önemlidir.²⁹² Bununla birlikte zaman içerisinde bölgenin siyasî havasındaki değişimler neticesinde konsolosların Kırım Hanlığı yanında Rusya ve Osmanlı

²⁹⁰ Anne Mézin, *Les Consuls de France au Siècle des Lumières (1715-1792)*, Paris, 1997, s. 284.

²⁹¹ Veinstein, "Missionnaires jésuites", s. 451; Bilici, *a.g.e.*, s. 24.

²⁹² Veinstein, "Missionnaires jésuites", s. 451.

İmparatorluğu ile de iletişimde önemli rol oynadığı görülür. Bir başka deyişle Rusya'nın gözle görülür yükselişiyle birlikte Karadeniz havzasındaki gelişmeler, Fransa'nın bölgeyi doğrudan izlemesini gerekli kılmıştı.

Bu yıllarda Kırım Hanlığı içeride Nogay mirzalarının isyanları ve siyasî otoritenin yeniden tesisi konusunda sıkıntılar yaşamaktaydı. Diğer taraftan gün geçtikçe güçlenen ve atalarının varlığını önemsemedikleri "*komşusu Rusların bu denli güçlenmesi*" karşısında şaşkınlığını henüz atmış ancak bu şaşkınlığın yerine de endişenin hâkim olduğu bir Kırım Hanlığı vardı.²⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun ise, Rus tehdidinin varlığını uzun süre inkâr etmesi²⁹⁴, bunun yanında Hanlığın Bâb-ı Âlî'ye bağlılığı ile seferlere asker göndererek kendi güvenliğini tehlikeye atması Hanlığın kaderini belirleyecekti. Tam da böylesi bir dönemde yani Rusya'nın artık bölgede farkedilir bir aktör olduğu anlaşıldığında İstanbul Elçisi Bonnac, Kırım'da Fransız konsolosluğu kurulması konusundaki taleplerini ilettili.²⁹⁵

Kırım'a Fransa tarafından gönderilen ilk konsolos Sör Ferrand²⁹⁶ 1719 yılında görevlendirilmiş, 1722 senesinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ferrand'ın ardından Xaverio Glavany 1722-1734; Jean-Michel I Venture de Paradis 1739-1745; Jean Victor Choquet, 1745-1748; Pierre Texier de Lancey 1748-1754; Claude-

²⁹³ Smirnov, a.g.e., s. 411

²⁹⁴ Bu duruma en iyi örnek, II. Devlet Geray'ın Rusların anlaşma maddelerine uymayarak Azak denizinde güçlü bir donanma kurmaya başladıkları ve silahlandıkları konusundaki tezkerelerinin değerlendirilmesi amacıyla bölgeye gönderilen Bâb-ı Âlî memurlarının vaziyeti tamamen farklı aktarması ile böyle bir tehlikenin olmadığı yönünde rapor sunmalarıdır; Smirnov, a.g.e., s. 426-427.

²⁹⁵ V. D. Smirnov'a göre, bu yıllarda Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin nezdinde nüfûzunun artması konusunda yaptığı hamlelerin asıl sebebi, o dönemde Akdeniz'deki üstünlüğünü İngilizlere kaptırması olmasındı. Bu yoruma göre Fransa hâriciyesi eski üstünlüğünü yeniden tesis edebilmesi için ezeli düşmanlarından Avusturya ve İngiltere ile dostane ilişkiler sürdüren Rusya'ya karşı birtakım entrikalar çeviriyor, böylece Bâb-ı Âlî nezdindeki itibarını arttırmanın yollarını arıyordu. Ona göre Fransız diplomatların teşvik ve tahriki, "basiretsiz Türk devlet adamları"nın Rusya ile çatışıp bedelini ağır ödeyecekleri riskli savaş oyununun içine çekmekteydi. Smirnov, a.g.e., s. 510.

²⁹⁶ Kimi eser ve kaynaklarda, ismin yazılışından kaynaklanan farklılıklarla karşılaşılmiştir (Ferand ya da Féraud). Çalışmanın tamamında hekim-konsolosun adı Ferrand olarak kullanılacaktır. Ferrand'ın ön ismi ne arşiv belgelerinde ne de literatürde geçmediğinden, tespit edilememiştir.

Charles de Peyssonnel 1754-1758 ve Pierre-Luc Fornetti 1758-1768 yılları arasında görev yapmışlardır.²⁹⁷ Baron François de Tott 23 Haziran 1767 tarihinde Kral adına özel görevle bölgeye gelerek Nisan 1769 tarihine kadar burada kalmıştır. Aynı yıl Baron de Tott'a çevirmen olarak eşlik etmesi amacıyla Pierre Ruffin de tayin edilmiştir. Tott'un Mayıs ayında ayrılmasından sonra Kırım Konsolosluğuna getirilen Ruffin, kısa bir süre sonra Ekim 1769 tarihinde Ruslar tarafından tutuklanmış ve yaklaşık on ay kadar St. Petersburg'da hapis tutulmuştur.²⁹⁸

Hekim Ferrand ve Bahçesaray'da Fransız Konsolosluğu'nun Kuruluşu

Bir hekim ve seyyah olan Ferrand ilk olarak Kırım'a 1700 dolaylarında gelmiş, II. Devlet Geray Han'ın ve müteakip altı hanın²⁹⁹ hekimbaşılığını yapmıştır. 18. yüzyılın başlarında Kırım yarımadasında ve Batı Kafkasya yamaçlarında yani o dönemde Avrupa için medeniyetten mahrum tehlikeli bir dünya olarak görülen bir bölgeye yarı diplomatik sefer düzenlenmişti. Yarı pagan olarak görülen bu insanların yaşadıkları çetrefilli coğrafya henüz tam olarak tanınmıyordu. 1702 yılında Çerkes bölgesine geçen Ferrand hakkında – hattâ ön ismi dâhil – elimizde çok fazla bilgi yoktur. Bu gezisinden edindiği izlenimlerini ise üç raporda anlatmıştır. Bunlardan ilki *Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays, et le Kam des Tartares* isimli rapordur. Ferrand burada, Kırım Hanlığı ve yaşayan ahali hakkında genel bilgiler verir. İkincisi *Relation d'un voyage du Kam de Tartarie*³⁰⁰ başlığı ile 1720'de III. Saadet Geray'ın Çerkesyaya yaptığı sefere katılmasıyla kaleme aldığı notlardır. Gezi notlarının tamamında, Ferrand gündelik hayata dair bazı ipuçlarına, av şenliklerindeki atmosfere ve yeme-içme kültürüne ışık tutacak bilgiler vermiş olsa da kendisinden sonra XVIII. yüzyılın

²⁹⁷Mézin, a.g.e., s. 198; 284; 295-296; 322-323; 490-492; 538-540; 563-565; 568-571; 582-583.

²⁹⁸ Mézin, a.g.e, s. 538-540; Mezin-Vigne, Les Français à Constantinople, s. 617.

²⁹⁹ Hacı Selim Geray (4. Kez tahta çıkışı 1702-1704), III. Gazi Geray (1704-1707), I. Kaplan Geray (1707-1708, 1713-1716), II. Devlet Geray (2. Kez tahta çıkış 1708-1713), Kara Devlet Geray (1716-1717), III. Saadet Geray (1717-1724).

³⁰⁰ *Relation d'un voyage du Kan de Tartarie en Circassie faite par le Sr. Ferrand son medecin et consul de France en Crimée*, AN, K 1347, No 17.

sonunda Kafkasya'ya yolculuk yapan Pallas gibi coğrafya, bitki örtüsü, hayvan çeşitliliği gibi bölgedeki doğal ve sosyal hayata dair bilgiler verme gayretinde olmamıştır.³⁰¹ Halefleri gibi Kırım'da bulunma amacının siyaset, ticaret veya seyahat yazarlığı olmadığını, esas işinin hekimlik olduğunu her fırsatta hissettiğimiz Ferrand'ın geride bıraktığı metinler uzun yıllar Kırım Hanlığı'nda kendi iradesiyle kalmış bir Fransız'ın kimi zaman alaycı, kimi zaman şaşırılmış ama çoğunlukla olayları ve kişileri benimsemiş notlarıdır. Bu sebeple de çok değerlidirler.

Ferrand'ın yazdığı ilk gezi notundan anlaşıldığı üzere, 1702 senesinde muhtemelen 32 yaşındaydı. Kırım'a başlangıçta hangi amaçla ve ne şekilde geldiği ile ilgili olarak elimizde fazla bir bilgi yoktur. Herhangi bir sebepten Fransa'dan kaçtığını düşünmek de yersizdir. Çünkü daha sonra misyoner raporlarındaki kayıtlarda Büyükelçi Ferriol'un kendisiyle yakından alakadar olduğu görülür. Dini hassasiyetlerinin yanında aynı zamanda meraklı bir yapısı olduğunu söylemek için elimizde fazlasıyla veri olan Ferrand, Barbara Kellner-Henkel'e göre, üçüncü defa hanlıktan çekildikten sonra Edirne'de ikamet eden Hacı Selim Geray Han ile İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği vesilesiyle tanışmış, muhtemelen bu esnada Kırım'a davet edilmişti.³⁰² Kısa zaman içinde Ferrand hem Han'ın başhekimi olması hem de mizacı dolayısıyla Kırım'da sevilen ve saygı duyulan biri hâline geldi. Zira Kalgay Gazi Geray Sultan'ın refakatinde Çerkesya'ya geçtiği sırada Çerkes beylerinden birinin yeğenini Ferrand ile evlendirme isteği sevilen bir karakter olduğuna işaret ediyor.³⁰³

³⁰¹ Peter Simon Pallas (1741-1811) Alman zoolog ve botanikçidir. Alanında çağdaşları Buffon ve Linné ile eşit oranda tanınan bir bilim adamıdır. 1767 yılında Petersburg'dan davet aldı ve St-Peterburg Bilimler Akademisi'nde görevlendirildi. Henüz pek çok yeri keşfedilmemiş olan Rusya'da II. Katerina'nın insiyatifiyle büyük geziye hazırlandı. Yaptığı bu gezilerle Pallas, paleontoloji, coğrafya, jeoloji, etnografi ve dilbilim alanında yeni ufukların açılmasını sağlamıştır. 1783-1784'te Rus İmparatorluğu'nun güney eyaletlerini gezdi ve Kırım ziyareti sonunda, *Description physique et topographique de la Tauride* isimli eşsiz eseri geride bıraktı (Sylvie Archambault, "Peter Simon Pallas (1741-1811), un naturaliste parmi les mots", *Histoire Épistémologie Langage*, Tome XXIV, Fasikül:1, 2010, ss. 69-91).

³⁰² Barbara Kellner-Henkel, a.g.m, s. 251.

³⁰³ Ferrand, *Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars*, AN, K 1347, no. 18, fol. 5a.

Han'ın emrindeki orduyla beraber Kabarta bölgesine gittiğinde de büyük bir ilgi ile karşılanmıştı.³⁰⁴ Ferrand'ın bu gezisindeki kayıtlarda anlattığı bu küçük hikâye, aynı zamanda Bahçesaray'da Katolik misyonun kurulması için belki de ilk motivasyonlardan biridir. Çerkesya'ya geçen Ferrand, beylerden birisinin kendisine karşı gösterdiği derin hürmetten bahseder. Çerkes Bey, Ferrand ile yeğenlerinden birini evlendirmek ister. Bu teklifi kibarlıkla reddeden hekim, söz konusu beyin ve ailesinin belki de dünyadaki en güzel fiziksel özelliklere sahip olduğuna dikkat çeker ve ekler:

Bey bana, Kırım'dan ayrılmamam şartıyla yeğeni ile evlenmemi ve çeyiz olarak yirmi Çerkes köle kızı vermeyi teklif etti. Beyin yeğeni çok güzeldi, onunla yalnızca işaretlerle konuşabilmeme rağmen, onun da beni istediğini anlayabiliyordum. Ben ayrılınca ağladı ya da en azından öyle davrandı. Babasına beni takip etmesini önlediği için sitem etti. Beni kendisine ruhunun kurtuluşu ve mutluluğu vermem için gökyüzünün gönderdiğini söyledi. Ben de ona bir haç, bir imaj³⁰⁵ bıraktım, onu vaftiz ettim ve her gün haçı öpmesini tavsiye ettim. Babasını ve diğer aile üyelerini de vaftiz ettim. Bey biraz daha Müslümanlığa meylediyordu.³⁰⁶

Burada kısa bir parantez açmak gereklidir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Ferrand'ın gezilerinde tuttuğu notlara hemen hemen aynı içerik ancak farklı isimlerle hem matbu hem de orijinal el yazması formunda arşiv ve kütüphanelerde ulaşmak mümkündür. Ancak her bir nüshanın kendine has bazı küçük ifade değişiklikleri ve imla farklılıkları olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan en belirginini anlatılan “Çerkes kızla evlendirilme isteği” hikayesinde görülür. Ferrand bu hikâyeyi tarihsel olarak ilk kez 1702 tarihli gezi notunda yukarıda ifade edildiği şekliyle ele almıştır. Hikâye 1718 tarihli seyahat notlarının birleşiminden oluşan *Recueil e Voyages au Nord* isimli derleme eserde, hikâye yazarın ilk kez kaleme aldığı haliyle yer almaktadır. Ancak, misyoner

³⁰⁴ Ferrand, Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars, AN, K 1347, no. 18, fol. 5a; “Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l’an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français”, *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 222; “Touchant la Krimée, les Tartares Nogais”, *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. 148.

³⁰⁵ Metnin orjinalinde *image* ifadesi kullanılmaktadır. İmaj olarak ne verdiği, ikon ya da başka bir belirgin ifade kullanılmadığından aşırı yorum yapmamak için bu haliyle bırakılmıştır.

³⁰⁶ Ferrand, Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars, AN, K 1347, no. 18, fol. 5a; “Touchant la Krimée, les Tartares Nogais”, *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. 148.

mektuplarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş *Lettre Édifiantes* serisinde arşiv kayıtlarında var olan “Çerkes kızı ve ailesini vaftiz etme ritüeli”, vaftiz edilmenin şartlarını taşımayan kişilerin vaftiz edilmesi, törenin uygun şekilde gerçekleştirilmemesi gibi bir takım dini hassasiyetler sebebiyle değiştirilmiş ve bambaşka bir şekilde aktarılmıştır:

Onları vaftiz etmek için sabırsızlanıyordum fakat öncelikle dinimizin başlıca sırlarını onlara öğretmem gerekiyordu. Fakat onların dillerini bilmiyordum ve Müslüman olan çevirmenime güvenerek bunu anlatmak istemediğimden bu planımı Bahçesaray’dan bir misyonerle gelme fırsatını bulacağım başka bir zamana erteledim.³⁰⁷

Ferrand’ın 1704 dolaylarında yaptığı İstanbul ziyaretinden sonra Bahçesaray’a döndüğünde yanında Polonyalı Cizvit bir misyoner rahip olduğu bilinmektedir. Ancak kısa bir süre sonra başlayan veba salgınında³⁰⁸ bu Polonyalı misyonerin öldüğü ve salgında yaklaşık yirmi bin Kırımlının yaşamını yitirdiği belirtilmektedir.³⁰⁹ İki yıl sonra İstanbul’daki Fransa elçisi Ferriol ve Cizvitlerle yaptığı görüşmede Ferrand, Kırım’da o zamana kadar gördüklerini ve Hıristiyan kölelerin “hüzünlü hikâyeleri”ni paylaşır.

III. Saadet Geray döneminde, 1720 senesinin Şubat ayında başlayan Çerkesya seferine katıldı. Ancak Ferrand’ın notlarından bunun daha çok bir keşif gezisi olduğu anlaşılıyor. Asi Geray prenslerinin sığınmak için kullandıkları bu bölgeye

³⁰⁷ “Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l’an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français”, *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.222. Burada zaten tarihsel olarak henüz Bahçesaray misyonu kurulmadığı için aynı zamanda okuyucu için de yanlış bir algı oluşması söz konusudur. Ancak misyoner metinlerinin okurken her zaman eleştirel düşünmek ve ifadelerin varsa ilk haline ulaşmanın önemini gözler önüne seren bir örnek olması açısından bu parantezin önemli olduğu düşünülmektedir.

³⁰⁸ Veba, 18. yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz en sık karşılaşılan ve periyodik olarak tekrarlayan salgındır. Veba salgınları halkın yaşamını, etkinliklerini, davranışlarını ve ölümünü büyük ölçüde koşullandırmaktaydı. Vebanın demografik etkilerini bu dönemde sağlıklı ölçüde belirlemek, eldeki nüfusla ilgili verilerin azlığı sebebiyle oldukça zordur. Osmanlı İmparatorluğunda 18. yüzyılda veba ve etkileri hakkında ayrıca bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 1997, s.21-25, vd; Yalon Ayalon, *The Black Death and the Rise of the Ottomans*, Cambridge University Press, 2014; ss.21-60.

³⁰⁹ LEC, tome 2, s. 175.

sefer düzenleyen Han, bir süredir köle vergisi vermeyi reddeden Çerkes beyleri ile görüştü. Ferrand, Çerkesya'daki huzursuzluğun yalnızca Han'ın tahtını tehlikeye atmadığını aynı zamanda ekonomik olarak da zayıflattığını ifade etmekteydi. Bu gezi esnasında Kalgay sultanın yanında şölen ve ziyafetlere katılan Ferrand, Çerkes beyleri ile tanışma, şölenlerdeki ritüel ve adetlere şahit olma şansı elde etmişti.³¹⁰

Bahçesaray'dan Han ve maiyeti ile birlikte 20 Şubat 1720 tarihinde ayrılan Ferrand, Çerkes topraklarına yaklaşık iki ayda ulaştı. Av tutkunu olan Han, sefer boyunca pek çok yerde avlanmak için kamp kurar. Bu konaklamaların hemen her biri birer av şöleni gibi gerçekleşir.³¹¹ Ferrand, ziyafetler hakkında hatıratında ayrıntılı bilgiler verir. Ayrıca 6 Mart'ta Şirin beylerinin ikametgâhına yakın bir yerde kamp kuran Han ve maiyetine, Mirzalar tarafından düzenlenen şenliğin Türk ve Tatarların düzenlediklerinden aşağı kalır yanı olmadığını ve hattâ ihtişam konusunda kendisini oldukça şaşırttıklarını itiraf eder. Ferrand, yemeklerin “yaldızlı bakır kâselerde ve meyvelerin Çin porselenlerinde” servis edilmesinden ve müzik eşliğinde dans eden “çengi”lerden oldukça etkilenmişti. Adeta bir av partisi şeklinde gerçekleşen uzun seyahat boyunca heyet Kefe, Kerç, Yenikale kentlerinden geçip hemen hemen bütün rota boyunca ava özel vakit ayırmıştır.³¹²

Ferrand yol boyunca Han'a Mirza beyleri ya da paşalar tarafından çeşitli hediyeler verildiğinden, ona karşı son derece nazik ve iltifat gösterileri yapıldığından sıklıkla bahseder. Bu kişilerden biri Yenikale Paşası'dır. Henüz Han Yenikale'ye ulaşmadan, Kerç şehrinde dinlendiği sırada onu ziyarete gönderilen kalenin binbaşı (*kahya*) rütbesindeki subayı yanında Ferrand'ın tabiriyle – “Türk stili” koşum takımıyla yağız bir atı hediye olarak getirmiş ve kendisini Paşa'nın kalede misafir etmek istediğini bildirmişti. Han Yenikale'ye

³¹⁰ Ferrand, *Relation d'un voyage du Kam de Tartarie en Circassie faite par le Sr. Ferrand son medecin et Consul de France en Crimée*, AN, K 1347, no17, f.1a-2a.

³¹¹ Ferrand, *Relation d'un voyage du Kam de Tartarie en Circassie faite par le Sr. Ferrand son medecin et Consul de France en Crimée*, AN, K 1347, no17, f.1a.

³¹² Aynı yer, f.1b.

ulaştığında henüz atından inmeden hemen koşup dizini yere koyup Han'ın eteğini öptüğü bir sahne betimler. Ancak Han, Paşa'nın sahip olduğu rütbeden dolayı (üç tuğlu olduğu belirtilir) izin vermedi. Ferrand, henüz karşılama esnasında mehter takımının, Paşa'ya eşlik ettiğinden, orkestranın dokuz Türk davulu, altı zurna (*burna* ifadesi de kullanılmıştır), üç çift küçük timpani, yedi trompet, iki zilden oluşan bir orkestra olduğunu da aktarır. Yemeklere eşlik eden çalgılar ise biraz daha farklıdır; üç Türk kemanı, iki kanun, bir arp, sipinet, üç flüt, iki timpaniden oluşan bir orkestrayla yemek boyunca müzik icra edilir.³¹³ Aynı Paşa'nın, kaldıkları süre boyunca kalede düzenlediği şenlik havasındaki yemeklerden, yemekler esnasında çalınan müzikten Ferrand'ın oldukça etkilendiği açık.³¹⁴ Ferrand Taman yarımadasına Han'ın ordusunun her biri 45 at alabilen 36 mavna ile toplam üç gün sürdüğünü, bu süre zarfında Paşa'nın kalede bir eğlence organize ettiğinden bahseder. Han ve tebaasının kalede kaldığı üç gün süresince müzik dinletisi ile kalınmamış, hokkabazların, ip cambazlarının (*voltiguers de corde*), soytarı (*buffons*), dilsizlerin (*dilssis*) yaptığı gösterileri ve atış becerilerinin sergilendiği bir şölen tertip edilmişti.³¹⁵ Akşam yemeklerinden birine ait gözlemleri ise şu şekildedir:

(...) altı sığırın yarısı ateşin üzerinde kızarıırken diğer yarısı henüz kesilmişti, üç at haşlanırken, on sini üzerindeki yağlı pilav savaş düzenindeki 400 kadar Karakuban Tatarına sunuldu. Kimsenin önünde ne bir bıçak ya da kesici alet yoktu.³¹⁶

27 Mart günü, Taman yarımadasına geçen Han ve yakın maiyeti burada kamp yaptı. Yazara göre, Taman küçük bir şehir olmasına rağmen oldukça canlı bir ticaret ağına sahipti. Çerkes yarımadasından gelen balmumu, tereyağı, kürk, deri ve tereyağı gibi ticari metaller buradan yola çıkmaktaydı. Kalede değil açık alanda kalmak isteyen ve çadır kuran Han'a bölgenin sakinleri koyun, kümes hayvanları, ekme ve tereyağı verir. On gün kadar burada kalan Han ve yakın

³¹³ Aynı yer, f.2a.

³¹⁴ Aynı yer, f. 2a.

³¹⁵ Aynı yer, f. 2b.

³¹⁶ Aynı yer, f. 3a.

çevresi, kaz, yaban kuğuları (*Tartare Cavuq*) ve ördek gibi hayvanları avlamakla geçirir.³¹⁷

Ferrand'ın tam olarak hangi tarihte Kırım'a konsolos olarak atandığını bilemiyoruz ancak Marquis de Bonnac, III. Saadet Geray Han'a Mart 1720'de yazdığı mektubunda, Bahçesaray'da konsolosluk kurulmasının Fransa adına son derece olumlu bir gelişme olduğunu ifade eder. Konsolosluğun kurulması halinde başlıca vazifelerinin Hanlık topraklarında zaten kurulmuş olan misyonun çatısı altında toplanmış Katolik Hıristiyan tebaanın korunması ile ticarî faaliyetlerin geliştirilmesi olduğu vurgulanır. Bu göreve Han'ın yanında uzun yıllardır hekimlik vazifesini başarılı bir şekilde yerine getiren Ferrand'ın, Fransa Devleti'nin Kırım konsolosu olarak seçildiği de bildirilir.³¹⁸ Böylece 1706 senesinde Elçi Ferriol ile İstanbul'da yaptığı görüşme ile misyonun kurulmasını sağlayan Ferrand, 1720 senesinde Kırım konsolosu olarak gerek misyonun devamı gerekse de Fransa'nın Karadeniz bölgesine nüfuzu adına hayatî bir adım daha atmış oluyordu. Ferrand, konsolosluk görevi yanında yaklaşık yirmi yıldır başarılı bir şekilde yerine getirdiği saray hekimliği vazifesine de devam etmiş, Geray hanesi nezdindeki konumunu korumuştur. Hattâ bu konumunu Kırım Hanlığı'nda Fransa Krallığı adına bir konsolosluğun açılmasını sağlayarak taçlandırmıştı.

Kırım'da bir misyonun varlığı Fransa için aynı zamanda ticarî ilişkilerin geliştirilmesi anlamına geliyordu. Bonnac, Kırım'daki misyonun, Fransız tüccarların Karadeniz'de müstakil olarak ticaret yapabilmelerinin önünü açacağına inanıyordu.³¹⁹ Kırım'da kurulması planlanan konsolosluğun Osmanlılar tarafından da kabul edilmesi gerektiğinin farkındaydı. Kırım'da bir Fransız konsolosluğunun kurulması Karadeniz'de yabancılara uygulanan yasaklamanın da aşılması anlamına geliyordu.³²⁰ Diplomatik yazışmalar,

³¹⁷ Aynı yer.

³¹⁸ BNF, Suplement turc, no. 835, f. 39.

³¹⁹ AMAE, CP (Turquie), tome. 61, f. 70a (14 Kasım 1718).

³²⁰ AMAE, CP (Turquie), tome 58, f. 25a (18 Temmuz 1717).

Fransa'nın bu konuda uzun bir mücadele verdiğine işaret ediyor. Fransız Elçi Marquis de Bonnac, 21 Temmuz 1719 tarihli mektubunda, “sonunda vezir-i azâmdan Kırım'da bir konsolosluğun kurulması konusunda izin istediğini”, kurulacak olan bu yeni konsolosluğun “asıl amacının Cizvit Misyonunun bölgedeki faaliyetini desteklemek” olduğunu, bu hedefe ulaşmak için “ticaret ve köle meselesi(nin) bahane” olduğunu yazar.³²¹ Bonnac, başvurusunun ardından genelde uygulanan uzun ve belirsiz sürecin aksine, kendisine kısa süre içerisinde olumlu cevap verileceğinin sözünü aldığını da ekler.³²² 22 Ağustos tarihli diğer bir raporunda Bonnac, Kırım'da bir Fransız müessesinin (*l'établissement d'un français*) kurulmasına izin verildiği, bu başarıda bölgeye önceki yıllarda gelip hizmetlerini sunan Cizvit misyonerlerin büyük bir payı olduğunu kayıt eder. Diğer yandan misyon, burada yürütülmesi planlanan ticarî faaliyetlerin geliştirilmesi ve “yeniden canlandırılması” [*faire revivre*] yani Fransız tüccarların deri, balmumu ve kereste gibi mallara ulaşmasını kolaylaştıracaktı. Bonnac, Fransa Devleti'nin Kırım Hanlığı topraklarında kuracağı konsolosluğa önem vermekteydi.³²³ Aynı zamanda konsolosluğun, bir süredir bu topraklarda hizmet veren Cizvit misyoner pederlerin kullanabileceği bir şapelin kurulmasını kolaylaştıracağına inanıyordu. Bonnac, atılacak stratejik hamle için vezir-i azam ve Kırım Hanı'nı ikna etmek için iki bin livrelilik bir ödeneğin hazırlanmasını uygun buldu. Böylece hem konsolosluğun açılması hem de Cizvit misyonerlerin himayesi konusunda olumlu tutumda olmaları sağlanacaktı. Bu görev için en uygun isim sadece Han'ın uzun yıllardır çok yakınında olduğu için değil aynı zamanda on beş yıldan uzun süredir Kral adına bu bölgede hizmette bulunan Ferrand'dan başkası değildi.³²⁴

³²¹ Bonnac'dan, AMAE, CP (Turquie), tome 61, f. 215a-b (21 Temmuz 1719).

³²² Aynı yer.

³²³ Lettre de Mgr. Marquis de Bonnac au Khan des Tartares, BNF, supplement turc, no. 835, f. 39.

³²⁴ Bonnac'dan, AN AE, B¹ 391, 22 Ağustos 1719.

Marquis de Bonnac Karadeniz'in yabancı gemilere kapalılığı meselesini, Kırım misyonunun kaderini belirleyen bir unsur olarak görür. Ona göre bu iki mesele birbirinden bağımsız olarak ele alınamazdı. Bu sebeple vezir-i azam ile buluşmasında, bu konu ile ilgili yapılacak bir anlaşma ve Fransa Kralı'na tabi vatandaşların Karadeniz'de seyahat etmelerinin Kırım, Trabzon veya diğer Karadeniz limanlarına ulaşmalarının önündeki engelin kaldırılmasını görüştüğünü ifade eder. Böyle bir iznin elde edilmesi ile Trabzon üzerinden Karadeniz'deki ticari faaliyetlere doğrudan dâhil olmak ve Kırım'da kölelerin yeniden satın alınması için daha çok tüccarın bölgeye geleceğini düşünmekteydi. Bu iki meseleyi vezir-i azama bildiren Bonnac, kendisine verilen cevapta "Kırım, Trabzon ve İran için talep ettiği pasaport taleplerinin sorunsuz bir şekilde yerine getirileceği konusunda söz aldığını" ifade eder.³²⁵

III. Saadet Geray Han'ın İstanbul elçisi Marquis de Bonnac'a yazdığı 10 Mayıs 1722 tarihli mektup, artık sağlık durumu iyi olmayan Ferrand tarafından bizzat ulaştırılır. Han, sadık bir şekilde kendisine hekim olarak hizmet eden Ferrand'ın, hizmetlerinden son derece memnun olduğunu dile getirmekteydi. Ayrıca konsolosluk makamında iki yıldır görev yapan Ferrand'ın bu hizmeti için devletinden hiçbir ödenek veya maaş almadığını dile getirmekteydi. Elçiye gönderdiği bu mektupta "*mesfûr Senyör de Ferrand hizmet-i tabâbet ile her zaman yakınıımızda bulunması lazım olmağla*" diyen ve artık kendi sağlık durumu da iyi olmayan Han hekimbaşı Ferrand'ın Kırım'dan uzun süreliğine ayrılmasına razı değildir ve Kırım topraklarına bir an önce geri gönderilmesini ister.³²⁶

III. Saadet Geray Han'ın Ferrand'a karşı duyduğu yakınlık ve alakayı ölümünün ardından M. de Bonnac'a gönderdiği mektupların içeriklerinden de tâkip edebiliriz. Örneğin 12 Ekim 1722 tarihli mektubunda III. Saadet Geray Han, Hanlık tarafından Ferrand'a tahsis edilmiş olan bir kölenin, konsolosun vefatından sonra İstanbul'da kaldığı bildirilmekteydi. Fransız Elçiliği isterse

³²⁵ Bonnac'dan, AMAE, CP (Turquie), tome 61, f. 70a-b (4 Kasım 1718).

³²⁶Lettre du Kam des Tartares portée par M. Ferrand, BNF, supplement turc. no.835, f. 85.

kölenin fidye bedeli ile serbest bırakılmasını sağlayabilirdi ancak kölenin Ferrand'ın o sırada henüz Kırım'da olan oğlunun yanına gönderilmesi bekleniyordu.³²⁷ Bir yıl sonra kaleme alınan 18 Ekim 1723 tarihli diğer mektubunda III. Saadet Geray Han, Ferrand'ın İstanbul'da ikamet eden yetim çocukları hakkında bilgi almak ister. Eğer ihtiyaçları var ise bunların karşılanması konusunda yardımcı olabilecek, Fransız Elçiliği'nin sahip çıkmaması durumunda çocuklara Hanlık sahip çıkabilecektir.³²⁸ Marquis de Bonnac, Kırım Han'ına 9 Kasım 1723 tarihli mektubunda yetim çocukların Fransa'ya gönderilmesi ve kendilerine ödenek verilmesi konusunda çalışmalarına başladığı cevabını verir.³²⁹

Her ne kadar hem konsolosluk makamının hem de Cizvit Misyonu'nun Kırım Hanlığı bünyesinde kurulmasına vesile olsa da Ferrand'ın asıl mesleği hekimlikti ve bu coğrafyada mesleği ile tanınarak uzun bir süre yaşamıştı. Dolayısıyla misyonun ve konsoloslüğün kurulmasında Ferrand'ın diplomatik başarısından ziyade mesleki uzmanlığı ve Hanlıkla kurduğu olumlu ilişkilerin etken olduğu söylenebilir.

Xavier Glavani (1722-1734)

Kırım Hanlığı'nda Fransa konsoloslüğünün kurucusu olarak tarihe geçen hekim Ferrand'ın ölümünden sonra, Han'ın hekimliğini yürütecek kimse kalmamıştı. 6 Kasım 1722 tarihinde Kapıcıbaşı Mehmed Bari Efendi, Kırım Hanı'na yazdığı iki mektupta, bir süre önce vefat eden hekiminin yerine yeni bir hekim gönderilmesi talebinin Elçi Bonnac'a iletiliğini ifade eder. Mektupta Han'ın isteğine karşılık

³²⁷ BNF, supplement turc no. 835, f. 101. Ferrand'ın tam olarak ne zaman vefat ettiğini belirleyemeyiz de Saadet Geray Han'ın 4 Temmuz 1722 tarihli mektubunda İstanbul Elçisinden, Ferrand'ın yeniden görevlendirilmesini rica ettiğini görmekteyiz (A.g.e., s. 92). Bu iki mektubun tarih bakımından birbirine çok yakın olması Ferrand'ın Temmuz ortası ile Ekim başı arasında vefat ettiğini göstermektedir.

³²⁸ Saadet Geray Han'dan Marquise de Bonnac'a, BNF, supplement turc no.835, 18 Ekim 1723, f. 150.

³²⁹ Marquise de Bonnac'dan Kırım Tatar Hanı'na, BNF, supplement turc. no. 835, 9 Kasım 1723, f.154.

Xaverio Glavani adında, Fransa'da eğitim almış, oldukça donanımlı ve iyi yetişmiş olduğu ifade edilen bir hekim tavsiye edilir.³³⁰ İtalyan asıllı tüccar bir aileden gelen Xaverio Glavani, 1722 yılında Fransa Krallığı'nın Kırım konsolosluğu görevine atanan ikinci hekim oldu.³³¹ Glavani bu görevden önce Bonnac tarafından 11 Mart 1720'den 23 Temmuz 1720'e kadar Trabzon ve çevresindeki ticari faaliyetleri incelemek üzere bölgeye gönderilmişti³³² Fransa'nın bu yıllarda Karadeniz'deki ticari faaliyetlerini geliştirecek iki ana üssün kurulması konusunda bir projesi vardı.³³³ İran'dan gelecek ipek ve türevi malların, Erzurum-Trabzon hattı üzerinden Kırım'a, buradan da Avrupa içlerine ulaştırılmasında konsolos Glavani'ye büyük bir sorumluluk düşüyordu. ³³⁴

Konsolosluk görevi ve misyon faaliyetlerinin etkili bir şekilde yürütülmesi konusunda oldukça hevesli ve başarılı olacağı kanısı uyandıran Glavani, misyonerlerin de övgüsünü almıştı.³³⁵ Aynı zamanda Saadet Geray Han, Marquis de Bonnac'a gönderdiği 18 Ekim 1723 tarihli mektupta, Ferrand'ın ölümünden sonra kendisine gönderilen hekim Glavani'nin son derece kibar ve işinin ehli olduğunu dile getirmesi dikkat çekici bir ayrıntıdır. Aynı mektupta Han, Bonnac'a, Glavani'nin yanında kendisine sunulmak üzere bazı tercüme eserler gönderilmesinden de son derece memnun olduğunu ifade etmişti.³³⁶ Glavani, Han'ın av partilerine, sınır boylarına yaptığı denetim gezilerine katılıp coğrafyayı, kültürü ve Han ile saray çevrelerini yakından tanıma şansına sahip oldu. Hem hekimlik alanındaki maharetleri hem de temsil ettiği makamın sayesinde kurduğu kişisel ilişkiler ağı ile Han'ın yakın çevresine girmeyi başardı.

³³⁰ Kapıcıbaşı Mehmed Bari'den Kırım Hanı'na Xaverio Glavani hakkında mektup, BNF, Supplement Turc, no. 835, 6 Kasım 1722, f. 114; aynı tarihli diğer mektup, f. 116.

³³¹ BNF, supplement turc, no. 835, f. 114 ve f.116.

³³² Mézin, *a.g.e.*, s. 322.

³³³ Echelle de Constantinople, AMAE, CP (Turquie), tome 72, f. 58a-58b (1725).

³³⁴ Etat des depenses extraordinary, AMAE, CP (Turquie), vol. 72, f. 102b (? Aralık 1725).

³³⁵ Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome 67, f. 283a (3 Kasım 1724).

³³⁶ Saadet Geray Han'dan Bonnac'a, BNF, supplement turc, no. 835, f. 147 (18 Ekim 1723).

Glavani tıpkı selefi Ferrand gibi oluşan özel sağlık sorunu durumlarında Han ve çevresindekilerin ilk başvurduğu isimdi. Örneğin, Kırım Yarımadası'na varışına müteâkip kaleme aldığı hatıratında, çıktığı kısa süreli seyahat esnasında III. Saadet Geray'ın oğlunun hastalandığını haberini aldığını, Han'ın gönderdiği süvariler eşliğinde Bahçesaray'a gittiğini ve hanzadeyi yüksek ateşli, bilincini kaybetmiş bir halde bulduğunu kayıt eder. Uyguladığı tedavi ile prensin iyileşmesini sağlayan Glavani, bu olaydan sonra Han'ın kendisine şükranlarına mazhâr olur ve Han ile özel bir görüşmesini şöyle aktarır:

..... [Han] önce Allah'a sonra da bana şükranlarını iletmeleri gerektiğini, çünkü ben olmasaydım onun ölmüş olacağını söyledi. Benden Büyükelçiyi sordu ve onun [Bonnac'ın] beni kendisinin yakınına göndererek, sağlığı ile her zaman ilgilendiğini ve dostluğunu belirten nişanları hiçbir zaman unutmayacağını ekledi. Sonra annesine döndü ve "hatırlar mısınız, rahmetli babam da Cengiz soyunun en iyi dostunun Fransa [Devleti] olduğunu söyledim" dedi. (...)

Çıktığımda tamamen koşumlanmış bir at buldum ve Haznedar bunun Han'ın bana şerefli bir hediyesi olduğunu söyledi.³³⁷

Glavani'ye hizmeti karşılığında sadece at hediye edilmemiş, Han aynı zamanda Büyükelçi Bonnac'a da teşekkür mahiyetinde bir mektup yazmıştı. Ayrıca Konsolos'a üç okka et, on iki ekmek, beş okka şarap, otuz okka pirinç, altı okka yağ, bir okka kahve, on okka bal, üç araba odun ve her ay iki okka mumdan oluşan bir tayin verildi.³³⁸

Konsolos kendisine karşı son derece cömert ve nazik olan III. Saadet Geray'ın güçlü ve barışçıl bir yapıya sahip olduğunu düşünür. Eğlenmeyi çok seven Han'ın, tamamı genç olan 27 Çerkes eşi vardır. İçlerinde en büyükleri otuzlu yaşlarını geçmemiş ve aynı zamanda gözdesi olan cariye onun hazinesi arasındadır. Han'ın 108 çocuğundan 22 erkek 19 kızı hayattadır. Glavani'nin bilgileri aktarma şekline göre gözde cariye ile konuşma fırsatı elde ettiği anlaşılıyor.

³³⁷ *Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723)*, AN, MAR/2JJ/80, 2 Eylül 1726, f. 2.

³³⁸ Aynı yer, f. 3.

Bana, bu kadınlarından biri 25 yaşını geçince Han'ın onu ya ülkesine geri gönderdiğini ya da eş olarak aldığını söyledi. Beraber yaptığımız hesaba göre 73 kadar köleyi [bu sebeple] azat etmişti.³³⁹

Glavani, 1724-1725 yıllarındaki Mirza isyanı sırasında ve sonrasında III. Saadet Geray Han'a eşlik etti. Hanla olan yakın ilişkisi ona sadece diplomatik ilişkilerde, demografik ve sosyolojik gözlemlerde bulunmasını değil aynı zamanda, Aydınlanma Çağı'nda adeta oryantal bir Rönesans yaşayan Fransa için nadide şarkî elyazmaları ve eserleri toplaması konusunda da yardımcı oldu. 1728-1730 yıllarında *Bibliothèque du Roi*³⁴⁰ adına Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki elyazması teminine yardım etmek amacıyla Peder Sévin'in misyon kadrosunda yer aldı.³⁴¹ Kırım Yarımadası elyazması eser konusunda Peder Sévin için oldukça bâkir bir coğrafyaydı. Zira daha önce kimse orada bu amaçla bulunmamıştı.³⁴² Glavani de bölgeden pek çok Ermenice, Yunanca ve Tatarca elyazmasının ortaya çıkarılabileceğine inanmaktaydı.³⁴³ Bu meyanda Bahçesaray'daki görevi esnasında pek çok Karay ve Ermeni elyazmaları toplamış, bunların Paris'e götürülmesini sağlamıştır.³⁴⁴ Başrahip Sévin'in 15 Ağustos 1729 tarihli bir mektubundan anlaşıldığına göre, Xaverio Glavani

³³⁹ Aynı yer, f. 7 (*Elle m'a dit que dès qu'une de ses femmes passait 25 ans il la mariait ou la renvoyait en son pays et le Khan regnant suivant le compte que j'en fit avec elle en avait ainsi congedié plus de 73 esclaves.*)

³⁴⁰ Günümüzde *Bibliothèque Nationale de France* (BNF-Fransa Ulusal Kütüphanesi) olarak anılan kütüphane, devrimden önce *Bibliothèque du roi* (Kral Kütüphanesi) olarak anılmaktaydı. 1815 senesinden 1848'e kadar *Bibliothèque nationale* (Ulusal kütüphane) veya *Bibliothèque impériale* (İmparatorluk kütüphanesi) olarak anılmıştır. BNF'nin tarihi ve kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Simone Balayé, *La Bibliothèque nationale des origines à 1800*, Genève, 1988, ss 147-228, vd.; *Essai Historique sur la Biblothèque du Roi Aujourd'hui Bibliothèque Impériale*, Paris, 1856, ss. 1-190 vd.

³⁴¹ Peder François Sevin (1682-1741), Kardinal Fleury tarafından *Bibliothèque du Roi* adına Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki yazma eser toplamak amacıyla 1728-1730 seneleri arasında İstanbul'a görevlendirilmiştir (Henri Omont, *Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Paris, 1902, s. XIII) Konu ile ilgili ayrıca bkz. *Lettres sur Constantinople de M. l'Abbé Sevin*, Paris, 1802, ss.31-38.

³⁴² Henri Omont, a.g.e, ss. 484-485.

³⁴³ Henri Omont, a.g.e., s. 472. Burada Tatar olarak kastedilen yazmaların Karaylara ait olduğu düşünülmektedir, keza ilerleyen mektuplarda *Yahudi* ve *Karay* ifadeleri kullanılmaktadır.

³⁴⁴ Henri Omont, a.g.e., s.529; Mézin, a.g.e., s. 322.

Bahçesaray'a ulaştıktan sonra kendisine, orada bulunan bütün elyazmalarının toplanıp büyük bir kısmının Eylül ayında yollanacağı bilgisini veriyordu.³⁴⁵ 12 Mayıs 1730 tarihli Peder Sévin tarafından Levant bölgesinden temin edilen ve *Bibliothèque du Roi*'ya gönderilen kitap listesinde ise Kırım'dan gelen yirmi dokuz Yunanca ve iki Ermenice eser görülmektedir.³⁴⁶ Yine mektuplarından öğrendiğimize göre Glavani İstanbul'a Peder Sévin'in görevine hizmet adına iki paket yollamıştır.³⁴⁷

Glavani, Fransa Krallığı'nın Kırım'daki konsolosları arasında en uzun süre, on iki yıl, görev yapan konsolostur. Kırım Hanlığı bu dönemde Moskova Devleti'nin politikaları ve bölgedeki faaliyetleri hakkında Bâb-ı Âlîye haber ulaştırmakta ve Çarı yakından takip etmekteydi. Damat İbrahim Paşa sadrazamlığı dönemindeki İran savaşı (1724) esnasında Osmanlı himayesine giren Şirvan bölgesinde, Rusların da Dağıstan ve Hazar Denizi havalisini işgal etmeleri dolayısıyla, Osmanlı-Rus kuvvetleri arasında sıcak çatışma başlamak üzereyken Fransız Elçisi Bonnac araya girerek iki tarafın uzlaşmalarını sağladı. Fransa bölgede yaşanacak olası bir Osmanlı-Rus savaşının Avusturya Devleti'nin güçlenmesini sağlayacağını düşündüğü için savaşı önleme yönünde strateji bir izledi.³⁴⁸ Bu sebeple Fransa Dışişleri Bakanı Fleuriau'nün Bonnac'a gönderdiği 30 Ekim 1723 tarihli mektupta, Osmanlı ile Rusya arasında gerilmeye başlayan ilişkilerin sulh ile çözümlenmesi konusunda faaliyette bulunması gerektiği bildirilmekteydi.³⁴⁹ Glavani ise, konsolosluk görevinde olduğu bu yıllarda, siyasî

³⁴⁵ "Le sieur Xaverio, consul de Crimée et frère de Glavani, est enfin arrivé à Bacheiseray; il me mande qu'il va rassembler tout ce qu'il y a de manuscrits dans les états du can, et qu'il compte m'en envoyer la plus partie dans le cours du mois de septembre." Henri Omont, a.g.e., s. 529.

³⁴⁶ Henri Omont, a.g.e., Second Partie, ss. 1101-1102.

³⁴⁷ *Lettres sur Constantinople de M. l'Abbé Sevin*, Paris, 1802, s.19.

³⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 249.

³⁴⁹ Fleuriau'den Bonnac'a, AMAE, CP (Turquie), tome. 65, f. 215a-b (30 Ekim 1723)

gelişmeler yanında özellikle Rus tüccarların Kırım içerisinde korunması ve ticari faaliyetlerini yürütmeleri konusunda aktif bir rol sergiledi.³⁵⁰

Konsolosluk süresi boyunca, aynı zamanda Han'ın başhekimliği vazifesini yürüten Glavani, Kırım'da bir süredir süregelen ekonomik ve siyasi çalkantılara da şahit oldu. Glavani'nin göreve başladığı sırada –1717 yılında sadece üç ay Kırım Hanı sıfatını taşıyabilmiş Kara Devlet Geray'dan görevi devralan– III. Saadet Geray, hâlihazırda devam eden Çerkesya sınırındaki düzensizliği bastırmaya çalışıyordu. Saadet Geray, bu konuda Bâb-ı Âlî'nin desteğini almaya gayret ederek Çerkesya'da iki yıl geçirdi.³⁵¹ XVIII. yüzyılın başından itibaren Kırım Hanlığı içerisinde askeri güç bakımından hatırı sayılır bir yere sahip olan Nogay boylarının huzursuzluklarının arttığı ve ayaklanmaların başladığı görülmektedir. Ayaklanmaların başlıca sebebi bazen Nogay askeri güçlerinin Hanlık tahtına geçmek isteyenler tarafından kontrol edilmesi veya edilmek istenmesi bazen de mevcut hana karşı duyulan rahatsızlıktır.³⁵²

Hanlık topraklarında 1724'e kadar sakin bir dönem yaşansa da 1724-25 yıllarında Şirin mirzaların Han karşıtı mücadelesi başladı. "Aristokrat ayaklanması"³⁵³ olarak nitelendirilen mirza isyanı sırasında, III. Saadet Geray

³⁵⁰ Andrezel'den Fleuriau'e, AMAE, CP (Turquie), tome 69, f.317a-318a (24 Mart 1725).

³⁵¹ III. Saadet Geray, Kırım Hanları için bir süredir sorun teşkil eden Çerkes meselesi ile 1720 senesinde ilgilenme fırsatı bulmuştur. Çerkesler bir süredir Hanlığın talep ettiği vergileri ödemeyi reddediyorlardı. Öte yandan değişen koşullardan dolayı Kırım Hanlığı'nın sınır boylarından elde ettiği gelirden de ciddi bir düşüş yaşanmış, bu durum Hanlığın ekonomik olarak zorlanmasına sebep olmuştu. Saadet Geray, Çerkesya'ya düzenlenecek sefer konusunda Bâb-ı Âlî'den gerekli izni almasıyla, Kabarda'ya girip burada yaklaşık iki yıl geçirdi. Çerkeslerin istenilen vergiyi ödemesi için kasabalarını tahrip etti. Çerkesler bu saldırı karşısında Ruslardan yardım istediler ancak gelen Kazak kuvvetleri de Hanlık birlikleri karşısında başarılı olmadı. Saadet Geray, Kabarda'dan istediği ganimeti elde ederek Hansaray'a dönse de elde edilen ganimetin paylaşılması sırasında çıkan anlaşmazlık önemli bir sorun olarak belirdi. Kendisine ganimetten pay verilmediğini iddia eden Şirin beylerinin en yaşlısı Cantemir, III. Saadet Geray'a isyan bayrağı açtı ve Çerkes topraklarına kaçtı. Smirnov, a.g.e., s. 466-467; 471.

³⁵² Kırım'ın iç siyasetinde Nogay kabilelerinin faaliyetleri ve isyanları her zaman önemli bir yer teşkil etmekteydi. 1702 yılında Devlet Geray Hanlıktan azledildiğinde buna karşı çıkmayı denemiş ve Bucak Nogayları'nın yardımını talep etmiştir. Mehmet Alpargu, *Nogaylar, Değişim Yayınları*, İstanbul, 2007, s. 116.

³⁵³ Bu konuda bkz: Gilles Veinstein, "La Révolte des Mirza Tatars contre le Khan, 1724-1725", *CMRS*, vol.12, no.3, Temmuz-Eylül 1971, ss., 327-338; Smirnov, 466-470; Gülbün-ü Hânân, s.

Han'a refakat eden Glavani, gözlemlerini raporlarla büyükelçiliğe sundu. Burada, kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıkları çözmesi için Saadet Geray'a başvuran Şirin mirzaların, Han'ın verdiği karardan memnun kalmayarak bir araya geldiklerini, ardından Han'ın isteklerini kabul etmesine rağmen durumu bahane ederek taht değişikliği isteklerini Bâb-ı Âlî'ye ilettiklerini kaydeder.³⁵⁴

Glavani'ye göre isyanın başlama sebebi III. Saadet Geray Han'ın kendisine karşı bir komplo girişiminde olması muhtemel kişileri doğru zamanda tespit edememesi ve uzun süredir Hanlığın yoksullaşması karşısında halk ve mirzalar arasında başlayan huzursuzluktur.³⁵⁵ Glavani'nin kaleme aldığı rapor Hanlıktaki denge unsurlarını ve Han'a karşı olan iki büyük gücün gerilimlerini dışardan görmemizi sağlamaktadır. Glavani, Kırım Hanlığının idari yapılanmasında aristokrat olarak nitelendirebileceğimiz ailelerin önemine vurgu yapar. Bu aileler yönetimde tamamen söz sahibidir ve bunlardan nüfuz alanı olarak ilk sırada Şirin ailesi ikinci sırada Mansur ailesi gelmektedir.³⁵⁶ Hanlık içerisinde son derece önemli ve etkili pozisyonda olan bu ailelerden özellikle Şirin ailesinin

.140-141; Özalp Gökbilgin-Dilek Desai, "Le khanat de Crimée et les campagnes militaires de l'Empire ottoman –fin du XVIIe – début du XVIIIe siècle", *CMRS*, XI, I, 1970, ss. 115-116.

³⁵⁴ Glavani'den Andrezel'e, AMAE, CP (Turquie), tome 67, f. 172a-174b, (2 Eylül 1724). Burada Glavani ayaklanma esnasında yaşanan olayları detaylandırırken, mirzaların kendi aralarında düştüğü anlaşmazlığın ne olduğuna değinmemektedir. İkinci el kaynaklar ve literatürden meselenin detaylarına ulaşılabilir. Salgır'da yaşayan Ermirza Ağa isimli biri, Argın kabilesi reisi Ahmedşah Bey'in kızıyla evlenmişti. Ancak Yurulca kabilesinden Kutluşah Mirza kızın daha önce kendisiyle sözlendiğini iddia edince anlaşmazlık çıkmıştı. Han, Kutluşah Mirza'nın yanında yer alsa da kızın üçüncü bir kişiyle evlenmesine karar vermişti. Ermirza için karısını boşayıp başka birisiyle evlenmesine müsaade etmesi çok zordu bu yüzden Şirin beylerinin yanına kaçarak sığınma talep etti. Talep, Şirin beyleri tarafından kabul edildi ve Han'ın meseleyi tatlıya bağlamasını istediler. Ancak Han'ın isteklerini kabul etmeyip, Ermirza Ağa'yı öldürmekle tehdit etmesi Şirin Beyleri'nin Saadet Geray'a cephe almasına sebep oldu. İkinci kez ricada bulunan Şirin Beylerin talebini Han geri çevirmedi fakat Ermirza meselesi bundan sonra Beyler için Han'a karşı ayaklanmanın bahanesiydi. Han'ın isteklerini kabul etmesine rağmen Han'ın azledilmesi için Bâb-ı Âlî'ye doğru yola koyuldular. Smirnov, *a.g.e.*, ss. 469-470; Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Haz.Abdülkadir Özcan vd., C.III, s.1602-1603).

³⁵⁵ Glavani'den Andrezel'e, *Relation de ce qui s'est passé au Sujet des troubles commences en Krimée*, AMAE, CP (Turquie), tome 67, f. 191b (25 Eylül 1725).

³⁵⁶ Aynı yer, f. 191a.

evlilikle oluşan kan bağı sayesinde kalgaylık ve nureddinlik makamlarıyla kurduğu ilişkiler, bu ailenin daha önde olmasını sağlıyordu.³⁵⁷

III. Saadet Geray'a karşı başlayan Mirza isyanı uzun süredir Han ile çok yakın arkadaş olan Xaverio Glavani için güvenlik endişesi uyandırdı. İsyanın başlamasından bir süre sonra Konsolos, İstanbul'a döndü. Konsolosluk makamının boşta kalması ise Cizvit misyonunun endişeye kapılmasına sebep oldu. Yeni Han'ın İstanbul'a geldiği 21 Ekim 1724 tarihinde Vikont Andrezel,³⁵⁸ Han'a bir dragoman göndererek Kırım misyonundan sorumlu olması amacıyla, Saadet Geray döneminde konsolosluga başlayan Glavani'nin yeniden görevine başlaması için tavsiyede bulundu. II. Mengli Geray Han, selefinin Fransa konsolosuna bahsettiği hakların ve güvenliğin aynı şekilde devam etmesini kabul etti.³⁵⁹ Şubat 1725 tarihinde yeniden Kırım'a geçmek üzere İstanbul'dan Yanbolu'ya hareket eden Glavani, Andrezel tarafından adına düzenlenmiş bir tavsiye mektubu ve Han'a sunulmak üzere çeşitli hediyelerle, ikinci kez görevine başladı.³⁶⁰

Bu dönemde artan Rus tehdidi diğer yandan hanlık mücadelesi sırasında kabile şeflerinin saf tutmasıyla oluşan kutuplaşma ortamı Kırım Hanlığı içinde dengelerin sık sık değişmesine sebep oldu. Düzensizlik halinin ve iç isyanların önlenmesi gerekliliğinin farkında olan II. Mengli Geray'ın Hanlık içindeki istikrarı sağlama konusunda bir planı vardı.³⁶¹ Huzursuzluk çıkaracak kişileri sınır ötesi

³⁵⁷ Aynı yer, f. 191b.

³⁵⁸ Jean-Baptiste-Louis Picon, Vikont Andrezel (1663-1727) yirmi altıncı İstanbul büyükelçi olarak 1724-1727 yılları arasında hizmet verdi (Jean-Louis Bacqué-Grammont, Sinan Kunalp, Frédéric Hitzel, a.g.e., s.31).

³⁵⁹ Kont Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome 69, f. 317b (22 Ekim 1724).

³⁶⁰ Kont Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome. 70, f. 22a (4 Nisan 1725). Kont Andrezel, Glavani'ye Kırım Han'ına sunması için özellikle likör, şeker ve parfüm götürmesini tavsiye etmektedir.

³⁶¹ Bâb-ı Âlî'nin İran'a sefer düzenleme kararı ile Mengli Geray'ın eline istediği fırsat geçti. Bu sefere on bin kişilik ordu göndermek zorunda olan Mengli Geray, Kırım'da çıkan isyanın ele başlarını Kalgay Safa Geray Sultan komutasındaki orduyla İran'a, isyana katılan diğer tehlikeli isimleri de Çerkesyaya gönderdi. Bu şekilde isyancı beylerin birbirleri ile iletişimlerini kesen Mengli Geray neredeyse kırk yıldır fevri davranışlarla hem Bâb-ı Âlî'yi hem de Hanlığı rahatsız eden Cantemir Mirza'yı hedef almıştı. Cantemir Mirza'yı kontrol altına almak için ilk olarak, ona

görevlere atayarak hanlıktan uzaklaştıran Mengli Geray'ın en büyük endişesi şüphesiz ki, bu insanların bir süre sonra tamamıyla kontrolden çıkma ihtimaliydi. Zaten Mengli Geray'ın öngördüğü gibi han değişimi Kırım'da suların durulmasını ve Tatar mirzaların memnun olmasını sağlamamıştı.³⁶²

III. Saadet Geray Han dönemindeki olumlu ilişkilerin devam edip etmeyeceği konusunda Glavani'nin çekinceleri olsa da zamanla Mengli Geray'ın da Fransa Devleti ve onun temsilcileri ile iletişime önem verdiği görülür. Büyükelçi Villeneuve, 26 Nisan 1729 tarihinde İstanbul'da, daha önce seleflerinin görmediği bir ilgiyle karşılaşan Mengli Geray'ın İstanbul'a girişi esnasında oluşturulan alayda³⁶³ Han'ın "gördüğü tüm Frenklere gülümsediğini ve onları başıyla selamladığını" not eder.³⁶⁴ Han İstanbul'da ikametgâhına gittiği sırada Büyükelçi Villeneuve, Han'ı ziyaret etmesi ve iyi dileklerini iletmesi için sekreterini göndermişse de Sultan'ın Han'ı korumakla görevlendirdiği ağa tarafından, Bâb-ı Âlî'nin yazılı izni olmadan içeriye kimseyi alamayacağı gerekçesiyle geri çevrildi.³⁶⁵ Büyükelçinin bu iyi niyet gösterisine ve nezaketine karşılık Mengli Geray, Villeneuve'e bir mektup gönderdi. Mektubunda, durumdan duyduğu üzüntüyü ifade eden Han, iki devlet arasındaki dostane ilişkileri vurguladı.³⁶⁶ Karşılıklı iyi niyetin göstergesi olarak, Villeneuve, Han'a yünlü kumaşlar, saten ve altın işlemeli kumaşlarla 500 ekü değerinde mücevher

öteden beri dış bileyen bey ve ulemadan oluşan bir danışma kurulu oluşturdu. Cantemir Mirza'yı barışmak bahanesiyle Hansaray'a davet eden Mengli Geray, öte yandan elinde kapıkulu bulunan beylerin de askerleriyle Bahçesaray'da hazır bulunmasını istedi. Cantemir kendi taraftarları aracılığıyla komployu önceden öğrendi ve önce Azak kalesine daha sonra da Çerkesyaya sığındı (Smirnov, *a.g.e.*, s. 474-475).

³⁶² Smirnov, *a.g.e.*, s. 473-474.

³⁶³ Kırım Hanları'nın padişah tarafından kabul merasimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.31-34.

³⁶⁴ Extrait de la "Relation du cérémonial qui a été observé à l'égard du kam des Tartares et son entrée à Constantinople", AMAE, CP (Turquie), vol 80, f. 226b (26 Nisan 1729).

³⁶⁵ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), vol. 80, f. 240a (6 Mayıs 1729).

³⁶⁶ Han'dan Villeneuve'e, AMAE, CP (Turquie), tome 80, f. 239a (2 Mayıs 1729).

gönderdi.³⁶⁷ Fransa elçisinin her yeni Han'a iltifat etmek amacıyla hediyeler takdim ettiğini biliyoruz. Öte yandan Han'a verilen olağan hediyelerin yanında bir de ihtiyaç halinde kullanılmak üzere tutulan hediyelerin varlığından söz edilir. Ne yazık ki bunların neler olduğuna dair ayrıntı verilmez.³⁶⁸ Villeneuve'e göre II. Mengli Geray, sağlam ve derinlemesine düşünebilen bir yöneticiydi. Aynı zamanda Han, özellikle komşu devletlerdeki gelişmeler başta olmak üzere etrafındaki dünyayı yakından izliyordu.³⁶⁹

II. Mengli Geray'ın başlıca hedefleri arasında Hanlığın huzurunu bozan Cantemir Mirza gelmekteydi.³⁷⁰ Uzun süredir halledilmesi gereken bir sorun olan bu meselenin üzerine eğilen II. Mengli Geray bir sonuca ulaşamadı. Dahası bu sorun dolaylı yoldan iki farklı isyanın doğmasına da sebep oldu. Bunlardan ilki, II. Mengli Geray'ın eski kalgayı Adil Geray'ın³⁷¹ Bucak

³⁶⁷ Hediye ile iltifat etme Villeneuve'un Kırım Hanı ile iletişimde sık kullandığı bir yöntemdi. Keza dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Chauvelin, büyükelçiye gönderdiği mektupta, Han'a verilen hediyelerin ücretinin elçilik bütçesinden karşılanması konusunda uyardığı görülmektedir. Chauvelin'den Villeneuve'e, AMAE, CP Tome 79, f. 75b (24 Ağustos 1729).

³⁶⁸ Villeneuve'den Monti'ye, AMAE, CP (Turquie), tome 86, f.165a (22 Nisan 1733).

³⁶⁹ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 80, f. 245b (28 Mayıs 1729).

³⁷⁰ 1699 Karlofça Antlaşması'nın imzalanması ile yürürlüğe giren maddeler, Kırım Hanlığı bünyesinde özellikle sınır boylarında yaşayan, ekonomisi yağma ve baskına dayalı olan unsurlar tarafından kolay kabul görmemişti. Aynı rahatsızlık sadece sınır boylarından değil Hanlık merkezinde de hissedildi ve bir dizi şehzade ayaklanmasına sebep oldu. Cantemir Mirza, Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasının akabinde gelişen olaylar silsilesinde Hanzâde Gazi Geray Sultan'a Çerkesya'da ev sahipliği yapmış ve onu ağabeyi Han II. Devlet Geray'a karşı olan isyanında desteklemiştir. Diğer Mirza Beyleri ile birlikte, Bucak bölgesindeki isyanın liderliğini de yapmıştır (Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyon, 2010, s. 166). Cantemir Mirza'nın isyana katılma hikayesi Gazi Geray ile son bulmamış, 1724 senesinde III. Saadet Geray'a karşı isyan etmiş; 1728'de ise II. Mengli Geray'a isyan eden Baht Geray Sultan'ın yanında yer almıştır.

³⁷¹ Smirnov'a göre, 1726 yılı sonlarında Nureddin Selamet Geray Sultan'ın kumandasındaki orduda firarlar başlaması üzerine, Kalgay Adil Geray Sultan'a İran seferine katılması emri verilmiş ancak Kalgay bu seferin kumandanlığını yapmayı istemediği için görevinden azledilmiştir. Adil Geray Sultan'ın bu görevi reddetmesinin sebebi, Kalgayın azledilen Kaplan Geray lehine, Bucak Nogaylarıyla bir isyan başlatma niyetinde olmasıdır (Smirnov, *a.g.e.*, s. 477). Keza, azlinden kısa bir süre sonra Adil Geray Sultan'ın önderliğindeki Bucak Nogaylarının isyan 1727 civarında başlamış, isyanın bastırılması için Sarı Mustafa Paşa görevlendirilmiştir. *Nouvelles sur les Troubles arrivés dans la Tartarie Krimée à l'endroit appelé Boudgiak*, AMAE, CP (Turquie), tome 77, f. 263a (22 Aralık 1727). İsyanın bastırılması kolay olmadı. 26 Ocak 1728 tarihli raporda, Bucak Nogaylarının mevcut Han II. Mengli Geray'ı değiştirilerek Geray

Tatarları/Nogaylarına sığınmasıyla ortaya çıkan isyan; ikincisi ise II. Devlet Geray'ın oğlu Deli Baht Geray Sultan'ın³⁷² Nogay kabilelerinin desteğini alarak gerçekleştirdiği isyandır.³⁷³

Bâb-ı Âlî, Hanlık içerisindeki siyasi mücadeleler ve iktidar kavgalarını, Kırım Hanlığını zabt u rabt altına almak için bir yol olarak kullansa da uzun süredir devam eden bu huzursuzluktan rahatsız olmaya başlamıştı.³⁷⁴ Ancak hanlık içinde denge unsurları zaman içinde değişmişti ve istikrarın sağlanması hiç de kolay değildi. Mengli Geray'ın huzuru sağlamak için daha önce benzeri görülmemiş birtakım yetkileri alması gerektiği konusunda istekli olan Bâb-ı Âlî, mirzaların han değişikliği talebine rağmen II. Mengli Geray Han'ı destekledi.³⁷⁵

Polonya tahtına II. August'un³⁷⁶ yerine tahta kimin geçeceği sorunu, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransa diplomasisinde önemli bir gündem maddesiydi ve Fransa'nın adayının verâseti bir uluslararası savaşı tetikleyecekti.³⁷⁷1725

hânedânından bir başkasının han olarak seçilmesi idi. *Nouvelles de Constantinople*, AMAE, CP (Turquie), tome 78, f. 11a-b (26 Ocak 1728).

³⁷² Deli Baht Geray, II. Devlet Geray'ın oğlu, Hacı Selim Geray'ın torunudur. Babasının ikinci hanlığı döneminde Nureddin olan Baht Geray (1708-1713), babasının azlinden sonra Kafkasyaya kaçmıştır. Adil Geray'ın II. Mengli Geray'a karşı isyan hareketini kendisine fırsat bilerek Nogay ve Kalmuk kabile desteğini de alarak isyan etmiş ancak Temmuz 1728 senesinde mağlup olmuştur. 1726 senesi Aralık ayı raporunda Elçi Andrezel, Deli Sultan-Bahtı Geray'ın önderliğindeki bir grup isyancının Kalmuk bölgesinde Hanlığın himayesinde olan kölelere el koyduklarını bildirir [Kont Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome 76, f. 146a (21 Aralık 1726)]. Zamanla bu isyan hareketine Kalmukların yanında Nogay kabilelerin de katıldığı ve Han'ın izni olmadan sınırdaki Rus birliklerine karşı saldırıya geçtikleri haberleri gelmeye başlamıştır. Bu saldırıların önlenmesi amacıyla Bâb-ı Âlî, İran sınırına askeri birlik yerleştirmek zorunda kaldı. [Kont Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome 76, f. 181b-182a (31 Aralık 1726); Kont Andrezel'den, AMAE, CP (Turquie), tome 76, f. 183a (4 Ocak 1727)]

³⁷³ Özalp Gökbilgin-Dilek Desai, "Le Khanat Crimée et les campagnes militaires de l'Empire ottoman: Fin du XVIIe debut du XVIIIe siècle 1687-1736", *CMRS*, vol. 11-1, 1970, s. 116.

³⁷⁴ Smirnov, *Osmanlı Döneminde Kırım Hanlığı*, s. 473-474.

³⁷⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 474

³⁷⁶ II. Auguste, Osmanlı tarihlerinde *Nalkıran* olarak da anılmaktadır. Dönemi ve hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, V., ss. 51-55.

³⁷⁷ Bkz., Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol. I, Columbia University Press, New York, 2005, s.380.

Senesinde XV. Louis'nin Polonya kralı Stanislaw Leszczyński'nin³⁷⁸ kızı ile evlenmesi, Fransa'nın Polonya tahtı konusunda söz sahibi olmak istemesinin sonucuydu. Osmanlı ve dolayısıyla Kırım Hanlığı için mevcut Lehistan Kral'ının siyaseten Rusya'ya yakın olması, Fransa'nın Polonya'daki nüfuzu için büyük bir tehditti. Diğer yandan, II. Auguste'ün, Poltava Savaşı'ndan hükümdarlığının sonuna kadar (1 Şubat 1733) tüm servetini borçlu olduğu Rus vesayetinden uzaklaşma gayretlerinin sonuç vermemesi³⁷⁹ Kırım Hanlığı kadar Fransa'yı da ilgilendiriyordu. Fransa karşıtı devletlere göre Stanislaw'ın tahta geçmesi durumunda Türklerin ve Kırım Tatarlarının da müdahil olması Polonya'yı başlıca savaş alanı hâline getirerek başta kuzey Avrupa olmak üzere bütün Avrupa'da savaş meşalelerinin yanmasına sebep olabilirdi.³⁸⁰ Kırım Hanı'yla doğrudan görüşme gayretinde olan Villeneuve, anlaşılan o ki, konsolos Glavani aracılığıyla II. Mengli Geray'a sorular soruyor ve verilen cevapları Paris'e iletiyordu.

II. Mengli Geray Han'ın, 11 Haziran 1729'da Bahçesaray'a dönmek üzere yola çıkarken, Büyükelçi Villeneuve'e, Fransa Kral'ına ulaştırılmak üzere bir mektup verdi. Mektupta II. Mengli Geray Han'ın Fransa Krallığı ile kurulan samimi ve dostane ilişkinin devamı konusunda istekli olduğu görülür. Han ayrıca Kral'a "üç yıldan uzun bir süredir konsolos olarak görevlendirilen Glavani'nin, görevine devam etmesi için gerekli izin evraklarının tarafına gönderilmesi"ni de istemektedir.³⁸¹ Villeneuve ise Han'ın kısa İstanbul seyahati boyunca pek çok

³⁷⁸ Poznan "palatin"lerinden Stanislaw Leszczyński 1704-1709 yılları arasında Polonya Kralı olarak hüküm sürdü. (1677-1766, Stanislaw Leszczyński), 1702'de Polonya'nın İsveç istilâsı sonrasında 1704'te İsveç öncülüğündeki Varşova Konfederasyonu tarafından Polonya Kralı ilân edildi. Bu süreç 1706'da August'ün tahtan indirilmesiyle sonuçlandı. 1709'da Poltava'da Rusya'nın galibiyeti sonrasında August yeniden tahta geçebildi. Karin Friedrich, *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s.171-172.

³⁷⁹ Henri Grappin, *Histoire de la Pologne, des origines à 1922*, Larousse, Paris, 1922, s. 131.

³⁸⁰ John L. Sutton, *The King's Honor and the King's Cardinal: The War of the Polish Succession*, The University Press of Kentucky, Lexington, 1980, s.37.

³⁸¹ Kırım Hanı'ndan Fransa Kralı'na, AMAE, CP (Turquie), tome 81, f. 9a-b (13 Haziran 2021).

Hanlık görevlisinin yanına geldiğini ve kendilerine konsolosluğun varlığına dair verilen güvencenin devam ettiğini özel olarak ifade ettiklerini belirtir.³⁸²

Dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Chauvelin³⁸³, Polonya sınırlarına düzenlenen Tatar akınlarının önüne geçilmesi konusunda çaba sarf edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bakan, Polonya sınırlarına yapılan Kırım Tatar akınlarının durdurulması taraftarıydı. Ona göre Tatar baskısı, II. August'un yerini Polonyalı aristokratların gözünde meşrulaştırabilirdi. Bu "proje"nin Hanlık nazarında olumsuz karşılanmaması için hem Glavani'nin Han ile olan yakınlığının hem de her fırsatta gösterilen iltifâtın ve hediyelerin önemli olduğu kanısındaydı.³⁸⁴ Hanlığın kendisine gösterdiği hoşgörü konsolosun işini belli bir ölçüde kolaylaştırmaktaydı. Bu duruma en iyi örnek, Polonya Kralı'nın Kırım Hanı'na yazdığı mektubun Vezir Ali Ağa tarafından bizzat Glavani'ye verilmesi, konsolosun da mektubun kopyasını Villeneuve'e ulaştırmasıydı.³⁸⁵ Diğer yandan, konsolos Kırım Hanlığı'nda geçirdiği süre zarfında Han ile kurduğu samimi ilişkiler neticesinde hemen hemen her türlü toplantı, av partisi ve sefere katılması sayesinde fazlasıyla gözlem yapma, Hanlığın dış politikasında etkili olma fırsatı yakalamıştı. Hanlık içerisinde bulunduğu konumu korumak ve Fransa'nın yararına hizmetlerinin devamını sağlayabilmek için Han ve Vezir ile ilişkilerine azami dikkat gösteren Glavani, Büyükelçi Villeneuve'e sık sık kendisine hediye gönderilmesi talebinde bulunuyordu. Hattâ gönderilecek hediyelerin mâhiyeti hakkında fikir verir. Dolayısıyla yazışmalarda sıklıkla hediye listelerine rastlanır. Glavani, hediyelerin seçilmesi esnasında, eşyaların Fransa'daki kullanım amaçlarını dikkate almamak gerektiğini özellikle vurgular.

³⁸² Villeneuve'den Kral'a, AMAE, CP (Turquie), tome 81, f. 8b (11 Haziran 1729).

³⁸³ Germain Louis Chauvelin, 1727-1737 seneleri arasında Fransa Dışişleri Bakanlığı görevini yapmış diplomattır. Hukukçu bir aileden gelen Chauvelin, 1718 senesinden itibaren Kardinal Fleury ile çalışmaya başlamış, Kardinal Fleury'nün başbakanlık döneminde danışmanlığı görevini de üstlenmiştir. 1727'de Charles Jean-Baptiste Fleuriau de Morville yerine Dışişleri Bakanlığına getirilmiştir. Arnaud de Maurepas, Antoine Boulant, *Les ministres et les ministères du siècle des Lumières (1715-1789). Etude et dictionnaire*, Paris, Christian-JAS, 1996, s. 452.

³⁸⁴ Chauvelin'den Villeneuve'e, AMAE, CP (Turquie), tome 79, f. 131b (18 Şubat 1730).

³⁸⁵ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 81, f. 225b (29 Kasım 1729).

Örneğin tüfeğin yerine kumaş ile çiçek işlemeli özel bir kumaş türü olan *Gros du Tours* gönderilmesinin daha makbûl olduğunu zira bu kumaşların çocuklara sünnet kıyafeti olarak değerlendirileceğini dile getirir.³⁸⁶ Kırım Hanları ise hediyelerin karşılığında Fransız büyükelçilere ve eşlerine genellikle süslemeli Tatar bıçağı gönderiyordu.³⁸⁷

Böylece Villeneuve, Kırım konsolosluğu aracılığıyla hem bölge ile ilgili sağlıklı ve doğrudan haber alıyor hem de Polonya Veraset Savaşı'nın Fransa lehine sonuçlanması için çeşitli kulis çalışmaları yürütüyordu. 1731 yılına gelindiğinde, Glavani'nin gönderdiği mektuptan, Villeneuve'un Polonya'daki mevkidaşı Monti³⁸⁸ ile mektuplaşmalarını Kırım konsolosluğu aracılığıyla yaptığını anlıyoruz.³⁸⁹ Kırım Hanlığı ile diplomatik ilişkilerin kurulması yanında, konsolosluk aynı zamanda Fransa çıkarlarını etkileyecek olan Hanlık ile Rusya arasındaki muhtemel yakınlaşmaları da izlemeli ve raporlandırmalıydı. Doğu Avrupa'da bağımsız kalmış yegâne Ortodoks devlet olduğundan Ortodoksluğun bayraktarı olma iddiasındaki Rusya'nın yükselişi Katolik Fransa'nın öncelikle Polonya'daki çıkarlarını tehdit ediyor, bu da Fransa için Kırım Hanlığı'na ayrı bir önem verilmesini zorunlu kılıyordu. Bu sebeple sadece konsolosun raporlarına değil aynı zamanda bölgede görevlendirilen ajanların da gözlemlerine önem

³⁸⁶ Villeneuve'eden Chauvelin'e: "Extait de quelques articles d'une lettre écrite de Bacheserai en Crimée", AMAE, CP (Turquie), tome 82, f. 274a-b (30 Haziran 1730). Fransa Devleti'nin Kırım Hani'na konsolosluğun mevcudiyeti boyunca pek çok kez hediye gönderdiğini biliyoruz. Bu hediyelerin miktarları ve içerikleri ile ilgili olarak bkz. *Extaits de "l'Etat des dépenses extraordinaires de Villeneuve*, AMAE, CP (Turquie), tome 82, f. 285a-b (1 Temmuz 1730); Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 82, f. 322b-323a (17 Temmuz 1730); Chauvelin'den Villeneuve'e, aynı yer f. 270a-b (24 Temmuz 1730).

³⁸⁷ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 82, f. 322b (17 Julliet 1730).

³⁸⁸ Marquis Antoine-Felix de Monti, 1729-1736 yılları arasında Fransa'nın Polonya büyükelçiliği görevinde bulundu. Polonya Veraset Savaşı'nda Rusya etkisi altındaki II. August'a karşılık Fransa, aynı zamanda Kral XV. Louis'in kayınpederi olan Stanislas Leszczyński'yi desteklemiştir. Büyükelçiliği döneminde Fransa'nın desteklenmesi konusunda Polonya'ya komşu ülkelerle ve özellikle de Kırım Hanlığı ile doğrudan diplomatik ilişkiler kurdu. Fransa-Polonya arasında bu dönemde gelişen diplomatik ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Edmund Cieslak, "Un aspect de la guerre de succession de Pologne: le Repatriement des soldats Français faits prisonniers près de Gdansk en 1734", *Russes, Slaves et Sovietiques*, Institut d'études slaves, Paris 1992, s. 37-45;

³⁸⁹ Glavani'den Villeneuve'e, AMAE, CP (Turquie), tome 83, f. 109a (20 Nisan 1731).

verildiği ve hattâ konsolosluktan gelen bilgilerin doğruluğunun bu kanal üzerinden zaman zaman teyit edildiği anlaşılıyor.³⁹⁰

Komşusu Polonya ile Rusya'da yaşanan gelişmeler ve diplomatik ilişkiler elbette Hanlık açısından önem teşkil eden konulardı. Ancak bu dönemde II. Mengli Geray'ın gündeminde her zaman ilk sırada Hanlık içindeki isyanların bastırılması geliyordu. İç karışıklıkların önüne geçmek için Kırım halkının menfaatine olan bazı ıslahatlarda bulunma girişimleri oldu, vergileri ve bazı yükümlülükleri azalttı. Örneğin ağnam vergisini kaldırdı veya iletişim kanallarını güçlendirmek için posta tatarlarının konaklayacağı istasyonların kurulmasını sağladı.³⁹¹ Lâkin 1730 yılı sadece Kırım Hanlığı için değil Osmanlı İmparatorluğu için de sancılı bir yıldır. III. Ahmet'in tahtan indirilmesiyle nihayet bulan Patrona Halil İsyanından kısa bir süre sonra Mengli Geray da isyanla alaşağı edildi ve bilindiği üzere yerine üçüncü kez Hanlık makamına I. Kaplan Geray (1730-1736) getirildi.

Kırım tahtına geçen I. Kaplan Geray'ın da kısa sürede güvenini ve itimadını kazanan Glavani, seleflerinde olduğu gibi yeni Han'ın da başhekimliğini yapmayı sürdürdü. Ancak Fransa'nın uzun süredir Polonya tahtı konusunda yürüttüğü strateji, Rusya'ya karşı Fransa ile Kırım Hanlığı arasında beklenen bir yakınlaşmaya vesile olmuştu. Rusya ve Avusturya'nın desteğini alan II. Auguste'ün değil Stanislaw Leszczyński'nin Polonya tahtına oturması kulis faaliyetlerine harcadığı miktar milyonları bulmuştu.³⁹² Zira II. August'un ölümüyle boşalan Polonya tahtı için Fransa'nın adayı belliydi ve Kırım Hanlığı'nın bu konuda desteğini almak Fransa için son derece önemliydi. Ancak "Tatar boylarının Polonya sınırlarına akın gerçekleştirmesinin önlenmesi" planı, Kral II. August'un ölümüyle terkedildi. Çünkü her ne kadar Stanislas Leszczyński, III. August'a karşı ezici bir çoğunlukla seçimi kazansa da

³⁹⁰ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 84, f. 205b (6 Temmuz 1732).

³⁹¹ Simirnov, *a.g.e.*, s. 480

³⁹² Edmund Cieslak, "Un aspect de la guerre de succession de Pologne: le rapatriement des soldats Français faits prisonniers près de Gdansk en 1734", *Russes, Slaves et Soviétiques*, ed. Céline Gervais-Francello, Institut d'études slaves, Paris 1992, s.37.

Avusturya ve Rus kuvvetleri tarafından Temmuz 1733'de tahtı bırakarak kaçmaya mecbur edilmişti.³⁹³ Polonya Veraset Savaşları'nda (1733-1738) etkin rol alan Fransa, daha önce yürüttüğü politikanın artık tam tersine, Kırım kuvvetlerinin Polonya ve dolayısıyla Rusya sınırlarına akınlar düzenlemesini teşvik ediyordu. Villeneuve, bu dönemde Kırım Tatarların desteğini örgütlemeye gayret etti.³⁹⁴ Ancak Kırım Hanlığı sınır güvenliği sağlamak dışında böylesi büyük kararları Bâb-ı Âlî'nin izni ve desteği olmadan gerçekleştiremezdi. Bunun için ayrıca yeterli askeri mühimmat ve savaş giderine sahip değildi. I. Kaplan Geray Han'ın Fransa tarafından doğrudan desteklenmesi de söz konusu olamazdı. Keza Dışişleri Bakanı Chauvelin'in 90.000 kişilik orduya sahip Rus Çariçesinin karşısına çıkaracağı ordu için ödemek zorunda olduğu hatırı sayılı faturadan çekindiği anlaşılıyor. Ayrıca Kardinal Fleury'nin ve Kral'ın "Kâfir"le ittifak etmeye pek hevesli olmadığı görülmekteydi.³⁹⁵ Üstelik böylesi bir girişimde tek defaya mahsus olmayan harcamanın Kral tarafından da sübvansesinin devamlılığı söz konusu değildi.³⁹⁶ Bu sebeple, Bâb-ı Âlî'nin hamlede bulunması için yoğun bir diplomasi yürütüldüğü, ancak Osmanlı Devleti'nin Rusya ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde çatışmadan uzak durma konusuna imtina ettiği görülmektedir.³⁹⁷ Osmanlı Devleti'nin doğrudan Rusya ile savaşa girmemesinde elbette bir süredir İran cephesinde yorgun düşmüş bir orduya sahip olması ve 1724 senesinde Büyükelçi Bonnac'ın da arabuluculuğu ile imzalanan Osmanlı-Rus Antlaşması'na duyulan güven vardı.³⁹⁸ Üstelik

³⁹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, Cilt V, s. 236.

³⁹⁴ Sutton, *a.g.e.*, s. 58.

³⁹⁵ Arthur Hassall, *The Balance of Power, 1715-1789 (Period VI)*, The Macmillan Company, Londra, 1907, s.96.

³⁹⁶ Veintsein, "Les Tartares de Crimée et la seconde élection Stansilas Leszczyński", *CMRS*, vol 11, 1970, s. 57

³⁹⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 86, f. 107a (26 Mart 1733); tome 87, f. 82b (29 Temmuz 1733); "Extrait de lettre du Grand vizir Ali à Zaid Efendi", Villeneuve'den Chauvelin'e, f. 165b (23 Ağustos 1733).

³⁹⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 249. Villeneuve'ün bu dönemde İsveç'in ve Polonya'nın başına gelenlerin ileride Osmanlı'nın da başına gelebileceğini vurgulayarak Bâb-ı Âlî'de bazı güçlü devlet adamlarını kışkırtsa da Osmanlıların Kırım Tatar planına karşı çekimser yaklaşımını

Rusya'nın Fransa'nın bütün bu planlarını anlayıp, Nadir Şah'ı kıskırtmak başta olmak üzere gereken tedbirleri alması Kırım Tatarları öncülüğünde gerçekleşmesi planlanan askeri seferi boşa çıkarmıştı. Sonuçta Ekim ayında Rusya ve Avusturya'nın himâyesinde III. August Polonya tahtına çıktı.³⁹⁹

Fransa'nın, Kırım Hanlığı ile olan ilişkilerini daha sağlam temeller üzerinde yürütme gayretinin altında Hanlığın sahip olduğu konum ve siyasi bağlantıların etkili olduğu açıktır. Özellikle Polonya'nın savunmasında bu Fransa için daha da somut bir gerçeklik hâlini alıyordu.⁴⁰⁰ Villeneuve, olası bir Osmanlı-Rusya ve Avusturya savaşının geldiğini anlayarak hem Osmanlı hükümetini hem de Kırım'ı olası savaşa karşı hazırlamaya çalıştı.⁴⁰¹ Bu uyarılar Osmanlı cephesinde bir karşılık bulamamış olsa da Kırım Hanlığı yaklaşan Rus tehlikesine karşı daha temkinliydi ancak Rusların ani baskınına hazırlıklı değillerdi.

Yaklaşan savaştan Kırım'ın etkilememesi elbette düşünülemezdi ve bu sebeple Büyükelçi, Konsolos Glavani'ye son dönemdeki yoğun diplomatik ilişki trafiğinde yardımcı olması amacıyla süvari birliğinden André Tott'u⁴⁰² gönderdi. André

değiştiremediği anlaşılmaktadır. Sultan, Kırım Hanına saldırı emri vermemiştir. Sutton, *a.g.e.*, s.58.

³⁹⁹ Nadir Şah, 1741'e kadar Rusya'ya yakın bir politika izleyecektir; Hassall, *a.g.e.*, 97.

⁴⁰⁰ Ayrıca bkz., Hassall, *a.g.e.*, s.95-96.

⁴⁰¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.249. 1733 Ağustos sonu ve güzündeki raporlarında Villeneuve'ün bir tanesi Ukrayna'ya diğeri de Kafkasya'ya yönelecek iki ana Kırım Tatar birliğinin hazır olduğunu yazması dikkate şayandır. Buna göre Fransa elçisi, bazı desteklerle Kırım Tatar ordusunu güçlendirmeye çalışmıştır. Sutton, *a.g.e.*, s.58.

⁴⁰² André Tóth (Tott) ilk olarak Osmanlı topraklarına iltica etmeyi seçmiş, 1720'den sonra ise Fransaya geçmişti. Osmanlı Devleti'nde geçirdiği senelerde iyi derecede Osmanlı ve Tatar Türkçesi öğrenmenin yanında André Tott, aynı zamanda birkaç üst düzey Osmanlı yönetici ile de tanışma fırsatı elde etmişti. Fransaya gelmesinin ardından kısa sürede hafif süvari birliklerinde teğmen olarak yer aldı. 1722 senesinde Güney Fransa'da Languedoc bölgesinde hâkim olan (1720'de başlayan) veba salgınında görev yaptı. 1729 senesinde rütbesi yükselen André Tott, aynı yıl evlenerek Marne bölgesine yerleşti. Kısa sürede ailesi büyüyen Andre Tott'un 17 Ağustos 1733 senesinde dünyaya gelen oğlu François, özellikle Osmanlı tarihi açısından son derece önemli bir diplomat haline gelecekti (Ferenc Tóth, *Un Diplomate Militaire Français en Europe orientale à la fin de l'ancien régime*, Les Editions ISIS, İstanbul, ss.21-22). Oğlu François Baron de Tott, Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı tarihinin en bilinen

Tott, Macar Bağımsızlık Savaşı (1703-1711) esnasında Fransa'ya yerleşen Macar asıllı bir subaydı. André Tott, 1733 senesinde Kırım Hanlığı topraklarına "Hanlık bünyesinde yapılacak girişimlerde oluşacak elzem durumlarda ve Rusya'ya düzenlenecek olası seferde kullanılmak üzere" 12.000 kuruş hibe ile yolcu edildi. Fransa, Hanlığın bir süredir hudutlarında savaş hazırlığı yapan ve yaklaşan Rus tehlikesine karşı hazırlıklı davranıp Rusya'ya bir sefer düzenlenmesi konusunda dolaylı yollardan Hanlığın insiyatif almasını teşvik ediyordu. Bu sebeple Kırım Hanlığı bünyesinde sınırda görev yapacak bir hafif süvari birliği oluşturma konusunda André Tott'a yetki verildi. Tott'un göreve seçilmesinde şüphesiz çok iyi derecede Türkçe ve Kırım Tatarca bilmesi ile askeri tecrübesi etkili olmuştu. Görevi süresince baba Tott, iki Tatar süvari birliği kurdu.⁴⁰³ Glavani'nin gözlemlerine göre, Ruslar'a karşı bir sefer girişiminde Hanlık kuvvetleri, "Osmanlı birliklerine göre daha istekli ve savaşa hazır" haldeydiler.⁴⁰⁴ Oysa Konsolos'a göre, Bâb-ı Âlî, Moskova Devleti topraklarına sefer düzenleme konusunda kendi çıkarlarını önde tutuyor ve Rusya ile savaşmayı göze alamıyordu. Bu durum Kalgay ve Nureddin'in birliklerinin bağımsız şekilde hareket etmesinin önünü açıyordu. Fransa Devleti Tatar birliklerin, Rus tehlikesine karşı sınırlarını korumak amacıyla, her an Ukrayna'yı istila edebileceklerini varsayarak, Hanlık içindeki temsilcilerine ek ödenekle kaynak sağlıyordu.⁴⁰⁵

isimlerinden birisidir. İlgili arşiv belgelerinden André Tott'un 20 Eylül 1735 tarihine kadar Kırım ordusunun komutasında Han'a yardım etmek üzere kaldığını, belirtilen tarihten sonra da yerine yine Macar asıllı Adam Jávorka isimli bir subayın getirildiğini biliyoruz. AMAE, CP (Turquie), tome 94, f. 194b (20 Eylül 1735).

⁴⁰³ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, ss.28-29.

⁴⁰⁴ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 87, f. .95a (31 Temmuz 1733).

⁴⁰⁵ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 87, f. 278b (3 Kasım 1733). Polonya elçisi Monti'ye gönderdiği 25 Eylül tarihli, mektubunda Villeneuve, Glavani'nin Nureddin komutasındaki 60 bin kişilik ordunun Ukrayna sınırına ulaştığını yazmaktaydı (AMAE, CP (Turquie), tome 87, f. 232a (9 Kasım 1733). Aynı mektubun içinde 4 Ekim'de Vezir-i Azâm'a Han'a iletmesi için 425 bin kuruş ek bütçe gönderildiği ifade edilmektedir. (Veinstein, *Les tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński*", CMRS, vol. 11, 1970, s. 69).

Ancak Kırım Hanlığı'nın bu konuda tek başına yapabileceği bir şey yoktu. Uzun süredir İran ile savaşmış olan Osmanlı Devleti bu tehlikeli yükseliş karşısında Hanlığın ikazlarını değerlendirmedeği gibi; aksine Hanlığın askeri desteğini talep ediyordu. Osmanlı'nın Rusya ile savaşa girmesinin hayati bir öneme sahip olduğunun Fransa da farkındaydı.⁴⁰⁶ Ancak aynı anda iki cephede savaşması mümkün olmayan Osmanlı ordusunun, mutlaka bir müttefike ihtiyaç duyması, Fransa'nın bölgedeki siyasi ve ekonomik varlığını güçlendirmesi açısından bir fırsat sunuyordu. Glavani ve Tott'un Kaplan Geray ile kurduğu samimi ilişki sayesinde Fransa, Hanlığın eğilimlerini yakından takip etti ve yön vermeye gayret etti.⁴⁰⁷

9 Ocak 1734 tarihli raporda I. Kaplan Geray Han, önce Komutan André Tott'a ardından da Glavani'ye, "Stanislaw'ın Polonya tahtındaki yerini alması için Bâb-ı Âlî'nin tepkisini üzerine çekmeye ve tahtını feda etmeye hazır olduğu" ⁴⁰⁸, "Stanislaw'a ve büyükelçi Villeneuve'e duyulan derin sevginin yanında ülkesinin çıkarlarının da Moskova Devleti'ne karşı Polonya'yı desteklemesi konusunda kendisini teşvik ettiğini" yazıyordu. Villeneuve, "Stanislaw Kral olmadan [Kaplan Geray'ın] atından inmeyeceğini" iddia ediyordu.⁴⁰⁹ Ancak Osmanlı-İran hattında gerilmeye başlayan ilişkiler sonunda, Bâb-ı Âlî, Tatar birliklerinin Dağıstan üzerinden İran'a sevk edilmesi talebinde bulundu. Han Kaplan Geray, Osmanlı'nın özellikle asker desteği talebine karşı gelemeyecek olsa da bu konuda kendi görüşlerini ileterek Sadrazam'ın fikrini değiştirmeye çalıştı. Han, öncelikle kendi sınırlarının güvenliği açısından Polonya'nın güvenliğini sağlamanın ordusunun tamamını Dağıstan üzerinden İran sınırına sevk etmekten daha elzem görüyordu.⁴¹⁰ Han kuzeyden gelen tehdidin İran'dan daha

⁴⁰⁶ Vandal, *a.g.e.*, s. 201.;

⁴⁰⁷ Veinstein, "Les Tartares de Crimée et la seconde élection Stansilas Leszczyński", s. 31; Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 81, f. 225b-226a (29 Kasım 1729).

⁴⁰⁸ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 90, f. 34a-b (9 Ocak 1734).

⁴⁰⁹ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 90, f. 35a-b, 36a (9 Ocak 1734).

⁴¹⁰ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE CP (Turquie), tome 93, f. 78b 6 Şubat 1735).

ciddi olduğunu düşünmekteydi. André Tott'un raporuna göre, Han'ın bu görüşleri, Tatar soyluları arasında oldukça yoğun bir şekilde tartışıldı ve sonunda Hanlığın bütün kuvvetleri denizden ve karadan Kırım'a oradan da Dağıstan istikâmetine doğru harekete geçti.⁴¹¹

Stanislaw Leszczyński kral seçilmişti ancak bu seçimi kabul etmeyen Avusturya ve Rusya kısa bir süre sonra askeri müdahale ile seçilmiş kralın ülkeden kaçmasını ve kendi adayları III. August'un Krakov'da taç giymesini sağladılar.⁴¹² Hanlık için Rus tehlikesi böylelikle artarak devam ettiriyordu. İran seferi esnasında Kırım birliklerinin Kafkasya yolunu tercih etmesi Osmanlı-Rus ilişkilerini eskisinden daha olumsuz bir havaya sokmuştu. İran Savaşı'nın ardından yeni bir cephede savaşmaya niyeti olmayan Osmanlı Kafkasya'da yaşanan ihtilaf sebebiyle Ruslarla karşı karşıya geldi. Bu sırada Avusturya da Rusya ile ittifak içine girmişti. Ruslar, savaş ilanına lüzum görmeden, biri Prut'tan sonra kaybedilen Azak Kalesi'ni yeniden almak için Azak yönünde, diğeri Orkapı (Perekop) istikametinde iki koldan saldırıya geçti.⁴¹³ Harekâtı yürüten Mareşal Münnich'in⁴¹⁴ esas amacı Perekop'u aşarak Kırım'ı istila etmektir. 22 Mayıs'ta Orkapıyı alan Mareşal Münnich, 26 Mayıs günü Kırım'a Rus ve Kazaklardan oluşan ordusuyla girdi.⁴¹⁵

I.Kaplan Geray Han ilerlemiş yaşına rağmen on üç yıldır aralıklarla süren İran savaşından yorgun düşen Osmanlı Devleti'nin desteği olmadan Kırım'ın korumasını Kalgay Âdil Geray Sultan'a bırakarak Dağıstan bölgesine sefere

⁴¹¹ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 93, f. 236a (20 Mayıs 1735).

⁴¹² Brain Davies, *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*, London: Continuum International Publishing, 2011, s. 191.

⁴¹³ Uzunçarşılı, a.g.e, ss 252-253.

⁴¹⁴ Burkhard Cristoph von Münnich (1683-1767), Alman askeri mimar bir aileden gelmektedir. 1721 senesinde Çar I. Pyotr'un hizmetinde askeri mimar olarak çeşitli projelerde çalışmıştır. Çariçe Anna döneminde Mareşal rütbesiyle ordunun başına getirilmiş, Batılı anlamda ordunun modernizasyonunu sağlamaya çalışmıştır (Ferenc Tóth, *La Guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire Ottoman*, Paris: Economica, 2011, s. 62).

⁴¹⁵ Davies, a.g.e., s.198. 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ferenc Tóth, *La Guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire Ottoman 1736-1739*, Paris: Economica, 2011, ss.61-109.

çıktı. Han, sınır hattının güvenliğini sağlamak için ilerlerken, 1736 tarihinde Münnich komutasındaki Rus birlikleri, “ülkeyi savunacak kimsenin olmadığı ve eli silah tutanların büyük bir kısmının Han’la birlikte sefere gittiği düşüncesiyle” Kırım’ı istila etmeye giriştiler.⁴¹⁶ Kırım’da Kalgay’ın öldüğü ve Kazaklarla birlikte Rusların Orkapıya taarruz ettikleri haberi gelince, Kırım birlikleri memleketlerine doğru geri dönseler de Rus ordusunun ilerlemesini durduramadılar. 1736 senesinde Bahçesaray ve Gözleve’yi alarak yağmalayan Rus ordusu tarihinde ilk kez Kırım’ı tam kalbinden Bahçesaray’dan vurmuştu.⁴¹⁷ Bunun sonucunda I. Kaplan Geray azledilerek yerine II. Fetih Geray tayin edildi.

Villeneuve’ün Kırım’daki ajanları, Han’ın, Glavani’nin sadakatinden gittikçe şüphe duymaya başladığını İstanbul’a bildiriyorlardı. Buna göre Han, Glavani’nin kendisi aleyhine faaliyetler yürüttüğünü düşünmeye başlamış, Osmanlı Sultanı ve Han’ın düşmanları ile gizlice haberleştiğini, Fransız konsolosun saraydan uzaklaştırılması gerektiğini Prens’in itiraf ettiğini belirtmiştir.⁴¹⁸ Bir başka deyişle Glavani, hızlı bir şekilde Bahçesaray’da gözden düşmekteydi. 20 Mayıs tarihli başka bir belge de ise, “Glavani’nin düşüncesizliğinin sonuçları karşısında önlem alabilecek tek kişinin Elçi Villeneuve olduğu” ifadesi kullanılmaktaydı.⁴¹⁹ Villeneuve, Glavani’nin hanlığın hazinedarı ile birlikte gönderilen ödenek ve hediyelerin bir kısmına el koyduklarından şüphelenmişti. Glavani, her ne kadar casusluk suçundan yargılanmasa da Bahçesaray’daki görevinden alındı. Ancak hangi tarihte kesin olarak görevle ilişkisinin bittiği bilinmemektedir. Diğer taraftan I. Kaplan Geray Han, Kral XV. Louis’e yazdığı mektubunda, Kral ile olan samimi dostluk ilişkisinin bozulmadığına ve gelecekte de devam edeceğine işaret

⁴¹⁶ Smirnov, a.g.e., s. 486.

⁴¹⁷ Halil İnalçık, *Kırım Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İşbankası Yayınları, 2017, s. 353.

⁴¹⁸ Villeneuve’den Chauvelin’, AMAE, CP (Turquie), tome 90, f. 241a (15 Nisan 1734).

⁴¹⁹ *Mémoire pour servir de reponse aux lettres ecrites par M. de Villeneuve depuis et compris le 28 Avril 1734 jusqu’au 21 Aoust inclusivement*, AMAE, CP (Turquie), tome 91, f. 154a (20 Mayıs 1734).

etmekteydi.⁴²⁰ Glavani'nin görevden alınmasında anlaşılabilir somut bir kanıttan ziyade bir takım şüphe veya iftiraların rolü olmalıdır. Veinstein'a göre, Konsolos'un bazı konularda inisiyatif kullanmış olma ihtimali suiistimal iddialarının oluşmasını etkilemiş olabilir.⁴²¹ Diğer yandan Glavani'nin diplomatik faaliyetleri, Polonya'nın Rusya'nın etkisine geçişini ve Rusya'nın Kırım'ı istilasına engel olamamıştır. Villeneuve'ün 31 Ocak 1735 tarihli mektubundan, Glavani'nin kısa bir süre önce ölmüş olan ağabeyi yerine ticari faaliyetlerin devamlılığını sağlamak üzere Ankara'ya tayin edildiğini öğreniyoruz.⁴²² Ferrand'dan sonra Fransa'nın Kırım Hanlığı'ndaki resmi konsolosluğu ve Han'ın başhekimliği görevini yürüten Glavani, büyük bir güven ve dostluk ifadeleriyle geldiği Kırım topraklarından şaibe altında kalarak ayrıldı.

Kaplan Geray'ın azli ve ardından Sakız Adası'na gönderilmesi meselesi, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda fazlasıyla ilgi uyandırdı. Hariciye evrakından ulaşılan bilgiye göre, Kaplan Geray 29 Ekim 1736 tarihinde Kırım'dan önce İzmir'e ardından Sakız Adası'na refakatinde Vezir-i Âzam'ın görevlendirdiği bir ağa ve Rum bir doktorun da olduğu 60 kişilik bir heyetle geçti. Fransa'nın İzmir Konsolosu Peleran, I. Kaplan Geray Han'ın özellikle kendisine Stanislaw Leszczyński'nin akıbeti, tahta geçip geçmediği gibi soruları büyük bir merakla sorduğunu İstanbul'a yazmaktaydı.⁴²³

⁴²⁰ *Traduction de la lettre écrite a l'Empereur de France par le Khan des Tartares*, AMAE, CP (Turquie), tome 91, f. 228a-230a (1 Kasım 1734). Mektup aynı zamanda Kırım Hanı'nın Kral'a dostluk gösterdiğinin işareti olarak, gönderilen hediyelerinin listesini de ihtiva etmekteydi. Gönderilen hediyelerin içeriği genel olarak, birkaç at, gümüş dizgin, değerli malzemeden koşum takımları, altın işlemeli kırbaç gibi binicilik malzemeleri ile Tatar bıçaklarıdır (bu hediye listesi f. 231a-b yer almaktadır). Öte yandan bu belgenin devamında 29 Haziran 1735 tarihli yine I. Kaplan Geray Han tarafından Kral'a gönderildiğini anladığımız yüklü bir hediye listesi daha mevcuttur. İçerik olarak yine atlar, at koşum malzemeleri ve değerli taşlar yer almaktadır.

⁴²¹ Veinstein, "Missionnaires Jésuites", s. 456.

⁴²² AMAE, CP (Turquie), tome 93, f. 46b-47a (31 Ocak 1735). Glavani'nin hizmetinin hangi tarihte sonlandığını bilmese de 30 Eylül 1736 tarihli Dışişleri Bakanlığı belgesinde, Fransa'nın "Kırım Konsolosunun, Komutan Münnich'in Bahçesaray'a girmesinin ardından, emrindeki Kazak birlikleri tarafından Kırım'dan çıkarıldığı" bilgisi paylaşılmıştır. Villeneuve'den, AMAE, CP (Turquie), tome 95, f. 391b (30 Eylül 1736).

⁴²³ Villeneuve'den Chauvelin'e, AMAE, CP (Turquie), tome 97, f. 32a (? 1737).

Hanlık ile Fransa Devleti'nin ilişkilerinin Glavani döneminde kalıcı bir diplomatik mahiyete kavuştuğu söylenebilir. Bundan sonraki dönemde misyoner pederlerin meseleleri ve bölgedeki veraset sorunlarının yanında ekonomik temelli bir ilişki biçiminin geliştiği de görülecektir.

Jean-Michel Venture de Paradis (1739-1744)

XVIII. yüzyılda Fransız diplomasisi, Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemek yönündeydi.⁴²⁴ Rusya'nın Kırım Hanlığı üzerinden Karadeniz'de nüfuzunu arttırıp ardından Akdeniz'e açılma tehlikesi, Fransa'nın kendi nüfûz alanını doğrudan etkileyecekti. Keza yüzyılın başından itibaren önce Azak Kalesi'nin alınması ardından 1720'de yapılan ticari antlaşmalarla Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı verilmesi, Rusya'nın büyüyen ticaret hacmini arttırmak için yeni pazarlar bulma konusunda teşebbüslerinin devam edeceğini gösteriyordu.⁴²⁵ Rusya'yı Akdeniz'de görmek istemeyen herhangi bir gücün onu Karadeniz'de durdurması gerekirdi. Her ne kadar henüz ticari faaliyetleri gerçekleştirmeye başlamasa da Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kapallılığı konusunda yürüttüğü siyasetin yavaş yavaş delinmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Rusya'nın 1736 Mart ayında, Polonya Veraset Savaşları ile yakınlaştığı Avusturya'nın da desteğiyle Azak ve Bahçesaray'ı işgal etmesi bölgede uzun süredir kendi nüfûz alanını inşa etmeye çalışan Fransa'nın da aleyhine bir gelişmeydi. Fransa Devleti'nin, Konsolos Glavani döneminden bu yana Kırım Hanlığı ve Osmanlı yönetimini kendi çıkarları doğrultusunda Avusturya ve Rusya'ya karşı siyasi ve askeri müdahale konusunda desteklediğini görmekteyiz. Üç yıllık savaş sonunda, Avusturya ile Osmanlı arasında yapılan Belgrad Antlaşması'nda Büyükelçi Villeneuve etkili bir rol üstlendi ve Osmanlı Devleti'nin haklarının korunması yönünde çaba sarf etti. Öte yandan Rusya ile aynı antlaşmanın devamı niteliğindeki on beş maddelik Niş Antlaşması'yla, St. Petersburg yönetimi, kendi ticari imtiyazının sağlanması

⁴²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 250.

⁴²⁵ Serhat Kuzucu, "Rusya Ahidnâme Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *TAD*, C. 35, S.59, 2016, s. 66.

yönünde maddeler koydurmayı başardı.⁴²⁶ Fransa ise Osmanlı Devleti nezdinde kendi ticari ve hukuki haklarını süresiz olarak güvence altına aldı. Sultan I. Mahmud, 1740 senesinde Fransa'nın Belgrad Antlaşması'nda gösterdiği yakınlığa müteşekkir kalarak 1673 yılında imzalanan ahidnâmenin maddelerini genişletmiş ve kendisinden sonra da geçerliliğini onaylamıştır.⁴²⁷ Ahidnâmenin⁴²⁸, özellikle 40'ıncı maddesi⁴²⁹, Fransız konsolos, ruhban ve tacirlere kendileri için evlerinde şıra sıkıp şarap yapma ve dışarıdan şarap getirme hakkı tanıyarak, Şer'i hukuka göre yasak olan bir durumu gayr-ı müslim tebaa için hoşgörü ile karşılamıştı. Din ve ibadet özgürlüğü konusunda daha önce verilen hakların yanında 1740 Kapitülasyonlarında önceki ahitnâmenin maddelerinde düzenleme ve genişletme yapılmıştır.⁴³⁰ Bunlardan Kırım

⁴²⁶ İlgili antlaşmanın dokuzuncu maddesinde: “*Ticaret hususu suşh ve suhân semeresi olub düvel ve reaya ve berâyânın izdiyad münâfine bâis Devlet-i aliyyenin tüccarı Moskov Devleti'nde sâir devlet tüccarına müsamma olduğu üzere ve ol-mildar vergü ile ticaretlerini serbestiyet üzere icrâ iderler ve bundan mütâbilinde Moskov Devleti'ne tâbi' olan tüccarlar dahi devlet-i aliyyem taraflarında bu mislü serbestiyet ile ticaretlerini icrâ iderler ve Karadeniz'de vâki' o Rusların tüccarlarına devlet-i âlîyyenin reayasına mütealik sefineler ile olmak câiz ola*” şeklindeki hüküm bu konuda elde edilen imtiyazın en açık göstergesidir. BOA, A. DVN. DVE. D. 83/1, s. 85 (Serhat Kuzucu, a.g.m., naklen, s. 67)

⁴²⁷ Aysin Şişman, *Osmanlı –Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar, 2011, s. 22.

⁴²⁸ Sultan I. Mahmud tarafından 28 Mayıs 1740 tarihinde Fransa'ya verilen kapitülasyonların tarihsel arka planında, Elçi Markis de Bonnac döneminden beri iki devlet arasında kurulan olumlu ilişkinin yanında, 1733-1735 yılları arasında yaşanan Fransa ile Avusturya arasındaki “Lehistan Veraset Savaşı”nda yenilen Avusturya'nın Rusya'ya yaklaşması vardır. Bu yakınlaşma ve ardından yaşanan gelişmelerde Rusya-Avusturya-Osmanlı denklemine, Fransa adeta Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğunu yaparak 1739 hükümleri Osmanlı lehine olan Belgrad Antlaşmasının imzalanmasını sağlamıştır. Antlaşma hükümlerini kendi kefaleti altına aldırarak Fransa, bu hizmetinin karşılığında Osmanlı Devleti'nden 1740 Kapitülasyonlarını kolayca elde etmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., Cilt 5, s. 151.

⁴²⁹ “... Françe konsolosları ve onlara tâbi' olan ruhban ve tüccâr tâifesi ve tercümânları kendi nefsleri için mu'tâd-ı muayyene kadar evlerinde şıra sıkıp ve taşradan hamr getirip isti'mâl eylediklerinde rencide olmayalar ...” (*Muahedat Mecmuası*, Cilt 1, s. 22)

40. Maddenin Fransızcası için bak. Noradiguhain, a.g.e., s. 288

⁴³⁰ Belkis Konan, “Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *AÜHFD*, 2008 s. 173. Düzenleme yapılan maddeler, daha önce 1673 Ahinâmesi'nde de değinilmiş ancak 1740'da belli ölçüde genişletilmiş olan 33, 35, 36 ve 82'inci maddelerdir. Kapitülasyonlar ve özellikle 1740 Ahinâmesi konusunda detaylı bilgi için bkz. *Capitulations ou Traités Anciens et Nouveaux entre la Cour de France et la Porte Ottomane, Renouvelés, augmentés l'an de J.C. 1740, et de la l'Égire 1153*, (Trad. Sieur Deval), Paris, 1770, ss. 7-48; Auguste Benoit, *Etude sur les Capitulations entre l'empire Ottoman et la France*

Hanlığı'nı, özellikle Karadeniz ticareti bağlamında ilgilendirenler arasında 55⁴³¹, 56⁴³² ve 59uncu⁴³³ maddeler olduğunu söyleyebiliriz.

Paradis göreve başladığında Osmanlı-Avusturya-Rus savaşının ardından yeniden diplomasiyi tesis etmek, savaş yıllarında kaybedilen ticari ve ekonomik ilişkileri onarmak öncelikli gündem maddeleriydi. İlk iki konsolos döneminde Fransa ve Kırım Hanlığı arasındaki ilişki genel olarak Hristiyan ahâlinin mevcudiyeti ve ihtiyaçları üzerinden şekillendi. Fakat zamanla konsolosluğun hem haber alma hem de diplomatik ilişkilerde bir nevi danışma merkezi olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Burada, genel olarak Venture de Paradis'ten intikal eden ve farklı arşiv kayıtlarında da yer alan belgelerde dikkat çeken bazı

et sur la Réforme Judiciaire en Egypt, Paris, 1980, 2-23; Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman: Traités, Conventions, Arrangements, Déclarations, Protocoles, Proces-Verbaux, Firmans, Berats, Lettres-Parentes ey autre Documents Relatifs au Droit Public Extérieur de la Turquie*, C. I, Paris 1897, ss. 277-300; Belin, *Des Capitulations et des Traités de la France en Orient*, Paris, 1870, ss. 57-117; Nergiz Çakmak, *34-2/11 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre H. 1155-1169 Yılları Arasında Osmanlı Ticari İlişkileri*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019, ss. 11-31; G. Pélissié du Rausas, *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1911, ss. 81-482; Cahit Doğan, "Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, II. İstanbul, 1980, ss. 127-166; Linda T. Darling, "Capitulations", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, I. New York, 1995, ss. 257-260.

⁴³¹ "... Françe iskelerinde tahmîl ve sahih françe sefinesi ve bayrağı ile ve sahih Françe ticareti defteri ile âsitâne-i saadetime gelip ve âsitâne-i saadetimden kezâlik sahih Françe sefinesi ile Françe memleketine giden eşyadan resmi gümrük ve selâmet akçesi mukaddemâ verilen ahidnâme-i hümayûn mucibince edâ' olunduktan sonra bu ma'kule eşya Françalı ile âherin beyninde bey ü şirâ' olundukta bir türlü bahane ile resm-i masdariyye taleb olunmamak üzere yalnız masdariyye maddesi muâf olunmuştur..." (*Muahedat Mecmuası*, Cilt 1, s. 25).

55. Maddenin Fransızcası için bak. Noraguhian, *a.g.e.*, s. 291.

⁴³² ...Françe tüccârı memnuâtın mâ-adâ ticarete müteallik eşyaları ile memâliki mahrûsesinden berren ve bahren ve kezâlik Tuna ile nehren dostluk esnasında Moskov Rus ve gayri memleketlere gidip ve zikr olunan yerlerden memâliki mahrûseme getirüp bey ü şirâ' eyledikleri esnada sâir müste'men taifesinden verile gelen gümrük ve rüsum her ne ise bunların tarafından dâhî edâ' olundukta bi-vech müdâhele olunmaya (*Muahedat Mecmuası*, Cilt 1, s. 27).

56. Madde'nin Fransızcası için bk. Nourdighian, *a.g.e.*, s. 291.

⁴³³ "Françe tüccârı memûâtın mâ-adâ ticarete müteallik eşyaları ile memâliki mahrûseden berren ve bahren ve kezâlik Tuna ile nehren dostluk esnasında Moskov Rus ve gayri memleketlere gidip ve zikr olunan yerlerden memâliki mahsûseme getirüp bey ü şirâ' eyledikleri esnada sâir müste'men taifesinden verile gelen gümrük ve rüsum her ne ise bunların tarafından dâhî edâ' olundukta bi-vech müdâhele olunmaya" (*Muahedat Mecmuası*, Cilt 1, s. 27).

59. maddenin Fransızcası için bk. Noradighuan, *a.g.e.*, s. 292

hususlar üzerinde durmak gerektiği kanaatindeyiz. İlk olarak, konsolosluk makamı Hanlığın gözünde artık daha resmi bir kimliğe sahiptir. 1735-1739 savaşı sonrasında Fransa'nın bölgede arabulucuk yaparak yeni bir antlaşmanın imzalanmasına vesile olması bu etkinin artmasında önemli rol oynamıştır. Bunda ayrıca zaman içinde gelişen kişisel dostane ilişkilerin katkısı da düşünülebilir. Keza Paradis ile Selâmet Geray'ın dostluğu henüz Selamet Geray'ın kalgaylık yıllarında başlamıştı. Diğer bir önemli husus ise, konsolosluğun Hanlığın yönetim kademesindeki hemen hemen her birimle temas halinde olmasıdır. Hattâ Han Divanı'na katıldığını öğrendiğimiz ilk konsolos yine Venture Paradis'tir.⁴³⁴

Diğer yandan Konsolos Venture de Paradis'in Kudüs'te kaldığı sürede hacıları koruma teşebbüslerinden de anlaşılacağı üzere dini eğilimleri son derece güçlüydü. Bu sebeple, Kırım Hanlığı'nda kaldığı süre boyunca Katolik nüfusun lehine girişimlerde bulunmaktan kaçınmadı. Girişimlerinden bir tanesi, Kefe'ye ulaşmak üzere yola çıkan Peder La Tour'a güvenli ve rahat bir şekilde yolculuk etmesi için Akmescit'e kadar refakat etmesidir.⁴³⁵ Bu konuda olumlu sonuç almak amacıyla yalnızca Hanlık makamıyla değil aynı zamanda "Hanlık içindeki ikinci güç kaynağı" olan Kalgay ve diğer üst düzey yönetim kademeleriyle de olumlu bir ilişki kurmaya çalıştığı, sık sık çeşitli hediyelerle, olumlu intibaa bırakma gayretinde olduğunu görüyoruz. Örneğin 29 Mayıs 1743 tarihli mektubunda "Kalgay'ın Akmescit'teki sarayında kaldığı birkaç günde kendisine son derece hürmet edildiğini, yaptığı görüşmelerde Karasu'da yaşayan Katolik ahalinin Ortodoks baskısından korunmasını rica ettiğini ve bu konuda Kalgay'ın kendi yetkisi altındaki bölgede bu konuya özellikle hassasiyet göstereceğine dair söz verdiğini" dile getirir.⁴³⁶ Dahası Han'ın ağaları ve veziri ile de doğrudan

⁴³⁴ Örneğin Savaş sonunda kaybedilen Azak Kalesi'nin yıkım işlemlerinin görüldüğü Han Divanı'na katıldığını ve yıkım işleminin gözlemlenmesi için tayin edilen ekibin içinde sınıra gittiğini görüyoruz. Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f.54a-b (15 Ağustos 1740).

⁴³⁵ Venture de Paradis, CADN, tome 146, f. 34b (15 Kasım 1741).

⁴³⁶ Venture de Paradis, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 75a (29 Mayıs 1743).

görüştüğüne ya da hediye verdiğiine şahit oluruz.⁴³⁷ Buradan diplomatik ilişkilerin öncelikle dostane bir zeminde olumlu izlenim üzerine kurulmaya çalışıldığı ve mevcut sorunların çözümünde de bu samimi ilişkilerin devreye girdiğini düşünebiliriz.

1699 dolaylarında Marsilya'da dünyaya gelen Jean-Michel Venture de Paradis, diplomasi kariyerine İstanbul'da başladı. Pera'daki Kapusinlerin yanında dil oğlanı olarak yetişti ve 25 Eylül 1716 ile 3 Mart 1718 yılları arasında İstanbul'da dragomanlık yaptı. 1726'da Girit, 1730'da Modon, 1731'de Kıbrıs'da, 1734'de Mısır'da ve 1734-1737 senelerinde Seyde'de drogman olarak görev aldı. 1735 senesinde çıktığı hac yolculuğunda bir süre Kudüs'de kalarak kendi isteğiyle hacıların korunmasında görev aldı.⁴³⁸ Marquis de Villeneuve tarafından 1739 yılı Mart ayında Kırım'a konsolos olarak görevlendirildi, Kırım'a tam olarak hangi tarihte geldiği kesin olarak bilinmiyor. Bahçesaray'dan yazdığı ilk raporun 13 Haziran 1739⁴³⁹ olduğu düşünülürse muhtemelen yarımada Mayıs sonu veya Haziran başında ulaştığı söylenebilir.⁴⁴⁰

Levant bölgesinde görevli olan diğer tüm konsolosların öncelikli vazifeleri arasında gelen ticari bağların güçlendirilmesi ve yenilerinin açılması konusunda da kendisine Elçi Castellane tarafından özel olarak Hanlık toprakları üzerinden Rusya ve Polonya ile yapılacak ticarî faaliyetlerin artırılması talimatı verildiğini

⁴³⁷ Aynı belgenin devamında verilen 14 Ağustos 1742 tarihine kadar yapılan ek harcama göstergesinde verilen kalemler ve meblağlar şu şekildedir:

Han'ın kendisinden istediği bir takım önemsiz eşya için (ne olduğunu belirtmiyor) 30 kuruş, Divan Efendisi'nin istediği Türklerin akrepli saat olarak adlandırdıkları gümüş saat için 25 kuruş, Nureddin Sultan, Orbey, ağa, kadıasker ve müftü için şekerlemeler için 30 kuruş, mektuplarını İstanbul'a bir yıl boyunca taşıyan çuhadar için 20 kuruş, Han'ın memurlarına 20 kuruş, Kalgay sultanla yapılan seyahatleri için 30 kuruş, konsolos kendisi için istediği av tüfeği için 50 kuruş olmak üzere toplam 205 kuruş ödeme talep etmektedir. Notte du depenses extraordinaires, CADN, Série A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 78a (29 Mayıs 1743).

⁴³⁸ Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, Paris: Geuthener, 2020, s. 685.

⁴³⁹ Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Série A, Fonds Saint-Priest, CS, vol., 134, f. 1a (13 Haziran 1739).

⁴⁴⁰ Castellane'dan Chaillou'a, AMAE, CP (Turquie), tome 109, f. 5b (1 Temmuz 1741).

biliyoruz. Bu talimatın neticesinde Kırım üzerinden Rusya ve Doğu Avrupa içlerine Languedoc ve Provence şaraplarının sorunsuz bir şekilde ulaştırılması amacıyla 1741 yılından itibaren Marsilya Ticaret Odası tarafından kendisine yıllık 2000 lira maaş tahsis edildi.⁴⁴¹ Daha önce de ifade edildiği gibi, Kırım'a görevlendirilen ilk iki konsolosun maaşları İstanbul Büyükelçiliği'nin bütçesinden sağlanmışken, Venture de Paradis'e Ticaret Odası'dan destek verilir.

Konsolosların hanların yanında seyahat etmeleri olağan bir durumdu. Seyahate eşlik etmek Ferrand döneminde olduğu gibi av partisi veya Glavani dönemindeki gibi sefer hazırlıkları olabiliyordu. Paradis'in raporlarından anladığımıza göre, Kırım topraklarına gelmesinden kısa bir süre sonra, devam eden 1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı'nı gözlemlemek için Han birliklerinin arkasından yola çıktı.⁴⁴² Kamp alanına ulaştığında, Han'a elçinin mektubunu ve hediyelerini takdim eden Konsolos Paradis'e, buradaki güvenliğinin Han tarafından garanti altına alındığı ve kampta kaldığı süre boyunca kendisine bir görevli tayin edildiği bildirildi.⁴⁴³ Diğer yandan, kamp alanına ulaşmak için yaptığı harcamalar ile burada geçirdiği zaman zarfındaki diğer ihtiyaçları İstanbul Büyükelçiliği tarafından karşılanmıştı.⁴⁴⁴ Yaklaşık iki buçuk ay kaldığı kamptan sonra Bahçesaray'a dönen Konsolos'a, Hanlık tarafından aylık 12 kuruşluk "tayın"

⁴⁴¹ Mézin, *Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792)*, ss. 582-583; Mézin-Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 686.

⁴⁴² Venture Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 5b (6 Temmuz 1739). Paradis, yol hazırlığı için yapılan harcama kalemlerini bir raporda iletmıştır. Bu raporda Han'la birlikte kampta yer almak için gösterilen 340 kuruşluk harcama kalemlerinde konsolos yanında üç hizmetçisi ile kamp için gerekli gıda ve ekipmanlarla bunların taşınmasını sağlayacak at ve arabayı göstermektedir (Aynı yer, f. 7a).

⁴⁴³ Venture Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 8b-9a (13 Temmuz 1739). Paradis'in Karasu'dan yazdığı son raporda, Han'dan kamp alanından 21 Ekim'de ayrılmak için izin istediğini bildirir. Bu tarihe kadar Hanlık kuvvetleriyle birlikte kamp alanında kaldığı anlaşılmaktadır (Aynı yer, f. 20a-21b).

⁴⁴⁴ Venture Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 25a-b. (26 Kasım 1739). Bu harcama göstergesine göre, Konsolos elçilikten kampta kaldığı süre boyunca toplam 887 kuruşluk ödenek talep etmektedir. Harcama kalemleri arasında konsolosun ve hizmetçilerin günlük ihtiyaçlarının yanında at arabası, atların yiyecekleri samanın bedeli ile Almanlara karşı zafer kazanıldığını müjdelemesi Vezir-i Azam'ın çuhadarına verilmek üzere altın bir saat de yer almaktadır.

ödenmeye başlandı. Her ne kadar verilen bu ödenek aylık ortalama 900 kuruş gideri olan konsolosun bir haftalık ihtiyaçlarını bile karşılamasa da Hanlık nezdinde değer gördüğü ve kabullenildiği anlamına geldiği için Konsolos tarafından memnuniyetle karşılandı.⁴⁴⁵

Azak Kalesi'nin kaybedilmesiyle değişen sınır hattında da hareketli günler yaşanmaya başladı. Rus sınır garnizonu komutanı Prens Vasili Repnin⁴⁴⁶ hem Hanlık hem de konsolos ile iletişim içindeydi. Pek çok bürokratik işlerin çözülmesi, esir takas edilmesi ve karşılıklı hediyelerin iletilmesi konusunda Fransız konsolosluk makamının Hanlık ile Rus komutanı arasında aracılık ettiği yapılan yazışmalarda takip edilebilir.⁴⁴⁷ Aynı zamanda Prens Repnin ile Venture de Paradis arasında çeşitli tarihlerde bire bir yazışmalar yapıldığı ve konunun genel olarak sınır güvenliği ve barış ortamının tesisi ile korunması olması dikkat çeker.⁴⁴⁸

Her ne kadar görevi sırasında Han'ın hekimbaşılığını Cizvit Peder Joseph Latour üstlenmiş olsa da Venture de Paradis'nin yanında Kırım Hanları'nın hâlâ hafızasında olan bir isim vardı. Babası gibi hekim olan genç Ferand'ın Paradis'e eşlik etmesi, Kral'dan aldığı itimadnâmenin yanında Han'ın güvenini kısa sürede kazanmasında etkili olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.⁴⁴⁹ Venture de

⁴⁴⁵ Venture Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 23a-b. (26 Kasım 1739).

⁴⁴⁶ Eski bir aristokrat aile soyadı olan Repnin ailesine mensubu olan Vassili Anikititch Repnin (1696-1748), Osmanlı 1736'dan sonra sınır komutanlığı ardından Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) esnasında Rus Ordu komutanlığı yapmıştır. Oğlu Prens Nicolas Vasilli Repnin (1734-1801) Osmanlı tarihi açısından özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalayan Rus komutan olması açısından önemli bir yer teşkil eder. (Jean-Fred Warlin, *Représenter la France à la cour des Tsarines*, Persée, 2020, s. 667; *Encyclopedie des gens du Monde, Répertoire Universel des sciences, des lettres et des arts avec notices*, Tome 20. Strasbourg, 1844, s. 431).

⁴⁴⁷ Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 61a (23 Ağustos 1740); Paradis'den Castellane'a, aynı yer, vol 146, f. 7a-7b (3 Haziran 1741); II. Selamet Geray Han'dan Prens Repnin'e, aynı yer, f. 12 a (14 Haziran 1741); Prens Repnin'den II. Selamet Geray Han'a, aynı yer, f. 12a-b (30 Mayıs 1741).

⁴⁴⁸ Prens Repnin'den Paradis'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 10a (19 Mayıs 1741).

⁴⁴⁹ Masson, *a.g.e.*, s. 640.

Paradis'nin konsolosluk görevindeki hedeflerinin başında hiç şüphesiz ticari ilişkileri geliştirmek ve Karadeniz'de Fransız ticari gemilerinin faaliyetlerinin önünü açmak vardı. Diğer yandan da Han ile geliştirdiği olumlu ilişki sayesinde Paradis hem misyonun hem de konsolosluğun bölgede kalıcı olması için adımlar atmaya çalışıyordu. Hanlık içindeki güç dengesini yakından görme ve izleme fırsatı bulan Paradis, 15 Kasım 1741 tarihli mektubunda, misyon pederlerinden birini çeşitli hediyelerle Kalgay Sultan'ın ikâmet ettiği Akmescit'e gönderdiğini ifade etmekteydi. Bu hamle ile Konsolos, Hanlıkta ikinci güç olan ve ileride Han olacak Kalgay Sultan ile misyonun geleceği ve himayesi konusunda iyi ilişkiler geliştirmenin önemli olduğunu düşündüğünü gösterdi.⁴⁵⁰ Paradis'nin zaten bir süredir, Fransa'nın bölgedeki etki ve nüfuz alanını genişletmek için bazı hediye verme girişimlerinde bulunduğunu anlıyoruz.⁴⁵¹ Ancak gelişen ilişkilerde Elçi Villeneuve'ün de etkisi unutulmamalıdır. 1741 senesinde görevi son bulan Villeneuve'ün yerine Michel-Ange Castellane⁴⁵² getirilince, İstanbul-Bahçesaray hattındaki iletişimde eskisine kıyasla bir azalma olduğu ve Han'ın bu durumdan rahatsız olduğu ifade edilir. Hattâ Hanlığın "elçiliğin neden sessiz olduğu" sorusuna, Paradis kaçamak cevap verdiğini saklamaz ve bu suskunluğun ileride konsolosluk ve misyonun varlığı açısından sıkıntı doğurmasından endişe ettiğini ifade eder. O, Kırım Hanlığı topraklarında misyoner pederler ve Katolik ahali her ne kadar huzur içinde yaşasa da Fransa

⁴⁵⁰ Venture Paradis, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, 15 Kasım 1741, f. 34b.

⁴⁵¹ Venture Paradis, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, 1 Mart 1741, f. 1 (bis) a-b. Burada Venture Paradis'in ek ödenek talebine olumlu yanıt verildiğini ve 180 kuruş ek ödenek aldığını görüyoruz. Öte yandan elçiliğe sunulmak hem Han'ın çuhadarı Hasan Efendi hem de Kadı'nın haznedarından kendisine verilen yaklaşık dört düzine bıçağın ulaştığından haber verir. Venture aynı raporda Han ile yüzyüze görüşme fırsatı da bulduğunu ve Han'ın ayrıca misyon pederlerinin Hanlık bünyesinde hekimlik yapmasından duyulan memnuniyet ile bu durumun devamlılığı temennisi de kendisine söylendiğini bildirilir.

⁴⁵² Michel-Ange de comte de Castellane (1703-1782) 1741-1747 yılları arasında Fransa'nın yirmi sekizinci İstanbul büyükeçlisi olarak hizmet etti. 2 Ekim 1703'te Fransa'nın Venterol şehrinde dünyaya gelen Castellane, Kral'ın ordusunda çeşitli hizmetlerde bulunduktan sonra 7 Aralık 1740 senesinde İstanbul Büyükelçisi olarak atandı. İstanbul'daki görevine resmi olarak 19 Mart 1741'de başlayan elçiye görevinde sekreter olarak Charles de Peyssonnele eşlik etti. Görevini 1747 senesinde Roland-Puchot Comte des Alleurs'e teslim etti (Mézin-Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 165-166).

ile yaşanacak bir gerilimin kendilerini ve huzur içinde olan Katolik cemaatini fazlasıyla etkileyeceğini düşünüyordu.⁴⁵³

Venture de Paradis'in, Karadeniz'in kapalılığı konusunda kendisinden önce izlenen politikanın devamı olarak özellikle Bahçesaray'ın dışına çıkarak Kefe ve Azak'a ziyaretlerde bulunduğunu ve bu bölgeler hakkında bilgi topladığını görmekteyiz. Yazdığı raporda Kefe ve Azak'ın Karadeniz'deki ticarî faaliyetler için son derece avantajlı ve potansiyeli yüksek bir nokta olduğunu belirtir.⁴⁵⁴ Özellikle Kefe'ye yaptığı ziyaretlerle hem burada da bir misyonun kurulması hem de ticari faaliyetler konusunda hamle yapma gayretinde olduğunu anladığımız Paradis'in Kefe'deki ticari ağları ve ilişkileri de takip etmekteydi.⁴⁵⁵ Bu konudaki yaklaşımı gereği, özellikle Kefe'de bir misyon evinin kurulması konusunda oldukça istekliydi.

Paradis'in, Han ile samimi dostluğu aynı zamanda Hanlık için Fransız konsolosluk makamı aracılığıyla devletlerarası doğrudan kurulmuş bir bağ olarak yorumlanabilir. II. Mengli Geray'ın ölümünün ardından Hanlık mertebesine yükseltilen II. Selamet Geray'ın Konsolos ile kalgaylık döneminden başlayan dostane bir ilişkisi vardı. II. Selamet Geray'ın henüz kalgayken, kamp alanında Paradis ile görüşmüş, kendisinden bir coğrafya atlası istemişti. II. Selamet Geray'ın istediği bu atlas, Konsolos'un elçilik aracılığıyla yaptığı özel sipariş üzerine Fransa'dan getirildi.⁴⁵⁶ Han yalnızca Konsolosla değil aynı zamanda elçilik makamıyla da iletişim halindeydi ve Osmanlı'nın vassalı sıfatından ziyade kendi adına yazışma yapıyordu.⁴⁵⁷ Venture de Paradis hem misyonun gelişimi hem de Kırım yarımadasındaki Fransız nüfûzu konusunda,

⁴⁵³ Venture Paradis, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, 29 Ekim 1741, f. 29b-30a.

⁴⁵⁴ CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, 29 Mayıs 1743, f. 77a.

⁴⁵⁵ CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, 12? Temmuz 1743, f. 98/4b-5a.

⁴⁵⁶ Villeneuve'den Paradis'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 134, f. 31a; (27 Ocak 1740); Paradis'den Villeneuve'e, CADN, Serai A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 134, f. 33b (10 Mart 1740).

⁴⁵⁷ CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 146, 29 Mayıs 1743, paradis'den, f. 75b.

büyük bir çaba içindeydi. Bu sayede Konsolos olarak görev yaptığı süre zarfındaki en önemli gelişmelerin başında hiç şüphesiz kısa bir süre için de olsa Katolik cemaatine sağladığı imkân geliyordu. Bahçesaray'da Katolik ahalinin ibadetlerini yerine getirebilecekleri bir kilisenin açılmasının misyoner pederler ve Fransa açısından önemi çalışmanın önceki bölümünde ele alınmıştı.

Venture de Paradis'in Kırım konsolosluğu kariyerindeki bu hızlı ve onun açısından en sarsıcı yılın 1743-1744 arasında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Selamet Geray hanlığının son döneminde Fransız Cizvit Misyonun idaresinde hizmet edecek olan şapelin inşasına izin verdi. Bu iznin ardından kısa bir süre sonra 1744 senesi başında II. Selim Geray Han'ın selefinin verdiği izni tanıyıp tanımayacağı bir süre Konsolos ve misyonerler açısından belirsizliğini korumuşsa da 15 Şubat 1744 tarihli konsolosluk raporuyla birlikte elçiliğe üç yazılı izin gönderildi. Bunlardan ikisi Selamet Geray Han döneminde alınan kilise inşası ve ibadetlerin serbestçe yapılmasına yönelik izinlerken, üçüncüsü Selim Geray Han'ın Kefe'de misyonerlik faaliyetlerine ve misyonerlerin evlerinde ibadet yapmalarına (evlerinin bir kısmının kilise olarak kullanmalarına-*chapelle domestique*) dair verilen izindi. Venture, konsolosluğu döneminde alınan böylesi "emsali olmayan" kararların özellikle Peder Pontigny ve Han'ın ağalarından Seyid Selami Ağa'nın girişimleri ile gerçekleştiğini özellikle belirtse de⁴⁵⁸ böylesi büyük bir iznin Hanlık tarafından verilmesini Elçi Castellane, Polonya Veraset Savaşları döneminde Elçi Villeneuve'ün kurduğu olumlu diplomatik ilişkilerin neticesi olarak yorumlar.⁴⁵⁹

Bahçesaray misyonunun uzun yıllar mücadelesini verdiği, şapel kurulması izninin II. Selâmet Geray Han'dan alınmasıyla başlayan inşaat faaliyetleri için hemen İstanbul'dan ödenek istendi.⁴⁶⁰ Anlaşılan o ki, Kırım'dan gelen ek harcama kalemlerinin misyon evinin ve bu evin içinde kurulması planlanan şapel inşası sırasında yükselmesi sonucunda, Marsilya Ticaret Odası, Kırım

⁴⁵⁸ Paradis'den Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol, 146, f. 127a.

⁴⁵⁹ Castellane'dan, AMAE, CP (Turquie), tome 115, f. 21b (2 Nisan 1744).

⁴⁶⁰ Paradis'den, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol, 146, f. 94a (6 Mayıs 1743).

misyununun ticari etkinliği konusunda tereddüt yaşamış ve bu konuda Büyükelçi'nin görüşlerini almak istemişti. Oda, ticari olarak kârlı olmadığı gerekçesiyle, başlayan inşâatını durdurmak istedi. Dönemin Denizcilik Bakanı Maurepas⁴⁶¹ karara karşı olumlu yaklaşmış olsa da İstanbul Büyükelçisi Comte de Castellane, misyonun hâli hazırda dini yönden ve politik ilişkilerin tesisi açısından son derece önemli olduğunu ifade ederek desteğin devam etmesini savundu.⁴⁶² Castellane, konsolosluk bütçesinden yapılan 700 kuruş dışında kalan kısmın ödenmesi için Ticaret Odası'ndan ödenek istedi.⁴⁶³ Henüz inşaat tamamlanmadan yaşanan han değişimiyle misyonun tarihi değişse de başlangıçta, konsolosluğun bu konuda yani şapelin açılıp faaliyetlerine devam etmesinde, herhangi bir endişe duymadığı anlaşılıyor. Venture de Paradis, Hanlık değişimiyle beraber gelen değişim rüzgârını, Ermeni ve Rum cemaatin Katolik kilisesinin gelişmesinden rahatsızlık duyduklarını gözlemleyememişti.

Venture Paradis'in son mektubu 12 Mayıs 1744 tarihlidir. Konsolos'un Kırım'dan ayrılmasında gözünde yaşadığı bir sağlık sorunu etkili olmuş olsa da şapelle birlikte misyon evinin de tahrip olması kariyeri adına son derece olumsuz bir gelişmeydi.⁴⁶⁴

Jean Victor Choquet (1745-1748)

Eğitimini 1724-1729 yılları arasında Paris'te Cizvit tarikatı bünyesindeki Louis-le-Grand kolejinde⁴⁶⁵ almaya başlayan Jean Victor Choquet, eğitiminin ardından İstanbul'a gönderildi. 15 şubat 1730'da İstanbul'a ulaşan Choquet, İstanbul'da 1731-1732 seneleri arasında pek çok yazma Türkçe eseri Fransızcaya çevirdi. 1732 senesinde Halep'e üçüncü drogman olarak görevlendirildi ve burada da

⁴⁶¹ Tam adı, Jean-Frédéric Phélypeaux Comte de Maurepas'dır. 1701-1781 yılları arasında yaşamış olan Maurepas, 1723-1738 seneleri arasında Fransa Denizcilik Bakanlığı görevini yerine getirmiştir. <https://francearchives.fr/fr/agent/18957492> (Erişim Tarihi: 16/01/2021)

⁴⁶² Paul Masson, a.g.e., s. 641.

⁴⁶³ Castellane'dan, AMAE, CP (Turquie), tome 114, f. 101a-101b (20 Ağustos 1743).

⁴⁶⁴ Paradis'den Castellane'a, CADN, Série A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, f. 134a-b.

⁴⁶⁵ Collège de Louis-le-Grand ile ilgili detaylı bilgi ilerleyen bölümde verilecektir.

Arapça'dan Fransızcaya çevirilerine devam etti. Hâlâ yaptığı çeviriler Paris'teki Milli Kütüphane'dedir. 1735 senesinde Seyde, 1737'de Halep, 1741'de ise Trablusşam'da görev yaptıktan sonra 1744'de İskenderiye'ye drogman olarak atandı. Ardından 1745 senesinde beklemediği bir zamanda İstanbul'a çağrıldı ve Kasım ayı başında Elçi Castellane tarafından Kırım Konsolosu olarak atandı.⁴⁶⁶

Kırım Hanlığı'na görevlendirilen dördüncü konsolos Choquet'in Bahçesaray'dan yazdığı ilk mektup 25 Kasım 1745 tarihli dir. Balaklava Limanı'na Kasım ayının üçünde vardığını ve yolculuğunun toplam beş gün sürdüğünü ifade ederek başladığı mektubunda⁴⁶⁷ Choquet, kendisinden önce konsolosluk bünyesinde yaşanan gelişmelerden bahsetme ihtiyacı duyar. Sağlık problemleri sebebiyle görevinden ayrılan Venture de Paradis'in Bahçesaray'dan ayrılmasından sonra çözümlenememiş olarak kalan "şapel problemi" konusunda Kırımlı yerel yetkililer tarafından II. Selim Geray Han'ın kilise konusunda hiçbir izin vermediği yönünde bilgilendirildiğini belirtir.⁴⁶⁸ Kendisine eşlik eden Ferrand ile beraber Han'ın ağalarından birinin evine gittiği görevinin ilk günlerinde, her ne kadar az bir miktar olsa da Han tarafından verilen "tayın"ı kendisi adına değer ve kabul göstergesi olarak gördüğü içim memnuniyet duyarak kabul eder. Her yeni konsolosun görev başlangıcında olduğu gibi elçilik makamından Han'a ulaştırması için verilen güven mektubu ve iyi niyet göstergesi hediyelerini takdim etmek için Han'ın huzuruna kabul edilmeden önce yeniden aynı ağa ile bu kez baş başa görüşür ve görüşmeye ilişkin anlatıya raporunda yer verir. Buna göre, Fransa ile devam eden dostane ilişkilerin tarihsel gelişiminden bahseden ağa özellikle Venture Paradis döneminde resmi olarak şapel izninin II. Selâmet Geray Han döneminde alınan son derece "özel" bir uygulama olduğu ve diğer hanların da konu ile ilgili olumsuz görüşleri olmamasına rağmen meseleyi resmi

⁴⁶⁶ Mézin-Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 187.

⁴⁶⁷ Choquet'den Castellane'a, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, f. 137a (25 Kasım 1745).

⁴⁶⁸ Aynı yer, f. 137b.

bir platforma hiçbir zaman taşımadıklarına dikkat çeker.⁴⁶⁹ Yapılan görüşmelerin neredeyse tüm ayrıntılarına raporunda yer veren Choquet'e yapılan açıklamada genel hatlarıyla Kırım Hanlığı ile Fransa ve diğer Avrupa Devletleri arasında devam eden ilişkilerin, uzun yıllar boyunca mektuplaşmalar yoluyla ve Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla gerçekleştirildiği ifade edilerek, Fransız konsolosluğunun varlığının çok da eskilere dayanmadığı hatırlatılır. Osmanlı'nın Fransa ile olan kadim ilişkisi olduğu, Kırım ile olan ilişkilerin mevcut şekilde kalmasında hiçbir mahsuru bulunmadığı, Fransız konsolosların Bahçesaray'da her zaman hürmetle ağırlanacakları dile getirilir. Ayrıca Venture de Paradis döneminde yapılmak istenen şapelin daha önce izni verilen bir durum olmadığı, Kırım topraklarında pek çok Hristiyan ahalinin yaşadığı, gayr-ı müslim halkın yalnızca Katolikleri değil, aynı zamanda Rum ve Ermeni nüfusu da barındırdığı ifade edilerek aslında Konsolos'a dolaylı yoldan şapelin kapatılmasının sebebi açıklanırken diğer yandan Kral'ın ve Elçi'nin, Han'ın kararlarına aykırı olarak hiçbir girişimde bulunmayacaklarının hatırlatması da yapılmıştır.⁴⁷⁰

Bu açıklamalar bize, Fransızlara verilen kilise kurma izninin sonunda meydana gelebilecek alışıldık olmayan durumun doğması ve Katolik olmayan gayr-ı Müslimlerin durumdan duydukları rahatsızlığın yıkım kararında etkili olduğunu gösteriyor. Anlaşılan mevcut düzende gayr-ı müslim halk yüzyıllardır uygulana gelen maslahatlarla uyumlu bir şekilde varlıklarını sürdürürken yeni kararın olağan akışın dışında yeni bazı etkileri olacağından endişe edilmektedir.

Konsolos Han ile yaptığı birebir ilk görüşmesinde yaşanan şapel krizinden dolayı bu meselenin çözümüne dönük adımlar atmaya istekliydi. Oysa II. Selim Geray Han bu konuda konuşma taraftarı değildi ve meseleyi uzatmak istememekteydi.⁴⁷¹ Choquet'in konuyu kendi lehine çevirecek avantaja sahip olmadığını ve yine kendisi adına kötü bir başlangıç yaptığı düşüncesine sahip

⁴⁶⁹ Aynı yer, f. 138a.

⁴⁷⁰ Choquet'ten Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 146, f. 138b (25 Kasım 1745).

⁴⁷¹ Aynı yer, f. 139b.

olduğunu söylemek aşırı bir yorum olmayacaktır. Çünkü görev başlangıcında özellikle Kırım Tatar Hanları ve devlet kademesinde yer alan bürokratlar için son derece önemli olan hediye teşrifatına uygun bir şekilde görev başlangıcı yapamamıştı. Yaşadığı mahcubiyeti İstanbul'a yazdığı raporda saklamaz. Han'a sunması için gönderilen hediyelerin miktarı ve değerinin azlığı Han Veziri ve Ağalar tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Ayrıca Kalgay Sultan için kendisine bir hediye verilememesinden de derin bir üzüntü duyduğunu sözlerine eklerken gelecek bahar ayında kendisine daha "uygun" hediyelerin gönderilmesini ister.⁴⁷² Choquet'e göre gümüş objeler, yünlü ve pamuklu kumaşlar hediye olarak verilebileceklerin başında yer alıyordu.⁴⁷³

Zaman içinde, Bahçesaray misyonuna yeniden Cizvitlerin gelebilmesinin önünün açılması konusunda Konsolos'un girişimde bulunmaması yönünde İstanbul'dan bazı emirler geldiği anlaşılmaktadır. Castellane'a göre böylesi hamleler için henüz erkendi ve hattâ hamlede bulunmak Han'ın olumsuz düşüncelerini pekiştirmekten başka bir işe yaramayacaktı. Dolayısıyla bir süre bu konuda konuşulmamalıydı.⁴⁷⁴ Choquet ise, mevcut Han'ın Fransa ile ilişkiler konusunda yapıcı bir tutum sergilemediği ve bu dönemde Kırım Hanlığı ve Karadeniz'de yapılmış olan önceki ticari hamlelerin korunmasının çok da mümkün olmadığını altını çiziyordu.⁴⁷⁵

Kırım Hanlığı ile ilişkilerin şapel kriziyle tehlikeye girdiğini düşünen Konsolos, Osmanlı'nın desteği olmadan Hanlık sınırlarında ticari bir kuruluş hamlesi yapmanın oldukça zor olduğunu farkındadır. Ona göre bu durumun birkaç olumsuz sebebi vardı. İlk olarak, Hanlığın rızası olmadan Kefe'de açılması muhtemel bir ticari kuruluşun Han koruması olmaksızın ayakta kalması oldukça

⁴⁷² Aynı yer, f. 142b.

⁴⁷³ Choquet'den Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol, 146, f.169b (2 Şubat 1747).

⁴⁷⁴ Castellane'dan Choquet'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol.146, f. 171b (11 Şubat 1747).

⁴⁷⁵ Choquet'den Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, f.174b (12 Nisan 1747).

zordu çünkü buradaki Fransız tüccarlardan daha fazla vergi alınması kuvvetle muhtemeldi. Diğer yandan Fransa'dan gelen kumaşların büyük bir kısmını Hansaray'ın bezirganbaşının alması, Kefe'ye yerleşen Fransız tüccarların bu avantajdan faydalanamayacakları anlamına gelmekteydi. Konsolosun başka bir endişesi güvenlikti. Bâb-ı Âlî Fransız bir ticari kuruluşun Kefe'de açılmasına izin verse dahi bölge halkı tarafından olumsuz karşılanmaları halinde buradaki tüccarların can güvenlikleri yoktu. Kırım'da kârlı ve sağlam şekilde ticaret yapabilmenin yolu Choquet'e göre, biri konsolosluk makamıyla diğeri Kefe'de iki iştirakçi kurumun oluşturulmasıydı.⁴⁷⁶ Konsolos, Kefe'de kurulmak istenen ticari girişimlerin öncelikle Kırım Hanlığı ile olumlu ilişkiler kurmaktan geçtiğine inanmaktaydı.⁴⁷⁷ İki ayaklı tek bir ticari kuruluş, Bahçesaray ve Kefe hattını aktif tutacağı için, Hanlığın da olumlu tutum sergilemesini sağlayacaktı. Bahçesaray'daki kurum Hanlık mertebesiyle olumlu ilişkiler geliştirerek Kefe'de yapılan ticaretin desteklenmesini ve güvenliğini güvence altına almalıdır. Hem Bâb-ı Âlî hem de Han'ın koruması altında olan iki kuruluş aracılığıyla burada iyi işler yapılabileceğini ancak bunun yerine Kırım konsolosluğunun desteği olmadan yalnızca Kefe'de Osmanlı'nın izniyle bir ticari kuruluş açılırsa kurumun vezirin ani değişen kararlarından bile etkilenebileceğinden endişe ettiğini ifade eder.⁴⁷⁸ Ancak Konsolos'un bu konudaki görüşü dikkate alınmaz. İstanbul'dan gelen cevapta, Konsolos'un iki ayaklı tek bir ticari kuruluş projesinin "uygulanabilir olmadığı" ifade edilir.⁴⁷⁹

Konsolos Choquet elçiliğin tavsiyeleri doğrultusunda gerekli gördüğü görüşmelere başlasa da sağlık sorunlarının artması sebebiyle görüşmeler sonuca ulaşmaz. Cizvit misyonun yeniden işlev kazanması için henüz erken olduğunu düşünen Konsolos, psikolojik ve fiziksel sağlık sorunlarına çare

⁴⁷⁶ Aynı yer, f. 174b.

⁴⁷⁷ Aynı yer, f. 175a.

⁴⁷⁸ Aynı yer, f.175b.

⁴⁷⁹ Castellane'dan Choquet'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 146, f.183a (16 Haziran 1747).

bulmak amacıyla İstanbul'a seyahat etmek ister.⁴⁸⁰ Fransa ile Kırım Hanlığı arasındaki bir süredir devam eden diplomatik ilişkilerin en alt seviyede seyrettiği bir dönemde göreve başlayan Choquet için anlaşılan o ki bu vazife bir hayli yıpratıcı olmuştu. Kendisinden önce görev alan konsolosların, Hanların hem hekimbaşı hem de adeta arkadaşı pozisyonunda oldukları, Hanla yapılan uzun av sezonları ve sınır hattı gezileri göz önüne alındığında, Choquet'in Han ile tüm görevi süresi boyunca toplam iki kez görüşebilmiş olması bu çerçevede anlamlıdır.⁴⁸¹

Cizvit misyonun kapanışının ardından pederlerin Kırım topraklarından çıkartılmasıyla başlayan gerilimli süreçte Konsolos'un yürütmeye ve geliştirmeye çalıştığı olumlu ilişkilerin bir seviyede tıkanıp kaldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Keza kendisi de bu çabasını sözlü olarak Han'ın Hazinesarı Mustafa Efendi'ye ifade ettiğinde, Mustafa Efendi, Choquet'in bu çabasının artık yersiz bulunduğunu şu şekilde dile getirir:

Efendim Selim Geray Han, babası Kaplan Geray Han'ın XIV. Louis ile olan yakın arkadaşlığına benzer şekilde, Fransa Devleti'ne kesinlikle bağlı bir hükümdardı, babasının izinden yürüdü. Ancak ondan sonra tahta geçen Âl-i Cengiz ailesinden prensler aynı eğilimde değillerdi. Âl-i Cengiz ailesinde de tıpkı Bâb-ı Âlî'de olduğu gibi İngiliz ve diğer ülkelerin nüfuzu artmıştır.⁴⁸²

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin adeta bir "dar boğaz"dan geçtiği bu dönemde, Elçiliğe sık sık Kefe'de Fransa adına ticari bir şirketin kurulması teşebbüsüne dair girişimlerinden haber veren Choquet'in bir süre sonra sağlığı bozuldu. Pek çok kez delirme eşliğine gelen Konsolos, 4 Eylül 1747 tarihli yazdığı mektupta, "bozulan sağlığının tedavisine ulaşmak ve üzüntülerinin

⁴⁸⁰ Choquet'den Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 152, f. 3b-4b (4 Eylül 1747)

⁴⁸¹ Victor Choquet, ilk olarak 12 Kasım 1745 tarihinde; ikinci kez ise 6 Temmuz 1746'da Han'ın huzuruna kabul edildi. Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, Geuthner, Paris, 2020, s. 187.

⁴⁸² Choquet'ten Castellane'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 3b (4 Eylül 1747).

üstesinden gelebilmek için” bir süreliğine İstanbul’da kalmak için Elçi’den izin istedi.⁴⁸³

Victor Ferrand ile olan yazışmalarından Kırım’da geçirdiği görev süresinde oldukça sıkıntılı dönemler geçirdiğini anladığımız Choquet, 21 Mayıs 1748 tarihinde deniz yoluyla İstanbul’a geri döndü ve yaşadığı duygusal ve zihinsel sorunlar sebebiyle Kapusinlerin yanına sığındı. Bir süre misyonda tedavi olmak için kalsa da ağır bir ruhsal çöküş yaşayan Choquet, Fransa’ya gitmesi için bindirildiği gemiden 14-15 Eylül 1748 gece yarısı denize atlayarak intihar etti.⁴⁸⁴

Piere Texier de Lancey (1748-1754)

Orta Fransa’da 1719 senesinde bürokrat bir ailenin çocuğu olarak dünya gelen Piere Texier de Lancey, 1737 senesinde Kapusin Pederlerin yürüttüğü sözlük çalışmalarının geliştirilmesinde görev almak, Türkçe ve Ermenice öğrenmek üzere 600 lira maaşla İstanbul Büyükelçiliği’nde göreve başladı. 1744 senesine kadar Ermenice ve Türkçe öğrenimine devam eden Piere Texier de Lancey, 1747 senesinde sağlığı gerekçe gösterilerek Basra’daki Doğu Hindistan Şirketi’nin postacısı olarak görevlendirildi. Aynı zamanda Fransa’nın yeni ticaret yolları kazanmasına yardımcı olmak için çıktığı ilk yolculuktan kısa bir süre sonra, bir süredir ruh sağlığı kötüye giden Konsolos Victor Choquet’in yerine Aralık 1747’de Kırım’a konsolos olarak atandı. Görevine 1748 senesine başlayan Texier de Lancey, burada Polonya ilişkileri ile ilgili olarak pek çok gizli görevde çalıştı. Sağlık sorunları sebebiyle 1750’de önce Rodos’a gitti, ardından bir süreliğine İstanbul’a geri döndü. Görev süresi boyunca ilki Kırım Hanlığı’nı daha çok bölgedeki siyasi konumu çerçevesinde “*Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*”⁴⁸⁵, ikincisi Kırım

⁴⁸³ Aynı yer, f. 4b.

⁴⁸⁴ Mézin-Vigne, *Les Français, à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 655; *La Bastille Dévoilée pu Recueil des pieces authentiques*, Paris, 1789s. 187.

⁴⁸⁵ *Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*“, Lancey, AMAE, CP (Turquie), tome 123, 37a-57b (Haziran 1750).

Hanlığı coğrafyasını incelediği “*Mémoire sur la petite Tartarie*”⁴⁸⁶ isimli iki el kitabı bırakmıştır. 1755 senesinde dönemin büyükelçisi Vergenne’in birinci sekreteri olarak atandı. 12 Nisan 1762 senesinde Trablusşam’a, 8 Nisan 1765 senesinde ise Trablusgrap’a konsolos olarak atandı. Otuz altı yıllık meslek hayatından sonra 3000 lira maaşla emekli oldu.⁴⁸⁷

Choquet’in görevden ayrılması ve Kapusin pederlerin yanına sığınmasıyla dönemin Dışışleri Bakanı Marquis de Puisieux, Büyükelçi’ye gönderdiği mektupta Kırım Tatar Hanı, Eflak ve Boğdan beylerinin yakınında olabilecek bir kişinin görevlendirilmesini istemekteydi.⁴⁸⁸ Hemen hemen aynı günlerde, 28 Mayıs 1748’de İstanbul’a Kırım Han’ı II. Selim Geray’ın ölüm haberi ulaştı. Zaten Osmanlı Devleti’ne son derece bağlı, Tatarlar arasında da etkiye sahip olamayan bir Han olması hasebiyle bu kayıp, Fransa açısından ilişkileri zora sokacak bir durum olarak yorumlanmamıştı. Büyükelçi Roland-Puchot des Alleurs,⁴⁸⁹ “bu fırsatı değerlendirmek” ve Osmanlı’nın bölgedeki etkisini denemek amacıyla konsolosluk görevine diplomatik kabiliyeti, dil yeteneği ve bu coğrafyadaki deneyimiyle çok etkili olabilecek Macar asıllı Baron de Tott’u görevlendirmeyi düşündü.⁴⁹⁰ Ancak Kırım’ın içinde bulunduğu şartlar henüz tam olarak olgunlaşmadığından görev Texier Lancey’e verildi. Lancey oldukça donanımlı ve bu coğrafyada çalışabilme kabiliyeti yüksek bir profildi. Latincenin yanında çok iyi derecede Türkçe ve Ermenice biliyordu. Bu özellikleri ve Avrupa gündemine dair güncel bilgileri sayesinde Hansaray’ın bir nevi parçası oldu ve

⁴⁸⁶ Lancey, “Memoire sur la petite Tartarie”, AMAE, MD, tome 13, f.9a-19a (1760).

⁴⁸⁷ Mézin- Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 655; *La Bastille Dévoilée pu Recueil des pieces authentiques*, Paris, 1789, s. 56-57.

⁴⁸⁸ Puisieux’den Alleurs’e, AMAE, CP (Turquie), tome 119, f. 167a (Tarihsiz).

⁴⁸⁹ Roland-Puchot des Alleurs, 1711-1716 senelerinde İstanbul Büyükelçiliği görevinde bulunan Pierre Puchot des Alleurs’ün oğludur. 1693 yılında dünyaya gelen Roland-Puchot, kariyerine 1716-1733 yılları arasında Muhafız Alayı Komutanlığı görevi ile başladı. Saksonya ve Polonya’ya Kral tarafından özel yetkili olarak gönderildi (1741-1744), 1747 şubat’ından itibaren ise İstanbul Büyükelçiliği görevine getirildi. Avusturya ve Rusya karşısında Osmanlı’nın Fransa ile yakınlaşmasında etkili rol oynayan des Alleurs, 1754 senesinde İstanbul’da vefat etti (Mézin-Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, s. 574-575).

⁴⁹⁰ Des Alleurs’den Puisieux’e, AMAE, CP (Turquie), tome 119, f. 194a-196 (1 Haziran 1748).

Han'a sürekli eşlik etti. Dahası İstanbul Büyükelçiliği için yalnızca Kırım Hanlığı değil aynı zamanda Rusya, Polonya, İsveç ve Prusya ile ilişkilerin gelişimi açısından da gerekli bir mevkideydi.⁴⁹¹

2 Haziran 1748 yılında İstanbul'dan hareket eden de Lancey, Arslan Geray Han⁴⁹² yönetimindeki Bahçesaray'a, Büyükelçilik tarafından kendisine verilen ticari ve dini amaçları belirten talimatlar Han'a sunulmak üzere okuma gözlüğü ve çeşitli hediyelerle ulaştığında büyük bir teveccühle karşılandı.⁴⁹³ II. Selim Geray Han döneminde gündemde olan şapel açma izninin misyon evinin yıkılmasıyla sonuçlanmasıyla, Fransa ile Kırım Hanlığı arasındaki mevcut ilişkiler bir süredir yeni bir dönemden geçmekteydi. Lancey'in konsolos olarak Kırım'a ulaştığı günlerde Arslan Geray Han henüz yeni tayin olmuş ve selefinin

⁴⁹¹ Faruk Bilici, a.g.e, s. 54.

⁴⁹² Arslan Geray Han, Hacı I. Selim Geray'ın torunu ve II. Devlet Geray'ın oğludur. 1748-1756 senelerinde Kırım Hanlığının başına geçmiştir. Arslan Geray, amcası I. Kaplan Geray'ın son hanlığı döneminde nureddin, ağabeyi II. Fetih Geray döneminde ise kalgay sultan oldu. Han görevinden azledilince, Arslan Geray da önceki uygulamalarda olduğu gibi Kırım dışındaki mecburi ikamet dönemini Tekirdağ'da geçirdi. Han olduğu 1748 senesinde, yeğeni Selim Geray'ı kalgay, oğlu Kırım Geray'ı nureddin ilan etti. Hanlığını, Osmanlı Sultanı I. Mahmut (1730-1754) ve III. Osman (1754-1757) döneminde gerçekleştirmiştir. Han olarak geçirdiği sürede Osmanlı Devleti hiçbir savaşa girmemiştir. Bu barış ortamı sayesinde Kırım'ın imarına yönelik faaliyetler gerçekleştirdi. Genel olarak Arslan Geray, Bâb-ı Âlî'nin taleplerine uygun hareket etmiş, Osmanlı'nın barışçıl siyasetine uygun davranmıştı. Smirnov'a göre İstanbul'un Tatar ordusunun başında uslu bir kişi görmek istediği bu dönemde, Arslan Geray, halkının akın yapmasının engellemek zorunda kalıyor; vaktiyle barışa meyilli olduğunu gösteren hareketleri sebebiyle tahtından indirilen hanların artık Tatar halkının hırçınlığını dizginlemesi övgüye değer bir davranış olarak görülüyordu. Arslan Geray bu sebeple hanlığı döneminde, Rus saldırılarından etkilenen Bahçesaray'da yıkılan sarayları yeniden imar etmiş, bununla da kalmayarak Or, Arabat, Üçoba, Çongar ve Sivaş gibi başka yerleşim alanlarının açılmasına da âmil olmuştur. Smirnov, Han'a gönderilen bir fermanla, Rusya ile yapılan barış anlaşmasına bağlı kaldığı, ülkede iç huzur ve düzenini sağladığı ve yeni istihkam alanlarını kurulmasını sağladığı için teşekkür edildiği, dahası bu fermanla ilk kez bir Kırım hanından "kağan" ünvanıyla bahsedildiğine dikkat çekmektedir (Smirnov, a.g.e., s. 505). Arslan Geray ve dönemindeki faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halim Geray, *Gülbün-ü Hânân*, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2013, s. 93; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., IV/2, ss.21-22; Nicole, Ferrari-Kançal, Kırım'dan Kalan Miras: Hansaray, s. 6, 80; Hüseyin Çınar, "Arslan Geray Han ve Kırım'ın Yeniden İmarında Vakıfların Rolü", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, 2007, ss.117-138).

⁴⁹³ Lancey'den des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 11a-11b (15 Ağustos 1748).

izinden giderek Katolik Ermeni halkın haklarının korunması konusunda gerekli izni sağlayarak hem Katolik tebaada hem de Fransız konsolosluğunda memnuniyet uyandırmıştı.⁴⁹⁴ Konsolosların görev başlangıçlarında ve bu süre boyunca yapılan özel görüşmelerde Hanlara hediye sunmaları olağan bir durumdu. Bu hediyelerin karşılığında da genellikle konsolosa veya elçiliğe teveccühle yaklaşıldığı görülmekteydi. Ayrıca Hanlar, hediyelerine mukabil olarak Tatar bıçağı veya koşumlanmış at gibi armağanları konsolosa iletirdi.⁴⁹⁵

Lancey, kendisinden önce hizmet eden konsoloslardan farklı olarak misyonerlik faaliyetlerinin desteklenmesi gibi bir amaca hizmet etmekten uzak bir çizgideydi. Elbette misyonun kapatılması ve Kırım Hanlığı'nda Cizvit misyonerlerin bir süredir ikamet etmiyor olması bunda etkilidir. Raporlarında Lancey genel olarak, Kırım Hanlığı ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasında dikkat edilmesi gereken noktalar hakkında İstanbul'a bilgi verir ve Rusya'nın izlediği politikayı yakından takip eder. Kendisi, kaleme aldığı raporlarda ayrıntılı günlük olaylarla ilgili bilgiler verdiği gibi Hanlığın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri ya da kendi içindeki hiyerarşik sıralama gibi konularda da Büyükelçiye bilgi aktarmaktaydı. Texture de Lancey altı yıl boyunca yaptığı konsolosluk görevinde, Fransa'nın Karadeniz'in kuzeyindeki mevcudiyeti ve Hanlığın Rusya ve Prusya'yla olan ilişkilerini gözlemleyerek, Kral'ın bu coğrafyada nasıl daha etkili olabileceği konusunda strateji üretmeye çalıştı. Selefleri gibi bölgedeki Katolik Hristiyan ahalinin çıkarlarını korumak ve arttırmak, Kuzey Karadeniz ve çevresindeki ticari potansiyeli değerlendirmek için adımlar atmak yerine daha ziyade Hanlığı Rusya karşısında siyasi bir enstrüman olarak görüp Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız olarak Hanlığı değerlendirmenin yollarını aradı.

Lancey'in konsolos olduğu günlerde Avusturya Veraset Savaşı henüz bitmiş, savaşa son veren Aix-la-Chapelle Antlaşması'nın 30 Nisan'da kabul edilen taslağına resmi olarak imza atılmamıştı. Ancak görüşmelerde çerçevesi kabul edilen antlaşmanın bozulmaması, Rusların bölgede Tatarlarla ve dolayısıyla

⁴⁹⁴Aynı yer, f. 13b.

⁴⁹⁵Aynı yer, 14 Ağustos 1748 tarihinde düşülen not, f. 14b.

Türklerle herhangi bir çatışma yaşanmaması için görev süresi boyunca Konsolos Lancey'in son derece hassas adımlar attığını söyleyebiliriz. Kendi nüfuz alanını geliştirmek amacıyla bürokratlar ve mirzaların neredeyse tamamıyla görüşmeye çalıştı. Bölgedeki barış ortamının devamını özellikle ekonomik kaygılardan dolayı isteyen yöneticilerle yakından ilgilendi. Lancey, bu konuda yürüttüğü çabalarına Polonya'yı da dâhil etti. Polonya Sarayı'na, Fransa Kralı'nın amaçlarına hizmet etmesi için birkaç kişinin yerleştirilmesini büyükelçiliğe teklif etse de Versailles tarafından bu oldukça abartılı bulundu.⁴⁹⁶ Aix-la-Chapelle Antlaşması'nın 18 Ekim 1748 günü Fransa, İngiltere ve Hollanda arasında imzalanması Rusların ilerlemesini bir süreliğine durdurmuş ancak ne kolonyal problemleri ne de Prusya-Avusturya sorununun çözülmesini sağlamıştı. Fransa ise antlaşmadan yararlı çıktığından en azından bir süre daha bu barışın devam etmesini isteyen bir tutum içindeydi. Fransız Dışişleri Bakanı Puisieux, Elçi des Alleurs'den artık Konsolos'a daha az talimat vermesini ve Fransa'nın Türklerle acil bir ittifak anlaşmasına ihtiyaç duymadığının bilinmesini istedi. Ancak uzun vadede Fransa, İstanbul ve Bahçesaray'da Rusya'ya karşı etkisini de kaybetmek istemiyordu. Büyükelçi İsveç'deki siyasi krizi sebep göstererek, İstanbul ile ilişkilerin dostane kalması için elinden geleni yapmaya devam etti.⁴⁹⁷

Rusya'nın yirmi seneden beri özellikle Kuzey Avrupa'da kendi nüfuz alanını genişletme çabalarının yanında İstanbul'da etkili olma gayreti Fransa için rahatsızlık konusuydu.⁴⁹⁸ Des Alleurs, bu durumun yalnızca tek bir cepheden ilgilenecek bir sorun olmadığını farkındaydı. Ancak Fransa, Rusya'nın sınırlandırılması için Osmanlı Devleti'ni kışkırtmak yönünde bir gizli diplomasi yürütmekten ziyade iki komşu devletin doğal yollarla karşı karşıya gelmelerini beklemekteydi.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶Des Alleurs'den Lancey'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 152, f. 49-53 (23 Kasım 1748); Des Alleurs'den Puisieux'e, AMAE, CP (Turquie), tome 120, f. 45-53 (10 Aralık 1748).

⁴⁹⁷ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁹⁸ Puisieux'den des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), vol 119, f. 362a-b (3 Eylül 1748).

Lancey, 10 Ekim 1748 tarihli uzun hatıratını, Roland-Puchot des Alleurs'e göreve başlamasından birkaç ay sonra gönderdi. "Efendim, size Han'ın, Kalgay ve Nureddin Sultan ile Kadıasker, Divan Efendisi ve birkaç sekreterin karakterleri hakkında bilgi vereceğim" şeklinde başladığı mektubunda, Konsolos Lancey, Hanlığın yönetim kademesi hakkındaki gözlemlerini, bazı fiziksel ve ruhsal tasvirlerini aktardı.⁵⁰⁰

Lancey Kırım Hanlığı'ndaki görevi sırasında 48 yaşında olan Arslan Geray Han'ın, fiziksel görüntüsünü betimlerken, Han'ın oldukça şişman bir yapıya sahip, makul ve mantıklı bir kişi olarak tasvir eder. Özellikle Moskova Devleti'ne karşı geçmişteki savaşlarda yaşananlardan duyduğu hoşnutsuzluğa rağmen Ruslara karşı fevri olmayan ancak bir o kadar da temkinli bir şekilde hareket ettiğini düşünür. Ona göre, Arslan Geray ilerleyen günlerde herhangi bir savaş konusunda girişimde bulunmayacaktır.⁵⁰¹ Bu konudaki görüşlerini daha sonra hem İlyas Efendi hem de Vezir Ahmet Paşa ile görüşmelerdeki notlarıyla destekler. Hanlığın Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu siyasi birliğin yanında dini olarak Sultan'ın emirlerinin dışına çıkması ve Hanlığın insiyatif kullanarak Ruslar'a karşı savaşması kesinlikle mümkün değildir.⁵⁰²

32 yaşlarında uzun yıllar Çerkes bölgesinde Moskova Devletine karşı savaşmış olan Kalgay Selim Geray Sultan, Akmescit'te ikamet ediyor ve Hansaray'a çok nadir geliyordu. Her ne kadar Bahçesaray'a dört saat mesafede olsa da kalgay sultan ile görev başlangıcından kısa bir süre sonra görüşmemiş ve kendisine elçinin mektubunu takdim edememiş olsa da kalgay hakkında bazı bilgiler topladığını görüyoruz. Buna göre Sultan Selim Geray, kalgaylıktan önce uzun bir süre Çerkesya'da kalmıştır ve Han Aslan Geray'ın aksine son derece duygusal yapıya sahip biri olarak Rusya'ya karşı savaşma konusunda oldukça

⁴⁹⁹ Puisieux'den des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), vol 120, f. 4a-b (5 Kasım 1748).

⁵⁰⁰ Lancey'den Des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 119, f. 398a-412b (10 Ekim 1748).

⁵⁰¹ Lancey'den Des Alleurs'e,, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 25b (10 Ekim 1748).

⁵⁰² Laney'den Des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f.43a-47b (20 Kasım 1748).

isteklidir.⁵⁰³ Bundan başka 27-28 yaşlarındaki Nureddin Sultan'ın gençliğinin etkisiyle özellikle ticaret konusunda melankolik bir yapıya sahip olduğunu düşünür.⁵⁰⁴

Gözlemlerini aktarmaya devlet görevlileriyle devam eden Lancey'den aldığımız bilgilere göre, Han'ın Veziri Ahmet Ağa altmış yaşlarında, soğuk görünüşlü, ketum, okuma yazma bilmeyen ancak para ve toprak bakımında bir hayli zengin biridir. Mirzalar arasında pek sevilmeyen Ahmet Ağa, tahıl ve meyve tüccarlarıyla birlikte tekelleşme yoluyla pazar fiyatların yükselmesine sebep olmakla suçlanmaktadır. Arslan Geray, II. Selim Geray'dan devr aldığı üç bürokratına yani Veziri Ahmet Ağa, Kadıasker Mehmet Ağa ile Divan Efendisi Abdürrahim Efendi'ye karşı derin bir güven duygusu beslediği için bu söylentileri önemsememekteydi.⁵⁰⁵ Sahip olduğu üzümleri, Ermeniler aracılığıyla Kazaklara şarap olarak sattıran Ahmet Ağa, sınırda herhangi bir çatışma olmasını kesinlikle istememekteydi. Bu konuda Vezir yalnız değildir. Aynı zamanda yakın arkadaşları olan Kadıasker ve Divan Efendisi de Ruslarla olası bir çatışmaya karşıdır. Kadıasker Mehmet Kul Efendi toprak bakımından zengin ve samimi görünüşlüdür. İlyas Efendi ellili yaşlarında olup ailesi uzun süredir Arslan Geray'ın hizmetindedir. Bu sebeple politik görüşlerine önem verilen İlyas Efendi, hediye almaktan fazlasıyla hoşlanıyordu. Hazine Kâtibi Mustafa Efendi, Ömer Efendi ve Miroviç de Han'ın fikirlerinde son derece etkiliydi. Rus asıllı olan Miroviç, 1731 senesinde hapisten kaçıp Kırım Hanlığı'na sığınmış ve o günden beri Kırım ordusunda, Rusya'ya karşı görev yapmakta olan bir kişiydi. Ayrıca Miroviç Fransızlar'ın Kırım'da olmasından memnuniyet duymamakta, Fransızları maddi kaynaklarını kullanarak Hanlığı savaşa sokmak istemekle suçlamaktaydı. Bu durum gerçekleştiğinde Kırım'ın menfaatlerini

⁵⁰³Lancey'den Des Alleurs'e, CADN, vol. 152 Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 26a-b (10 Ekim 1748).

⁵⁰⁴ Aynı yer, f. 26b.

⁵⁰⁵ Aynı yer, f. 27a-b.

düşünmeyip olayların ne yöne doğru cereyan ettiğini izleyeceğini düşünmekteydi.⁵⁰⁶

Han'ın sekreteri görevinde olan İlyas Efendi ile Konsolos Lancey Bahçesaray görevinin ilk günlerinden itibaren iletişim halindeydiler. Kendisi son derece kibar ve dost canlısı olarak tarif edilmekte, politik görüşlerinin Han üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Han'ın üzerinde etkili olan kişilerin özellikleri yanında Lancey yaklaşık on yıllık İstanbul deneyiminin ardından bir mukayese yaparak, Hansaray'daki bürokratlarla Bâb-ı Âlî bürokratları arasında bariz bir fark gördüğünü ifade eder. Buna göre, Osmanlı bürokratları, Kırım Hanlığı'ndakilerden daha yetenekli ve kibar.⁵⁰⁷

Rusya ile yaşanan uzun savaş döneminden sonra genel olarak bir barış iklimi olsa da bir süredir Kırım Hanlığı içinde yiyecek sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Konsolos bu sıkıntının sebebinin kıtlık olmadığını, tekelleşmenin bir sonucu ve bu yüzden fiyatların yükselmesi olduğunu belirtir. Aslan Geray'ın Veziri Ahmet Ağa, Kadıaskeri Mehmet Ağa ile Divan Efendisi Abdürrahim Efendi'ye duyduğu koşulsuz güven yüzünden halkın giderek fakirleştiğini farkedemediği ve bu konuda kendisine yapılan tüm şikâyetlere karşı etkisiz kaldığını gözlemler.⁵⁰⁸

Tatar Sultanlar ve Mirzaların, adeta Osmanlı Sultanlarına özenerek sadelikten uzaklaşarak, ihtişama ve şatafata kaçtıklarından yakınan Lancey, halkın yoksullaşmasının sebebi olarak ürünlerin az olmasını değil tekelleşme ve görevini suistimal eden memurları görür. İstanbul için adeta tahıl ve hayvansal ürün deposu olan Kırım'ın, artık eskisi kadar bolluk içinde olmamasından ürünlerin artan tekelleşme yüzünden piyasadan toplanması ve fiyatların yarımada İstanbul'daki kadar yüksek olmasından şikâyet eder.⁵⁰⁹ Konsolos Lancey, her ne kadar Fransa Devleti adına ifa ettiği görevden onur duysa da verilen 2000

⁵⁰⁶Lancey'den Des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 152, f. 28b (10 Ekim 1748).

⁵⁰⁷ Aynı yer, f. 29-b.

⁵⁰⁸ Aynı yer, f.32b-33b.

⁵⁰⁹ Aynı yer, f. 57a.

lira maaşın artık Bahçesaray'daki temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinden yakınıdır. Lancey, konsolosluğun kurulması esnasında burada Fransa adına hizmet edecek konsolosların aynı zamanda hekimlikten elde ettikleri gelirle beraber 2000 liranın geçimlerini karşılayacağını düşünülüyordu ancak Tatarlardan hizmet karşılığı ücret almanın mümkün olmadığı,⁵¹⁰ Mirzaların yanında ise konsolosluk görevlerini yerine getiremeyecek kadar meşgul oldukları adeta uşaklık yaptığından yakınıyordu.⁵¹¹ Bütün bu hususlar çerçevesinde, Marsilya Ticaret Odası'nın, verilen maaşa zam yapması yalnızca konsolosların ekonomik olarak rahat etmelerini sağlamakla kalmayacak aynı zamanda Hanlık içindeki konumu ve itibarını yükseltecekti. Ayrıca Moskovalıların bölgedeki hâkimiyetinin önüne geçilmesi yönünde adımlar atılabilecek ve dahası Kırım'da yalnızca Fransa Kralı'nın korumasıyla desteklenen Katolikliğin yok olmasının önüne geçilebilecekti.⁵¹²

II. Selamet Geray Han (1740-1743), II. Selim Geray Han (1743-1748) ve Arslan Geray Han (1748-1756), özellikle savaşlardan harabeye dönüşen Bahçesaray'ın tamiri ve Hansaray'ın yeniden Han'ın gücünü simgelemesi için restorasyon çalışmaları yürüttü. Bu dönemde Hanlar, Avusturya Veraset Savaşı gölgesinde, Osmanlı ile Rusya arasında her an yaşanabilecek siyasi ve askeri bir gerginlik ihtimaline ve Fransaya karşı da oldukça duyarlıdır.⁵¹³ Özellikle Rusya'nın Kazaklar'ın sınır boylarında Kırım Hanlığı ile yaşadıkları bazı sorunlarda arabuluculuk yapmaya çalışması ve bu gibi konuları Bahçesaray'da kurulacak bir konsolosluk üzerinden görüşmek istemesi konusundaki girişimleri

⁵¹⁰ Konsolosların özellikle mektuplarını İstanbul'a iletilmesi ve İstanbul'dan gelen mektupların ve gazetelerin kendilerine ulaştırılması için düzenli olarak Hanlık memurlarına ödeme yapmak zorunda olduğunu görüyoruz. Örneğin, 1749 yılına dair harcama kalemlerinin göstergesinde sadece mektupları alma ve ulaştırılması için 18 liralık gider gösterilmiştir. Ayrıca diplomatik ilişkilerin olumlu bir şekilde yürütülmesi için Han'a ve üst düzey yöneticilerine pek çok hediye verildiği bu hediye giderlerinin de tek tek gösterildiği daha önce de ifade edilmiştir. "Etat de mes depenses pour le Service en Crimée pendant le cours de l'armée 1749", CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol .152, f. 97a (1 Şubat 1750).

⁵¹¹ Aynı yer, f. 57b.

⁵¹² Aynı yer, f. 58a.

⁵¹³ Brain Davies, *Empire and Military Revolution in Eastern Europe*, 2011, s. 248.

karşısında Hanlık oldukça temkinliydi.⁵¹⁴ Konsolos Lancey bütün bu süreci yakında takip etti ve özellikle Han'ın sekreteri İlyas Efendi ile yoğun görüşme halindeydi. 23 Aralık 1748 tarihli mektubunda Elçi Castellane des Alleurs, Ruslar'ın Hanlık bünyesinde kurmak istedikleri konsolosluğa karşı Lancey'i son derece dikkatli olması gerektiği konusunda uyarıyordu.⁵¹⁵

Ruslar bir süredir Kırım Hanlığı'nda bir konsolosluk kurulması konusundaki ısrarlı isteklerini Han'a iletiler. İsteklerini dile getirirken hali hazırda Kırım'da kurulmuş olan Fransız Konsolosluğu örnek gösterilmekte, konsolosluğun kurulmasının aynı zamanda Karadeniz ticaretinin gelişmesi için önemi vurgulanmaktaydı. Ruslar, mallarına uygulanan yüksek gümrük vergisinden şikâyet ederken sınır boylarında yaşanan sorunları da dile getirdiler.⁵¹⁶ Lancey, Ahmet Ağa ile yaptığı görüşmede, Rusların niyetinin yalnızca ticari faaliyetlerin geliştirilmesi ve sınır güvenliği olmadığını, Rus konsolosluğunun casusluk yapmak için araç olarak kullanılacağından duyduğu endişeyi dile getirdi.⁵¹⁷ Her ne kadar Vezir kendisine güvence verse de Lancey ülkesinin çıkarlarını garanti altına almak istediği için Büyükelçiliğe olumlu bir rapor yazmaktan imtina etmekteydi.

Fransa'nın bu dönemde Kırım Hanlığı içindeki konumunu belirleyen unsurların başında elbette ki sekiz yıldır devam eden Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) geliyordu. Savaş, 24 Nisan 1748 tarihinde başlayan Aix-la-Chapelle Antlaşması görüşmeleriyle sona erdi. Sağlanan barış ortamında Tatarları Ruslara karşı harekete geçirmeye yönelik bir eylem planından daha ziyade Osmanlı'nın barışçıl tutumunun mümkün olduğunca desteklendiği bir plana

⁵¹⁴ Lancey'den Des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 35a (10 Ekim 1748).

⁵¹⁵ Des Alleurs'den Lancey'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 53a (23 Aralık 1748).

⁵¹⁶ Suite de la correspondance de Crimée depuis 1er Janvier 1752, Jusqu'au 12 Mai de la meme année, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f.170a.

⁵¹⁷ Lancey'den des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 35a, (10 Ekim 1748).

geçildi. Konsolos Lancey'in Hanla ve Hanlık bürokratlarıyla, hatta mirzalarla sağlam ilişkiler kurması ve bunları muhafaza etmesi Fransa için çok değerliydi.

Öte yandan Hanlığın Osmanlı'nın desteğini ve onayını almadan Ruslar'a karşı herhangi bir girişimde bulunmayacağı artık netleşmişti. Ancak İsveç üzerinde dolayısıyla Kuzey Avrupa'da olası bir Rus baskısının artmasına karşılık Versailles, Hanlığın önemli bir rol üstelendiğini düşünmekte, böyle bir durumda Bâb-ı Âlî'nin de gerekli tepkiyi vermesini beklemekteydi.⁵¹⁸ Lancey her ne kadar Hanlığın yalnız başına Ruslara karşı herhangi bir girişimi olamayacağı bilgisini vermiş olsa da XV. Louis ve etrafındaki bürokratlar bu görüşleri çok da dikkate almamış olsa gerek. Zira Tatarların Ruslara karşı etkili bir silah olarak kullanılması gerektiği düşüncesi Fransız Sarayı'nda hâlâ hakimdi. Bu konuda Han'ın girişimlerini teşvik etmek için Lancey'e, daha önce Arslan Geray Han ve İlyas Efendi için talep ettiği iki saat gönderildi.⁵¹⁹ Ancak söz konusu talepler Hanlık için oldukça sertti ve Bahçesaray tarafından bunların karşılanması mümkün değildi. Elçilik üzerinden Konsolos'un bu konuda teşvikte bulunması için sıkıştırılmasından olumlu bir sonuç alınamazdı. Yine de stratejik olarak Kırım Hanlığı'nı bölgede iyi bir asker olarak gören Fransa Devletiyle ilişkiler İstanbul ile Bahçesaray arasında yapılan hediyeleşme ve iltifat trafiği aracılığıyla devam etti. Arslan Geray Han, Konsolos üzerinden Büyükelçi des Alleurs'e altın kakmalı tüfek sunarken⁵²⁰, Büyükelçilik de karşılık olarak Fransız tüfeği ile altın bir saatle, devlet ricali için değişik hediyeler ve bir miktar para göndererek karşılık verdi.⁵²¹ Sonuçta Arslan Geray, İlyas Efendi ve Vezir Ahmet Paşa ile yapılan görüşmelerde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'dan bağımsız olarak Ruslar'a karşı herhangi bir fiili teşebbüsü olmayacağı anlaşıldı. Ancak Büyükelçi Bahçesaray'da olası bir Rus konsolosluğu fikrine Han'ın nasıl yaklaştığını öğrenmek için bizzat kendi birinci drogmanı Fonton'u Hanlığa göndererek

⁵¹⁸ Puisieux'den des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 120, f. 175 (1 Mart 1749).

⁵¹⁹ Puisieux'den des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 120, f. 177 (11 Mart 1749).

⁵²⁰ Arslan Geray'dan des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 121, f.98a-b (Tarihsiz).

⁵²¹ Aynı yer f. 94b-95a.

eğilimini öğrenmek istedi. Fonton'un gözlemleri ile Lancey'ninkiler arasında tutarsızlık yoktu. Han kesinlikle "Fransa dostu"ydu. Elçinin yürüttüğü bu stratejik oyuna karşın, Lancey sayesinde Arslan Geray'ın Fransa'ya karşı sempatisi hâlâ devam ediyordu.⁵²²

Diğer taraftan Kırım konsolosluğu görevi tıpkı Choquet gibi Lancey için de zorlayıcı olmaya başlamıştı. Göreve başlamasından hemen hemen iki yıl sonra, 1750 senesi başından beri salgın hastalıkların yanında kişisel borçları ve yalnızlığı sebebiyle Büyükelçi'den bir süre Kırım'dan uzaklaşmak için izin istedi. Kendisine bugünkü adı Tekirdağ olan Rodosçuk'ta istirahat etmesi için izin verildi. Yarımada'da kıtlık yüzünden daha da zor günler geçireceğinden endişe eden Lancey, Büyükelçiye geçirdiği iki yılda yeterince bilgi aktarmış ve diplomatik ilişkilerin olumlu bir seyirde devam etmesine yardımcı olmuştu. Ancak geçen sürede Konsolos fazlasıyla yorulduğunu bunun yanında ekonomik olarak da zorlandığını ifade etti.⁵²³

Konsolos Lancey'in iki yıl gibi kısa sürede Büyükelçi için fazlasıyla bilgi topladığını belirtmiştik. Buna en güzel örneklerden birisi, Texier de Lancey'in 1750 senesinde Kırım Tatar ticaretini konu alan "*Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*" isimli kısa bir el kitabının taslağını hazırlayarak Büyükelçi des Alleurs'a sunmasıdır.⁵²⁴ Hatıratında konuları birbirinden ayırdığı altı ana başlık şu şekildedir:

1. Osmanlı Devleti'nde Han'ın konumu, Tatarların savaşa yaklaşımı ve yürütme biçimi,
2. Tatarlar'ın Ruslar'a karşı tutumları-sınırdaki yaşananlar.
3. Majestelerinin Han'a uygun gördüğü hamlelerin faydası

⁵²² Faruk Bilici, *A.g.e.*, s. 41.

⁵²³ Des Alleurs'den Puisieux'e, AMAE, CP (Turquie), tome 122, f. 298b-299a (24 Mayıs 1750).

⁵²⁴ "*Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*", AMAE, CP (Turquie), tome. 123, f. 37a-58a.

4. Rusların hudutlardaki kuvvetleri, Türkleri ve Tatarları yurtlarından çıkartmak için yapması gereken hamleler, savaş anında hangi birliklerin avantajlı olduğu konusunda yapılan incelemeler.
5. İhtiyaç halinde kullanılabilir dolaylı unsurlar (Ukrayna'da Zaporog ve Çerkes Kazakları arasında manevra yapabilecek elçiler)
6. Han'ın yanında hizmet edebilecek bir Fransız'a yer verilmesi ve bu hizmeti karşılığında kendisine ödenmesi gereken ücret.

Bu altı ana başlık halinde topladığı hatıratında, Kırım Hanlarını ilgilendiren meseleleri aydınlatmaya çalışmış ve kendisinden sonra gelecek konsoloslar için adeta bir el kitabı hazırlamaya gayret etmiştir. İlk olarak belirlediği “Osmanlı Devleti'nde Hanın konumu” başlığı altında şu ifadeler yer verir:

Han yalnızca Geray hanesinin bir prensi değil aynı zamanda Cengiz Hanedanının bir üyesi olarak Padişahın astıdır. Padişahın, kendi bağımsızlığını ilan edebileceği yüz bin kişilik bir ordunun başına koyabileceği bir hükümdarı kendine bağlı tutabilmesi ve bunu yaparken de tebaası olan halkı korkutmadan iyi bir politika sergilemesi, kendi gücünü göstermesiydi.⁵²⁵

Padişahın bu gücü tahsis ederken izlediği yol, öteden beri Kırım Hanlığı'nın ne yeterince güçlenmesine ne de güçten düşmesine izin vermeden belirli bir yerde tutmaktı. Lancey, Padişahın güçlü silahlar, kaleler ve büyük malların vergisini Kırım Han'ının kontrolüne bırakmamanın, aynı zamanda Hanlığın dizginlerini elinde tutmak için bir önlem olarak yorumlar. Diğer yandan Kırım Hanlığı topraklarında bilhassa İslam'ın yaygınlaştırılmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu ile ortak bir paydada buluşabilmenin yolu sağlanmış oluyordu. Böylece Padişah'ın, Tanrı'nın yasasının yeryüzündeki emanetçisi ve İslâm dininin başı olarak otoritesinin Kırım Hanları, Geray Sultanlar ve Mirzalar tarafında da koşulsuz şartsız olarak kabul edildiğinin altını çizerek⁵²⁶ Öte yandan, Kırım Hanlarının ve Sultanlarının, Rumeli, Sakız veya Rodos'ta ikamet ettikleri yerlerden ayrılmalarına izin verilmediği, böylece Hanların Osmanlı boyunduruğu altına alındıklarını aktaran Lancey, bu şekilde alınan önlemlerin başlıca sebebinin,

⁵²⁵Aynı yer, f. 38a-b.

⁵²⁶ Aynı yer, f. 37b.

Osmanlı Hanedanında erkek varisin olmaması durumunda, payitahtın başına geçmesi için Geray Hanedanına başvurulması ihtimali olduğunu ifade eder.⁵²⁷

Konsolos yaşadığı sürede Kırım Tatarların askeri dayanaklıklarını da gözleme şansı bulduğundan hatıratında bu konuya da değinir. Ona göre, cesaretleri asla yabana atılmayacak derece yüksek olan Tatar halkı, aynı zamanda fiziksel zorluklara, açlık ve susuzluğa da son derece dayanıklıdır. Savaş döneminde elde ettikleri ekonomik güç ve kazançlardan, barış dönemlerinde mahrum kaldıkları için, bu birlikler at üstünde hareket halinde kalmayı ve askeri kamp alanları kurmamayı tercih etmektedirler.⁵²⁸

Sınırdaki görevli mirzaların sorumluluğundaki 40-50 fersahlık bir alanı adeta kucaklayan birlikler genellikle bin ile iki bin askerden oluşmaktaydı. Görev bölgelerinden ayrılmadan beklemek ve kendilerinden istendiğinde aşılması güç dağları ve ırmakları geçmek zorundadırlar.⁵²⁹ Öte yandan barış zamanında dahi Rusların, 40 binden fazla asker, savaş mühimmatı, topçu ve silahla bu sınır alanının güvenliğini sağlanması için beklediği görülmektedir. Ancak arada sırada yaşanan Tatar akınlarından etkilenenler de bu ordunun ilerleyen günlerde yaşanacak herhangi bir olası savaşta sayısının 100 binlere kadar çıkarak ya Oçakov-Özi⁵³⁰ üzerinden Kırım'a veyahut da Tuna üzerinden Rumeli'ye girmeye hazır olduğunun da altını çizer.⁵³¹

⁵²⁷ Aynı yer, f. 39a.

⁵²⁸ Aynı yer, f. 39b.

⁵²⁹ Aynı yer, f. 39a-40a.

⁵³⁰ Okzakow-Oçakov-Özi, Dinyepr Irmağı'nın denize karıştığı bölgede kurulmuş, önemli bir liman şehriydi. Ancak gemilerin burada kışı geçirmesi, iki sebepten mümkün olmuyordu. Bunlardan ilki barınma sorunu ikincisi ise, kışın donan Dinyepr nehri üzerinden Nisan ayına kadar yüzen buz tabakalarıydı. Ancak özellikle nehir taşımacılığı sayesinde Karadeniz'in kuzeyindeki önemli ticaret noktalarından biriydi. Arpa, buğday ve yulaf gibi tahıl ürünleri dışında ürün yetiştirilemeyen bu bölgenin deri, yün, yağ gibi hayvansal kaynaklı ürün ihtiyacı İstanbul'dan Yedisan ve Cemboyluk Nogayları aracılığıyla karşılanmaktaydı. Öte yandan Zaporog ve Ukrayna Kazaklarıyla kuzey ve güney menşeli hemen her türlü ürün buraya getiriliyordu. Ticari hacmi açısından Fransa için de oldukça cazip bir şehirdi. (Jacques Peuchet, *Dictionnaire Universel de la Géographie Commercante*, tome 5, Paris, 1798, s. 625).

⁵³¹ "Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares", AMAE, CP (Turquie), tome. 123, f. 46b.

Lancey, Hanlık birliklerinin genel olarak mızrak, ok ve kılıç, bazen çok güçlü olmasa da ateşli silah kullandıklarını gözlemlemiştir. Öte yandan Rus birliklerin uzun süre yiyecek ve içecek sıkıntısı yaşamadan kuşatma gerçekleştiremeyeceği, Türklerin yalnızca yoğun tehdit karşısında Kırım'a az bir miktar yardım gönderdiklerini ifade eder.⁵³² Lancey, en son savaş deneyiminin ardından Rusların Kırım'ı ilhak etmek gibi bir amaçlarının olmadığını, yalnızca korku ve güvensizlik ortamı yaratarak, Hanlığın ilerleyen günlerde Osmanlı'ya karşı bağımsızlığını ilan etmesini sağlamak olduğunu düşünmekteydi.⁵³³ Kendisi yazdığı raporun dördüncü maddesinde, Rusya'nın Kırım Hanlığı üzerindeki siyaseti ile Hanlık-Osmanlı arasındaki ilişkilere değinmekteydi. Ona göre, Macaristan ile Rusya'nın, Türklerin Avrupa içlerindeki mevcudiyetine son vermek için en etkili silahlardan biri, Hanlık ile arasındaki ilişkinin bozulmasıydı. Bunun için ya Hanlığın kazanılması veya boyunduruk altına alınması gerekiyordu.⁵³⁴

Hanlık ile ilgili yapısal ve stratejik çözümlerinin yapılmaya çalışıldığı hatıratında Lancey aynı zamanda Fransa Kralı'na bu coğrafyada izleyeceği adımlar için gereken enformasyonu sağlıyordu. Buna göre Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı en önemli güç kaynağıydı. Ayrıca Sultan'a karşı daha az bağlılık hissetmeleri halinde Fransa Kralı'nın özellikle Hanlara ve Mirzalara ekonomik destekte bulunması oldukça mantıklı bir hamle olsa da hali hazırda Bâb-ı Âlî'nin Karadeniz'in kuzeyinde nüfuzu son derece güçlüdür. Bu sebeple, Osmanlı'nın buradaki otoritesinde boşluk yaşanması halinde Fransa'nın bu boşluğu doldurması Tatarların Kral'a yaklaşmasını kolaylaştıracaktır.⁵³⁵ Bu

⁵³² Aynı yer, f. 48a.

⁵³³ Aynı yer, f. 50a

⁵³⁴ Aynı yer, f. 53b.

⁵³⁵ Aynı yer, f. 56a-b.

sebeple, Hanlık içinde her zaman görevli bir Fransız'ın bulunması Fransa'nın Karadeniz'in kuzeyindeki mevcudiyeti için elzemdir.⁵³⁶

Tatar birlikler düzenli ordunun içinde savaşa dahil olmak yerine genellikle gece baskını şeklinde savaşmakta, düşmana bu şekilde taarruz yapmaktaydı. Diğer taraftan, Kırım Hanlığı ordusunu Han'ın kendisi veya sultanlarından birisi idare etmekteydi. Beyler ve mirzalar ise kendi birliklerinin başında emirlere itaat etmek zorundaydı.⁵³⁷

Lancey'e göre Ruslar ile Kırım Tatarları birbirlerine karşı yaşadıkları coğrafi konumdan ötürü doğal bir düşmanlık beslemektedirler. Özellikle Azak bölgesinde yaşayan Don Kazaklarının (*Cosaques du Borysten*) uyguladığı taciz saldırılarından rahatsız olan Kırım Hanlığı'nın endişesi ve şikâyetlerinin Bâb-ı Âlî tarafından görmezden gelinmesi ve bu konuda Hanlığı yalnız bırakması, Osmanlı'nın bu dönemde izlediği Rusya ile barış politikasının sonucudur.⁵³⁸ Lancey'e göre, Rus süvari birlikleri ne sayıca ne de hafiflik açısından uzak bölgelere gidebilecek kabiliyete sahip değildi. Tatarlar Besarabya'dan Bucak'a, Don nehrinin döküldüğü Azak'a kadar olan geniş bölgede yaşıyordu.⁵³⁹ Kazakların ve Kalmukların Tatar kuvvetlerini aşacak gücü ve yeteneği yoktu.⁵⁴⁰ Lancey'e göre Ruslar bölgede hâkimiyet kurmak için yürüttüğü askeri operasyonlarına bir süredir diplomatik ve ticari bağlantı kurma çabasını da eklemişlerdi ve Bahçesaray'da bir konsolosluk açmak için çeşitli girişimlerde bulunuyor, Kırım Hanlığı ile görüşmeler yürütüyorlardı. Konsolos Lancey, Arslan Geray Han ile yaptığı özel görüşmede Han'ın Rusların casuslarının bu derece

⁵³⁶ Aynı yer, f. 56b-57a.

⁵³⁷ Aynı yer, f. 40a-b.

⁵³⁸ Aynı yer, f. 41a-b.

⁵³⁹ Aynı yer, f. 42b.

⁵⁴⁰ Aynı yer, f. 43a.

yakınına gelmesi ve Bahçesaray'da konsolosluk açmalarına izin vermeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁴¹

Osmanlı'nın aynı zamanda serhat boyu olan Hanlığın, Osmanlı yönetimine tâbi olması her zaman aynı şekilde düşündükleri anlamına gelmiyordu. Kırım Tatarları'nın Ruslara karşı besledikleri hasmâne tutumdan ve herhangi bir savaştan çekinmemeye halinin mevcut koşullarda bir önemi yoktu. Çünkü Bâb-ı Âlî'nin kararlarına Han'ın uyması gerekiyordu. Bu noktada Lancey, Fransa'nın Kırım Hanlığı konusunda ekonomik bir tasarrufta bulunmadan önce beklemesi gerektiğini düşünmekteydi.⁵⁴² Arslan Geray Han ile yaptığı görüşmelerden edindiği izlenimden çıkardığı sonuca göre, Moskovalılarla yapılan savaşta adından söz ettiren bu hükümdarın, Avrupa meseleleriyle ilgilenmesi ve Fransız ulusuna saygı duyması yanında tamamen İstanbul'dan gelecek emirlere itaat etmek zorunda olması sebebiyle, Fransa'nın öncelikle İstanbul üzerinden meselelere dahil olması gerekiyordu. Ona göre "Tatarların kolları her taraftan bağlıydı ve zincirlerin anahtarı İstanbul'daydı".⁵⁴³

1 Ağustos 1751 senesine ait olan konsolosluk raporlarında son zamanlarda şiddeti giderek artan Kazak akınlarının sınır boyunda rahatsızlık vermeye başladığı, Bâb-ı Âlî'nin bu konuda sessiz ve ilgisiz davrandığından bahsedilir. Tatar Veziri artık Lancey'e, doğrudan Fransa'nın ve Fransız Elçiliği'nin Ruslarla olan münasebetleri hakkında sorular sorarak bilgi almaya çalışmaktaydı. Özellikle İstanbul'un Tatar halkının şikâyetlerine karşı takınılan ilgisiz tutumdan ve adeta "kafirle ittifak" olunmasından duyulan rahatsızlıkları gözlemler. Ona göre Osmanlı'nın izlediği politikadan rahatsız olan Hanlığın ilerleyen günlerde bağımsızlık için mücadele vermesi veya payitahtla olan bağlılığın şartlarının yeniden gözden geçirilmesinin söz konusu olabilecektir. Kırım Hanlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan anlaşmaların, değişen zaman şartları da göz önüne alınarak yenilenmesi düşünülebilir bir çözümdür. Çünkü her ne

⁵⁴¹ Aynı yer, f. 44a.

⁵⁴² Aynı yer, f. 43b.

⁵⁴³ Aynı yer, f. 44b-45a.

kadar Osmanlı idaresi altında olsa da Hanlığın kendi gelenekleri ve bu geleneklerin mirasıyla yetiştirilen Hanlarının olması son derece önemlidir.⁵⁴⁴

Diğer taraftan Fransa açısından her ne kadar İsveç'te sular durulmuş gibi görünse de Rusya ile bölgede tam bir barış ortamı oluşmaması bir süre daha bölgede çatışmadan uzak durulması için gerekçeydi. Bu yüzden Polonya ile Kırım Hanlığı arasındaki iletişim süregeldiği şekliyle devam etmeliydi. İstanbul'dan gelen mektupta, Büyükelçi Konsolos'a, Hanlığın Polonya'daki eski geleneğe göre Potocki hanedanıyla görüşmelerine devam etmeye yönlendirilmesi ve bunun dışındaki herhangi bir hanedan ile görüşmelerin reddedilmesini tavsiye etmekteydi.⁵⁴⁵ Versailles, Rusya ile Hanlığın arasında bir süredir devam eden Kazak sorununun ise, tırmanmasını ve Rusya'nın bu sorunu kullanarak Bahçesaray'da konsolosluk açmasını istemiyordu.⁵⁴⁶

Texier de Lancey, 1750 yılının başında yakalandığı salgın hastalık sebebiyle altı aylık izne çıkarak 1751 yılının ilkbaharında yeniden Kırım'a görevinin başına geçti.⁵⁴⁷ Rodosçuk'ta kaldığı dönemde yazdığı notlardan, Hanlığın Polonya ile yaptığı özel görüşmelerin mahiyetine ulaşabilmekteyiz. Lancey her ne kadar Bahçesaray'dan uzak olsa da Bucak seraskerliğinden bilgi almaya devam etmekteydi. Lancey'e göre Bucak seraskeri sınırda Polonyalı yetkililerle olumlu bir iletişim kurması iki devlet arasındaki ilişkileri de güçlendirmekteydi. Polonya'ya gönderilen Mustafa Ağa isimli Elçinin, Lancey'e göre üç amacı vardı. Bunlardan ilki elbette ki bölgede artan Rus etkisini azaltmaya çalışmak, Polonya'nın eğilimleri ve stratejisi hakkında bilgi edinmek ve Hanlığın bölgede cazip bir güç unsuru olarak dikkat çekmesini sağlamaktı.⁵⁴⁸ Dış politikada son

⁵⁴⁴ Suite de la Correspondance de Crimée depuis le 26 Juin jusqu'au 1er Aoust 1751, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 152, f. 130a-b.

⁵⁴⁵ Des Alleurs'den Puisieux'e, AMAE, CP (Turquie), tome 124, f. 127a-129b (16 Nisan 1751); Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁴⁶ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁴⁷ Mézin, *a.g.e.*, s. 364.

⁵⁴⁸ Lancey'den Des Alleurs'e, CADN Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 112b-113a (17 Ekim 1750).

derece dikkatli adım atan Arslan Geray Han, Lancey'e göre Polonya'daki görüşmeleri üç amaçla gerçekleştirdi: Moskovalıların genişlemelerini nasıl engelleyeceğini öğrenmek, Rusların hareketleri hakkında bilgilenmek ve Polonya'nın eğilimlerinden haberdar olmak.⁵⁴⁹

Aix-la-Chapelle Antlaşması ile 1748 yılından itibaren Avrupa'da bir sulh ortamı oluşmuşsa da Rusya ve Avusturya'ya karşı kurduğu ittifaklar değişmedi. 1750 senesi yazında Kırım Hanlığı'ndan Mustafa Ağa isimli bir görevlinin Prusya'nın başkenti Berlin'de olması Rusya'yı rahatsız etti. Konsolos Lancey'in henüz Rodosçuk'tan ayrılmadan kısa bir süre önce, Bucak seraskerinin kendisine Mustafa Ağa'nın Polonya'ya gönderildiği bilgisini verdiğini biliyoruz. Ancak Mustafa Ağa'nın Polonya'dan sonra Prusya'ya geçeceği bilgisi anlaşılan o ki hem konsolosluktan hem de Bâb-ı Âlî'den gizli tutulmuş, bu durumdan Rusya'nın şikâyeti üzerine haberdar olunmuştu. Verilen istihbaratın doğruluğunun teyidi için Fransa'nın Prusya Büyükelçisi'nden bilgi istenmişti.⁵⁵⁰

Bir süredir İstanbul'un Hanlığın Ruslara karşı yeterince bilgi sahibi olması konusunda gayret göstermemesi sebebiyle Arslan Geray'ın Mustafa Ağa'nın Polonya'dan sonra Berlin'e geçeceği bilgisini saklı tuttuğu düşünülebilir. Lancey'e göre ise Polonya ile yapılan görüşmeler asıl olarak Prusya ile kurulacak iletişimi gölgelemek amacıyla gerçekleştirilmişti.⁵⁵¹ Bahçesaray Berlin arasında uzanan bu hatta yaşananlar, Sultan'ın haberi olmadan II. Friedrich ile doğrudan temasta bulunması Arslan Geray Han için oldukça riskliydi. Bu yüzden Lancey bu konuyu yorumlarken kesin bir hükümde bulunmaktan kaçınır. Doğrudan Hanlık tarafından elçinin gönderildiği bilgisi teyit edilemediği gibi Arslan Geray Han, Mustafa Ağa'nın Prusya ziyaretinden kendisinin kesinlikle haberdar olmadığını ve elindeki mektubun mührünün başka bir mektuptan izinsiz olarak kopyalanmış olabileceğini öne sürdü. Mustafa Ağa'nın kendi

⁵⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁵⁰ Pusiueux'den Des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 123, f. 110a-b (5 Ağustos 1750).

⁵⁵¹ Pusiueux'den Des Alleurs'e, AMAE, CP (Turquie), tome 123, f. 113b-114a (9 Ağustos 1750).

menfaatleri için böyle bir hamlede bulunmuş olma ihtimali üzerinde durulsa da Konsolos da ne olduğundan emin değildi.⁵⁵²

Arslan Geray'ın bu hamlede aktör olduğu ve Bâb-ı Âlî'nin gerçekten haberinin olmadığına dair ne yazık ki kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmıyor. İstanbul'daki Fransız Elçisi tarafından "başarılı bir manevra" olarak nitelense de tekrarlanması Osmanlı açısından hassas sonuçlar doğurabilirdi.⁵⁵³

Diğer yandan 1751 yazında Kırım Yarımadası'na geri dönen Lancey, uzak kaldığı altı aylık sürede Hanlık içinde bazı değişimler olduğuna dikkat çekmektedir. Han, Vezir ve bazı üst düzey yöneticiler de bilhassa Divan Efendisi'nin, Ruslar'ın Kazaklar üzerinde sınırda yarattıkları hoşnutsuzlukların yanında Bâb-ı Âlî'nin bu konuda kendilerine yeterince destek olmadıklarından duyulan rahatsızlığı sıklıkla Konsolos'a ifade ettikleri görülür. Lancey'e göre Bâb-ı Âlî'nin tutumundaki temel sebep, Rusya'ya karşı bilgelik ve sezgiyle hareket eden Kırım Hanı'nın girişimde bulunmasına engel olmak veya yavaşlatmaktır.⁵⁵⁴ Ancak Osmanlı'nın Rusya ile barışı korumak adına Arslan Geray Han ve Hanlığa karşı takındığı tutum, Rusların ise sınır boylarında ve Karadeniz'e dökülen nehirlerde egemenliğini arttırmaya devam etmesi, Rus ve Avusturya karşıtı politika izleyen Fransa ile Hanlığın doğal olarak yaklaşmasına vesile oldu.⁵⁵⁵

Konsolos görevinin son döneminde Fransa'nın Kırım'a gönderilecek konsolosların seçiminde dikkat etmesi gereken en önemli hususun dil bilmek olduğunun altını çizer. Ona göre, Kırım konsolosluğu görevinin bir drogmana verilmesi, görevin ifası sırasında yaşanan zorlukların aşılması için oldukça faydalıydı. Bahçesaray'da konsolos olarak hizmet verecek olan drogmanın,

⁵⁵² Lancey'den Des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 114b (17 Ekim 1750).

⁵⁵³ Des Alleurs'den Puisieux'e, AMAE, CP (Turquie), tome 124, f. 348a-353a (16 Ağustos 1751).

⁵⁵⁴ "Suite de la correspondance de Crimée depuis le 26 Juin jusqu'au 1er Aoust 1751", CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 125a, (1 Ağustos 1751).

⁵⁵⁵ Faruk Bilici, *A.g.e.*, s. 53.

coğrafyaya, dile ve kültüre hâkim olması görevin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi için oldukça yararlıydı.⁵⁵⁶ Öte yandan zaman içinde bozulan sağlık durumundan bahsederek, artık yapmak zorunda olduğu eylemleri bile yaparken zorluk çektiğini, Elçilikten kendisi adına gelecek emri beklediğini ifade etmekteydi.⁵⁵⁷

Polonya Büyükelçisi'nin vefatı üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Saint-Contest, Polonya ile ilişkilerin, Kırım Hanlığının da desteğini alarak geliştirilmesini sağlayabilecek olan Texier de Lancey'in bu Kırım konsolosluğuna atanmasını istedi. Ancak sene başından itibaren Denizcilik Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasında Kırım konsolosluğunun gerekliliği konusunda tartışma başladı.⁵⁵⁸ Ancak konsolosluk makamı aktif kalmaya devam etti. Lancey, görevini "kendisinden sonra layıkıyla yapabilecek tek kişiye", Charles-Claude Peyssonnel'e devretti. Bir süre sonra Texier de Lancey de Vergennes'in birinci sekreterliği görevine atandı.⁵⁵⁹

Charles-Claude Peyssonnel (1754-1758)

İstanbul Elçisi'nin eski sekreteri Charles de Peyssonnel'in⁵⁶⁰ oğlu olan Claude-Charles de Peyssonnel 7 Eylül 1754 tarihinde Kırım konsolosu olarak görevlendirilmiş ve 1758 yılına kadar görevine devam etmiştir. Charles-Claude Peyssonnel, 21 Temmuz 1727 yılında Marsilya'da dünyaya geldi. İlk kez 1735

⁵⁵⁶ "Suite de la correspondance de Crimée depuis le 1er Aoust 1751 Jusqu'au 1er Janvier 1752", CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 152, f. 158a-b.

⁵⁵⁷ Aynı yer, f. 197b.

⁵⁵⁸ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁵⁹ Masson, *Histoire de Commerce*, s. 643.

⁵⁶⁰ Charles de Peyssonnel, 1700 senesinde Marsilya'lı burjuva kökenli bir ailede dünyaya geldi. Hukuk eğitiminin ardından 1735 yılında, dönemin İstanbul Büyükelçisi Marquis de Villeneuve tarafından sekreterlik vazifesinin yanında Levant ve çevresinde ticaret müfettişi olarak halefinin elyazımı eserlerin toplanması olarak görevlendirildi. İstanbul'a sekiz yaşındaki oğlu Claude Charles de Peyssonnel ile gelen baba Peyssonnel, Büyükelçi Villeneuve'un yanında Belgrad Antlaşması müzakerelerinde (18-23 Eylül 1739) görev almıştır. 17 Aralık 1747 senesinde Fransa'nın İzmir Konsolosluğu görevine atanmıştır. Haziran 1749'da kendisine verilen Mora konsolosluğu görevini reddeden Charles de Peyssonnel, 16 Mayıs 1757 senesinde beyin kanaması sonucu İzmir'de vefat etti (Mézin-Vigne, *a.g.e.*, s. 556-557).

yılında henüz sekiz yaşındayken babasının görevi sebebiyle geldiği İstanbul'da dil oğlanı olarak yetiştirilmiş, eğitiminin ardından tercümanlık görevi almıştır. 1741 senesinde elçi olarak gönderilen Said Paşa'nın yanında tercüman oldu. Bir yıl sonra İstanbul'a geri dönen Peyssonnel, dönemin elçisi des Alleurs tarafından 7 Eylül 1754 tarihinde Kırım konsolosluğuna getirildi. Bu görevin kendisine tevdi edilmesindeki en önemli etken ise, Türkçeye kusursuz derecede hâkim olmasıydı.⁵⁶¹

Ekim 1758 yılına kadar Kırım konsolosluğu görevine devam eden Peyssonnel ayrıca Hanya (1759), Trablusgarp (1764) ve İzmir (1765) konsolosluğu görevlerinde de bulundu. 1771 yılına kadar İzmir'de kalan Peyssonnel, 1779'da kumar borçları sebebiyle emekliye ayrılarak Marsilya'ya yerleşti. Büyükelçi Saint-Priest⁵⁶² tarafından kendisine 1784 yılında Karadeniz bir konsolosluk kurulması için yardım etmesi teklif edilse de o, Marsilya'da kalmayı tercih etti. Bir süre sonra Paris'e taşınan Peyssonnel, kalan ömrünün sonuna kadar burada halk kütüphanesinde ve *l'Académie des inscriptions et belles lettres*'de çalıştı. 62 yaşında hayatını kaybeden (1790) Peyssonnel, *Essai sur les troubles actuels de Perse et Géorgie* (Paris, 1754), *Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie* (elyazması 1755)⁵⁶³, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont Euxin*

⁵⁶¹ AN, AE, B¹ 429, 24 Aralık 1754.

⁵⁶² François-Emmanuel Guignard Comte de Saint-Priest, Fransa'nın Grenoble bölgesinde 12 Mart 1735 yılında dünyaya gelmiş bir Fransız devlet adamı ve diplomattır. Eğitimi ilk olarak Cizvit misyoner okullarında tamamladıktan sonra, 1750 senesinde XV. Louis'in muhafız birliğine katılmıştır. Ardından Malta'daki Saint-Jean süvari alayında bir süre kaldıktan sonra yeniden Versailles'de Kral'ın hizmetine girmiştir. 1763 yılında ilk olarak Lizbon'a ardından da İstanbul'a otuz birinci Fransız büyükelçisi olarak atanmıştır (1768-1785). Aldığı dini eğitimlerin yanında Malta'da geçirdiği yıllar onun İstanbul'daki vazifesinde dini hassasiyetleri ön plana çıkartmıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki Katolik misyonerlerin korunması ardından da faaliyetlerinde yaşadıkları engelleri aşmaları konusunda çaba sarfetmiştir. İkinci olarak ilgilendiği konuların başında ise Fransa'nın ticari çıkarlarının bölgede korunması ve güçlendirmesi, üçüncü olarak ise Fransa'nın Osmanlı üzerinde yıllardır sağladığı kapitülasyonlarla sağladığı avantajların devam etmesini sağlamaktır. Görevini Osmanlı-Rus savaşının başladığı dönemde icra ettiren Saint-Priest, 1785'de La Haye'e elçi olarak tayin edildi (Mézin- Vigne, a.g.e., s. 364-366).

⁵⁶³ Peyssonnel, "Memoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 9a-59b. Bu yazmanın matbu hali için bkz. Peyssonnel, *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, C. II, Paris, 1787, ss. 222-338. Matbu halinde başlık "Mémoire sur l'etat civil, politique et militaire de la Petite-Tartarie" olarak yer almıştır.

(Paris, 1765), *Observations sur la commerce de la Mer Noire et des pays qui la bordent, auxquelles on a joint deux mémoires sur la commerce Smyrne et de l'isle de Candie* (Amsterdam-Leyde-Utrecht, 1787), *Examen du livre inutile: Considération sur la guerre actuelle des Turcs par Volnay* (Amsterdam, 1788), *Mémoire historique sur l'empire des Russes et celui des Tartares* (BnF, n.3113), *Mémoire concernant la révolte des Nogaïs* (elyazması, 1758) ⁵⁶⁴, *Reflexions politiques sur l'indépendance des Tartares et sur la navigation des Russes dans la Mer Noire* (elyazması, 1772)⁵⁶⁵, *Sur les moyens de rendre l'indépendance des Tartares solide et durable* (elyazması, 1772), *Observations sur le traité de paix conclu à Kaïnardjik* (elyazması 1777) ve *Traité sur la commerce de la Mer Noire* (iki cilt, Paris, 1787) isimli eserler ile hatıratları geride bırakmıştır.⁵⁶⁶

Fransız-Rus diplomatik ilişkilerinin yakınlaşmasında aktif rol oynamışsa da asıl olarak bölgede Fransız ticaretinin geliştirilmesinde etkili oldu. Nitekim Baron de Tott, kendisinden “tüccar-elçi” olarak bahseder. Peyssonnel, Karadeniz’de yapılan ticareti yerinde gözlemlene şansı bulmuş ve bu coğrafyada geçirdiği yıllarda edindiği tecrübe ve izlenimleri 1787 yılında yayınladığı hatıratında aktarmıştır.⁵⁶⁷ Bu eserinde Peyssonnel, Karadeniz bölgesinde ihtiyaç duyulan ve bu bölgeden temin edilmesi muhtemel metaların birim fiyatları dâhil olmak üzere birçok önemli veri sunmaktadır. Peyssonnel, 1757 yılında Girit’e elçi

⁵⁶⁴ Bu yazmanın matbu hali için bkz. Peyssonnel, *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, C. II, Paris, 1787, ss. 339-374. Basılı halinde başlık “Relation de la Révolte des Nogaïs de Jedzan” olarak yer almıştır. Bu çalışmada basılı kaynağa atıf yapılacaktır.

⁵⁶⁵“Reflexions politiques sur l'indépendance des Tartares et sur la navigation des Russes dans la Mer Noire”, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.90a-97b.

⁵⁶⁶ Anne Mézin, *Les consuls de France*, s. 491; Mezin- Vigne, *a.g.e.*, s.557-558.

⁵⁶⁷ *Traité sur le commerce de la mer Noire* isimli iki ciltlik eser, Peyssonnel’in konsolosluk yaptığı dönemdeki izlenimleri ile kaleme aldığı notların, görev sonunda Paris’de üzerinden geçmesi ve çeşitli notlar eklemesi sonunda oluşmuş, Kırım yarımadasında sosyal yapı hakkında detaylı bilgilerin bulunabileceği bir başlıca eseridir. Peyssonnel, eserinde özellikle Karadeniz bölgesinde ihtiyaç olan ve buradan alınması muhtemel metaların birim fiyatı dahil bilgilerine, hanlık içindeki temel işleyiş ve sosyal yapının temelleri hakkında bilgilere yer vermesi son derece kıymetlidir.

olarak atansa da Kırım'daki Nogay isyanı sırasında Han'a eşlik etmek ve halefini beklemek için 1758'e kadar görevinde kalmıştır.⁵⁶⁸

Dokuz günlük sarsıntılı bir deniz yolculuğu sonunda Balaklava Limanı'na 3 Kasım 1754 gününde inen Peyssonnel'in kafasındaki fikir bu yolculuğu bir daha tecrübe etmemektir. Ayın 7'sinde Bahçesaray'a gelen Peyssonnel bir an önce işine başlamak için sabırsızdır. İlk olarak Vezir İlyas Efendi ile görüşen yeni Konsolos, ertesi gün Han'ın kendisini huzura özel olarak kabul etmesiyle görevine başlar. Han, tıpkı Konsolos Lancey döneminde olduğu gibi dostluk ilişkisinin devam ettirilmesi düşüncesindedir.⁵⁶⁹

1754'ten itibaren, Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet Avrupa sınırlarını aşarak, Karayipler, Hindistan ve Kuzey Amerika kolonilerine uzanmış ve gündün güne daha da yükselmeye başlamıştı. 1755 senesinde ise İngiliz-Fransız ilişkilerinin hızlı bir şekilde bozulması, Avrupa'da devletlerin yeniden konum almasına ve kıtada yeniden bir savaşın çıkmasına sebep oldu.⁵⁷⁰ Fransa Prusya'ya karşı Avusturya ile ittifak kurmayı redderken bir süredir devam eden İngiltere ile Rusya'nın yakınlaşması gerçekleşti. Büyükelçi des Alleurs'un 1754 senesinde ölmesiyle halefi Vergennes⁵⁷¹ görevin başına

⁵⁶⁸ Mézin, *Les Consuls de France*, s. 491; Masson, a.g.e., s. 643

⁵⁶⁹ Peyssonnel'den Des Alleurs'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 194, f. 7b (10 Kasım 1754).

⁵⁷⁰ Fransa ve Britanya arasında yaşanan bu gelişmeler ve Avrupa'da değişen güç dengeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Derek McKay-H.M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 211-228.

⁵⁷¹ Charles Gravier de Vergennes (d.1719-ö.1787), Fransa'nın Dijon kentinde 29 Aralık 1719 tarihinde dünyaya geldi. Kariyerine ilk olarak büyük amcası Théodore Chevignard de Chavigny'nin yanında Lizbon'da (1739) başlayan Vergennes, ardından Avusturya Veraset Savaşı yıllarında Frankfurt ve Münih'te (1743) diplomatik görevlerde yer aldı.1751-1754 senelerinde Trier ve Hanover saraylarında Fransa çıkarlarını başarılı şekilde savunması, kendisine önce tam yetkili bakan ardından da İstanbul Büyükelçiliği görevine atanmasını sağlamıştır. İstanbul'da 14 yıllık uzun elçilik görevi boyunca Fransa'nın çıkarlarının gerçekleşmesi için Osmanlı İmparatorluğu ile olumlu ilişkilerin devam ettirilmesi gerektiğine inandı. Kırım Hanları ile yakından temaslarda bulundu. Fransa'nın değişen dış siyasetine bağlı olarak Osmanlı'nın doğal düşmanları olan Avusturya ve Rusya ile yakınlaşmaya başlaması, Vergennes'in görevini başından beri son derece karmaşık hale getirmişti. 1768'e kadar büyükelçi olarak İstanbul'da kalan Vergennes, İsveç büyükelçiliği (1771-1774) ve Dışişleri Bakanlığı (1774) görevlerini yerine getirdi (Mézin- Vigne, a.g.e., s.353-354). 1787 yılında ölen Vergennes ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Dictionnaire des ministres Affaires*

geçtiğinde, İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlaşmadan rahatsız olsa da bu konuda bir şey yapamadı. Rusya'nın gittikçe güçlenmesi ve anlaşmadan sonra yetmiş bin kişilik bir ordu ile Hanover'e yönelmesi, elbette Kırım Hanlığı açısından da ilerleyen günlerde muhtemel bir sınır tehditi anlamına geliyordu. 1755'ten itibaren Hanlık özellikle Kuban bölgesinde Çerkes kabilelerle yoğun bir mücadele içindeydi. Peyssonnel'e göre Arslan Geray'ın adeta saplantıya dönüşen Rus tehdidinden kurtulma arzusu, onu ordusunu kaybetme noktasına getirmişti.⁵⁷²

Ancak her ne kadar Arslan Geray Çerkes kabilelere karşı büyük bir savaşın içinde olsa da zamanla bu durumdan Tatar soylular rahatsızlık duymaya ve bunu Bâb-ı Âlî'ye iletmeye başladılar. Böylece Sultan III. Osman, Arslan Geray'ı azlederek yerine Halim Geray'ı⁵⁷³ Han ilan etti.⁵⁷⁴

İngiltere'nin Rusya'dan sonra Prusya ile yakınlaşması üzerine 16 Ocak 1756 tarihinde Fransa da Avusturya'ya ile anlaşma imzalayarak pozisyonu değiştirdi.⁵⁷⁵ Avusturya ile Fransa arasında, hükümdar ailelerin yüzyıllardır süregelen husumetinin son bulduğu "diplomatik devrim", Peyssonnel'in Kırım Hanlığı bünyesinde Rusya'ya karşı olan tavrını da etkileyecek bir hamleydi.

étrangères 1589-2004, Ed. Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, Fayard, 2005, ss. 187-198.

⁵⁷² Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁷³ Halim Geray Han (1755-1758): III. Saadet Geray Han'ın oğludur. Ekim 1755'de Arslan Geray'ın azlinden sonra Han oldu. Kalgay olarak Devlet Geray, Nureddin olarak ise Mehmed Geray'ı görevlendirmiştir. Gülbün-ü Hânân'da hakkında detaylı bilgi yer almamakla birlikte, kendisinin gençliğini Rumeli'nde geçirmesinden dolayı, Kırım adetlerine çok aşına olmadığı ifade edilir. İlim ve marifet yönünden yüksek; akîl, cesur bir kişilik olarak tarif edilse de ilerleyen yıllarda zararlı alışkanlıklarının neticesinde bu özelliklerden uzaklaştığı ifade edilir (*Gülbün-ü Hânân*, s. 95-96). Dönemin tarihçileri arasında özellikle Nogay isyanını engelleyememesi ve hatta yaptığı liyakatsiz atamalarla zemin hazırlaması sebebiyle eleştirilen Halim Geray, 1758 senesinde Hanlıktan azledildi (Smirnov, *a.g.e.*, s. 508-509). Dönemin konsolosu Peyssonnel'de Halim Geray'ı tarif ederken son derece seçici kelimeler kullanmaktadır. Örneğin, kendisiyle ilgili olarak Rus asıllı Anabeyimin etkisi altında karar verdiğinden bahseder (Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 347).

⁵⁷⁴ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 195, f. 35a (15 Ekim 1755); f 38b (29 Ekim 1755).

⁵⁷⁵ Fransa-Avusturya ittifakının tarihsel arkaplanı için bkz. Derek McKay-H.M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, ss. 211-228.

Fransa Kralı, İngiltere'nin Rusya ile olan iletişimini kesme ve Rusya ile doğrudan ticari ilişkiler kurmaya başlama kararı alınca, Vergennes tarafından Peyssonnel'e gönderilen direktifler de değişti. Artık Hanlığın Rusya karşısında agresif bir tutum sergilemesi, Fransa'nın Rusya politikalarıyla ters düşmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Peyssonnel'in, Halim Geray'ın tepkisini de çekmeden yumuşak bir geçişle bir siyasi tutum değişikliğini Kırım Hanlığı'na kabul ettirmesi gerekiyordu.⁵⁷⁶ Diğer yandan değişen siyasi koşullarla beraber, Kırım konsoloslarının o güne kadar Hanlığın dikkatini Rus tehdidine karşılık Polonya ile ittifak oluşturma yönündeki hamleleri de artık geçersizdi. Vergennes'in siyaseti esasen Rusya ile Polonya arasındaki savaşızlık ortamını korumak ve bu yönde adımlar atmaktan çok daha farklı bir yönde evrilmişti.

Kısa süren hanlığı döneminde, Halim Geray ise bütün bu çalkantılı Avrupa siyasetinden uzak, Hanlık içindeki problemlerle uğraşmak zorundaydı. Halim Geray Han hem dönem tarihçileri hem de modern tarihçiler için, Hanlık tarihinde çok etkili olmayan bir isimdi. Peyssonnel, konsoloslugu dönemindeki Han'ı fiziksel ve ruhen betimlemekten uzak durmakta, daha çok seraskerlik makamı verdiği oğulları ve onların yöneticilik kabiliyetleri üzerinden üstü kapalı olarak eleştirilerini dile getirmekteydi. Bir süredir devam eden Bucak ve Yedisan Nogaylarının isyanı bir türlü bastırılmamıştı. Peyssonnel bu isyana dair gözlemlerini "*Relation dela Révolte des Nogais de Jedzan*" isimli hatıratında ele almaktadır. Bu hatırat 1756-1758 isyanını birinci ağızdan, ayrıntılı şekilde ele alan kaynakların başında gelmektedir.⁵⁷⁷ Her ne kadar pek çok yerde kendi kişisel görüşlerini ve yorumlarını dile getirse de söz konusu eser isyanın anlaşılması ve detaylandırılması için oldukça önemlidir.

Hanlık yönetimine tabii olan Yedisan Nogayları dört büyük Nogay kabilesinden biridir. Özi ile Bender arasında Dinyester Irmağı kıyılarındaki geniş alanda yaşamakta olan bölümünde verimli bir ekili alana sahip olan halkın, bu dönemde

⁵⁷⁶ Faruk Bilici, a.g.e., s. 56-57.

⁵⁷⁷ Bu hatıratın basılı hali için bkz. Peyssonnel, a.g.e, II, ss. 339-374. 1756-1758 yıllarında yaşanan Nogay isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bülbül, "Yedisan-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyanları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı 1, Güz, 2016, ss. 74-113.

refah düzeyleri yüksekti. Ziraatin yanında hayvancılığın da geliştiği bu kabilenin Lehlere, Kazaklara ve Özi'de yaşayan Türklere deri, yün, büyük ve küçükbaş hayvan ve ürünleri satabilmekteydiler. Sınırdaki yaşayan kesimin ise neredeyse hiçbir şey tüketmeden sadece biriktirerek, sadece buğday ve arpa satıp yulaf beslenen, koyun derisi giyen insanlar olduğuna dikkat çeken Peyssonnel, kabile içindeki üretim ve refah farklılığına işaret eder. Öte yandan Yedisian Nogayları'nın, doğrudan Han'a bağlı seraskerin altında bulunan her biri silahlı 80.000 kişilik süvarî birliğine sahip olduğunun altını çizer.⁵⁷⁸

1755 sonunda Han olan Halim Geray döneminde kabileler arası hoşnutsuzluklar son bulmamıştı. Peyssonnel, isyanın başlamasında ve Halim Geray'ı hanlıktan etmesindeki en önemli sebep olarak, Kuban Çerkesleri ile Bucak ve Yedisian Nogaylarına başına yaşça ve kabiliyetçe atanabilecek bey ve mirzaları tercih etmeyerek kendi oğul ve torunlarını görevlendirmesini görür. Ancak Peyssonnel burada bir bilgi hatasına düşmüştür. Keza Bucak, Yedisian ve Kuban Seraskerliğine daima Geray Sultanları tayin edilir, bu göreve asla bey veya mirzalar getirilemezdi.⁵⁷⁹ Peyssonnel'in özellikle bu seraskerleri betimlerken kullandığı ifadelerden, Halim Geray'ın nesnel kararlar almadığını düşündüğünü anlayabiliriz. Bununla birlikte literatürde ve döneme ait diğer kaynaklarda, 1756-1758 Nogay isyanlarının sebebi olarak, Halim Geray'ın Nogaylarla ve Boğdan Voyvodalığıyla bir süredir yaşanan husumetin giderilmesi için alınan bazı önlemler olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Peyssonnel, a.g.e, II, s. 340-341

⁵⁷⁹ Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedanının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, (Bundan sonra, *Geraylar ve Osmanlılar*), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2022, s. 58.

⁵⁸⁰ Konuyu detaylı şekilde daha önce bahsedilen makalesinde İsmail Bülbül, kullandığı birincil kaynak olan *Tarih-i Said Geray* ve Osmanlı arşiv kayıtlarından yararlanarak ele almıştır. Burada ifade edildiği şekliyle, Nogaylarla Boğdanlılar arasında yaşanan gerilimlerin sebebi, Nogayların sınırları ihlal ederek, Boğdan topraklarına yerleştikleri ve hatta esir almalarından dolayı Boğdan prensliğinin yaptığı şikâyetidir. Bunun üzerine Halim Geray, Boğdan'da bulunan Nogay kışlaklarının yakılmasını emretti ve sorunların çözümü için kardeşini Serasker tayin etti. Kışlakların yakılması emri ise halk arasında otoriteye karşı nefret uyandırdı (İsmail Bülbül, a.g.m., s. 85-86). Ayrıca meselenin detaylı anlatımları için bkz. Smirnov, a.g.e., ss. 508-512.

Halim Geray Han ilan edildiğinde, kendisine kabileler tarafından gönderilmesi gereken haraç miktarını arttırmak istediği Peyssonnel tarafından ifade edilmektedir. Nogaylar arasında pek hoş karşılanmayan bu gelişme bölge halkının, hanlığın emirlerinden de uzaklaşmasına sebep oldu. Bucak Seraskeri Hacı Geray Sultan'ın vefatı ardından Yedisian Nogaylarının Rus sınırlarına akın yaptığı ve kiliselere zarar verdiği, pek çok Kazak yerli halkı öldürdüğü, sürülerini yağmaladığı hakkında Rus merciler tarafından yapılan şikâyet üzerine Han, oğlu Saadet Geray Sultan'ı Bucak Seraskerliği'ne, kardeşi Said Geray Sultan'ı ise Yedisian Seraskerliği'ne atadı.⁵⁸¹ Peyssonnel, göreve geldiğinde 28 yaşında olan Saadet Geray'ın karakterine ayrıntılı olarak değindiği hatıratında onu, yetkisi altındaki insanlara insafsızca davranan, kalbinde adalet duygusu olmayan, kibirli, çevresinden öğüt almayı istemeyen bir yapıya sahip olduğu şeklinde tasvir eder.⁵⁸² Saadet Geray, babasının emirlerini uygulamak üzere geçtiği Nogay bölgesinde, masumu suçludan ayırmadan Mirzaları tutukladı, birkaçını ölüme mahkûm etti ve birçoğunu zindanlara atarak, kadınlara ve çocuklara el koydu. Bu korku ortamında Hanlığın en çok Rusyayı memnun ettiğini belirten Peyssonnel, aynı zamanda yağmadan elde edilenlerin büyük bir kısmının Serasker ile Sadrazam Ragıp Paşa arasında paylaşıldığını iddia eder.⁵⁸³ Ancak isyanın önüne geçilmek istenirken uygulanan şiddet, aslında Yedisian ve Bucak Nogayları arasında isyan tohumu ekmişti.

⁵⁸¹ Yedisian Seraskerliğine getirilen Said Geray Sultan, bir komisyon tarafından belirlenmiş ve Yedisian Nogayları ile uzun süre devam eden müzâkereler sonunda atanmıştır. Ancak bu oldukça hassas bir meseledir. Çünkü daha önce Yedisian Seraskeri olan Devlet Geray Sultan, Nogay mirzalarına hakaretlerde bulunarak, kanun dışı vergilendirmeler yapmıştı. Bu sebeple Nogay mirzaların da razı olacağı bir seraskerin atanması konusunda ikna edilmeleri gerekiyordu. Başında Halim Geray Han tarafından görevlendirilen Nureddin Mehmed Geray Sultan'ın bulunduğu komisyon, Nogayların eski seraskerlerinin olumsuz davranışlarını örnek göstererek yeni bir serasker istemediklerini ifade etmelerine rağmen, Said Geray Sultan'ın isminde mutabık kalmışlardır. Said Geray Sultan, kendi döneminin gelişmelerini de içine alan *Târih-i Saïd Geray Hân* isimli eserin de sahibidir (İsmail Bülbül, a.g.m, s. 86). Said Geray Sultan'ı Peyssonnel, barışçıl, ılımlı, sanat sever ve edebiyat kabiliyeti ve entelektüel yönleri ağır basan bir kişi olarak betimler (Peyssonnel, a.g.e., II, s. 352).

⁵⁸² Peyssonnel, a.g.e., II, s. 343-344.

⁵⁸³ Peyssonnel, a.g.e. II,, s. 344-345.

Halim Geray'ın Kuban ve Çerkeslerinin yaşadığı bölgeye atadığı büyük oğlu Kırım Geray Sultan, kardeşlerinden ve Han'dan oldukça farklı bir mizaca sahipti; enerjik, en güçlü karakterli ve kültürlü oğluydu. 1756 senesinde Abaza bölgesinde çıkan kanlı isyanda kalgay sultanın en büyük oğlu ölünce, Halim Geray'ın şiddetin dozunu fazlasıyla arttırması, İstanbul'a köle taşıyan bir gemiye el konarak, içindeki mürettabat, Türk tüccar ve ailelerin tutuklanarak hapsedilmesi; Çerkesya'da da Han yönetimine karşı düşmanlığın artması olarak yankı buldu.⁵⁸⁴

Tüm bu gelişmeler sonunda Nogay mirzaları Bâb-ı Âlî'ye bizzat Han ve seraskeri Saadet Geray Sultan'ın uyguladığı şiddeti anlatan şikâyet dilekçelerini iletiler. Han olmak için en etkili isim, Arslan Geray döneminde Bucak seraskerliği ve nureddinlik yapmış olan Kırım Geray'dı. Smirnov'a göre Kırım Geray'ın aday gösterilmesi bir tesadüf değildi. Kendisi nureddinlik döneminden bölgenin tansiyonunu bilmekteydi ve isyanların başlangıcından hemen önce kendi isteğiyle ayrıldığı Hanlığa geri dönmüştü.⁵⁸⁵ Peyssonnel, Kırım Geray'ı kırk yaşlarında, Kırım halkı tarafından sevilen ve aynı zamanda güçlü, enerjik, sanatsever, öğrenmeye açık, halkı için ideal bir figür olarak nitelendirmektedir.⁵⁸⁶

Ekim 1758'de, Bâb-ı Âlî tarafından yeni Han ilan edilen Kırım Geray'ın hanlığı döneminde Avrupa'da güç dengeleri değişmiş ve Yedi Yıl Savaşları patlak vermişti. Polonya ile olan ilişkiler tamamen değişmişti. İstanbul, Fransa'nın müteffiki olarak ezeli düşmanı Avusturya ile yakınlaşmasından hoşnut değildi. Osmanlı'nın Avusturya ile Fransa'nın yakınlaşmasına karşılık Prusya ile ittifak kurduğu bu dönemde, Kırım Hanlığı'nın da pozisyonunu Prusya'dan yana korumaktan başka seçeneği yoktu.

⁵⁸⁴ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 347-348.

⁵⁸⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 510.

⁵⁸⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 370-371.

25 Ağustos 1757'de Peyssonnel İstanbul'a, bir süredir devam eden sağlık sorunları ve bu sorunlardan kaynaklı yaşadığı ızdırabı derinlemesine anlatan bir mektup gönderdi. Babasını Mayıs ayında kaybeden Konsolos⁵⁸⁷, mektubunda aynı zamanda beklenmedik bir anda yaşadığı bu olayın acısını her gün hissettiğini ifade etmekteydi.

Peyssonnel, kendisinin yerine Kırım Konsolosu olarak atanan Pierre-Luc Fornetti'yi büyük bir sabırsızlıkla bekledi demek abartılı bir ifade değildir. Babasını kaybetmesinin ardından yaşadığı hem duygusal hem de ailevi problemleri bir yana bozulan sağlığı da onu Kırım'dan uzaklaşmak konusunda sürekli motive ediyordu. İstanbul'dan gelen Hanya'ya (Canée) Konsolos olarak görevlendirildiği bilgisinin⁵⁸⁸ ulaşmasından birkaç ay sonra, Mayıs ayının başında Fornetti'nin konsolosluk görevinin Kral tarafından onaylandığı ifade edildi.⁵⁸⁹ 29 Mayıs'ta büyük bir sevinçle karşıladığı yeni Konsolos Fornetti'ye bir süre eşlik eden Peyssonnel Hanlıktan ayrılmak için izin istemeye gerek görmeden kara yoluyla ayrıldı.⁵⁹⁰

Daha sonra yazdığı raporda Peyssonnel, 4 Ekim'de Bahçesaray'dan azledilmiş Han Halim Geray ile beraber yola çıktıklarını, Orkapı'ya kadar birlikte Kırım ordusunun kendilerine eşlik ettiklerini ifade etmişti. Buradan kendisinin Boğdan üzerinden Yaş'a doğru seyahatine devam ettiğini öğreniyoruz. Peyssonnel, Bucak bölgesinden – henüz bastırılmış olan isyan yüzünden – geçmek için henüz erken olduğunu düşündüğünü de saklamaz.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Charles Peyssonnel, 16 Mayıs 1757'de İzmir Konsolosu iken geçirdiği inme sonucu hayatını kaybetmiştir. Anne Mezin-Catherine Vigne, *a.g.e.*, s. 556.

⁵⁸⁸ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 197, 31 Ocak 1758, f. 83bis.

⁵⁸⁹ Vergennes'den Peyssonnel'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 197, 8 Mayıs 1758, f. 115a.

⁵⁹⁰ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 197, tarihsiz mektup, f. 121a.

⁵⁹¹ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 198, 26 Ocak 1759, f. 27a-b.

Peyssonnel son dönemdeki raporlarında sık sık babasını ani bir şekilde kaybetmenin verdiği acıdan ve ailesinden uzakta habersiz kalmaktan duyduğu endişeden bahseder. Babasını kaybettikten sonra bir takım fiziksel rahatsızlıklar hissetmeye ve sağlığının günden güne bozulduğunu İstanbul'a her fırsatta iletmekteydi. İstanbul'a dönüş yolunda karadan gitmeyi tercih ederek yolu uzattığının farkındadır ama ona göre bu yolculuk aynı zamanda bir süredir yaşadığı kaygı bozukluğu ve şiddetli ağrı nöbetlerin sayısının da azalmasına vesile olmuştu.⁵⁹²

Pierre-Luc Fornetti (1758-1768)

8 veya 13 Ekim 1732 yılında dünyaya geldi. Babası Charles Fornetti (1700-1760), İstanbul doğumlu drogman kökenli bir aile üyesiydi. Levanten Fornetti ailesi aslen Sakız adası kökenliydi ve Fransa Kralı'nın hizmetlerinin karşılığı olarak XIV. Louis tarafından soyluluk ünvanı aldı.⁵⁹³ Pierre-Luc Fornetti tıpkı dedesi ve babası gibi kariyerine dil oğlanı olarak 1741 yılında Paris'teki Louis-le-Grand Koleji'nde başladı. Eğitiminin bittiği 1749 yılında Pera'da görevlendirilen Fornetti, dede mesleği olan dragomanlığı oldukça başarılı bir şekilde icra etti. Osmanlı diline o kadar hâkimdi ki 1753 senesinde *Naima Tarih'i*ni Fransızcaya çevirdi. 1758'de beş yıldır devam ettiği Kral'ın çevirmen sekreterliğinden yıllık 3600 lira maaşla Kırım Konsolosluğu görevine atandı.⁵⁹⁴ 1768'de Pera'daki evine dönen ve bir süre sonra çıkan yangında evini kaybeden Fornetti'ye yeni Padişah I. Abdülhamid'in mektuplarını Versailles'a taşıma görevi verildi. İstanbul'a döndüğü 1774 senesinde kendisine bir tercümanlık sertifikası verilmesi için talepte bulundu. 1778'de Dışişleri servisinin ikinci drogmanlığına, 1785'de ise birinci drogmanlığa terfi etti. Ancak, neredeyse tüm gün Bâb-ı Âlî'de beklemesi gereken oldukça yorucu ve uzun mesaili bir

⁵⁹² Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol .198, 12 Şubat 1759, f. 30a. Peyssonnel burada rahatsızlığını "hippochondriaque" ve "paroxisme" ifadeleri ile tanımlamaktadır.

⁵⁹³ Mézin- Vigne, a.g.e., s. 296.

⁵⁹⁴ Mézin-Vigne, a.g.e., s.303; Anne Mézin, *Les Consuls de France*,s.295.

meslek olan birinci drogmanlık kariyeri Fornetti'nin sağlığını bozmuş olmalıdır ki 1790'da çalışırken vefat etti.⁵⁹⁵

29 Mayıs 1758'te neredeyse on yıl kalacağı Bahçesaray'a ulaşan Fornetti, Peyssonnel tarafından karşılandı. Ancak Hanlığa Ramazan ayında ulaştığından Han ile görüşmesine bayrama kadar izin verilmedi. Bu süre boyunca Peyssonnel kendisine Bahçesaray'da eşlik ederek tecrübelerini paylaşma fırsatı buldu.⁵⁹⁶ Bu esnada iki konsolosun beraber ilgilenmek zorunda kaldığı belki de tek vukuat, yaklaşık on beş sene önce o dönemki Konsolos Venture de Paradis ile birlikte Hanlığa gelen Fransa doğumlu Cerrah Pusse/Puşşe Stanislas'ın miras davasıydı. Bu miras davasıyla ilgili olarak tarihsiz ve imzasız şekilde kaleme alınan hatıratta konu müstakil olarak anlatılarak izah edilmeye çalışılmıştı. Henüz hanlığa ulaşmadan karısı ve çocuklarını Malta'da bırakan Stanislas, Han'ın başhekimisi olarak Kırım'daki günlerine devam etmişti. Bahçesaray'a yerleşmesinden birkaç yıl sonra belki de Han tarafından kendisine tahsis edilen bir cariyeden dört çocuğu olan Hekim Stanislas, Bucak Seraskeri Saadet Geray Sultan'ın hizmetine girerek onun yanında seyahat etti. Ancak kendisinin Haziran başında Akkerman mevkiinde hasta düşerek öldüğu haberi geldi. Her ne kadar hekim geride çok az miktar mal ve bir miktar borç bırakmış olsa da kendisine ait Bahçesaray'da 350 akçe değerinden bir ev ile 200 akçe değerinde mobilya ve eşyası vardı.

Hekim'in ölüm haberinin Bahçesaray'a ulaştığı günler aynı zamanda Fornetti'nin de konsolosluk görevine başlamak üzere hanlık topraklarına geldiği günlerdir. Başhekim Stanislas'ın Malta'da son derece zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmek zorunda olan eşi ve çocuklarının geride kalan mirastan haklarını almaları için konsoloslar Han'ın veziriyle görüşür. Burada Fransa ile Osmanlı arasında imzalanan kapitülasyonların 25. maddesi gereği, Osmanlı sınırlarında ölen Fransız uyruklu kişilerin, miraslarının yasal varislerine ulaştırılmasının sağlanması istense de vezir konu ile ilgili herhangi bir inisiyatif kullanmak

⁵⁹⁵ Mézin-Vigne, *a.g.e.*, s. 303; Anne Mézin, *Les consuls de France*, s. 295.

⁵⁹⁶ Peyssonnel'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 197, f. 120a-b (Tarihsiz).

istememez. Kadıasker, yapılan görüşmede, kapitülasyonun ilgili maddesinin, ölen hekimin geride bıraktığı cariye ve çocukları olduğu için işletilemeyeceğini savunur. Çünkü İslam hukukuna göre cariyelerden olan çocuklar, nikâhlı eşten doğan çocuklarla aralarında herhangi bir ayırım yapılmaksızın mirastan eşit pay hakkını almaktadır. Söz konusu 25. maddenin ölen kişinin Osmanlı sınırları içinde herhangi bir varisinin olmaması halinde işletilebileceğini, bu durumda Stansilas'ın geride Hanlık toprakları içinde varis bıraktığı için zaten maddenin de hükmü olmadığını ifade eden kadıasker ile konsoloslar konuyu uzun süre müzâkere etse de bir neticeye varılamamıştır. Kadıasker, karara varmadan önce Han'ın bu konudaki görüşünü almak isteyerek adeta zaman kazanır. Han kadıaskere, kanunun öngördüğü şeylerin hiçbir kısıtlama olmaksızın harfiyen yerine getirilmesini emretmesinin ardından, kadıasker yasal eş olarak bahsedilen Malta'da yaşayan varislerin miras hakkından çıkarılmasına karar verdi. Konsoloslar her ne kadar verilen bu karardan hoşnut olmasa da bir miras davası yüzünden Hanlık içindeki Fransız nüfuzunun zaman içinde tehlikeye girmesinden endişe edildiği için karar kabul edildi.⁵⁹⁷

Konsolosların görevleri boyunca hanların yanında seyahat ederek hem seferlere hem de uzun süren av partilerine çıkmaları olağandı. Konsolos hem kendi ihtiyaçlarını ve hem de yolculuk sırasında harcanacak meblağları, İstanbul'a harcama kalemlerinin ayrı ayrı belirtildiği pusulalarla bildiriyordu. Aslında bu seyahatler esnasında bazen çok özel anlara da tanık olabiliyorlardı. Örneğin Konsolos Fornetti, 30 Eylül günü Bahçesaray'dan Halim Geray ve Kırım Geray'la beraber yola çıkıp 20 Ekim günü Orkapı'ya ulaştı. Halim Geray, burada Hanlıktan azledildiği haberini aldı. Haber Fornetti'ye göre Kırım Geray askerler arasında sevilen bir isim olduğu için büyük bir sevinçle karşılandı.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ Mémoire, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 197, f. 132a-133b. (Tarihsiz)

⁵⁹⁸Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 198, f. 17b (20 Kasım 1758). Fornetti'nin bu yolculuğa dair merkeze ilettiği 512 kuruş tutarındaki harcama pusulasında, çadır, atların ihtiyacı olan yem, hizmetçilerin günlük ihtiyaçları ve Dinyeper nehrinden geçiş için ödenmesi gereken ücretler yansıtılmıştı. "Etats des depenses extraordinaire que le Consul de France en Crimee a fait pour sortir avec Alim Geray Khan", CADN, vol. 198, f. 21a (30 Eylül 1758). Belgenin aslı için bkz. EK-2.

1756'dan itibaren Fransa'nın değişen politik duruşu ve İngiltere'ye karşı Rusya ile ittifak haline geçişi daha önce ifade edildiği gibi Kırım Hanlığıyla yürütölen ilişkilerde de farklı bir tutum sergilenmesine sebep oldu. Konsolos Fornetti henüz görev yapacağı Kırım topraklarına adım atmadan kendisine Vergennes tarafından düzenlenen bir talimatname verildi. Bu talimatname açık bir şekilde İngiltere'nin açık denizlerde yürüttüğü faaliyetlerin Fransa'nın önünü kesme olarak tanımlanarak, bu duruma karşı oluşturulan yeni strateji ve hedefler konsolosa izah ediliyordu. Kırım Hanlığı'nın Fransa ile Rusya arasında kurulmuş çıkar birliğinden rahatsız olacağını, ancak bu konudan Hanlık ile Fransa'nın ilişkilerinde bozulma olmaması için gerekli gayretin gösterilmesi, iş birliğinin kesinlikle Kırım Hanlığı'na karşı bir tutum sergilemek için kullanılmayacağını izah edilmesi isteniyordu.⁵⁹⁹ Aynı zamanda Polonya ile ilişkilerin yeni dönemde seyri ve bu konuda atılması gereken adımların da bir önceki Konsolos Peyssonnel tarafından Fornetti'ye açıklanması istendi.⁶⁰⁰ Talimatname Fransa'nın bölgede izleyeceği politikanın da habercisiydi. Nitekim Rusların bir süredir Bahçesaray'da Fransa örneğine dayanarak kurmak istedikleri konsolosluk veya misyona Kırım Hanları'nın hiçbir şekilde izin vermedikleri ve bu konuda Fransa'nın da kendilerine destek verdiğini daha önce dile getirmiştik. Ancak değişen politikalar sonunda Büyükelçi Vergennes, yakında bir Rus konsolosluğunun kurulabileceğini ve ilerleyen günlerde konunun yakından takip edilmesini istemekteydi.⁶⁰¹

Fornetti görevi boyunca, hem Fransa ile Kırım Hanlığı arasında yüzyılın başından itibaren kurulan ilişkilere zarar gelmemesini ve gelişmesini sağlamak hem de Fransa'nın coğrafyadaki stratejisini hayata geçirmek adına kendi payına düşenleri yerine getirmek zorundaydı. Peyssonnel'in görevden ayrılmadan önce gerekli tüm bilgi ve tecrübesini Fornetti ile paylaşması istendi. Kırım Hanlığı ile olumlu ilişkiler hâlâ Fransa açısından oldukça önemliydi, bu yüzden Fornettiye,

⁵⁹⁹ "Instruction pour le Sieur Fornetti allant consul en Crimée", AMAE, CP (Turquie), tome 134, f. 192a (4 Mayıs 1758).

⁶⁰⁰ Aynı yer, f. 196b.

⁶⁰¹ Aynı yer, f. 198b.

Han'a hediye olarak sunması için bir tüfek bir de tabanca gönderilir.⁶⁰² Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Vergennes'e yazılan mektupta, uzun süren Nogay isyanının ardından Osmanlı ile Rusya arasında gerginlik oluşmadan mevcut Han'ın değiştirilerek yerine selefinden daha az "Rus düşmanı" olduğu düşünülen Kırım Geray'ın⁶⁰³ getirilmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmekteydi.⁶⁰⁴ Aslına bakılırsa tüm Hanlığı boyunca Bucak ve Yedisan Nogay isyanları ile uğraşmak zorunda olan Halim Geray'ın, dış politikaya ayıracak enerjisi ve zamanı kalmamıştı. İsyanın Kırım Geray'ın Hanlığı ile beraber son bulmasıyla, Hanlığın gündemini artık daha farklı konular meşgul etmeye başladı.

⁶⁰² Aynı yer. f. 200a-201a.

⁶⁰³ Kırım Geray Han, 1758-1764 ve 1768-1769 yılları arasında toplam iki kez hüküm sürmüş Kırım Hanıdır. Literatürde özellikle Batı'ya olan merakının yanında özellikle Hansaray'da yaptırdığı kapsamlı yenileme ve imar çalışmalarıyla tanınmaktadır. Son dönem Kırım Hanları içinde en Rusya'ya karşı en aktif siyaset yürüten hanlardan biri olarak görülmektedir. Batıya olan merakı ve ilgisi Han olduğu dönemlerde Fransız konsoloslarıyla yakından ilgilenmesine de vesile olmuştur. Baron de Tott ile de yakından alakadar olan Kırım Geray, felsefe ve musikiden hoşlanan bir karakter olarak tasvir edilmektedir. Kırım Geray ilk olarak Arslan Geray döneminde nureddinlik yapmış, ancak bir süre sonra görevinden ayrılarak Burgas civarındaki Pınarbaşı çiftliğinde yaşamıştır. Smirnov oldukça hırslı ve ikbalperest olarak nitelediği Kırım Geray'ın Yedisan Nogaylarının isyanı döneminde Bucak ordasına sokularak isyan ateşini körüklediğini ifade etmektedir. Bu isyan sonunda görevden azledilen Halim Geray'ın yerine Hanlık Arslan Geray'a tevcih edilmişken, Bender muhafızı ve İsmail valisi tarafından gönderilen tahrirata binanen Kırım Hanlığı Ekim 1758'de Kırım Geray'a tevcih olunmuştur. Bu ilk Hanlığı döneminde Kırım Geray'ın konsolos Peyssonnel ile çok samimi olduğunu biliyoruz. Peyssonnel kendisiyle ilgili aktardığı bilgilerin genelinde, Kırım Geray'ın güçlü bir karakter olmasının yanında yaşantısına ve zevklerine olan düşkünlüğünden bahsetmektedir. Öte yandan bu dönemde Fransa'nın Rusya'ya karşı takındığı ılımlı siyaset gereği, Peyssonnel'inde etkisiyle Kırım Hanlığı'nda ilk kez bir Rus konsolosluğu açılmasına izin verilmiştir. Bu konsolosluğun açılmasında ve Rusya'ya karşı politikanın değişmesinde, Yedi Yıl Savaşları'ndan yeni Çar III. Petro'nun çekilmesi ve daha ılımlı bir siyaset izlemesi de etkili olmuştur. Kırım Geray Han 20 Eylül 1764'te azledilerek yerine III. Selim Geray Han olmuştur. Bu dönemde Kırım Geray'ın bir süredir rahatsızlık yaşadığı da bilinmektedir. Tekrar 1768'de Hanlık makamına getirilen Kırım Geray'ın bu ikinci Hanlığı Osmanlı-Rus Savaşı gölgesinde çok kısa sürmüştür. Zaten yaşadığı sağlık sorunları artmış ve 1769 hayatını kaybetmiştir. Ölümü konusunda Baron de Tott'un zehirlenme iddiasına karşılık Smirnov bu konuda daha temkinli bir şekilde bilgi vermektedir. Kırım Geray ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halim Giray, Gülbün-ü Hânân, s. 97-98; Smirnov, a.g.e, ss. 508-536; Theodore Munt, *Kırım Girai, Khan of the Crimea*, (tra. William G. C. Eliot), Londra, 1856, ss.3-192.

⁶⁰⁴ AMAE, CP (Turquie), tome 134, f. 334a (19 Ekim 1758).

Bu konulardan ilki Hansaray'ın imar faaliyetleri adına atılmış adımlardı.⁶⁰⁵ Konsolos, Kırım Geray'ın Fransız Elçisi'nden istediği bahçıvanın – daha sonraki kayıtlardan isminin, M. Winder olduğunu öğrendiğimiz – Kırım'a ulaştığının haberini ilk olarak 17 Temmuz 1759'da ilettili.⁶⁰⁶ Bahçıvan'ın huzura kabulünde Han'a güven mektubunun yanında çiçek örnekleri getirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁷ Bahçıvan Winder, Kasım ayında artık işlerinin bittiğini düşündüğünden Kırım'dan ayrılmak istese de Kırım Geray kendisine ek ücret ödeyerek biraz daha kalması konusunda ısrar etti.⁶⁰⁸ Han'ın izni olmadan, yarımadadan ayrılması durumunda Büyükelçi'nin zor durumda kalacağını düşündüğünden bir süre daha kalmayı kabul eden bahçıvan ancak Ocak ayında Kırım'dan ayrılabilirdi.⁶⁰⁹ Bahçıvanın yanında getirdiği çiçeklerin bazıları Kırım'ın ikliminde yaşamaya uygun olmadığından Han Kırım Geray Konsolos aracılığıyla İstanbul'dan yeni çiçek tohumları ve ilk etapta 30 mavi ve beyaz sümbül soğanları istedi.⁶¹⁰

Kırım Geray'ın lükse ve gösterişe düşkün bir karakteri vardı. Aynı zamanda Batılı tarzda yaşama ve yeni tatlara da açık olduğunu, Fornetti'den kendisi için Fransız reçelleri ile yemekten sonra içmek için kaliteli Fransız likörleri ve Fransız peynirleri, “*l'eau d'hongrie*”, Burgonya şarapları ile şampanya, melisa suyu ve Fransız zeytini sipariş vermesini talep etmesinden anlayabiliyoruz.⁶¹¹

⁶⁰⁵ Kırım Geray döneminde Hansaray içinde ve bahçesinden yapılan çalışmalar için bkz. Nicole Ferrari-Kançal, *Kırım'dan Kalan Miras: Hansaray*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 81-82.

⁶⁰⁶ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS. vol. 198, f. 61a (17 Temmuz 1759).

⁶⁰⁷ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 198, f. 63a-b (29 Temmuz 1759).

⁶⁰⁸ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 198, f. 76a (2 Kasım 1759).

⁶⁰⁹ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 198, f. 90a-b (26 Ocak 1760).

⁶¹⁰ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 198, f. 142a (6 Mayıs 1761).

⁶¹¹ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 199, f. 20a (7 Ağustos 1761); aynı yer, f. 43a (tarihsiz); f. 64 (7 Mart 1762); Extrait de deux lettres du Sr. Fornetti Consul en Crimée, AMAE, CP (Turquie), tome 139, f. 114b (8 Nisan 1763).

Genellikle verilen siparişlerden memnun kalır ve sıklıkla zeytin, peynir ve içkilerin devamını ister.⁶¹²

Ancak dış politikada Han'ı bekleyen dönem oldukça zorluydu. Fransa'nın Rusya ve Avusturya ile ittifak kurması, Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı Avusturya'ya karşı Prusya ile anlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Bu dönem Osmanlı ile Prusya arasında olası bir Avusturya-Rusya tehlikesine kurulan ittifakın en yoğun yaşandığı zamandı.⁶¹³ Diğer taraftan Kırım Geray Han, Arslan Geray döneminde Berlin'e giden Mustafa Ağa başkanlığındaki heyette, Bucak Seraskeri olarak yer almış ve Rusya'ya karşı dayanışma teklif edilmişti. Kırım Geray'ın Rusya tehlikesine karşı Fransa'nın desteğinin Kırım Hanlığı'nın yanında olmayacağını düşündüğü aşikârdı. II. Friedrich'le henüz Bucak Seraskeri olduğu dönemde kurduğu dostane ilişkileri devam ettirmekteydi. Kırım Geray Han ile Prusya Kralı arasında, Yedi Yıl Savaşları'nda zor duruma düşmesinin ardından, ortak düşman Rusya'ya karşı birlik sağlanması amacıyla yakınlaşmanın da arttığı görülmekteydi. II. Freidrich, İstanbul'un Rusya'ya savaş ilan etmesinde Kırım Hanlığı'nın önemli bir aktör olduğunun farkındaydı. İlk olarak Eylül 1761 senesinde Boskamp isminde bir temsilcinin Kırım Geray ile görüşmek üzere Bahçesaray'a ardından Han'ın berberi Mustafa Ağa'nın Berlin'e çeşitli görüşmeler yapmak üzere gittiği görülmektedir. Mustafa Ağa'nın Prusya Kralı'na 16 bin kişilik askeri yardım teklifinin ise, memnuniyetle karşılandığı bilinmektedir. Birkaç ay sonra Bahçesaray'dan gönderilen diğer bir temsilci Yakup Ağa'nın ise taahhütleri yinelediği, hattâ Bâb-ı Âlî'nin Rusya'ya savaş ilan

⁶¹² Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol. 201, f. 41b (12 Mayıs 1764); Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 202, f. 49a (30 Nisan 1766).

⁶¹³ Osmanlı-Prusya arasında bu dönemde yaşanan yakınlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, ss.25-32; Uğur Demir, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, ss. 23-25; Uğur Kurtaran, "Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 12, Sayı 47, ss. 115-131.

etmesi yönünde teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir.⁶¹⁴ Ancak Rusya'daki taht değişikliği sonunda yeni Çar III. Petro'nun Yedi Yıl Savaşları'ndan Rusya'nın çekildiğini açıklaması, Avrupa'da güç dengelerinin yeninden sarsılması anlamına geliyordu. Ardından Polonya ile olan olumlu ilişkilerini de koruma yönünde adımlar atarak Ekim ayında, Varşovaya bir elçi ile birlikte iki el yazması kitap ile güzel bir at hediye ederek ilişkilerini güçlendirmeye çalıştı.⁶¹⁵

Kavşan'da kaldığı sürede kendisine eşlik eden Fornetti, Kırım Geray Han'ı yakından gözlemlene şansına erişir ve yaptığı tüm hamleleri İstanbul'a bildirir. Kırım Geray Polonya, Prusya ve özellikle de Rusya'nın adımlarını yakından takip etmekteydi.⁶¹⁶ Ancak Kırım Hanlığı'nın kendisi adına dış politikada Osmanlı'dan bağımsız olarak herhangi bir anlaşma yapması mümkün değildi. Fransa bunun farkındaydı ancak özellikle Rusya'ya karşı Prusya'nın istediği gibi Osmanlı tarafından bir savaş ilan edilmesi konusunda Kırım Hanlığı'nın İstanbul'a baskı kurmasını da istemiyordu. Bu sebeple Hanlık ile ilişkiler özellikle bu dönemde hiçbir şekilde bozulmamıştı.⁶¹⁷

Rusya'nın öteden beri Bahçesaray'da bir konsolosluk kurmak için teşebbüslerde bulunduğunu ancak Hanlığın bu konuda son derece net bir tavır içinde olduğu daha önce ifade edilmişti. Fransa bu gelişmeleri her zaman yakından takip etmişti. Ancak Yedi Yıl Savaşları'nın bitmesinin ardından, Prusya-Rusya arasındaki ilişkilerin eskisinden daha farklı bir mecrada ilerlemesi, Hanlığın da bu siyasi iklimden etkilendiği bir döneme girdiğini göstermektedir. Daha önce Selamet Geray ve Arslan Geray döneminde konsolosluk açılması konusunda girişimlerde bulunan Rusya'nın hedefine, bu "normalleşme" sürecinde ulaşması

⁶¹⁴ Kırım Hanlığı ve Prusya arasında yaşanan diplomatik süreç konusunda daha fazla bilgi almak için ayrıca bkz. Theodore Munt, *Kırım Girai, Khan of the Crimea*, (tra. William G. C. Eliot), Londra, 1856, ss 3-59; Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, ss. 63-67; Uğur Demir, *a.g.e.*, ss. 132-137

⁶¹⁵Fornetti'den Vergennes'e, AMAE, CP (Turquie), tome 137, f. 306a (13 Ekim 1761).

⁶¹⁶ Extrait de deux lettres du Sr. Fornetti consul en Crimée, AMAE, CP (Turquie), tome 139, f. 139b (4 -13 Mayıs 1763).

⁶¹⁷ Extrait d'une lettre de Sr. Fornetti Consul en Crimée, CP (Turquie), tome 137, f.23a-b (8 Ocak 1761).

tabii ki tesadüf değildi. 9 Eylül 1763 tarihinde Bahçesaray'a ulaşan Rus Konsolos, on gün sonra huzura kabul edildi ve görevine başladı.⁶¹⁸

Nikiforov isimli ilk Rus Konsolos'un görünürdeki vazifesi, Rus tüccarların Kırım Hanlığında yaşadıkları problemleri çözmek olsa da vazifenin sadece bundan ibaret olmadığı aşikârdır. Konsolos Nikiforov, Bahçesaray'da kaldığı süre boyunca, Kırım'ın idari, sosyal, askeri ve ekonomik durumuna ilişkin pek çok bilgi topladı.⁶¹⁹

Kırım Geray'ın azlinin ve yerine Arslan Geray'ın ikinci kez Han olduğu haberinin Bahçesaray'a ulaşmasıyla, Yakup Ağa Fornetti'den kendisine Kavşan'a kadar eşlik etmesini istedi.⁶²⁰ Neredeyse tüm devlet ricali de yeni Hanı karşılamak üzere Kavşan'a hareket etti.⁶²¹ Ancak Arslan Geray'ın Fornetti'ye karşı oldukça mesafeli durduğu ve hatta bir süre huzuruna kabul etmediği bilgisi raporlarda yer almaktadır.⁶²² Bu olaydan kısa bir süre sonra Vergennes Fornetti'ye gönderdiği mektupta kendisinin yerine 18 Haziran günü Kral tarafından Baron de Tott'un konsolos olarak atandığı bilgisi verildi.⁶²³ Fornetti'nin ailesinin yaşadığı evde kaza sonucu çıkan yangın sonrası, görevinden ayrılmak istediği

⁶¹⁸ Extrait de deux lettres du Sr. Fornetti consul en Crimée, AMAE, CP (Turquie tome 139, f. 224a-b (15 ve 20 Eylül 1763); Extrait de deux lettres du Sr. Fornetti consul en Crimée, AMAE, CP (Turquie), tome 139, f. 112a (8 Nisan 1763).

⁶¹⁹ Uğur Demir, "Kırım'da İlk Rus Konsolosluğunun Açılması, Faaliyetleri, Kapatılması ve Buna Dair Tartışmalar (1763-1766)", *Krımskoe İstoriçeskoe Obrozrenie*, No: 2, Şigabutdina Mardjani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan, 2014, ss. 39-49.

⁶²⁰ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 202, f. 114a (27 Mart 1767).

⁶²¹ Fornetti'den Vergennes'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 202, f. 116a, (3 Nisan 1767).

⁶²² Extrait de deux lettres du Sr. Fornetti, AMAE, CP (Turquie), tome 144, f. 68a-69a (10 ve 25 Ağustos 1767).

⁶²³ Vergennes'den Fornetti'ye, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS vol.202, f. 155b (28 Temmuz 1767).

Vergennes'in de bu duruma hem üzüldüğünü hem de konsolosun isteğini anlayışla karşıladığı anlaşılmaktadır.⁶²⁴

Kırım Hanlığı'nda Son Fransız Görevliler: Baron de Tott ve Pierre Ruffin

Osmanlı askerî reform tarihinin bilinen isimlerinden biri olan François Baron de Tott⁶²⁵, aslında XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı tarihinde de çok önemli bir askerî uzman ve diplomat olarak karşımıza çıkmaktadır. Baron de Tott'un Doğu ile ilişkisi, daha önce de bahsedildiği üzere babasından kaynaklanmaktaydı. 17 Ağustos 1733'te Chamigny'de (Seine-et-Marné) doğan Tott, 23 Mayıs 1756'da Levanten bir tüccarın kızı olan Marie Anne Rambaud ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevi sırasında yine İstanbul'da evlenmiş, bütün çocukları burada dünyaya gelmiştir. Süvari subayı Baron de Tott, 20 Ekim 1742'de Bercheny Hafif Süvari birliğine girmiş, 6 Ekim 1747'de teğmen olmuş ve Avusturya Verâset Savaşlarına katılmış, yüzbaşılığa yükselmişti.

Tott, babasının ölümü üzerine onun yerine Osmanlı topçu birliklerinin ıslahında askerî uzman olarak 1763'e kadar görev almıştır. 1762'de Krâliyet Süvari Birliği'nde (*Régiment Royal-Nassau-Hussard*) *Colonel* rütbesi alan ve St. Louis şövalyesi unvanı alan Tott, 23 Haziran 1767'de 30 000 lira yıllık maaş, 20 000 lira yol ve yerleşim tahsisatıyla⁶²⁶ Kırım'a konsolos olarak atanmıştır. Bu ekonomik bütçe Kırım'a atanan diğer konsolosların aldıkları maaşlarla karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir miktardı. 1755'te, daha önce de belirtildiği gibi İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliğinde Vergennes'nin sekreteri olarak görevlendirilen babası ile birlikte Türkçe öğrenmek için İstanbul'a gelmiştir.⁶²⁷

⁶²⁴ Vergennes'den Fornetti'ye, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 207, f. 4b (19 Ekim 1767).

⁶²⁵ De Tott'un hayatı hakkındaki bilgiler için Mézin-Vigne, a.g.e., ss.666-668; De Tott'un Osmanlı askerî ıslahatındaki yeri hususunda eleştirel bir değerlendirme için ayrıca bkz., Virginia H.Aksan, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, The Isis Press, İstanbul 2004, ss.117-138.

⁶²⁶ Faruk Bilici, *La politique Français*, s. 28;

⁶²⁷ 1795'te bugünkü INALCO'nun kurulmasından önce Fransa'da Şark dilleri öğretimi yalnızca iki kurumun etrafında gelişmişti. 1529'dan beri *Collège de Royal* (bugünkü *Collège de France*) ve 1721'den itibaren de *Collège Louis-le-Grand* bu alanda birer merkez olmasına karşın ilki

müstakil bir şarkiyat kurumu olmadığından bütün disiplinlere vukûfiyet iddiasıyla genel araştırmaların bir parçası olarak bu alana yönelir, ikincisi ise özellikle tercüman yetiştirmeye hizmet ederdi. İleri hâlihazırdaki dar bir entelektüel kesime, ikincisi ise meslek eğitimi kapsamında profesyonel diplomat kesime hitap ederdi. Daha önceki yüzyıllarda, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca Fransa Krallığı, Osmanlı topraklarındaki diplomatik misyonlarındaki tercümanlarını yerli Levantenler, Ermeniler veya Rumlardan atamıştı. Bunun yanında misyonerlik, Türkçe öğretiminde başlıca motivasyondur. Kapusin (veya Kapusen) pederleri, 1626'dan beri İstanbul'da Fransız elçiliğinin himâyesinde faaliyet gösteriyorlardı ve XVII. yüzyılda kısa sürede Levant'ta birçok misyon merkezi açmışlardı. Kapusin misyonerlerinin propagandalarını ülkedeki anadilde yürütebilmeleri için Türkçe, Rumca-Yunanca, Ermenice ve Arapça'ya mükemmel derecede vâkıf olmaları bekleniyordu. *Ancien régime* Fransa'sında misyoner kurumları dışında Türkçe ve Tatarca öğretimi, diplomasi servisinde istihdam edilmek üzere personel yetiştirilmesi maksadıyla kurulan bir tür meslek okullarında doğup gelişmişti. 1551'den beri İstanbul'da Venedik diplomatik servisine dragoman yetiştirmek için faaliyet gösteren Dil Oğlanları okulundan (*Giovani della lingua*) esinlenen Fransa hariciyesi, Marsilya Ticaret Odası'nın talebi ve Colbert'in girişimi üzerine 18 Kasım 1669'da çıkarılan bir kararname ile İstanbul'da Dil Oğlanları Okulu'nu (*École des Jeunes de langues*) kurdu. Bu okulun kuruluş amacı, Fransa'dan Doğu'ya görevlendirilen elçiler ve konsoloslara dragoman olarak hizmet edecek kariyer tercümanları yetiştirmektir. 1669'dan 1831'e kadar faaliyet gösterecek olan bu dil çıraklığı okulundaki eğitim, İstanbul'da Fransız elçiliği bünyesindeki St. Louis seminerinde Kapusin pederleri tarafından yürütülecekti. XVIII. yüzyılda Fransa'da Türkçe onunla birlikte öğretilen Kırım Tatarca sahasında en önemli kişilerin Osmanlı topraklarındaki Fransız diplomatik misyonlarında görev yapan diplomat ailelerin mensubu olması şüphesiz bir tesadüf değildir. Talebeler, Paris'te 1700'de kurulan Dil Oğlanları Mektebi'nde (*L'École des Jeunes de langue*) eğitim aldıktan sonra İstanbul'daki Fransız sefaretinde yani sahada Türkçe ve Tatarca öğrenirlerdi. İlk kurulduğunda bu yatılı mektepte talebelere tahsis edilen apartman, *Chambre des Arméniens* (Ermeni Sınıfı) olarak adlandırılmaktaydı. Bunun nedeni ise öğrencilerin giydikleri kıyafetler olarak gösterilir. Öğrencilerin okul üniformaları Levant bölgesinin giyim tarzına uygun şekilde dizayn edilmişti: kemerle sıkılaştırılmış geniş ve uzun bir pantolon, kısa bir ceket, uzun bir manto ile başa konulan fes formunda küçük ancak ondan daha geniş ve daha düz bir şapka. 1700 senesinde XIV. Louis tarafından Cizvitlerin idaresindeki *Collège de Louis-le-Grand* olarak kurulan okul, daha sonra *l'École des jeunes de langue* adıyla Fransa'nın Doğu ile ilişkilerinde önemli bir kurum hâline gelecektir. Başlangıçta amaç yalnızca Ermeni gençlerin, burslu olarak ve tamamen dini eğitim alarak, Levant'a gönderilmesi ve burada misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmesiydi. Ancak istenen başarı elde edilemeyince, okul, "L'ecole des jeunes langue" yani Türkçe literatürdeki karşılığı "dil-oğlanı okulu" haline çevrildi. 20 Temmuz 1721 yılındaki düzenleme ile, okulun verdiği doğu dillerini öğrenme imkanından Fransız gençlerin yalnızca misyonerlik faaliyetleri için değil aynı zamanda çevirmenlik rolünü üstlenmesi için eğitim vermesi sağlandı. Zamanla okuldaki öğrencilerin tamamı Fransız ailelerin çocuklarından oluşmaya başladı. Bu ailelerin bir kısmı Fransa'da ikamet ederken diğer kısmı Levant bölgesinde yaşayan Fransız ailelerin çocuklarıydı. Okulun klasik lise eğitimi yanında pansiyon hizmeti ve kusursuz derecede iyi verdiği doğu dilleri becerisi, okulun tercih edilmesinin en önemli sebepleri arasındaydı. Okul, dokuz yaşından itibaren öğrenci kabul etmekteydi. Okulun yönetimi ve eğitimi tamamen Cizvit pederler tarafından sağlanmaktaydı. 1762 Yılına kadar altın çağını yaşayacak olan bu eğitim kurumunda birinci yabancı dil, Türkçe'yd; daha sonra Arapça ve Eski Yunanca, son olarak da 1763'te Farsça eklenecektir. Bu okula kaydolabilmenin değişmeyecek kriterlerinin başında mutlaka Fransa'da ya da Doğu'da yaşayan bir Fransız ailenin çocuğu olma şartı vardı. Ancak zamanla Doğu'da yani Osmanlı ülkelerinde yaşayan Fransız aileleri, ön plana çıkacaktır. Zira dönemin şahitliklerine başvurulduğunda, Osmanlı topraklarında hâlihazırda dragomanlık yapan ailelerin çocukları, yaşadıkları coğrafya gereği daha avantajlı durumdaydılar. Devrimden sonra ise Şark dilleri öğretim kurumlarında yeniden yapılanmaya gidildi. Zira Devrime kadar seçkin bir çevrenin bireysel inisiyatifi sınırlı kalan Şark dilleri öğretimine adanmış yeni bir okul kurma fikri 1790'dan sonra bunu kamusal hâle getirme projesi üzerine çalışan oryantalist ve filolog Louis-Mathieu Langlès'ye (1763-1824) aittir. Kraliyet Kolejinde şark dilleri öğretiminin yetersiz olduğunu ileri süren Langlès; ticarî, politik ve bilimsel amaçlara hizmet edecek şekilde Marsilya ve Paris'te sırasıyla Arapça, Türkçe ve Farsça birer kürsü kurulmasını teklif etmiş ve bunların diplomatlara değil, Şark'ta uzun yıllarını

Babasının ölümü üzerine de onun yerine Osmanlı topçu birliklerinin ıslahında askerî uzman olarak 1763'e kadar görev almıştır. 1762'de Krâliyet Süvari Birliği'nde (*Régiment Royal-Nassau-Hussard*) Colonel rütbesi alan ve St. Louis şövalyesi unvanı alan Tott, 23 Haziran 1767'de 30 000 lira yıllık ödenek, 20 000 lira yol ve yerleşim tahsisatıyla Kırım'a konsolos olarak atanmıştır. Bu yol ve yıllık ödeme miktarı o güne kadar Kırım'a atanan konsolosların maaşlarından oldukça yüksekti.

6 Temmuz 1767'de verilen talimatla, Polonya'daki gelişmeleri tetkik için Varşova'ya gitmesi emredilmiş, daha sonrasında ise Kırım Hânına Rusların Polonya'daki hareketleri karşısında uyanık ve tedbirli olmasını teşvik için Bahçesaray'a geçen Baron de Tott'un resmiyette görünen görevi ise Fransa kralı için Kırım Hanlığı'ndan at satın almaktı. Lâkin Karadeniz'deki ticaret olanakları başta olmak üzere bölge hakkında faydalı olabilecek her türden bilgiyi toplamak asıl amacıydı. 17 Ekim 1767'de Kırım'a varan De Tott, Han ile bir ticaret anlaşmasını müzâkere etmek üzere görevlendirildi. 1768'de Rusların

geçirmiş şarkiyatçı âlimlere teslim edilmesini savunmuştur. Ancak etkisiz kalan bu girişimden sonra 1795'te projeyi tekrar gündeme getiren Joseph Lakanal'dı. Lakanal, *Bibliothèque nationale* bünyesinde Şark elyazmalarından sorumlu birimdeydi ve 1793'te Halk Eğitim Kurulu'na seçilmişti. Bu iki ismin hazırladıkları proje, Konvansiyon tarafından onaylandı ve 30 Mart 1795'te onaylanarak *Bibliothèque nationale* bünyesinde kurulan Şark Dilleri Okulu'nun (bugünkü INALCO) tüzüğü yayınlandı ve 22 Haziran 1796'da ise Doğu Dilleri Okulu'nda dersler başladı. Langlès bu kurumun ilk Farsça hocası, meşhur oryantalist Silvestre de Sacy (1758-1838) Arapça hocası olarak belirlenirken uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda dragomanlık ve Kırım Hanlığı'nda Fransa konsolosu olarak görev yapmış olan Jean-Michel de Venture de Paradis (1739-1799) Türkçe ve Tatarca hocası olarak atandı. Detaylı bilgiler için bkz., André Bourgey, "De l'École des Jeunes de Langues à l'Institut des Langues et Civilisations Orientales (INALCO)", *Istanbul et Les Langues Orientales*, (ed.Frédéric Hitzel), Paris: IFEA-L'Harmattan-INALCO, 1997, s.3-4; Frédéric Hitzel, "L'école des jeunes de langues d'Istanbul, un modele d'apprentissage des langues orientales", *International Colloquium of Translation. Translation in all its aspects with Focus on International Dialogue (Istanbul, 21-23 oct. 2009)*, Hasan Anamur, Alev Bulut et Arsun Uras-Yılmaz (éds.), İstanbul, 2009, s.224-229; Frédéric Hitzel, "Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople", *Dix-huitième Siècle*, No 28 (1996), ss.57-70; Marie de Testa - Antoine Gautier, "De l'établissement des Pères capucins à Constantinople à la fondation de l'école des jeunes de langues (1626-1669)", *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, İstanbul, 2003, ss. 43-46; *Enfants de la langue et Drogmans/Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, (ed.Frederic Hitzel), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.25-26; Henri Dehérain, "Jeunes de Langue et interprètes français en Orient au XVIIIe siècle", *Anatolia moderna*, tom 1 (1991), s.325-326; Louis Bazin, L'École des langues orientales et l'Académie des inscriptions et belles-lettres (1795-1995), *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 139e année, (No 4) (1995), s.983; Henri Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate 1742-1824*, tome I, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929, s. 5-6.

Osmanlı topraklarına girmelerinin ardından Tott, her iki ülke arasında savaşın çıkması için çalışmıştır.⁶²⁸ 1769'da IV. Devlet Geray Han'ın tahta çıkması üzerine İstanbul'a geri dönmüş, Osmanlı ordusunun yeniden yapılanmasında görev almıştır. Osmanlı topçu birliklerinin reformasyonu ve Amiral Aleksey Orlov'un olası saldırısına karşı Çanakkale Boğazı tahkimatının yeniden yapılandırılmasını yürüttüğü için Sultan tarafından ödüllendirilmiştir. Sultanın talebi üzerine bu dönemde Fransa'dan Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması için askerî teknik uzmanlar getirildiğini de belirtmek gerekir. Daha sonra ise Levant'taki Fransız müesseselerini denetlemek için görevlendirildi.⁶²⁹

Pierre Ruffin 27 Eylül 1767 İstanbul'dan Bahçesaray'a varmak için yola çıktığını ve henüz Baron de Tott Kırım'a ulaşmadan, önce 9 Ekim 1767'de Bahçesaray'a geldiğini biliyoruz.⁶³⁰ Baron de Tott, Pierre Ruffin'i hatıratında çevirmeni olarak tanıtmakta hatta kendisine Constillier isimli bir de sekreterin tüm görevi boyunca eşlik ettiğini ifade etmekteydi.⁶³¹ Ruffin yaklaşık on sekiz ay kalacağı Bahçesaray'a gelirken yanında Vergennes'in Fornetti'ye yazdığı mektupların yanında bir de Han'a ve maiyetine verilmek üzere çeşitli hediyeler getirmişti. Han için Lyon kumaş fabrikasında üretilmiş kumaştan hazırlanmış iki çeşit saten elbise ile tüfek ve tabanca; Haznedar, Divan Efendisi, Beşir Efendi için her birine ayrı ayrı saten elbise ve kumaştan oluşan hediyeler verildikten sonra konsolos elinde fazladan kumaş ve elbise kaldığını belirtir.⁶³² Vergennes,

⁶²⁸ Mézin- Vigne, *a.g.e*, s.666.

⁶²⁹ Mézin- Vigne, *a.g.e*, s.667. Bu son görevi hakkında detaylı bilgi için bkz., *Deux voyages au temps de Louis XVI, 1777-1780: La mission du Baron de Tott en Égypte en 1777-1778 et le journal de bord de l'Hermione en 1780*, yay.haz. Jean-Pierre Bois, Rennes: Presse Universitaire, 2006, ss.13-31vd.

⁶³⁰ Vergennes'den Fornetti'ye, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol 207, f. 4b (19 Ekim 1767); Fornetti'den Choiseul'e CADN, Seria A, Fonds Saint-Pirest, Correspondance Secondaire, vol. 202, f. 169a (12 Ekim 1767).

⁶³¹ Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, tome 1, Amsterdam, 1785, s. 331

⁶³² Fornetti'den Choiseul'e CADN, Seria A, Fonds Saint-Pirest, Correspondance Secondaire, vol. 202, f. 171a.

Fornetti'den Bahçesaray'da bir süre daha kalmasını, böylece halefi Baron de Tott'a Kırım Hanlığı'nı son derece iyi tanıyan bir konsolos olarak tanıtması ve gerekli konularda bilgilendirmeleri yapmasını istedi.⁶³³ Fornetti emre itaat etti ve Baron de Tott'un hatıratında, kendisi ve maiyetinin Bahçesaray'a ulaştığında Fornetti'nin henüz makamını terk etmediği ve halefini karşıladığını anlatır.⁶³⁴

Baron de Tott, Bahçesaray'da oldukça iyi karşılanan, çevirmeni ve aynı zamanda yardımcısı olarak tayin edilen Pierre Ruffin'den birkaç gün sonra 17 Ekim'de Bahçesaray'a vardı; Mönsieur Fornetti, kendisine Vergennes'den biri Han için, diğeri ise Vezir'e iletmek üzere Kral'ın Geray hanedanına dostluğunu vurgulayan iki mektup iletmışti. İlk varışında da Maksud Geray'ın huzuruna çıkmaya çalışan Baron de Tott, kendisine verilen talimat gereği babasının Kırım'da daha önceki yakın ilişkisi olan kadı askerle temasa geçti; Han tarafından, soğuk bir karşılama değil, kendi arzu ettiği gibi bir karşılama yapılmasını n zeminini hazırlamaya çalışıyordu. Maksud Geray Han ile ilk iletişimde Tott'un Kırım'da şüpheyle karşılandığı anlaşılıyordu ancak yine de Han, Kral tarafından gönderilmiş bu subaya Kırım'da istediği kadar kalabileceğini bildirmişti: "ama onun yerinde Arslan Geray Han olsaydı kesinlikle bana kalmam için zaman vermezdi" diye yazacaktı.⁶³⁵ Baron de Tott, aslında Arslan Geray için mektup getirmiş, lâkin onun öldüğünü ve Han'ın değiştiğini Varşova'dayken öğrenmişti. Dolayısıyla Han değişikliği, Baron de Tott'un Hansaray'da kabulü konusunda ilk başta bazı sorunları da beraberinde getirmesine karşın, kendisinden önce Kırım'da görev yapmış olan babasının yerel beylerle ilişkileri sayesinde Han tarafından ilk kabul merasiminde olumlu kabul gördüğünü bir kez daha vurgulamak gerekir. "*Açıkça gördüğüm şey, bu ülkenin pek bilinmediği, bundan yararlanmanın mümkün olduğu; ticaretle ilgili olarak, zorlukların aşılmaz olmayacağını ve yakında size ilginç amaçlar sunacak*

⁶³³ Vergennes'den Choiseul'e, AMAE, CP (Turquie), tome 144, f. 36b (30 Temmuz 1767).

⁶³⁴ Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1785, s. 329.

⁶³⁵ Ferenc Tóth, *La Correspondance Consulaire de Crimée du Baron de Tott (1767-1770)*, Les Éditions Isis, İstanbul, 2014, s.71-72 (Bahçesaray, 26 Ekim 1767, No 8).

bir konumda olacağımı umuyorum” diye yazarak Kırım’ın gelecekte Fransa için potansiyeli yüksek bir mevkide yer aldığına işaret ediyordu.⁶³⁶

Fontainebleau Sarayı’ndan gelen değerlendirmelere göre Rusların Polonya’dan sonraki hedefi, Kırım olabilirdi.⁶³⁷ Lâkin Kırım’ı bu konuda uyarmanın yolunu bulmak, Baron de Tott’un göreviydi. De Tott, Fornetti’den Han’ın karakteri ve Yarımada’daki durum hakkında bazı önbilgiler edinmişti. Buna göre Han Maksud Geray, adeta mevcudiyetini onlara vakfetmişçesine eşleriyle meşguldü. Baron de Tott’a göre Maksud Geray’ın dünyaya bakışında, eşlerine yabancı olan her şeyin kendisine adeta bir yük olarak görünmesi dikkat çeker ve adeta tüm işler, eşlerinin Han’a hissettirdikleri yorgunluktan dolayı zarar görmektedir. Baron de Tott, sıklıkla Han’ı çevreleyen kadınların, onu meşgul ettikleri kadar onun başarısıyla da ilgilendiklerini vurgulamaktaydı. Ancak Han konusundaki ilk izlenimleri, zamanla değişecekti. Hadiselerden korkmayacak kadar büyük bir talihle dünyaya gelmiş olan Han, *“Bâb-ı Âlî’nin memnuniyetini veya memnuniyetsizliğini aynı gözle görmeye istekli görünmekte”*, yani hadiselere ilişkin kayıtsız bir izlenim vermektedir.⁶³⁸ Eğer veziri sunduğu güveni faydalı bir şekilde kullanacak kadar becerikli, mirzaları yönetecek ve onları bir araya getirecek kadar ihtiyatlı ve iyi tavsiyeleri takdir edecek kadar eğitilmiş olsaydı, belki de bu kayıtsızlıktan onun adı altında sağlam adımlar atmak mümkün olabilirdi. Ancak Tott, mevcut vezirle yaptığı görüşmelerde meselelerin önemini, önemli olma arzusuna feda ettiğini, en ufak tercihleri dahi kıskandığını, zihinleri yabancılaştırdığına ve Han’ın bütün “bakanlarına” istikrâh verdiğiğine ikna olmuştu. Kadıasker ve Divan Efendisi de bu kabildendi ve ilkinin dobralığı, verdiği hizmetlerin kolaylığı, onu Fransa’nın dostu olarak görmesine neden olmuştu: “Eğer fırsat bulursa bu unvanına ihanet etmeyeceğini tahmin ediyorum” diyordu Baron de Tott.⁶³⁹ Baron de Tott’un daha ilk raporlarında,

⁶³⁶ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.73.

⁶³⁷ Ferenc Tóth, *a.g.e.* s.78 (Fontainebleau, M. Duc de Choiseul’ün cevabı, 10 Ekim 1767 No 3).

⁶³⁸ Ferenc Tóth, *a.g.e.* s.74 (Bahçesaray, 5 Kasım 1767, No 9).

⁶³⁹ Ferenc Tóth, *aynı yer.*

Hanlığın yönetim kademesiyle ilgili karakter analizlerinin merkezinde, Kırım Hanlığı'nın politikalarını Fransa Krallığı'nın çıkarlarıyla uyumlu hâle getirme çabası bulunuyordu. Zirâ asıl amaç "Fransa'ya hizmet edebilecek" uygun yöneticilerin tespit edilip, bunların desteklenmesi olmalıydı. Divan efendisinin Vezir ile muhalefet hâlinde olmasına dikkat çekerken de "onu bize hizmet etme fırsatı yaratmaya yaklaştıramayacağını acıyla görüyorum" demektedir.⁶⁴⁰ Baron de Tott, Han ile doğrudan iletişim kurmanın yollarını arıyordu; böylelikle onun üzerinde nüfûz kurabilecek bir diyalog geliştirecekti. Hanın yakındaki isimlerden olan müftüyle zaman içinde gelişen diyalogu sonunda, güven kazandı. Baron de Tott ile geçirdiği zaman sonunda müftü, Rusların niyetlerine ve Fransa'nın "özverisi"ne aynı şekilde inanarak, Divan'da Fransa'nın ilkelerine göre hareket edeceğine de söz vermişti. Nitekim onun konumu ve Han üzerindeki nüfûzu da buna uygun görünmekteydi. Yine de Baron de Tott, Maksud Geray'ı Fransa'nın yararına bir politik çizgiye çekebileceğinin garantisini veremiyordu: Han'ın "ilgisizliği beni korkutuyor; veziri bana güven vermiyor: Bütün güvenim Divan'da."⁶⁴¹

Bâb-ı Âli'ye Avrupa ve Rusya konusundaki bilgi akışında İstanbul'daki yabancı elçilikler dışında vassal devletler büyük rol oynuyordu.⁶⁴² Bu enformasyonun güvenilirliği konusunda Bâb-ı Âli hassasiyet gösterse de özellikle Polonya ve Rusya konusundaki İstanbul'a ulaşan bilgilerde Kırım Hanlığı'nın rolü tartışmasızdır. İstanbul'daki Fransız elçiliğinin de bilgi akışını yönlendirmesindeki rolü dikkate alındığında, aslında 1767'de Rusya ve Polonya hakkında Osmanlı ve Kırım politikalarının belirlenmesindeki karar salma sürecinde, bir Fransız nüfûzu olduğunu ileri sürmek mümkündür. 30 Ekim 1767'de İstanbul'dan Bahçesaray'a gönderilen bir ulak, Polonya'da yaşananlar hakkında Hansaray'dan kesin ve açık bir bilgiyi ivedilikle Bâb-ı Âli'ye iletmesini

⁶⁴⁰ Ferenc Tóth, *a.g.e.* s.75.

⁶⁴¹ Ferenc Tóth, *aynı yer.*

⁶⁴² Bu konuda bir değerlendirme için bkz., Virginia H. Aksan, "Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century", *a.g.e.*, ss.13-23; Kırım Hanlığı yanında Tuna Prenslüklerinin de komşular hakkında bilgi toplamadaki rolü hususunda bkz., Viorel Panaite, *Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of Danube*, Brill, Leiden, 2019, ss.313-315.

talep ettiğinde de benzer bir durum söz konusuydu. Bu durumda Han, Divan Efendisi'nden derhâl Baron de Tott'tan Bâb-ı Âli'ye iletilmek üzere bu konudaki detayları öğrenmesini talep etti. Baron de Tott, kendi yorumuna bakılacak olursa, Divan Efendisi'nin bilgisizliği karşısında onun tesadüfen önemli bir rolü üstlenmiş olduğunu fark ediyordu. Kral seçiminden itibaren Polonya'da olup bitenleri ve Rusya'nın harekâtını özetleyen bir risale (*mémoire*) hazırlaması, buradaki politik panoramaya dair eksiklikleri ise İstanbul'daki Fransa elçisi Şövalye Vergennes'in tamamlamasını arz etmesi, aslında Rusya ve Polonya meselesinde karar alma sürecindeki Fransız nüfûzunun ölçüsünü açıkça gösteriyordu. Layihânın ise Pierre Ruffin tarafından tercüme edilmesi kararlaştırılmıştı. Han, Baron de Tott'un layihâsından son derece memnun olmuştu.⁶⁴³

Öte yandan Baron de Tott'un ilk müzakereleri, Polonya konusu dışında ticaret meseleleri üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ona göre Kırım'a gelmeden önce elde ettiği önbilgiler, Hanlığın Fransa politikası doğrultusunda "kullanışlılık ve kolaylık fikirlerini" (*les idées d'utilité et de facilités*) doğrulamaktadır. Fransa'nın Karadeniz'de ticarî bir üstünlük kurma arzusunu hayata geçirebilmek, hâlâ başlıca amaç olmaya devam etmekteydi. Bu amaçla, çeşitli bağlantılarını kullanarak Kırım'ın Fransa ile doğrudan bir ticarete elde edeceği avantaj konusunda Han'ı ikna etmeye çalışıyordu. Öte yandan Tott, Kırım'ın fizikî ve siyasî koşulları yanında Fransız ticareti için bütün bilgileri elde edip Paris'e aktarmaya kararlıydı. Nitekim yaklaşık bir ay sonraki raporunda Baron de Tott'un hedefine daha da yaklaştığı, Maksud Geray üzerine nüfûz kurabilmek için onunla diyalogun yollarını açtığı anlaşılıyordu. Kırım Hanlığı'yla ticaretin kurulması için Geray hanzadelerle de yakın ilişkiye girmeye çalışıyordu. Han'ı hoş tutmak yolunda gittikçe ilerleme sağlıyordu. Rusların Polonya'daki operasyonları, Baron de Tott'un genel olarak Bahçesaray'da, özel olarak ise Hansaray'da bizzat Han ile görüşmelerinin birinci gündem maddesini teşkil ediyordu; Baron de Tott'a göre Bâbîâli'nin görevi ise Rusların uzun süredir ilân

⁶⁴³ Ferenc Tóth, a.g.e. s.83-84 (Bahçesaray, 30 Ekim 1767). Layihâ, Tott'un raporuna ek olarak sunulmuştu.

ettiği projelere derhâl karşı çıkmaktı. Lâkin bunların Padişah'tan gizlenmesi için büyük özen gösterildiği anlaşılrsa da Bâb-ı Âli'deki Fransa elçisinin gereken uyarıları mutlaka yapması gerektiği dile getiren Han, Padişahın Rusların faaliyetlerini öğrenmesi durumunda mutlaka harekete geçeceğini, kendisinin ise tamamen hazır olduğunu ileri sürüyordu.⁶⁴⁴ Baron de Tott'un anlattığı detaylardan sonra Han, Sultan'ın başta Polonya'ya gönderilen elçileri olmak üzere birçok yönden yanlış bilgilendirildiği sonucuna varıyordu. Han ile iki saat süren görüşme, Polonya ve ticaret meseleleri etrafında gelişmiş olup, her iki konuda da Baron de Tott'un Han ile ortak zeminde bulunduğu anlaşılıyordu. Ancak Maksud Geray'ı eylemsizlikten çıkarmak pek de kolay gözüküyordu. Han, yine de Polonya'daki Rus "despotizmi" hakkında İstanbul'u bilgilendireceğine ve "Rus despotizmini kontrol altına almaya sevk edecek hiçbir yolu ihmâl etmeyeceğine dâir söz veriyordu.⁶⁴⁵ Kırım Hanı, Bâb-ı Âli üzerinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı daha aktif bir politika izlemesi için İstanbul'da temsilciler göndermeyi de düşünüyordu. II. Katerina'nın da Kırım Hanlığı'nı Rusya için bir tehdit gördüğüne şüphe yoktu. Baron de Tott, bir süre Bâb-ı Âli'deki yöneticileri yaklaşan Rusya tehlikesi konusunda Kırım üzerinden uyarmanın yollarını arayarak, kimin üzerinden Bâb-ı Âli'ye ulaşmasının daha uygun olacağına dair bazı çıkarımlarda bulunmaya çalışıyordu. Ona göre, II. Katerina'nın Polonya'da uyguladığı siyasetin en fazla Kırım'ın geleceğine tehdit oluşturduğunu Maksud Geray'a ve Bâb-ı Âli'ye anlatmak gerekmekteydi.⁶⁴⁶

Bir diğer mesele, hemen hemen tüm Fransız konsoloslarının Kırım Hanlığı'ndaki temel amaçlarından olan Karadeniz ticareti meselesine gelince; Han, Fransız ticarî kurumlarının Kırım'a da gelmesinden memnuniyet duyacağını söyledi ve en kısa sürede bazı Fransız tüccarları Kırım'a gelmeye davet etti. Baron de Tott ise, böyle bir şeyin ancak her iki milletin de çıkarına bir ticaret antlaşmasıyla mümkün olabileceğini vurgulamıştır.

⁶⁴⁴ Ferenc Tóth, *a.g.e.* s.76-77 (Bahçesaray, 2 Aralık 1767, No 10; 13 Aralık 1767, No 11).

⁶⁴⁵ Ferenc Tóth, *a.g.e.* s.78 (Bahçesaray, 22 Aralık 1767, No 12).

⁶⁴⁶ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 79.

“Doğru” diye cevap verdi Han: “Divan Efendisi’ne seninle görüşmesini emredeceğim.”⁶⁴⁷

Böylelikle Baron de Tott, Polonya konusunda Kırım Hanlığı’nın Rusya’ya karşı harekete geçmesinin ve Karadeniz’in Fransa ticaretine açılmasının yolunda taşları döşemeye başlamıştı. Divan Efendisi’yle yapılan görüşmede Karadeniz’deki ticaret şartlarının detaylandırıldığını anlaşılmaktadır keza görüşmeden sonra Baron de Tott, bu konuda temkinli ve yavaş ilerlemeyi uygun görmekteydi. Yine de Karadeniz’e “Fransız bayrağının girişinin yollarını” hazırlıyordu; yün, mum ve derinin bol olduğu bu ülkede Fransız kurumları teşekkül ettikçe Fransa’nın çıkarları ile Kırım’ınkiler bir araya gelecekti. Böylelikle ticarî çıkarların uyumu, askerî çıkarların uyumunu da beraberinde getirecekti. Baron de Tott, bu amaçlarına ulaşmak için Kırım Hanlığı’nda, tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi alışıldık nüfüz aracı olan hediyelere de başvuracağını, bu nedenle bütçesinin arttırılmasını talep ediyordu. At alımı da ayrıca Baron de Tott’un talepleri arasındaydı. Son olarak Baron de Tott’un aktardığı haberler arasında Rusların da Kırım’da yeniden konsolosluk açma girişimleri olduğu, ancak Han’ın bu hakkı Rusya yahut başka bir devlete vermeyeceğini bizzat açıkça ifade ettiği vurgulanıyordu.⁶⁴⁸ 1767 Yılıının son günlerinde Han, Baron’a Rusların Polonya’daki harekâtının yaratacağı tehlikelerin farkında olduğunu bizzat söylemişti; lâkin Ukrayna’daki Dmitrovskiy şehrine Rusların yaptığı yığınağın Kırım’a yönelik olduğu konusunda Baron de Tott’un iddiaları karşısında Han’ın şüpheleri vardı. Zira Han’a göre Don Nehri, Azak’a ulaşmak için daha kolay bir tercih olurdu. Maksud Geray’ın gittikçe Rusların askerî hareketliliğinden daha fazla şüphelenmesine karşın asıl kararı verecek olan, baharda Han ile görüşecek olan Osmanlı padişahıydı ve karar, İstanbul’da yapılacak görüşmede alınacaktı. Baron, Hansaray’dan özellikle Müftü gibi kendisine yakın olan yöneticilerinden bu tür gizli bilgilere ulaşabiliyordu. Baron de Tott, Maksud Geray’ın padişahı aydınlatması hususunda kendisine verilen

⁶⁴⁷ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.80.

⁶⁴⁸ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.80-82.

talimatlara uygun olarak üzerine düşen her şeyi yapmaya çalışıyordu. Zira Osmanlı'nın Rusya'ya saldırması konusunda Kırım Han'ına yetki vermesi, Baron de Tott'un da askerî konularda yetkisini arttırması düşünülmüyordu zira Han'ın kendisine danışacağı düşünüyordu. Baron de Tott'un Han Maksud Geray ile iletişimi gittikçe olumlu bir çizgide ilerliyordu: "Buraya geldiğimden beri yaşadığı değişim, Maksud Geray'ın karakteri hakkında bildiğimiz önyargıları büyük ölçüde yıkıyor. Ulaşılmasının zor olduğuna inandığım bu Han, az önce beni av gezilerine davet etti" diye yazıyordu.⁶⁴⁹ Böylelikle Baron de Tott, Kırım'daki görevini başarıyla sürdürmeye devam etmekteydi.

1768 yılının başından itibaren Kırım'da şartlar ve Hansaray'da politik kompozisyon, Baron de Tott lehine gelişmeye başladı. Keza vezir değişmiş, onun ümit bağladığı kişiler iktidara gelmiştir. Özellikle Müftü'nün rolü, bilgi akışını Baron de Tott'un kontrolüne devrettiği için çok kritikti. Han'ın Mart ayında İstanbul'a planladığı seyahati, Polonya meselesinin ciddiyetinin ve Rusya'nın yaratacağı düşünülen tehdidin Bâbîâli çevrelerinde de benimsenmesi açısından çok önemliydi: "Rusya'yı korkutacak ölçüde saha güçlerini ortaya koymak gerekli olacaktır... Tatarların açgözlülüğünü (*avidité*) karakterize eden hiçbir şey görmedim ve daha da öte Han'ın beni onurlandırdığı nezaketin tanıklığını ve Müftü'nün dostluğunu hiçbir hediyeye borçlu olmadığımı söyleyebilirim"⁶⁵⁰ diyen Baron de Tott, yine de bazı hediyeler talep etmekten geri durmuyordu. Zaman geçtikçe Baron de Tott, Bahçesaray'ın iktidar çevrelerine daha fazla nüfûz etmeyi başardığını bildiriyor, özellikle Müftü vasıtasıyla Han üzerindeki etkinliğini artırıyor; Polonya'da Rusya'nın yaptığı harekât konusundaki bilgileri doğrudan Han'a aktararak, Mart'ta İstanbul'da yapılması planlanan toplantının zeminini hazırlıyordu. Ayrıca Karadeniz ticareti açısından da Rusya'nın bir tehdit olacağını farkındaydı. Bu denizdeki seyrüsefer, eğer Bâb-ı Âlî ile yaptığı son antlaşmalar tarafından kendisine yasaklanmasaydı Rusya, güney eyaletlerinin Karadeniz'den yapabileceği ticaretten kendisi adına elde etmeyi amaçladığı avantajlar, Petersburg Sarayının uzun zamandır böyle önemli bir amacı

⁶⁴⁹ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.82-83 (Bahçesaray, 28 Aralık 1767, No 13).

⁶⁵⁰ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.87-88. (Bahçesaray, 5 Ocak 1767, No 15).

desteklemek için tüm güçlerini kullandığı projesini oluşturuyordu. Aynı zamanda hem *Nouvelle Servie*'de (*Yeni Sırbistan*) anlaşmalara aykırı olarak kaleler inşa ederek hem de Polonya ve Tataristan sınırlarının daraltılmasına da neden olacak şekilde güçleri için yeni planlar hazırlayan Rusya, Don ve Volga'daki diğer farklı kaleler ile Azak kalesinin yeniden kurulmasını amaçlayan adımlar gibi görünüyordu. Ancak en sonunda böylesine büyük bir girişimin başarısını garanti altına almaya çalışan Rusya, ordularının Osmanlı ülkelerine girmesi için çok az yer bırakan Oçakov yakınlarındaki sınırları da kontrol altına almak için Polonya'nın tüm kuvvetlerini ve tüm yardımını önceden ele geçirmek istiyordu. Rusya İmparatoriçesinin başarılı olmak için kullanması gerektiğine inandığı bu farklı araçlar karşısında Bâbîâli'nin "uyuşukluğu"na dikkat çeken Baron de Tott, Rusya'nın Karadeniz'deki yegâne amacının ticarî seyrüsefer olmadığını Bâbîâli'ye anlatılması gerektiği kanaatindeydi. Bununla birlikte Baron de Tott'a göre, Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarını müzakereye dahil edebilirlerse, Karadeniz'de seyrüsefer elde edebilecekleri gibi Rusya'yı kendileriyle çok avantajlı ticaret yapabilme noktasına getirebilirlerdi. Rusya'nın Bâbîâli aleyhine genişlemeye kalkması, böylelikle kendi ticaretine de zarar vereceğinden bu yönde Rus genişlemesi durdurabilirdi. Tatarlar da gittikçe zenginleşerek Ruslara örnek olabiliyorlardı.⁶⁵¹

Podolya'dan yardım talepleri Kırım Hanlığı ve Bâbîâli'ye iletilmekteydi. Tatarların Podolya'ya yönelik sefer düzenlemesi konusu, 1768 Şubatı'nda gündeme gelmişti. Baron de Tott, Han ile olan ilişkilerini bu yardım talebinin karşılanması için kullanmaya çalışıyordu. Bu süreçte hediyeler de devreye girmekteydi; özellikle Hanlığın yönetim kademesinde etkili olan ve Baron de Tott'un yakın ilişkiler geliştirdiği Müftü, ancak henüz kendi tarafına çekmeyi başaramadığı Kadıasker için istediği saatler, bu konudaki çalışmalarında kullanılacaktı.⁶⁵² Baron de Tott, bu süreçte aynı zamanda Balta'dan Fransa

⁶⁵¹ Ferenc Tóth, a.g.e., ss.88-89. (Bahçesaray, 17 Ocak 1767, No 16).

⁶⁵² "Geldiğimde bir altın saati Mösyö Fornetti ile birlikte Han'a, birini Kadıasker'e, birini önceki Divan Efendi'ye, birini de Beşir Efendi'ye verdim. Vezirin hediyesini de verdim; sekreterine de Mösyö Fornetti'nin bana bıraktığı saten bir ceket verdim. Bu konsolosun gidişinden sonra, dostluğu hiç bozulmamış olan ve daha önce kanıtlanmış olan Müftü'ye altın bir saat verdim. Aynı hediye Han'a Kırım'da işlerimizin açılmasını arzu ettiren Kırım Geray'ın kız kardeşi Ulu-

krallığı adına at alımı meselesiyle de ilgileniyordu.⁶⁵³ Han'ın gözüne daha fazla girebilmek için Ramazan Bayram şenliklerini fırsat bilen Baron de Tott, bayram kutlamaları sırasındaki havai fişek gösterisine katılmayı da ihmal etmedi. Han'ın havai fişekleri çok sevdiğini ve Bayram şenlikleri için bunların hazırlanmasını istediğini öğrenen Baron de Tott, gereken her şey ayarlandıktan sonra havai fişekleri ateşe verme onurunu elde etmişti; “ama bilimi sevdiğini bildiğim bir prens için daha ilginç bir şey hazırlamıştım, bu milletin adını bile duymadığı elektrikti.”⁶⁵⁴ Baron de Tott'un elektrikle yaptığı gösteri, Bahçesaray'da onun gerek Han'ın nezdinde hem de şehir ahâlisi arasında gittikçe popüler bir figür olmasını sağlamıştır. Maksud Geray'ı eğlendirirken onunla sohbetini de derinleştirmeye gayret gösteriyordu. Özellikle Fransa'daki Osmanlı elçisinin raporunu okuduğunu söyleyen Han, Versailles Sarayı hakkında Baron de Tott ile uzun bir sohbet etmiş, “böyle büyük bir monarkın idaresinde bilimin gelişmesi”ne olan hayranlığını gizleyememiştir. Han, astronomiyi de seviyor, yakından ilgileniyordu. Bunu keşfeden Baron de Tott, Büyükelçi Vergennes'den kaçıllaryadan bazı aletleri göndermesini de isteyecekti. Daha önce İstanbul'un enlemine belirleyen Baron de Tott, bu sayede Bahçesaray'ın da boylamını belirleyecek ve bunun, kendisine Polonya sınırından Bahçesaray'a kadar çok hatalı gözükten Fransız haritalarını da düzeltme fırsatını sunacağına inanıyordu.⁶⁵⁵ Kısacası Baron de Tott, Han'a özellikle Polonya ve Karadeniz ticareti konularında nüfûz edebilmenin bütün yollarını – kartografi dahil – deniyordu.

Kadın'a da yaptım. Bu Prensin çok düşkün olduğu ve gereğinden fazla itimat ettiği Han'ın hekimine de bağlanmam gerektiğini düşündüm ve ona Hindistan'dan gelme bir kumaş verdim. Aynı hediye bir (...) Haznedar Ağa'ya da verdim...” Ferenc Tóth, a.g.e., s.98 (Bahçesaray, 2 Mart 1768, No 20). Tott, benzer şekilde Hanlığın birçok devlet ricâlına ve erkânına hediyeler verdiğini ileri sürmektedir.

⁶⁵³ Ferenc Tóth, a.g.e., s.94 (Bahçesaray, 14 Şubat 1767, No 18).

⁶⁵⁴ Ferenc Tóth, a.g.e., s.97 (Bahçesaray, 22 Şubat 1767). Baron de Tott aynı hikâyeyi *Mémoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares* isimli hatıratında da anlatmakta ancak burada kutlamaların bayram değil Han Maksud Geray'ın doğum günü şenlikleri olduğunu ifade etmektedir (Baron de Tott, *Mémoires*, s. 339-340).

⁶⁵⁵ Ferenc Tóth, a.g.e., s. 97.

Han'ın iletildiği bilgilere rağmen Bâb-ı Âlî, Polonya meselesi konusunda “derin sessizliğini” koruyordu. Bâb-ı Âlî'nin yaklaşımı, Baron de Tott'a göre Han'ın cesaretinin de kırılmasına neden oluyordu. Aynı zamanda Podolya'dan yardım talep etmek üzere gelen Makowitski isimli elçinin, yardım alamadan geri gönderileceğini de ileri süren Kadıasker'e karşı Divan'da Müftü'nün devreye girdiği anlaşılıyor: *“Doğru bir şekilde bilgilendirdiğim Müftü eğer Divan'da söz almasaydı ve Polonya'nın durumunu, Türklerin körlüğünü ve Kırım'ın Polonya elçisini kabul etmesini belirleyen sebepleri güçlü bir şekilde ortaya koymasaydı, büyük bir ihtimalle galip gelecekti... Kadıaskere dönerek, zulme karşı yardım dileyen zavallıların, refah içinden hediyelerle dolu gelenlerden daha fazla saygıyı hak ettiğini ekledi...”*⁶⁵⁶ Kırım'da aslında Bâbîâli'nin benimseyeceği yolu belirleyecek haberler bekleniyordu. Yine de bu süreçten Hansaray'daki karar alma mekanizmasının işleyişi hakkında fikir edinmek mümkündür; Divan'da farklı görüşler, Han'ın huzurunda tartışılrsa da dış politikada kritik kararları İstanbul'un belirlediği açıktır. Hatta Baron de Tott'un Vezir ile yaptığı bir görüşmede muhatabı, efendisinin saraydan bir müsaade olmadıkça Polonya işlerine karışmasının Han tarafından yasaklandığını söylemiştir. Bahçesaray'da, Baron de Tott'a da tam olarak güvenildiğini ileri sürmek zordu. Baron de Tott'a göre Kırım'da halk arasında da Moskovalılarla savaş, genel olarak arzu edilen bir durumdu ancak Vezir, o günlerde Nogayları meşgul eden sorunlarla daha yakından ilgilendiklerini ifade etmişti.⁶⁵⁷ Kısacası Bahçesaray'ın devlet ricâli, Rusya ile Polonya meselesinde anlaşılana o ki ikiye bölünmüş ve Bâbîâli'nin vereceği kararı bekliyordu ve bu süreçte Han, endişeli beklerken Baron de Tott'u da bu konuda fazla konuşmamaya davet etmişti.

Kralın bir önceki Han Aslan Geray adına Baron de Tott için göndermiş olduğu teminat mektubunun, Hanın Tott ulaşmadan ölümü üzerine yenilenmesi gerekmektedir. Bu nedenle Ocak 1768'de ulaşan yeni teminat mektubun içeriği, Fransa'nın Kırım Hanlığı'na yaklaşımına dair bazı ipuçları sunmaktadır. Kırım

⁶⁵⁶ Ferenc Tóth, a.g.e., s.99 (Bahçesaray, 12 Mart 1768, No 21).

⁶⁵⁷ Ferenc Tóth, a.g.e., s.100. Baron de Tott, raporuna Makowitski'nin mektubunun tercümesini de eklemiştir.

Hanlığı'nın hükümdarlık hukukunun üçüncü ölkelere vurgulandığı bilinen bir durumdur.⁶⁵⁸ Bu mektupta da Fransa Kralı, Han'ı adeta müstakil bir hükümdar gibi selamlıyordu: “*Serenissime et libre Roi des Grandes Hordes Maxud Gueray le Grand Kan des Tartares de Crimée, Precop, Nogais, Circassie, Petihovie, Biologrod, Dolnie, Scymarie, Kopsin et des autres hordes de Tal et de Taman, notre cher et parfait ami, salut!*”⁶⁵⁹ Burada Hanın elkâbını sıralayan ve hâkimiyet alanlarını belirten Kralın, Han'ı adeta müstakil bir hükümdarmış gibi selamlaması; ona “Büyük Ordaların Hür Kralı, Kırım Tatarlarının Büyük Han'ı” şeklinde hitap etmekteydi. Ayrıca Kral, Han'ı “sevgili ve mükemmel dostumuz” şeklinde selamlıyordu ve “Bizim ve atalarımız olan imparatorların şanlı Geray ailesine ve takdir-i ilâhînin Asil Tatar Uluslarının hükümetini emânet ettiği bu hanenin farklı prenslerine her zaman gösterdikleri hususî dostluk ve sevgi, selefiniz olan Han'a, ikinci kez tahta çıktığında güvenimizi yenilememize neden olmuştu; ancak onun beklenmedik ölümü, imparatorluk mektuplarımızın ulaşmasını engellediği için onların size, Saint Louis Askeri Birliği Şövalyesi ve mukim konsolosumuz olarak tahsis ettiğimiz Kraliyet Süvari Alayından Sör de Tott tarafından teslim edildiğini memnuniyetle öğreniyoruz” diyordu.⁶⁶⁰ Bu mektubun içeriği, Fransa'nın Kırım Hanlığı'na verdiği ehemmiyeti açıkça ifade etmekteydi. Mart ayının ortalarında ulaşan bu mektup ve sunduğu hediyelerle Baron de Tott'un Han'ın iltifatına mazhar olacağına ilişkin inancı artmıştı. Bu süreçte Baron de Tott, Rusya'nın Kırım Hanlığı ve Bâbîâlî'ye vurmaya planladığını ileri sürdüğu darbeyi de Bahçesaray'ın ricâline izah etmeye çalışıyordu; buna göre Kiev ve Targovitz arasındaki toprakların tamamının Rusya tarafından ilhak edileceğine ilişkin bir projenin varlığından Kırım ricâlini haberdar etmekteydi. Diğer yandan da Tatarların ürettikleri derilerin kullanılabilir olup olmadıkları ve ticaret meseleleri gibi konularla da çalışmalarını sürdürüyordu.⁶⁶¹

⁶⁵⁸ Hakan Kırmılı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 146.

⁶⁵⁹ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.109 (*Copie de la lettre du Roy*).

⁶⁶⁰ Ferenc Tóth, *aynı yer*.

⁶⁶¹ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, ss.110-113 (Bahçesaray, 31 Mart 1768, No 25).

Baron de Tott, Tatarlar ile Polonya arasında oluşacak bir ittifakın, Bâb-ı Âlî'yi de Rusya karşısında düşüşten koruyacağını düşünmekteydi. Polonya'nın Kırım'a belli bir bedel olarak para yani sübvansiyon vermesini öngören bir Polonya-Kırım ittifakı, aslında Rusya'yı Baltık'tan Astrahan'a kadarki coğrafyada bir tür 'çevreleme' olarak düşünüldüğü gibi, Osmanlı için de Rusya'nın iddialı projelerine direnme kabiliyetine sahip bir baraj teşkil edecektir. Böylelikle Han, ayrıca Bâb-ı Âlî'ye karşı da bir maddî teminat elde edecekti.

İstanbul'da Maksud Geray'ın tavsiyelerinin dikkate alındığına ilişkin haberler Mayıs ayının başında İstanbul'a ulaştı. Baron de Tott'a göre Maksud Geray, gelen haberlerden memnun gözüküyordu ve aslında saltanatının başında karşı olduğu kimi ilkelere göre davranmaya başlıyordu.⁶⁶² Lâkin Baron de Tott'un Han Maksud'a karşı ümitleri kısa süre sonra yok olacaktı. Ticaret konusunda da Han Maksud Geray'ın yaklaşımlarında olumlu gelişmeler gözlemlenmekte, yakında ticaret antlaşmasının akdedilmesi düşünülmekteydi. Ancak Baron de Tott'un projesine göre Kırım merkezli bir ticaret kumpanyasının kurulması gerekmektedir; yani Kırım ile Fransa arasında kurumsallaşmış bir ticaret, münferit tüccârın yürüteceği ticaretten hem daha kârlı hem güvenli hem de daha kalıcı olabilirdi. Baron de Tott, Paris'ten ulaşan hediyeleri de hemen dağıtmış, hediye ettiği gümüş bir saat ile Kadiaskeri'i de ticaret antlaşması hususunda yanına çekmeyi başarmıştır.⁶⁶³ Daha önceki konsolosların da sıklıkla Kırım Hanlığı ile Fransa arasında bir ticari kumpanya kurulması konusunda teklifleri olduğunu daha önce zikretmiştik. Ancak bunlar konsolosların büyükelçi ve dolayısıyla Dışişleri Bakanlığıyla Marsilya Ticaret Odası'na iletilen tekliflerden öteye geçememiştir. Bu projeler önceki dönemlerde gereksiz ve masraflı olarak görüldüğü için reddedilmiş veya ertelenmişti. Tott'dan önceki konsolosların ayrıca Peyssonnel dışında Kırım'ın ticari potansiyeline dair ayrıntılı tutulan bir rapora veya Hanlık temsilcilerini bu konuda iknaya yönelik bir çabayla karşılaşılmamıştır.

⁶⁶² Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.124 (Bahçesaray, 2 Mayıs 1768, No 30).

⁶⁶³ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.126 (Bahçesaray, 6 Mayıs 1768, No 31).

Öte yandan Bâb-ı Âli'nin eylemsizlik hâlinde ısrar etmesi, Baron de Tott'u Han Maksud Geray üzerinde etkili olmaya daha fazla zorlamaktaydı. Bunun için ise tavsiyelerde uzak bir şekilde olgu ve olayları sunmaya özen göstererek, kışkırtıcı durumuna düşmek istemiyordu. Baron de Tott'un Kırım'daki raporlarının önemli bir kısmı, Polonya meselesine ilişkin olmakla birlikte ticaret meselelerini de yakından takip ediyordu. Bu konuda öncelikli olarak her iki tarafın da yararına olacağını düşündüğü bir antlaşma taslağı işine girişti. Baron de Tott, Kırım'da oluşturulacak bir ticaret müessesesi için Kefe üzerinden yapılacak ticarete, kapitülasyon rejiminden de istifade edileceğine inanıyordu. Nitekim Kefe, ona göre Asya'daki ticarî operasyonlar için de muazzam elverişli bir noktada bulunuyordu.⁶⁶⁴

Baron de Tott, bir gece Han ve Vezir ile uzun bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Maksud Geray, Rusya'ya karşı Polonya lehine harekete geçmeye meyilli olsa da Bâbıâli'den gelecek talimatları beklemekten başka bir çaresi de yok gibiydi.⁶⁶⁵ Lâkin kısa bir süre sonra beklenmedik bir hadisenin olduğu görülecektir. 5 Temmuz sabahı gelen bir habere göre Moskovalıların Balta'ya ve bu şehir ile Bender kalesi arasındaki Yedisan'ın tamamına gelerek Maksud Geray'a hakaret ettiklerini rapor ediyordu. Aynı gün Bahçesaray'a ulaşan bir başka haberde, Rusya'nın Polonya'ya getirdiği yeni Kazak birlikleri tarafından takip edilen bazı Polonya Konfederasyon birliklerinin kendilerini küçük Uman Kalesine attıklarını, ama orada kendilerini savunmak için her şeyden yoksun olan şeflerinin teslim olmak zorunda kaldığını, ardından serbest kaldıktan sonra "Tataristan"a sığındıklarını, bu davranışa sinirlenen Moskovalıların sınıra yaklaşıp Polonya'da aynı adı taşıyan ve "Tataristan"ın karşısında bulunan Balta kasabasını ele geçirme noktasına geldiklerini; kaçakları kendilerine geri vermesi için oradan Yakub Ağa'yı çağırdıklarını haber veriyordu. Sınırın Osmanlı tarafının muhafızı Yakub Ağa'nın reddetmesi üzerine bu birlikler, eğer üç gün içinde talepleri karşılanmazsa, her şeyi ateşe verip kılıçtan geçirmekle tehdit etmişler, bu

⁶⁶⁴ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.139 (Bahçesaray, 25 Haziran 1768, No 36).

⁶⁶⁵ *A.g.e.*, s.143 (Bahçesaray, 2 Temmuz 1768, No 38).

konuda da İmparatoriçelerinden onay aldıklarını eklemişlerdir. Yakub Ağa, mültecileri derhal Boğdan'a göndermişti ancak tehditlere de kulak asmamış, kendisine verilen sürenin bitiminde saldırıya uğramış, kasabaya Rusların girmesi üzerine Bender'e doğru kaçmıştı. Balta'yı yağmaladıktan sonra kendilerini Yedisan'a gidip orada karşılaştıkları herkesi öldüren Rusya Kazaklarının yaptığı bu saldırı, Osmanlı tarihi için olduğu kadar Kırım Hanlığı tarihi için bir dönüm noktasını teşkil edecek olan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilk fitilini ateşlemiştir. Hatta ölenler arasında Bender garnizonundan bazı Yeniçerilerinin de olduğu iddia ediliyordu ve Han'a, topun parçaladığı evlerin altında Balta'nın birkaç sakininin telef olduğu bildirilmişti. Ruslar ayrıca Yedisan Tatarlarının kışlık alanlarını da yok etmişlerdi.⁶⁶⁶

1768 Savaşı'na giden süreçle ilgili gerek Baron de Tott'un Bahçesaray'dan yazdığı raporlar, gerekse de İstanbul'daki Fransa elçisi Vergennes'in raporları, Avrupa diplomatik kaynakları arasında muhtemelen detaylı bilgileri içeren

⁶⁶⁶ A.g.e., s.145 (Bahçesaray, 6 Temmuz 1768, No 39). Baron de Tott'un Bahçesaray'dan yazdığı raporlardan da anlaşılacağı üzere, Bar Konfederasyonu'nun kurulduğu ilk aylardan sonra Osmanlılar, Konfederasyonlara destek vermekten hâlâ çekinmekteydi. Mart 1768'de Jozef Pułaski, Rus kuvvetlerinin Bâb-ı Âlî'nin kuzey sınırının on mil yakınında olduğuna belirterek, bunun 1700 İstanbul Antlaşması ile 1739 Belgrad Antlaşması'nın ihlâli anlamına geldiğini belirterek, Osmanlılardan Rusya'ya karşı Bar Konfederasyonlarına yardım etmesini istemiştir. Baron de Tott'un da raporlarında geçtiği üzere Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi A. M. Obreskov, Rusya'nın Polonya'daki askeri varlığını muhalifleri korumak için yalnızca geçici olarak artırdığını açıklamaya çalışmış ve Sadrıâzâm dâhil Osmanlı ricâlini memnun etmek için hediyeler dağıtmıştı. Ancak, Karadağ ve Yunanistan'da huzursuzluğu körükleyen Rus entrikaları hakkında ona Osmanlılara bilgiler gitmeye devam etti. Haziran 1768'in ortalarında, Baron de Tott'un da belirttiği üzere Uman'daki katliamdan kısa bir süre sonra, Zalizniak Haydamaklarından bir birlik, Podolya üzerinden Kodıma Nehri'ne doğru bazı Konfederasyonları takip edip, sınırın Boğdan tarafındaki Balta kasabasına girmiştir. Balta'da yaklaşık bin kişinin katledilmesine ve Haydamaklarla yeniçeri garnizonu arasında çatışmalara neden olan olay, Osmanlı Devleti'nin o zamana kadarki Polonya politikasını doğrudan etkileyecektir. Zaporozya Ordusu'na mensup Kazakların bu saldırısı, İstanbul'da bir provokasyon olarak algılandı. Balta'nın Kırım açısından da önemli bir kasaba olduğunu söylemeye gerek yok; öncelikle bölgenin en önemli pazar kasabaları arasındaydı. Baron de Tott'un da raporlarında sık sık geçtiği üzere Nogaylar genellikle atlarını ve sığırlarını burada pazarlardı. Yine Türkler ve Tatarlar dışında Osmanlı tebaasından birçok gayrimüslim Rum, Ermeni ve Yahudi tüccar orada düzenli olarak ticaret yapardı. Balta kasabası Bug, Dnyestr ve Prut nehirlerinin kavşağında bulunduğu için dolayı Kırım ve Boğdan bağlıyordu ve Bâbîâli için önemli bir stratejik noktaydı. Bu olaydan sonra Obreskov'un İstanbul'da yaptığı teskin girişimleri, Bâbîâli'yi tatmin etmedi. Rusya'nın bölgede yarattığı istikrarsızlık ve yeni inşâ ettiği kaleler, İstanbul'da reaksiyona yol açmıştı. Dolayısıyla bu olay, birkaç ay içinde çıkacak savaşın fitilini ateşleyen son hadise oldu. Balta hadisesi için bkz., Davies, a.g.e., ss.12-13. Baron de Tott'un Balta meselesine ilişkin ayrıntılı raporu; Ferenc Tóth, a.g.e, s.149-150 (Bahçesaray, 9 Temmuz 1768, No 40).

kaynaklardır.⁶⁶⁷ Dolayısıyla Baron de Tott'un bu süreçle ilgili sahaya en yakın Avrupalı diplomat olarak Bahçesaray'dan yazdığı raporları detaylı raporlar arasında, burada üzerinde durulmayacak birçok detay bulunmaktadır. Örneğin Bug Nehri kıyısındaki Rus birliklerinin gittikçe arttığını fark eden Mirzaların, İmparatoriçenin Polonya ile ilgili planlarını da anladıklarını, hatta niyetinin Polonya'ya yardım etmeye niyetlenen herkesi kılıçtan geçirmeye kararlı olduğunu Bahçesaray'a bildirerek Han'da silâh kullanma talebinde bulduklarını da yazmaktadır. Gelen haberleri derhâl Bâbîâli'ye bildiren Han, Şirin ailesinden Mirzaları da toplantıya çağırdı: "Kırım güçlerini burada bir araya getiren bu durum, Bâb-ı Âlî'nin Rusya ile müzakereye devam etmesi hâlinde onu zorlamaya yönelik bir kararlılığın olduğunu haber veriyor gibi görünüyor" diye yazmıştı Baron de Tott.⁶⁶⁸ Yani Rusya ve Polonya konusunda İstanbul'dan gözükken manzara ile Bahçesaray'dan gözükken arasında farklılık olduğu anlaşılıyordu. Hansaray'ın bir süredir devam eden uyarılarına karşın Bâbîâli, biraz da Obreskov'un İstanbul'da yürüttüğü diplomasinin etkisiyle, müdahale konusunda çekimser kalmayı tercih ediyordu. Şimdi de Bahçesaray'daki Müftü'den gelen habere göre İstanbul'daki Rus elçi, bütün suçlamaları reddetmiş, suçluların cezalandırılacağına söz vermişti; bütün bu olanlara karşın Bahçesaray'da Obreskov'un Bâb-ı Âlî'yi yumuşatmayı başardığına inanılıyordu. Lâkin Müftü'nün yaklaşımına göre artık Konfederasyon ile Hanlık arasındaki dava, gittikçe ortak bir davaya dönüşmüştü.

Nitekim Balta hadisesi, Hansaray'da Han'ın açıkça küçük düşürülmesi şeklinde algılanmış, Baron de Tott'un Han ile 8 Temmuz'da yaptığı uzun görüşmede de bu konu ele alınmıştı: "Her şey bitti, dedi bana, Polonya Cumhuriyeti'ne boyun eğdirildi. Artık mesele onu kurtarmak değil, kendimizi Rus teşebbüslerine karşı savunmayı düşünmeliyiz"⁶⁶⁹ diyen Han'ın moral olarak sarsıldığı anlaşılıyordu. Baron de Tott, Han'ı Rus propagandasının yaydığı haberlere itimat etmemesi

⁶⁶⁷ Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, Leiden: Brill, 1995, s.101.

⁶⁶⁸ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.145-146.

⁶⁶⁹ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.146 (Bahçesaray, 10 Temmuz 1768, No 40).

konusunda uyardığını da ilave ediyordu: “Varşova'daki Rus büyükelçisinin Polonyalıların Podolya Konfederasyonlarına katılmak için gösterdikleri şevki yavaşlatmak için kullandığı araçları daha önce ona anlattığımı hatırlattım. Ancak Rusya, sizi konuşturduktan sonra, bugün sizi gerçekten kendinizi açıklamaya davet ediyor ve şimdiye kadar sizin görüşlerine sağır olan Bâbîâli, şüphesiz topun sesine de sağır olmayacaktır diye devam ettim. ‘Bu konuda en ufak bir ümidinin olmayacak kadar bu sarayın ruhunu iyi tanıyorsun, bütün bunları önemsiz gibi göreceğ’ dedi bu Hükümdar.”⁶⁷⁰ Baron de Tott, Han’ın Bâbîâli’ye yönelik bu eleştirilerine inanmak istemediğini ifade etmişti. Açıkçası Han, Bâbîâli’nin Kırım Tatarlarına Rusya konusunda itimat etmek istemediğini son savaş örneğinde anlatmayı tercih etti: “Daha sonra bu tür bir dostluğun bizim için hâlâ yararlı olabileceğine bizi ikna etmesi gerekiyordu; ancak Osmanlı sarayı, kendisinin Rus konusunda itici güç sağlayıcısı olduğuna bizi nasıl ikna edeceğini biliyordu; böylece dostlarını kendisine şikayette bulunamayacak duruma gelmelerini sağlayacak şekilde sindirmeyi her zaman bilirdi.”⁶⁷¹ Baron de Tott, Rusya’nın amacının Polonya’yı boyunduruk altına alma projesini gerçekleştirilmeden önce “Tataristan” a açıkça saldırmak olduğundan şüpheliydi; Balta’ya yapılan hakareti ise onu daha hızlı yakıp yok etmenin bir yolu olarak görüyordu. Maksud Geray’ı teskin etmeye ve soğukkanlılıkla hareket etmeye sevk etmeye çalışan Baron de Tott, Rusların Balta’da kendisine göstermeye çalıştığı aldatıcı üstünlük konusunda durmaması gerektiğini söyledi. Han’ın haber kaynaklarından şüphe duyduğunu anlayan Baron de Tott, Polonya’nın iç durumu, Konfederasyonların eğilimleri ve kuvvetleri hakkında kesin haberler istemesini sağlayarak, Han’a bu konularda tavsiyede bulunması için güvenilir bir kişi olarak arabuluculuğunu önermişti. Han, Konfederasyonla müzakere etme yoluna gidiyordu. Baron de Tott, Han’ın Polonya ve sınır bölgelerindeki gelişmeler hakkındaki enformasyon kaynağı hâline geldikçe, Vezir ve Kadıasker üzerindeki etkisi de düşünüldüğünde, Hansaray’daki Divan’da gittikçe nüfûzlu bir figür hâline geliyordu. Han’ın Konfederasyon hakkında daha fazla bilgi talep

⁶⁷⁰ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.147.

⁶⁷¹ Ferenc Tóth, *aynı yer.*

etmesinin arkasında, Müftü'nün söylediğine göre Bâbîâli'nin biraz çekimser kalması durumunda, Polonya ile ittifak yapmak istediği de anlaşılıyordu. Baron de Tott, büyük bir gizlilik içinde güvenilir bilgiler verme konusunda Han ile anlaşmış, güvenilir bir Polonyalı'yı da görevlendirmişti.⁶⁷² Bütün bunlar, 1768 Savaşı öncesinde Baron de Tott'un Bahçesaray'daki karar alma mekanizmasına tesir edebildiğini gösteriyordu.

Han'ın Balta meselesinin detaylarını bildirmek için Bâbîâli'ye göndermiş olduğu çuhadar, 28 Temmuz'da İstanbul'dan döndüğünde Han, Balta meselesini Bâbîâli'nin gerek Kırım Hanlığı gerekse de Osmanlı Devleti'nin şanına hakaret olarak gördüğünü ve bu meseleye müdâhil olmak istediğini Baron de Tott ile paylaşmaktan memnun görünmekle birlikte, Bâbîâli'nin öncelikle müzakere imkânlarını tüketmeden harekete geçmeyeceğine inanıyordu. Bu süreçte Rusya da Bâbîâli'yi ve Hansaray'ı yatıştırmak için Balta hadisesine neden olan müfrezeden bazı kimseleri görünürde cezalandırmıştı. Baron de Tott, bunu bir tür göz boyama olarak görmek istemiş, Maksud Geray ile de bunu mütalaa etmiş, Rusya'nın bu göz boyama hamlesine koşullarını kendisinin belirleyeceği bir bedel talep etmesini ifade etmiştir: "Tüm suçlular için tam tazminat ve ölüm cezası ve ona, talep edeceği her şeyin taahhüt edileceğinden hiçbir şüphem olmadığına dâir güvence verdim. 'Benim de bundan şüphem yok' diye yanıtladı HAN, 'ama istediğim taahhütler bunlar değil ve komiserlerimin infazlarda hazır bulunmaları için emir var.'⁶⁷³ Şüphesiz bu yaklaşım, Baron de Tott'un aktardıklarına göre Bâbîâli'nin bir sözünün Kırım Hanlığı'nın Rusya ile savaşa girmesi için yeterli olduğunu doğruluyordu. 30 Temmuz'da Baron de Tott'un Bahçesaray'dan verdiği haberler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın eşiğinde olduğuna işaret ediyordu. Bucak Seraskerine Han'ın her an tetikte olması emrinin verildiği açıkça yazıyordu. Bâbîâli'nin bir diğer vassalı Boğdan Prensligi de Konfederasyon müfrezelerini takip eden Ruslar tarafından aşağılanıp tehdit edildiğinden, Bâbîâli artık Ruslar tarafından kandırıldığından bıktığını ve Ruslardan gelebilecek her türlü teskin edici açıklamanın dikkate

⁶⁷² Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.148.

⁶⁷³ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, ss.151-153 (Bahçesaray, 29 Temmuz 1768, No 41).

alınmaması gerektiğini açıkça ifade ediyordu. Artık savaş çok yakın gözüküyordu.⁶⁷⁴

Siyasî gerginliğin artması, Baron de Tott'un ticaret meselelerini bir kenara bıraktığı anlamına gelmiyordu. Özellikle Fransa tekstil ürünlerinin Rusya dâhil Karadeniz'in kuzeyindeki pazarlara girişi, öncelikli gündem maddelerinden biri olarak önemini koruyan bir meseleydi. Kefe'de bir kumaş deposu kurulması da Baron de Tott'un önerileri arasındaydı; böylelikle Rusya'dan takas yoluyla kürk de elde edilebilecekti. Bu noktada Hollanda ve İngiltere ile ticaret rekabette de avantaj elde edilebileceğini düşünmekteydi. Ticaretin başlıca metası kumaş olarak tasarlanmış olsa da Baron de Tott, Çerkeslerin Kefe'ye getirecekleri balmumu ve daha da önemlisi tahılın ihracına izin elde edebilmek için elinden geleni yapmayı taahhüt ediyordu. Bütün bu bilgileri Baron de Tott, Kefe ile ticaret yapan bir tüccardan birinci ağızdan elde ediyordu. Ayrıca Kırım'ın tavşan derileri, postları ve yünlerinin faydalı bir ihracat metası olacağı tahmin ediliyordu; ancak hâlihazırda küçük bir çevreyi kapsayan bu işlemlerden Polonya meselesi nedeniyle tam olarak istifade edilemiyordu.⁶⁷⁵

Dolayısıyla yeri gelmişken vurgulamak gerekir ki Fransa için Kırım Hanlığı, XVIII. yüzyılın başından Hanlığın Rusya tarafından ortadan kaldırılmasına kadar hem siyasî hem de ticarî bir pivot bölge olma özelliğini koruyacaktı. Fransa'nın Doğu politikasına odaklanan araştırmaların önemli bir kısmı, Levant bölgesindeki Fransız kapitalist müdahalesine yoğunlaşırlar. XVIII. yüzyılda Fransızların Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti İngilizlerin aleyhine genişlerken zamanla fiyatları yaklaşık yüzde on oranında düşürerek Osmanlı pazarında İngilizlere karşı üstünlük elde ettiklerini unutmamak gerekir. Fransa'nın Levant'a ihraç ürünleri arasında ise tekstil ürünlerinin başı çektiğini de vurgulamak gerekir. Yüzyıl sonuna gelindiğinde Fransız ticaretinin Osmanlı pazarına bütünüyle nüfûz ettiği de bilinen bir husustur; Fransa tüccarı Adriyatik ve Karadeniz bölgelerine, Balkanlar'a, Küçük Asya'ya, Suriye'ye, Mısır'a, İran'a,

⁶⁷⁴ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.153 (Bahçesaray, 30 Temmuz 1768, No 42).

⁶⁷⁵ Tóth, s.154 (Bahçesaray, 1 Ağustos 1768, No 43).

Basra Körfezi'ne ve Kızıldeniz'e doğru genişlemişlerdi.⁶⁷⁶ Dolayısıyla 18. yüzyılın başlarında Büyük Britanya, Fransa ve Hollanda'da pamuk ve yün dokuma tesislerinin hızla genişlemesi, büyük ölçüde pamuk başta olmak üzere hammaddelerde büyük talebe yol açmıştı.⁶⁷⁷ Dolayısıyla Baron de Tott'un da kendisinden önceki Fransız konsoloslar gibi Kırım Hanlığı'nın ticarî potansiyeline odaklanmasının arkasında, hem bir Pazar arayışı olduğu gibi hem de Fransız tekstil sanayi için hammadde arayışı çabası vardı. İngiltere ile Rusya arasında 1766'da imzalanan Ticaret Antlaşmasıyla Fransa'nın bölgedeki ticarî geleceği, büyük ölçüde Kırım Hanlığı'na bağlanmıştı.⁶⁷⁸

Baron de Tott'un Nogaylar ile ilgili ticarete ilişkin projesini olgunlaştırması için zamana ihtiyacı vardı. Zira "sakinleri cimri oldukları kadar zengin olan bir ülkedir ve içine biraz lüks katmak ancak zamanla mümkün olacaktır. Bu nedenle, Kefe iskelesi ve Asya kıyıları, şu anda üzerinde çalışabileceğimiz tek noktalardır."⁶⁷⁹ Baron de Tott, kapitalist bir ticaretin gelişimi için Nogaylar arasında "lüks" mal tüketiminin yoksunluğunu vurgulayarak, bunun zaman alacağını düşünüyordu.

Ağustos ayında Baron de Tott, Polonya meselesi dolayısıyla Maksud Geray'ın yerine bir savaş durumunda Bâbîâli'nin Nogayların daha hoşuna gidecek bir han getirebileceğini ileri sürdü. İstanbul'dan Vergennes'den gelen haberler de Bâbîâli'nin Rusya'ya karşı daha aktif bir politika benimseyeceğini, dolayısıyla

⁶⁷⁶ Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1987, s.98-99.

⁶⁷⁷ Örneğin 18.yüzyılda özellikle Makedonya'dan pamuk ithalinde Fransa açık ara öndeydi. Vladimir Janev, "The Role of Trade in Macedonian Towns up to 1850: Modes and Methods for the Dissemination of Knowledge", *Europe and the Black Sea Region, A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, (eds. Dominik Gutmeyr-Karl Kaser), Zürich: LIT Verlag, 2018, s.103-104.

⁶⁷⁸ Rusya-İngiltere Ticaret Antlaşması için bkz., Matthew P.Romaniello, *Russia and Britain in Eighteenth-Century Eurasia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, ss.174-183.

⁶⁷⁹ Ferenc Tóth, a.g.e., s.155. Burada Asya kıyılarıyla kastedilen Trabzon'dan başlayarak Gürcistan kıyılarına kadar uzanan bölge. Baron de Tott, ayrıca kapitülasyonlar hususunda da bir değerlendirme yaparak Kefe'ye aktarılan malların, tek bir gümrüklemeden geçirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Kapitalizmin doğuşu ve gelişiminde "lüks"ün rolü, iktisat tarihçilerince geçtiğimiz yüzyılın başında detaylı bir şekilde incelenen bir konudur. Örneğin bkz., Wener Sombart, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, (çev.Necati Aça), Pharmakon, Ankara, 2013, ss.115-167.

Maksud Geray'ın yerine de bu aktif politikaya daha uygun bir Han'ın getirileceği öngörüsünü doğruluyordu.⁶⁸⁰ Osmanlı ordusunun kuzey seferlerindeki lojistik merkezi olan Boğdan'a iâşe depolarının oluşturulması için haberlerin gitmesi, savaşın yakın olduğunu gösteriyordu. Rusya, Kırım Han'ını teskin etmek için girişimlerde bulunsa da Bâbıâli'nin artık savaşa karar verdiği ortaya çıkmaktadır.

Bir süre sonra Kırım Geray'ın Han olarak atanması bu kararlılığın göstergesiydi. Pierre Ruffin ve Baron de Tott, 28 Kasım 1768'de Kırım Geray Han'la beraber Kavşan'a vardıklarında aynı zamanda Han ile Tott arasındaki samimi dostluğun nasıl geliştiğini, konsolosun hatıratından öğrenmekteyiz. Kırım Geray'ın Batı kültürüne olan ilgisinden ve merakından ve Han'ın Peyssonnel ile olan dostluğundan daha önce de bahsedilmişti. Tott'un hatıratında Kırım Geray'la ilk karşılaşmasının bile son derece samimi bir ortamda gerçekleştiğini, Han'ın kendisini davet ettiği akşam yemeğinden ve sonraki sohbet ortamından anlayabiliyoruz.⁶⁸¹ Tott bu ilk akşam yemeğinde Fransız aşçısının çeşitli soslarla hazırladığı balık yemeğinden sonra, neredeyse her akşam sık sık aşçısının yemekleriyle Han'ın sofrasını süslediğini de aktarmaktaydı.⁶⁸²

Baron de Tott, Kırım Geray'ı, "altmış yaşlarında, uzun boylu, asil görünüşlü, heybetli çehreli, öğrenmeye açık, meraklı, kendinden emin, eğlenmeyi seven ve kimi zaman sert kimi zaman yumuşak davranmaya müsait" bir şekilde tanımlamaktaydı.⁶⁸³ Aynı zamanda politik olarak tam bir Rus karşıtı olarak tanımlanan Kırım Geray'ın kimi zaman etrafına korku saldığından bahseden Tott, Polonyalı Rus sempatzanı zenginlerine gönderdiği haberde, "yakında Rusya yanlısı – *russophiles* – Polonyalıların evlerinden ve ailelerinden ayrılacakları" şeklinde bir tehditte bulunduğunu hatırlatır.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.157 (Bahçesaray, 3 Ağustos 1768, No 44).

⁶⁸¹ Baron de Tott, *Mémoire*, s. 388.

⁶⁸² Baron de Tott, *Mémoire*, s. 391.

⁶⁸³ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 389, 391.

⁶⁸⁴ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 186 (Kavşan, 30 Kasım 1768, no. 57).

Öte yandan tüm bu psikolojik ve askeri olarak savaş hazırlıklarının devam ettiği dönemde, Baron de Tott ülkesinin ekonomik çıkarlarını göz ardı edmeden, gelecekteki barış günlerinde kullanılmak üzere “*Memoire sur le commerce de la France dans la Mer Noire et les interêts politiques de Sa Majesté en Crimée*” isimli bir rapor yazdı.⁶⁸⁵ Söz konusu raporda Tott, Kırım’ın Fransız ticaret hacmine yönelik etkisine; Hanlığın bulunduğu coğrafi ve jeopolitik konum gereği hassas bir noktada olmasından dolayı, kurulması planlanan ticaret üssünün neresi olabileceği sorularına cevap aramaktaydı. Abaza bölgesinin hem doğal kaynaklar bakımından zenginliği hem de sahip olduğu popülasyonun Hanlığa ve Osmanlı Sultanı’na karşı hasmane tutumları da Tott’a göre, bu jeopolitik dengede Fransa’nın çıkarına bir durum yaratabilirdi.⁶⁸⁶

Kırım Geray’ın yeniden Han olmasıyla Kırım Tatar askeri birliklerinde de hareketlenmeler başladı. Keza, yeni Han, Sultan’a Ukrayna’ya bir seferde bulunacağına garanti vermişti. İlk olarak Kırım Geray, Baron de Tott’dan, savaştan etkilenecek en önemli noktalardan olan Polonya Ukraynası’na giderek yetkililerle çeşitli görüşmeler yapmasını istedi.⁶⁸⁷ Bu durum Tott’un artık Han’ın tamamen güvenini kazandığının da göstergesiydi. İlk olarak, Ukrayna seferi için büyük bir ordu oluşturan Kırım Geray, Baron de Tott tüm askeri hareketliliğin içinde, bilfiil Kırım Geray’ın hemen yanında demek de abartı olmayacaktır. Daha sonra hatıratında anlattığı bu çetin, uykusuz ve soğuk askeri kamp hikayelerinde onu Kırım Geray’ın hep çok yakınında görmekteyiz. İlk olarak Tott’a sefere katılacak askerlerin sayısı ve temin edilme şekli uzun uzun bahseden Kırım Geray, ardından kendileriyle birlikte sefere katılıp katılmayacağını sorar. Han’ın bu teklifine karşılık, Fransa Kralı’nın temsilcisi olarak yer almanın kendisini onurlandıracağını ifade eden Tott’a bu durumda Kırımlıların giydikleri giysilere bürünmesinin faydalı olacağı, hatta yanında

⁶⁸⁵ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 194-202.

⁶⁸⁶ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 196.

⁶⁸⁷ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 395-409.

getirdiği Arap atlarının da Kafkas atlarıyla değiştirilmesi salık verilir.⁶⁸⁸ Baron de Tott'a, soğuk kış şartlarına çok daha uygun olan kıyafetler teklif edilir. Daha önce İstanbul'dan aldığı mektupta, Tatar kıyafetleriyle seyahat etmesinin kendisi için güvenlik açısından ve kamuflaj olması için çok önemli olduğuna dikkat çekildiğinden⁶⁸⁹ bu teklifi memnuniyetle kabul eder. Diğer yandan, Tott'un atlar konusunda çekincesi olsa da ilerleyen günlerde Kafkas atlarının iklim ve fiziki şartlara kendi atlarından daha uygun olduğunu anlayarak pişman olacaktır.⁶⁹⁰ Baron de Tott bu çetin kış şartlarında Han'ın çadırındadır ve yöresel kıyafetler içinde Han ile uzun sohbetlerinden oldukça etkilenir. Onun felsefi sohbetler etmekten hoşlanan, Avrupa ve Dünya meselelerine ilgili, aynı zamanda sorgulayıcı bir zihinsel yapısı olduğuna dikkat çeken Tott⁶⁹¹, tüm bu gözlemlerini yaparken adeta kamuflaj olmuştu. Anlattığı hikayelerden birinde, Han'ın çadırından çıkıp kendi çadırına giderken arkasından gelen ve onun kimliğinden habersiz iki Tımarlı Arnavut kökenli sipahinin, "*Haç üzerine yemin etmeleri*" dikkatini çekmiş ve bir süre sonra sohbetlerine dahil olmuştur. "*Tımar sahibi olabilmek adına, Müslüman olduklarını*" anlatan sipahilere kim olduğunu söylemeyen Tott, birliklerin uzun süredir devam eden barış ortamının rahatından dolayı disiplinlerini kaybettiklerinden bahsediyordu.⁶⁹²

Birliklerin disiplinleri bir yana mevsim ve coğrafya oldukça zordu. Şartlar zorlaştıkça hastalık ve ölümler de artıyordu. Baron de Tott, Kırım Geray'ın tüm bu zor şartlar altında dahi askerlerinin motivasyonunu yüksek tutmak adına en önde ilerlediğinden oldukça etkilenmişti.⁶⁹³ Hanla geçirdiği zaman ve uzun sohbetler, onu daha yakından tanımasına fırsat verdiğinden aralarındaki iletişimin resmiyetten ziyade adeta arkadaşlık olduğunu söylemek de aşırı bir

⁶⁸⁸ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 411-412.

⁶⁸⁹ Vergennes'den Tott'a, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 207, f. 203b-204a (16 Ekim 1768); Saint-Priest'den Tott'a, aynı yer, vol. 229, f. 6a-b (26 Kasım 1768).

⁶⁹⁰ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 423.

⁶⁹¹ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 417-418.

⁶⁹² Baron de Tott, *Mémoires*, s. 419-420.

⁶⁹³ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 436.

yorum olmayacaktır. Bu durum Baron de Tott'un Kırım Geray'a karşı sempati hissetmesine ve kısa bir süre sonra ise zaten hasta olan Han'ın gittikçe durumunun ağırlaşmasına karşı derin bir üzüntü hissetmesine sebep oldu. Kırım Geray'ın ölümüne kadar olan süreci son derece duygusal bir şekilde kaleme alan Baron de Tott, Siropolo isimli bir hekimin Han'a ilaç yerine adeta zehir içirerek ölümüne sebep olmasından, kendisinin bu durumu engellemek için gösterdiği çabaların sonuçsuz kalmasından ve ölümün ardından yaşananlardan üzüntüyle bahseder.⁶⁹⁴

Öte yandan Ruffin, Kırım Geray hakkında Baron de Tott'un verdiği kadar ayrıntılı ve kimi zaman sübjektif tanımlamalar yapmaktan kaçınır. Bunun sebeplerin başında elbetteki pozisyonunun Baron de Tott'un çevirmeni olması ve Kırım Geray ile yalnızca dört aylık bir zaman geçirmiş olması düşünülebilir. Kırım Geray'ın yalnızca ölümü konusunda Baron de Tott'un kesin bir şekilde dile getirdiği ifadelerin yerine daha farklı bir bakış açısı sunar. Ona göre Han kimilerine göre yüksek ateşten, Tott'a göre ise Boğdanlı bir hekimin zehirlenmesi sonucu ölmüştü. Ancak Ruffin, Han ile ilgilenen tek bir hekim olmadığını, hekimlerin dönüşümlü olarak ilgilendiklerini, hatta içlerinde Rum asıllı olan hekimin bu ölüm karşısında Latince bir atasözü ile kendisine karşılık verdiğini ifade etmekteydi: *Contra rem mortis, non est medicamen in hortis* (Şifa bahçesinde ölüme karşı ilaç yoktur).⁶⁹⁵

Kırım Geray yaşadığı dönemde çağdaşlarının hemen hemen tamamının ifade ettiği gibi Kırım Hanlığı'nın Rus baskısına karşı son kabiliyetli ve aktif Tatar Hanıydı. Bütün enerjisini Kırım Hanlığı'nın ekonomik ve siyasi olarak gelişimine adayan Kırım Geray aynı zamanda Hanlığın son savaşçı Hanıydı.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 470-473.

⁶⁹⁵ Herni Dehérían, a.g.e., s. 22

⁶⁹⁶ Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris-La Haye, 1978, s. 353-354; Ferenc Tóth, *Un Diplomate Militaire Français en Europe Orientale à la Fin de L'Ancien Régime – Carrière de François Baron de Tott (1733-1793)*, Editions ISIS, İstanbul, 2011, s. 99.

Baron de Tott, Kırım Geray'ın ölümünün ardından, 31 Mart 1769 tarihinde İstanbul'a doğru ailesini görmek üzere hareket etti. Yeni Hanlık makamına gelen IV. Devlet Geray'ın⁶⁹⁷ Bahçesaray'a ulaşmasını beklemeden yola çıktıktan bir süre sonra Balkanlara yaklaştığında, bir Tatar ulağından IV. Devlet Geray'ın yeni Han, Şahbaz Geray'ın ise kalgay olduğunu öğrenen Baron de Tott, o gece yeni Han ile görüşüp ona son durum hakkında bilgi verdiğini ifade etse de mizaç olarak Kırım Geray'dan tamamen farklı olan bu yeni Han ile görüşmesinin son derece resmi ve mesafeli olduğuna dikkat çeker. Yapılan görüşmenin özel bir görüşme olmaması, Tott'un kendisine yöneltilen Rusya ve Rusya'ya karşı alınabilecek önlemler hakkındaki soruları yanıtızsız bırakmasına sebep olur. Anlaşılan bu duruma sinirlenen Han'ın, bir sonra sakinleşerek, Tott'a iltifatlarda bulunup, kendisini yine sınırda görmek istediğini, deneyimlerinin kendisi için son derece kıymetli olduğunu ifade ettiğini belirtir.⁶⁹⁸ Han ile yapılan bu görüşmede Tott, kendisine karşı her ne kadar nazik olmayan bir tutum sergilense de IV. Devlet Geray'a tüm bilgi ve tecrübesine dayanarak stratejik olarak yapılması gereken hamleleri ve o güne kadar yapılan hataları izah ettiğini anlıyoruz. Ancak ertesi gün yeniden IV. Devlet Geray'ın huzuruna kabul edilen Tott'a artık Han'ın yanında Fransız konsolos istenmediği söylenerek, kendisine İstanbul'a gitmesi salık verilir. Durum karşısında şaşkınlığını gizlemeyen Tott, çevirmeni Ruffin'in hala Kavşan'da olduğunu belirtince IV. Devlet Geray, kendisinin Kavşan'a ulaşır ulaşmaz dragomanın da İstanbul'a gönderileceği ifade eder.⁶⁹⁹ Ancak kısa bir süre sonra IV. Devlet Geray Han özellikle Büyükelçi Saint-Priest ile yaptığı görüşme sonrası bu kararını gözden geçirmek zorunda kalır.

Pierre Ruffin, Kavşan'dan ayrıldığından itibaren, Tott'un ardında bıraktığı işleri aynı titizlikle devam ettirmeye gayret ediyordu. Üstelik bu onun görevi ilk kez devralışı da değildi. Daha önce Kırım Geray Han döneminde zaman zaman

⁶⁹⁷ IV. Devlet Geray, Arslan Geray'ın en küçük oğludur ve amcası Kırım Geray'ın ölümü üzerine ilki 1769-1770 ikincisi 1775-1777 yılları arasında iki kez Han olmuştur. IV. Devlet Geray hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Smirnov, a.g.e., s. 536-538.

⁶⁹⁸ Ferenc Tóth, a.g.e, s.105 (14 Nisan 1769, no.68).

⁶⁹⁹ Saint-Priest'den Choiseul'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Priest, CS, vol. 208, f. 403a-.406a (14 Nisan 1769); Ferenc Tóth, *aynı yer*, s. 242-243.

Baron de Tott'un ayrıldığı dönemlerde görevleri devralmıştı.⁷⁰⁰ İlk olarak 12 Aralık 1768'de Dışişleri Bakanı'na "Mösyö Ruffin'i Han'ın yanında bıraktım. Han, yokluğumda bu dragomanın benim işlerimi üstelenmesini kabul etti" demektedir.⁷⁰¹ Ruffin görevi boyunca, Baron de Tott'un yaptığı uzun sınır yolculukları boyunca kimi zaman Han'ın yanında kalarak, Tott'un vekilliğini yapmaktaydı.

Burada Henri Dehérian tarafından "oryantalist bir diplomat" olarak tanıtılan Pierre Ruffin'i⁷⁰² ve Kırım vazifesini yakında incelemeyen geçmemek gerekir. Pierre Ruffin'in hikayesinde ailesinin dragomanlık geçmişi önemli bir yerdedir. Babası, Thomas-Antoine Ruffin – gelecekte oğlunun kendisi gibi başarı gerçekleştirdiği gibi – bir dragoman olarak, İstanbul'daki Kapüşin pederlerinin yanında 1712-1718 yılları arasında eğitim almıştı. 1718 yılında dönemin büyükelçisi tarafından yeteneklerinin gelişmesi amacıyla Selanik'e gönderilen baba Thomas-Antoine Ruffin, neredeyse bütün mesleki kariyerine burada devam etmişti. Dördüncü oğlu Pierre, 17 Ağustos 1742 senesinde Selanik'te doğdu. Pierre Ruffin, 14 Ocak 1751 senesinde, dragomanlık eğitimi almak üzere Paris'teki Louis-le Grand Koleji'ne kayıt yaptırırken, babasının uzun yıllardır verdiği hizmet de göz önünde bulundurulduğunu gururla yazmaktaydı.⁷⁰³ Bir dil oğlanı olarak eğitim aldığı ve Türkçe, Farsça gibi doğu dillerinde yetkinleştiği yıllardan sonra 1758 senesinde eğitimi bitti ve staj için Peraya gelerek, 1767'e kadar burada devletine hizmetlerini sundu. Staj için geldiği İstanbul'da elçiliğin birinci dragomanı Philibert Deval⁷⁰⁴ tarafından

⁷⁰⁰ Henri Dehérian, a.g.e., s. 17.

⁷⁰¹ Ferenc Tóth, a.g.e., s. 194 (Dankov, 12 Aralık 1768, no. 58); Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.7.

⁷⁰² Ruffin ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Dehérian, *La vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate 1742-1824*, tome I, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929, ss.4-11; Anne Mézin, Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople*, s. 617-618;

⁷⁰³ Henri Dehérian, *La vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate 1742-1824*, tome I, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929, s. 4.

⁷⁰⁴ Philibert Deval 1716 senesinde Marsilya'da doğmuş ve 1725 senesinde Louis-le-Grand kolejinde eğitim almış bir dragomandı. İstanbul'a 1732 senesinde gelen Deval, Büyükelçi Villeneuve tarafından Halep bölgesine çevirmen olarak atanmış ve burada iyi derece Arapça

eğitilmeye başladı. Deval'in asistanlığı Pierre Ruffin'e yetkinliklerini geliştirmenin yanında şüphesiz deneyim de kazandırmıştı. Elçiye eşlik eden Deval yanında asistan olarak yer alması, Osmanlı devlet protokollerini, Divan üyelerini ve devlet içindeki konumlarını anlaması için büyük bir imkân sağlamıştı. Henri Dehérian, küçük yaşlardan beri aldığı eğitim yanında Osmanlı devlet ricaline bu denli yakından temas etmesinin zamanla Pierre Ruffin'de bir sempati ve hayranlık uyandırmaya başladığını düşünür.⁷⁰⁵ Bu duygu durumunun, Ruffin'in zamanla Türkçeyi kusursuz derecede iyi konuşması için ona motivasyon sağladığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Çıraklığını İstanbul'da tamamlayan Ruffin'e, yirmi beş yaşındayken Baron de Tott'un drogmanı olarak 1800 akçe maaş, Tott'un kalacağı misyon evinde ikamet etme imkânı ve Tatar kıyafetleri ile birlikte Kırım'a gitme görevi verildi.⁷⁰⁶ Ekim 1767'de Balaklava limanına ulaşan Ruffin, buradan henüz makamında olan konsolos Fornetti'nin de bir süre kendisine eşlik edeceği Bahçesaray'a geçti. Bahçesaray'da geçirdiği on sekiz aylık süre, Ruffin'in hayatındaki ikinci safhanın yani diplomat olma yolunda attığı ilk adımdı. Baron de Tott da daha sonra kaleme aldığı hatıratında, Büyükelçi Vergennes'in kendisine yardım etmesi adına seçtiği isimlerden, özellikle de Pierre Ruffin'den, övgüyle bahsetmekteydi.⁷⁰⁷ Ancak, Dehérian'a göre Ruffin'in Bahçesaray'a ulaştığında öğrendiği Tott'un çevirmenliği pozisyonu onun için bir hayal kırıklığıydı. Ancak anlaşılın Vergennes'in kendisine ilk olarak konsolosluk makamını emanet edeceğini düşünen Ruffin, yapısı gereği verilen vazife neyse yapma eğiliminde olduğundan, çevirmenlik görevini de en şekilde yapmaya gayret ederek hem

öğrenmişti. Daha sonra yeniden İstanbul'a dönerek, Castellane, des Alleurs ve en son da Vergennes'in dragomanlığını yapmış, oldukça deneyimli bir çevirmendi (Dehérian, a.g.e., s. 10).

⁷⁰⁵ Henri Dehérian, a.g.e., s. 11.

⁷⁰⁶Choiseul'den Vergennes'e, AMAE, CP (Turquie), tome 143, f. 254a-255a (18 Haziran 1767); Vergennes'denChoiseul'e, AMAE, CP (Turquie), tome 144, f. 37a-38a (30 Temmuz 1767).

⁷⁰⁷ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 330.

Vergennes hem de Baron de Tott tarafından büyük bir takdir topladı.⁷⁰⁸ Görev yaptığı sürenin büyük bir kısmını Hanlığın ordugâhında, Tott'a refakat ederek geçiren Ruffin'in son derece çetin şartlarda bulunduğunu Baron de Tott'un hatıratındaki bir anekdotla anlamamız mümkündür. Ocak ayının sert soğuşunda buzlarla kaplı nehirlerden ve donmuş ovalardan geçen ordunun içinde yer alan konsolos ve yardımcıları, o kış tüm Kırım Hanlığı askerleri ile aynı zorlukları tecrübe ettiler. Baron de Tott sıklıkla Kırım Geray'ın çadırında kaldığını ve onunla uzun sohbetler ettiğini ancak Ukrayna yakınlarındaki step arazide kamp kurdukları gün kendisine tahsis edilen çadıra girdiğinde Pierre Ruffin ve sekreteri Coustillier'i yarı donmuş ve açlıktan kıvrandır halde bulduğunu ifade etmekteydi.⁷⁰⁹ Aradan geçen kırkdört yıl sonra Pierre Ruffin bu zor şartları hâlâ hatırlamakta ve uzun sefer sırasında karşılaştığı insanlık manzaralarını Antoine-Issac Silvestre de Sacy'e⁷¹⁰ yazdığı bir mektupta anlatmaktaydı.⁷¹¹

Baron de Tott'un görevinin nihayete ermesiyle, Ruffin doğal olarak konsolosluk makamına geçmek zorundaydı. Ruffin'den kişisel eşyalarını istediği 13 Nisan 1769 tarihli mektubunda Baron de Tott, görevden yeni Han tarafından azledildiğini bildirerek, vazifesini tüm hassasiyetiyle devam ettirmesini ve raporlarını şifreli olarak göndermesini tavsiye eder.⁷¹² Ruffin'in yaklaşık bir hafta sonra İstanbul'a gönderdiği mektupta, Tatarlara Tott'u aratamamak ve görevini

⁷⁰⁸ Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", *Revue de L'Histoire des Colonies Françaises*, Yıl 11, Cilt XV, Paris, 1923, s. 3-4.

⁷⁰⁹ Baron de Tott, *Mémoires*, s.439.

⁷¹⁰ Antoine-Issac Silvestre de Sacy, 1758 senesinde Paris'te doğdu. Henüz çocukken Latince ve Grekçe öğrendi. Daha sonra Benedikten bir rahibin yanında İbranice ve Arapça dersleri almaya ve Doğu bilimlerine aşinalık kazanmaya başladı. Bu dillerin ardından Türkçe ve Farsça öğrendi. 1795'te *Ecole des Langues Orientales* kurulduğunda Arapça kürsünün, 1806'da *Collège de France*'ta Farsça kürsüsünün başına getirildi. 1815'te Paris Üniversitesi, 1823'te Collège de France rektörü seçilen Silvestre de Sacy, uzun bir süre eğitim şuralığı üyesi olduktan sonra, 1833'te bugünkü Fransa Milli Kütüphanesi (BNF) içindeki Doğu yazmaları biriminin başına geçti. Silvestre de Sacy özellikle dil bilimi, tarih, edebiyat, coğrafya ve nümismatik olmak üzere pek çok alanda bilimsel araştırmalar yapmıştır (Faruk Bilici, Sacy, "Antoine Isaac Silvestre de", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2008, s. 366-367).

⁷¹¹ Henri Dehérian, *La vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate 1742-1824*, s. 18.

⁷¹² Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.17.

layıkıyla yapmak için uğraşsa da başarılı olup olamayacağı konusunda yaşadığı tereddütleri hissediliyordu.⁷¹³

İstanbul'da ise IV. Devlet Geray Han'ın verdiği bu karar konusunda hararetli bir yazışma trafiği başlamıştı. Saint-Priest, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mektupta, Han ile yapılan görüşmede, Baron de Tott'un olağanüstü savaş koşulları sebebiyle tayin edildiği ve görevinin Kırım Geray'ın ölmesi ile zaten nihayet bulduğunun belirtildiği söyleniyordu. Yeni Han'ın "eski düzen" içinde bir Fransız konsolosun artık Hanlık bünyesinde yer almasını istemediği ifade ediliyordu. Saint-Priest, Han'ın çuhadarı ile yaptığı özel görüşmede, kendisine hediye ettiği gümüş bir saat ve Ruffin'e ulaştırması için bir mektup verdikten sonra, Fransa'nın kurduğu konsolosluğun Fransa Kralı'ndan ziyade Kırım Han'ı için önemli bir makam olduğu vurgulanarak, Mösyö Ruffin'in Hanlık'ta tutulması konusunda, henüz deneyimsiz olan Han'a tavsiyelerde bulunması yönünde ikna etmeye çalışır.⁷¹⁴ Öte yandan bir süre önce Kavşan'a ulaşan Han, anlaşılan kendisine verilen tavsiyeleri dikkate alır ve Ruffin'e eteğini öpmesi için 7 Mayıs'ta izin verir. Ardından da Polonya, Macaristan, Boğdan ve Rusya sınırlarını içeren bir Kırım Hanlığı haritası hazırlamasını ister. Ancak Ruffin özürlerini dileyerek böyle bir haritayı hazırlamasının mümkün olmadığını ifade edince, Devlet Geray haritanın kendisi adına Baron de Tott'dan talep edilmesini ister. Dahası Fransız büyükelçiliğinden Pierre Ruffin'i yazışmaların gerçekleştirilmesi için konsolos olarak tayin etmesini ister.⁷¹⁵ Ardından da kalması için yer ve tayin tahsis edilir. Kendisine ayrıca İstanbul'dan 1200 lira tutarında maaş bağlanır.⁷¹⁶

⁷¹³ Ruffin'den Saint-Priest'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Pirest, Correspondance Secondaire, vol. 229, f. 112a (28 Nisan 1769).

⁷¹⁴ Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.20.

⁷¹⁵ Ruffin'den Saint-Priest'e, CADN, Seria A, Fonds Saint-Pirest, Correspondance Secondaire, vol. 229, f. 140a (7 Haziran 1769).

⁷¹⁶ Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.20-21.

28 Nisan'dan 12 Temmuz'a kadar olan mektuplarında Ruffin, yeni Han Devlet Geray'ın karakterinin, merhum Kırım Geray'dan farkları ve zayıflıklarından bahsetmekteydi. O, Han'ın kararlı ve güçlü bir duruşunun olmadığı, huysuz ve huzursuz bir tabiatı olduğu üzerinde durur. Ancak Ruffin'in görevi ve bulunduğu pozisyon oldukça hassastı. Kendisinin de bir Fransız ajanı olarak görülme veya Vezirin kıskançlığını üzerine çekmekten imtina ettiğini anlıyoruz.⁷¹⁷

19 Temmuz'da başlayan yeni askeri seferde Hotin'e doğru yola çıkan IV. Devlet Geray Han'ın yanında yer alan Pierre Ruffin, Ağustos başında ağır bir dizanteriye tutulduğu için yola devam edemez. Savaşın gidişatı Osmanlı ve Kırım birlikleri aleyhine bir durumda olduğundan, bir süre sonra Besarabya'daki IV. Devlet Geray'ın ordugahına ulaşmaya çalışsa da başarılı olamaz ve Rus birliklerine esir düşer. Daha sonra esir düşme anını şöyle ifade eder:

Bir Arnavut, hasta bir Ermeni'nin başına silah doğrultmuş bir haleden bağırdı: "Hristiyan mısınız?" Sesin Türkçe oluşu bende mutluluk uyandırdı bir anda istemsizce soruya cevap verdim. Arnavut, bana doğru döndü ve yavaşça yaklaştı. Bu kadar şüpheli bir durumdayken bile kendimi feda etmemden etkilendiğini söyledi. Hristiyan ve Fransız olduğumu söylediğimde, "Ahh! Evet, gerçekten, topçu atölyeleri başında bir ara siz vardınız." dedi. Zaman aleyhime işliyordu, hemen Fransız bir memur olduğumu, kendisine teslim olduğumu söyledim. Beni komutanının yanına götürdü."⁷¹⁸

Kısa bir süre sonra Rus güçleri tarafından hapse atılan Pierre Ruffin, yaklaşık on ay St.Petersburg'ta kaldıktan sonra 1770 senesinde yeniden İstanbul'a döndü.⁷¹⁹ Bir süre Cizvit pederlerin yanında kalan Ruffin daha sonra Paris'e döndü ve 1774 yılında mezun olduğu liseye Türkçe ve Farsça öğretmeni olarak tayin edildi.⁷²⁰

⁷¹⁷ Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.23.

⁷¹⁸ Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.25-26.

⁷¹⁹ Burada Pierre Ruffin'in hapiste geçen sürede yaptıkları, çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Ruffin'in esir düşmesi ve ardından meydana gelen gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Dehérian, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769", s.24-32.

⁷²⁰ Mézin-Vigne, a.g.e, s. 617.

2. BÖLÜM

FRANSIZLARIN GÖZÜNDEN KIRIM

Kimmeryalılar Yakındoğu'nun antik metinlerinde bir hayalet gibi dolaşırlar. İncil'in Yaratılış bölümü onların Nuh'un torunlarından biri olan Gomer ile ilişkilendirirken (10:2-3), Yeremya "kuzey ülkesinden" yay ve mızraklarla donanmış, "deniz gibi kükreyen" sesli, acımasız atlıların işgalinden yakınır (6:22-23). Eğer kuzey göçebelerinin – ister Anadolu'ya tek bir saldırı, isterse bir dizi göçebe göçü biçiminde olsun – böyle bir işgali gerçekten olmuşsa, metinlerdeki kanıtlarına göre bu MÖ 8. yüzyılda olmuş olmalıdır. Kimmeryalılar daha sonra geriye pek az edebi referans bırakarak tarih sahnesinden kaybolurlar. Ancak kimi zaman ayak izlerine rastlanır. Karadeniz'in başlıca yarımadası Kırım'a adlarını verirler.⁷²¹

Fransız konsoloslar, gündelik yaşamlarının içinde Bahçesaray'da ikamet etmeleri ve av partileri, seferler ya da uzun seyahatlerde Han'a eşlik etmeleri sayesinde, gözlem yapma ve hanlığın ritüellerini deneyimleme şansını elde ediyorlardı. Özellikle ilk konsolosların yalnızca konsolosluk işlerini değil aynı zamanda hanların başhekimliğini de yapmaları, Kırım hanları ile son derece dostane ve samimi ilişkiler geliştirmelerine, kendilerine ait bazı küçük ayrıcalıklara sahip olmalarına veya hanların iltifatlarına ya da hediyeler almalarına olanak sağlamıştı. Kırım'da misyonerlik ve konsolosluk makamının açılmasına vesile olan Ferrand, hekimbaşı olması hasebiyle sıklıkla hanların yanında seyahat ediyordu. Böylece yalnız yolculuk etmesi durumunda can güvenliğinin tehlikede olacağını bildiğimiz bu topraklarda, bir kâşif gibi hem gözlemlerini yaparak notlar tutmakta hem de güvende kalabilmekteydi. Ferrand'ın gezilerine dair kaleme aldığı üç hatırat sayesinde hem Çerkes hem de Nogay halklarının yaşadığı coğrafya ve yaşam şekillerine dair ipuçlarına ulaşabiliyoruz.

⁷²¹ King, *Karadeniz*, 2008, s. 47

Bu gezi notlarından ilki 1702 tarihli, Hacı Selim Geray Han'ın kalgay sultanı Gazi Geray Sultan'ı sefere gönderdiği esnada, kalgaya eşlik etmek için izin almasıyla, Çerkesya'ya yapılan seyahat notlarıdır. Bunlar daha önce de ifade edildiği gibi misyoner pederlerin yazışmalarının matbu hale getirilmesi ile oluşturulan *Lettre Édifiantes et Curieuses* başlıklı eserde yayınlanmıştı.⁷²² İkinci gezi notunun hem el yazması hem de basılı hali mevcuttur. *Relation touchant la Crimée, les Tartares Nogays et le Kam des Tartares* başlıklı gezi notlarının el yazması nüshası Paris Ulusal Arşivi'nde⁷²³, matbu hali ise *Recueil de Voyages au Nord* isimli toplama eserin içinde bir bölüm olarak yer almaktadır.⁷²⁴ “*Relation d'un voyage du Khan de Tartarie en Circassie faite par le Sieur Ferrand son medecin et consul de France en Crimée*”⁷²⁵ başlığı ile kaleme aldığı kronolojik olarak üçüncü gezi notlarının yalnızca Paris Ulusal Arşivi'ndeki (Archives Nationales) yazma formu mevcuttur.

Ferrand'ın seyahatnamelerinin ortak özelliği kişisel gözlemlerine ve yaşadıklarına dayanmasıdır. Kuşkusuz bu duruma en büyük etken, yüzyılın henüz başında sebebini bilmediğimiz bir sebeple geldiği Kırım Hanlığı'nda tamamen hekimlik mesleği ile hayatını uzun süre idame ettirmesi ve diplomatik görevinin bundan çok sonra gelmesidir. Bu onun diğer konsoloslardan en büyük farkıdır. İlişkilerini tamamen kendi bireysel girişimleri ile geliştirdiğini anladığımız Ferrand'ın, hekimlik mesleğini hemen hemen her ortamda kullanabilmesi onun için bu coğrafyada elbette büyük bir avantajdı. İkinci Konsolos Glavani, tıpkı selefi gibi hanların her zaman çok yakınında olmayı başarmış hem kurduğu dostluk ilişkileri hem de mesleğinin ayrıcalıkları sayesinde pek çok veri toplama şansını elde etmişti. Kendisi daha çok Han ve Sultanlarla iştirak ettiği seyahatlerden elde ettiği gözlemleri kaleme alma yolunu tercih etmişti.

⁷²² Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogais, fait l'an 1702 par le Sieur Ferrand, Médecin François”, *LEC*, tome III, ss. 221-242; *Nouveaux Memoire*, ss. 214-227.

⁷²³ AN, K 1347, no. 18

⁷²⁴ “Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares”, *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718.

⁷²⁵ AN K 1347, no.17

Glavani'nin 1723 senesinde kaleme aldığı müstakil hatıratı⁷²⁶, Hanlığın başlıca şehirleri ve burada yaşayan halkın etnik çeşitliliğine dair yaptığı gözlemler yer alır. Xavier Glavani, konsolos olarak Kırım topraklarına vardığından sonra bölgeyi keşif amaçlı bir seyahate çıkmıştı. Bu ilk zamanlara dair gördüklerini kaleme aldığı kısa notlar bize Kırım'ın ikinci konsolosunun zaviyesinden bazı ipuçları vermesi açısından kıymetlidir.

Konsolos Texier de Lancey de Hanlığın siyasi yapısını ele aldığı "*Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*" isimli müstakil hatıratıyla⁷²⁷ fiziksel özelliklerini ele aldığı iki müstakil hatırat bırakmıştır.⁷²⁸ Yine Kırım'ın şehirlerini ve bölgelerini oldukça profesyonel şekilde sayı ve çoğu zaman nüfus verileriyle birlikte ele alan Peyssonnel'in notları da bizim için son derece kıymetlidir. Peyssonnel'in aktardığı kapsamlı ve detaylı iki ciltlik eser, hem Hanlığın ve Karadeniz'in ticari potansiyeline değinmekte hem de özellikle Kırım şehir tasvirlerine yer vermekteydi. Bu özellikleri sayesinde *Traite sur le commerce dans le Mer Noire* isimli iki ciltlik eser ekonomi yanında gündelik hayata dair izlenimlere yer vermesi sebebiyle önemlidir. *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin* adlı 1765 basılı eserinde ise, antik çağlarda ve erken dönemde Karadeniz ve çevresindeki demografik yapı ve fiziki özellikleri inceler.⁷²⁹

Çalışmanın bu bölümünde Kırım'da görev yapan Fransız konsolosların hatıralarının arşiv kayıtları ile sonradan kitap haline getirilmiş nüshalarına dayanarak XVIII. yüzyılda Kırım'ın şehirleri, sosyo-ekonomik durumu ve belli başlı özelliklerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu yapılırken de konsolos

⁷²⁶ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, 2 Eylül 1726.

⁷²⁷ *Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*, AMAE, CP (Turquie), tome. 123, f. 37a-58a.

⁷²⁸ Texier de Lancey, *Mémoire sur la Petite Tartarie*, AMAE, Mémoires et documents, MD 13, 1760.

⁷²⁹ Peyssonnel, Claude-Charles, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765.

raporlarının kronolojik bir sırada verilerek özetlenmesi yerine konu bağlamında karşılaştırmalı olarak kullanılması yolu tercih edilmiştir.

2.1.ŞEHİRLER

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım, 42 bölgeye ya da Peyssonnel'in ifadesiyle kadılığa ayrılmıştı. Bunlardan yirmi dokuzu düzlük alanda, on dokuzu dağlık bölgelerdedi. Kasabaların toplam sayısı ise 1399'du ve toplam dokuz büyük kent vardı: Bahçesaray, Kefe, Karasu, Gözleve, Orkapı/Perekop, Balaklava, Sudak, Kerç ve Yenikale.⁷³⁰

Kefe, yarımada en iyi bilinen liman ve ticaret merkeziydi. 300 yeniçeri tarafından korunan bir kaleye sahip olan Kefe, 24.000 sakiniyle oldukça büyük bir şehirdi. Peyssonnel'e göre Kefe'de yaşayan nüfus, Yunan, Ermeni, Katolik ve Yahudi halktan oluşmaktaydı. Kefe Limanı ise oldukça geniş ve derin yapıya sahipti. Kefe'ye genellikle İstanbul, Trabzon, Sinop, Amasya, Samsun, Burgaz, Varna ile Anadolu ve Rumeli'nin diğer pek çok şehrinden hattâ İskenderiye'den seyrek de olsa gemi seferleri düzenlenirdi. Böylesine farklı şehirlerden gelen tüccarlar bu limana geldiğinden, ürün çeşitliliği ve zenginliği muazzamdı. Kefe'de haftanın her günü pazar kurulurdu ama en büyüğü Cuma günü kurulandı.⁷³¹

Glavani, Gözleve'yi "kışın gemilerin gelmeye cesaret edemeyeceği yazın ise ancak dört çapa ile demir atabilecekleri doğal limana sahip bir şehir" olarak tanımlar. Şehir, deniz kenarında bir düzlükte adeta bir şato misali duvarla çevrilmişti. Bu duvarlar şehre gemileriyle Boristhene (Dinyeper) üzerinden inen vahşi Kazak akınlarından korumak amacıyla Türkler tarafından yapılmıştı. Şehirde bulunan yaklaşık 4000 hanenin büyük kısmı Türklere, sadece 80 kadarı Ermenilere aitti. Kırım Hanı yönetimi altında olan şehirde bir gümrük ve Han'ın

⁷³⁰ Peyssonnel, a.g.e., I, s.11.

⁷³¹ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 14-15.

adına görev yapan bir kadı vardı. Şehirdeki başlıca ticari faaliyetleri Nogaylar yürütmekte, kendi ürettikleri hayvan ve hayvansal ürünleri burada pazarlamaktaydılar. Gözleve sakinleri İstanbul'a götürmek için genellikle yağ ve yün alırlardı.⁷³² Peyssonnel, Gözleve'yi, yarımada'nın batısındaki deniz kenarında, Kazakların Dinyeper nehri üzerinden denizden saldırılarına karşı surlarla güçlendirilmiş bir şehir olarak anlatır. Ayrıca şehri gördüğü sırada her ne kadar altı ile yedi bin arasında insan yaşasa da daha eski dönemlerde çok daha yoğun bir nüfusun olduğuna dikkat çeker. Rus istilasından tamamen zarar gören şehirde aynı zamanda yoğun bir Hıristiyan ve Karay Yahudi'si nüfus yaşamaktaydı. Her ne kadar Gözleve Limanı güney-batı yönünden açık olması sebebiyle güvenli olmasa da ticaret genel olarak Anadolu ve Rumeli'den, özellikle de İstanbul'dan gelen, barış dönemlerinde ise Rus tüccarların getirdiği mallarla yapılırdı. Diğer şehirlerde olduğu gibi en büyük pazarlar Cuma günleri kurulurdu.⁷³³ Lancey için ise, Gözleve'nin en dikkat çekici özelliklerinden biri, küçük bir şehir olmasına rağmen, Cenevizlerden kalma surlarıydı. Öte yandan nüfusu bin civarında olan bu şehir, pek çok çeşme, birkaç camii ile süslenmişti. Gümrük vergisinin Han'a ait olduğu şehir, neredeyse Hanlığın tüm ihtiyaçlarının karşılandığı bir ticaret merkeziydi.⁷³⁴

Glavani'nin anlatımıyla Bahçesaray iki vadi arasında kurulmuştu ve oldukça fazla sayıda Ermeni ve Rum nüfusa sahipti; Kırım yarımadasının en büyük şehriydi. Yaklaşık 8000 haneden oluşan şehrin halkının üçte ikisi Müslümanlar, kalanını Ermeni ve Rum tebaa oluşturmaktaydı. Glavani her ne kadar ismini

⁷³² Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, f. 1 (2 Eylül 1726).

Bu gezi notlarının Ferrand'ın gezi notlarından en büyük farkı Kırım coğrafyasına ve Kırım tarihine dair bazı bilgilerin müstakil olarak yer almasıdır. Örneğin Kırım Tatarlarının bölgeye ilk geliş yüzyılı ve ilk hanedan hakkında küçük çaplı bilgilerin verilmesi, birkaç tarih kitabının okunduğunun göstergesidir. Aynı zamanda okuyucusuna belirli bir tarihsel ve coğrafi arka plan sağlama çabası olarak da görülebilir. Glavani bu bilgileri büyük ihtimalle raporuna 1726 senesinde, yani sonradan eklemiştir. Bu haliyle adeta daha sonra genişletilmeyi düşündüğü bir eserin ilk nüvesi halindedir.

⁷³³ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 16-17.

⁷³⁴ "Mémoire sur la petite Tartarie, par Pierre Texier de Lancey virca 1760", AMAE, MD13, f 15b.

telaffuz etmese de Çufutkale ya da Kırkyer'den de bahsetmektedir. Bu kalede tamamen Yahudi nüfus yaşamakta olduğuna dikkat çeken konsolos, Karay olarak anılan Yahudi nüfusun kalede bine yakın haneye sahip olduğu bilgisini vermektedir.⁷³⁵ 200 yıllık bir geçmişi olan Bahçesaray, Kırım Hanlığı'nın başkenti olmasının yanında, uygun jeopolitik bir konuma, bereketli su kaynaklarına ve iklime sahipti. 1736'da her ne kadar Ruslar tarafından işgal edilip zarar görse de Peyssonnel şehrin hâlâ muazzam bir güzelliğe sahip olduğunu ifade eder. Ayrıca 25.000 civarındaki nüfus dâhilinde hatırı sayılır ölçüde Yunan, Ermeni ve Yahudi halkın bulunduğuna dikkat çeker.⁷³⁶

Lancey, Kırım Hanlığı'na konsolos olarak atandığı dönemde kaleme aldığı küçük hatıratında, Kırım'ın fiziki özellikleri yanında sosyolojik ve mimari özelliklerinden de kısmen bahsetmekteydi. Buna göre Bahçesaray konum olarak yarımadanın en ideal noktasına kurulmuş bir şehirdir. Hansaray ise Türk sitilinde inşa edilmiş son derece güzel bir saraydır. Lancey kendi görev yaptığı sürede hüküm süren Arslan Geray Han'ın, o güne kadar bu coğrafyada gördüğü en güzel eserde, beyaz mermer kolonların desteklediği, zarif bir şekilde dekore edilmiş ve süslenmiş köşkünde, yabancı temsilci ve elçileri ağırlamaktan memnuniyet duyduğunu gözlemlemiştir.⁷³⁷ Bahçesaray'da bulunan pek çok camiden en dikkat çekicisi yine Hansaray'ın girişinde olandı. Lancey bu caminin yalnızca ibadet edilen bir yer olmadığını, aynı zamanda gençlerin eğitim aldığı bir yer olduğunun altını çizer. Diğer yandan şehirde bir sosyal adaletsizliğin olduğunu düşünmektedir. Nitekim 14-15 bin kişinin yaşadığı Bahçesaray'da, varlıklı insanların evleri son derece bakımlı olsa da pek çok ev oldukça kötü durumdadır.⁷³⁸

⁷³⁵ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, f. 5 (2 Eylül 1726).

⁷³⁶ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 12.

⁷³⁷ "Mémoire sur la petite Tartarie, par Pierre Texier de Lancey virca 1760", AMAE, MD13, n.1, f.15a.

⁷³⁸ "Mémoire sur la petite Tartarie, par Pierre Texier de Lancey virca 1760", AMAE, MD13, f. 15a

Karasu, Kırım merkezinde yer alan, Kefe'den sonra ticaret hacmi en gelişmiş olan şehirdi. Şehrin bulunduğu konum itibariyle tüccarların ürünlerini getirdiği bir merkezdi. Burada genellikle deri, yağ, yün ve güherçile gibi ürünler toplanırdı. Karasu yaklaşık 10.000 olan nüfusuyla adeta ithalat ticaretinin merkezi konumundaydı. Ancak Peyssonnel'e göre şehirdeki binalar oldukça bakımsız ve sokaklar çok pisti. Moskovalılar'ın 1737 senesinde yaptıkları yıkımdan, bu şehir fiziki olarak çok fazla zarar görmemiş, hatırı sayılır bir miktar köleyi ortadan kaldırmakla yetinilmişti. Karasu'da genel olarak Yunan, Ermeni ve birkaç da Rabbani Yahudi /Kırımçak (*quelques familles Juives de la secte des Rabbanistes*) aile yaşamaktaydı.⁷³⁹

Orkapı/Perekop, beş ya da altı yüz haneli, oldukça küçük bir şehirdi. Yarımada'nın kıtaya bağlantısını sağlayan yaklaşık elli adımlık bir geçitin bulunduğu Orkapı'da oldukça iyi durumda bir kale bulunmaktaydı. Padişaha bağlı, bin ile bin iki yüz arasında yeniçerinin koruduğu bu kaleye, Bâb-ı Âlî tarafından bir Yeniçeri ağası komutan verilirdi. Orbey adı verilen vali, Han tarafından görevlendirilirdi. Burası Kırım Hanlığı'na kara yoluyla giriş yapmak için kullanılan tek nokta olduğundan hem ihraç edilen malların nakliyesi hem de Kırım'a yeni gelen ürünlerin daha uygun fiyata alınabileceği bir noktaydı.⁷⁴⁰ Glavani, çıktığı uzun seyahatte bir ara bu şehirde bulunmuştu:

Yarımada'nın düzlük alanlarında yaşayan Tatarlar, Nogaylardan farklıdır. Tatarlar yarımada'daki Orkapısına kadar olan bölgesinde, 1236 kasaba, 8 şehirde yazın ve kışın ikamet etmektedirler. Or, berzah üzerine kurulmuş küçük bir kaledir. Kalede 12 parçadan oluşan bir tür vinç bulunmaktadır. Buradaki garnizon Osmanlı Sultanı emrindeki 200 yeniçeri ve 150 topçu olmak üzere 500 kadar Türk tarafından korunmaktadır. Ayrıca padişaha bağlı bir yeniçeri ağası da bulunmaktadır.⁷⁴¹

Orkapı hakkında askeri-stratejik olarak profesyonel bir değerlendirmeyi Baron de Tott'un yaptığını görüyoruz. Tott'a göre Orkapı Kırım Yarımadasının en stratejik kalelerinden olsa da avnatajları yeterince değerlendirilememektedir.

⁷³⁹ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 15-16.

⁷⁴⁰ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 17.

⁷⁴¹ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, f .5 (2 Eylül 1726).

Baron de Tott, Kırım yarımadasını ordular için geçilmez kılmanın yollarını sağlayabilecek bu kalenin bir orduya hükmedebileceğini göremeyen Tatarların, aslında modern kale ve tahkimat mühendisliğine yabancı olduklarını dolaylı olarak söylemekteydi. “Kurak ve o kadar düz bir ovaya hâkim ki, birinin oradan başlatabileceği çapraz ateşlere maruz kalmadan hatlara yaklaşması imkânsızdır; ama yaptıkları geniş hendeğin iki ucuna da hiçbir omuz yapmayarak esas olanı ihmal etmişlerdir; öyle ki, zaptedilemez olabilecek bu yapıtın fethi, bir tekne gezintisine indirgenmiştir ve Ruslar bu yüzyılın başında Kırım'a bu şekilde girmiştir.”⁷⁴²

Balıklava, iki yüz evden oluşan bir nüfusa ve Cenevizlerden kalma bir kaleye sahipti. Nüfusunun neredeyse tamamı Hristiyan Ermeni ve Rumlar'dan oluşmaktaydı. Kırım'ın en güzel ve korunaklı limanı olan Balıklava'da bütün bir kış gemiler güvenle kalabiliyordu. Balıklava aynı zamanda, Peyssonnel'e göre Hanlığın en kaliteli yünlerinin bulunduğu yerd. Peyssonnel eserinin basılmasından önce, güncel değişimlerle bazı küçük eklemeler yapmıştı. Bunlardan biri de Balıklava Limanı'nın, Kırım Hanlığı'nın tamamen Rus egemenliğine girmesinin ardından, sahip olduğu özel konum sebebiyle Rus İmparatorluğu için de başlıca limanlardan birisi haline geldiğine dair dipnotudur. Çetin kışların ardından nehirlerle inen buzul kütleleri kuzeydeki liman şehirlerini etkilerken, Balıklava bu durumdan asla etkilenmeyen konumuyla ayrıcalıklıydı. Öte yandan Dinyester/Turla nehri sayesinde Polonya içlerinden, Tuna nehri üzerinden ise Almanya, Macaristan ve Romanya'dan gelen tüccarların rahatlıkla Balıklava Limanı'na ulaşması mümkündü.⁷⁴³ Lancey, Balıklava'yı Hanlığın en iyi ve doğal korumaya sahip olması ile kış mevsiminde bile en güvenli limanı olarak tanımlar. Ayrıca Cenevizlerden kalma kalesi olan şehrin nüfusunun 400 kadar olduğunu belirtir.⁷⁴⁴

⁷⁴² Ferenc Tóth, *La Correspondance Consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s.119.

⁷⁴³ Peyssonnel, *a.g.e.*,I, s. 19-20.

⁷⁴⁴ “Mémoire sur la petite Tartarie, par Pierre Texier de Lancey virca 1760”, AMAE, MD13, n.1, 16a.

Sudak'ı ise, Peyssonnel, yeterince derinliğe sahip, oldukça büyük, Cenevizlilerden kalma ancak hasar görmüş haldeki kalesiyle bir liman şehri olarak anlatır. Buna göre Sudak, Kerç, Kefe ile Yenikale arasında bulunan üç veya dört bin nüfusluk bir liman şehridir. Burada yaşayan nüfus Müslümanlardan, Rumlardan ve çok az da olsa Ermenilerden oluşmakta, Yahudi halk ise asla bu şehre girememektedir.

Kerç hakkında Ferrand burada yaşayanların çoğunluğunun Rum kökenli gayrimüslimler olduğu ve Han'a haraç vergisi ödedikleri bilgisini verirken Peyssonnel limanın işlek oluşuna dikkat etmişti.⁷⁴⁵ Ona göre, Kerç Limanı'nda komşu şehirlerden gelen yağ, yün ve deri gibi çeşitli hayvansal ürünler rahatlıkla bulunabiliyordu. Aynı zamanda Kerç yakınlarındaki tuz kaynaklarından getirilen tuz da burada satılmaktaydı. Peyssonnel, sık sık yaptığı gibi Kerç limanı için de bir dipnotla Rus hakimiyeti dönemine de değinmeden geçmez. Peyssonnel'e göre Kerç, Küçük Kaynarca Antlaşması ile alınan ve Rus İmparatorluğu açısından üç önemli yerden biridir. Peyssonnel'e göre Kerç, Ruslar'ın Karadenizde Türklere karşı stratejik olarak avantajlı bir konuma geçmesine yardımcı olduğu gibi aynı zamanda ticari açıdan da fayda sağlamıştır.⁷⁴⁶

Yenikale, Yarımada'nın doğusunda, Azak Denizi'yle Karadeniz'in birleştiği noktada yer alan, son derece stratejik konuma sahip, idari olarak Padişah'a bağlı olan bir şehirdi. Osmanlılar burada 1705 senesinde bir kale inşa ederek, Rusya'ya karşı Karadeniz girişini koruma altına almaya çalışmıştı. Osmanlı Paşası komutasındaki yeniçeriler kalenin korumasını sağlamaktaydı. Buradaki ticari metaların başında tuzlu balık geliyordu. Yerleşik halkın büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmakta, az da olsa Rum ve Ermeni nüfusa rastlanmaktaydı. Yahudilerin ise şehre girmesi kesinlikle yasaktı.⁷⁴⁷

⁷⁴⁵Ferrand, *Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars*, AN, K 1347, no. 18, f.2a.

⁷⁴⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 22-23.

⁷⁴⁷ Peyssonnel, *a.g.e.*, s. 23-24.

Eskikırım, yarımadaının en eski yerleşim yeri ve bölgeye adını veren şehirdi. Peyssonnel, *Cimmerium* olarak gördüğü bu antik ismin, zamanla boğazı (*Bosphore-Cimmérien*), ardından Türkler tarafından yarımadaının tamamını Kırım (*Crimée/Krimée/Krim*) nitelemek için kullanıldığını ifade etmiştir.⁷⁴⁸

Mangup/Mankup (*Mankoup*) genellikle Yahudilerin yaşadığı, yüksek kayalıkların üzerine inşa edilmiş bir kaledir. Her ne kadar bakımsız ve kimi yerleri yıkılmış olsa da Padişah'a bağlı ikinci kadılık buradadır. Mankup kadısının yetki alanı Felenk-Burnu'ndan Sudak'a kadar uzanmaktaydı ve toplam Peyssonnel'in verdiği sayıya göre burada yetmiş dört köy ve yerleşim yeri vardı.⁷⁴⁹

Glavani'nin yarımadaaya ve şehirlere dair bazı ilave gözlemlerini şu şekilde dile getirir:

Bu yarımada her bakımdan oldukça bereketli, deniz kıyısı olan bölgeleri sulak, her türden meyve ve sebzenin yetiştiği bölümdür. Bunun yanında oldukça kurak, 20 ila 60 kulaç derinlikte bölümleri de vardır. Bütün yarımadaayı dolaşan dört nehri vardır bunlar, Karasu, Kabartı, Belbek ve Kaçı'dır ve bütün nehirler yarımadaının denize yakın bölümünde yer alır.

Yarımadaının bu bölümünde iki deniz birbirine öylesine yaklaşır ki aralarında sadece 4 kilometrelik bir mesafe kalır. Azak denizi doğuda ve Karadeniz ise batıdadır, birinden diğerine 3 kulaç derinlikte hendek bulunmaktadır. 16 kilometrelik mesafede bulunan kulede 2 top ve 10 asker, deniz kıyılarında ise bir platform ve pek çok top bulunmaktadır.⁷⁵⁰

Kerç en önemli ve ticari olarak en işlek limanlardan biridir. Anadolu'ya getirilen tuzun büyük bir kısmı bu limandan getirilirdi. 1500 civarı sakini olan şehrin, Yunanlar'ın kullanımında olan oldukça güzel bir kilisesi vardı.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Peyssonnel, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁴⁹ Peyssonnel, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁵⁰ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, 2 Eylül 1726, f.5.

⁷⁵¹ Lancey, aynı yer, f. 16b

2.2. SOSYO- EKONOMİK HAYAT

Kırım'da görev alan konsolosların asli görevlerinden birisi Kırım Hanlığı ve çevresinde Fransız tüccarların haklarını korumak, onlara olası iş teşebbüslerinde bölgede koruma sağlamak ve Fransız ürünlerinin pazarda daha fazla yer alabilmesini sağlamaktı. Görevleri boyunca her bir konsolos gerek Glavani gibi ticaretle uğraşan bir aileden gelmesi sebebiyle gerekse de Choquet gibi ülkesinin çıkarlarını gözettiğinden, Kırım'daki Fransız tüccarların faaliyetleri konusunda mümkün olduğunca gayret göstermişlerdi. Merkeze gönderilen raporlarda, siyasi yapının yanında sosyal ve ekonomik yapıya dair izler bulsak da bunların hiçbiri düzenli değildir. Ancak bu konuda Peyssonnel bir istisnadır.

Peyssonnel'in Karadeniz ve çevresindeki ticari metaların çeşitleri ve birim fiyatları dâhil ayrıntılı bir şekilde oluşturduğu, *Traite sur le commerce de la Mer Noire* başlıklı iki ciltlik eserinde konsolosluk görevi esnasında kurduğu ilişkiler ve gözlemlerinin yanında zamanla yaşanan değişimleri kayıt ederek 1787 senesinde basılmasını sağlamıştı. Karadeniz'i ekonomik bir potansiyel olarak gören Peyssonnel hem coğrafyanın olanaklarından hem de ilerde yapılabilecek hamlelerin planlanması için adeta bir rehber hazırlamıştı. Kırım'ı, kaynaklarını, sosyolojik, demografik ve fiziki yapısını ele alan, müstakil bir eser olması ve basılı bir halde pek çok kaynaktan ulaşabilir olması sebebiyle belki de Peyssonnel'in en sık kullanılan eseridir. Burada aslında Karadeniz'in tamamındaki ticari faaliyetleri gerçekleştiren halklar ve ticaretin yapıldığı bölgeler ele alınır. Ancak en kapsamlı kısmı Kırım Hanlığı'na ayrılmıştır. Peyssonnel eserin ilk cildinde özellikle Kırım Hanlığı'nın Karadeniz'in kuzeyindeki ithalat ve ihracat metalarına, bu metaların niteliklerine, ikinci ciltte ise Karadeniz kıyılarında doğrudan ya da dolaylı olan ticari faaliyetleri incelemek niyetinde olduğunu ifade eder.⁷⁵²

Birinci cildin önsözünde, Peyssonnel, eserin oluşumunun 1750'lerden itibaren, henüz Anadolu'dayken tutmaya başladığı kısa notlarla, bağlantı kurduğu Türk,

⁷⁵² Peyssonnel, a.g.e., I, s. 3.

Rum, Ermeni asıllı tüccarlardan elde ettiği bilgileri bir araya getirerek oluşturduğunu dile getirerek eserin oluşumu hakkında bizi bilgilendirir. 1753 senesinde Kırım'a Konsolos olarak atanmasının ardından, kendisini adeta Karadeniz'in merkezinde bulduğunu düşünen Peyssonnel, böylece eseri yazması için gerekli verilere daha kolay ulaşabildiğini ve nihayet kitabını Girit Adası'nda 1762 senesinde tamamlama şansına ulaştığına ekler. Böylece eserin yazılmasının ortalama 12 yıllık bir süre aldığı göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁵³

Eserde ilk olarak Kırım Hanlığı'nın siyasi sınırları, fiziki özellikleri tasvir edilmektedir. Dağ sıraları, nehir ve akarsu isimleri, vadi isimlerini zikreden Peyssonnel'in anlatımına bu şekilde giriş yapmasının başlıca sebeplerinden biri elbette ticari metaların mahiyetine değinmeden önce okuyucuda bir ön bilgi oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Buradaki gözlemlerinde, kendisinden önce hatırat ve konsolosluk raporlarında bilgi veren selefleri gibi o da Kırım topraklarının bereketli oluşundan, iklim koşullarından bahsetmekte ve toprakların yeterince işlenmemesi karşısındaki şaşkınlığını gizlememektedir.⁷⁵⁴

Arslan Geray Han, Peyssonnel'in hafızasında soru sormaya ve öğrenmeye son derece hevesli, son derece açık görüşlü ve etkili bir kişilik olarak yer etmişti. Peyssonnel'e Avrupa'daki sistemler hakkında soru soran ve zamanla görüşlerinin değerli olduğunu anlayan Peyssonnel, bir süre sonra özellikle Kırım topraklarında verimliliği artırma konusundaki fikirlerini Han ile paylaşmıştır. Toprakların kullanımı konusunda, özellikle sürülmemiş uçsuz bucaksız düzlük alanların işlenmesi ve köylülerin toprakları ekmeleri için cesaretlendirilmesi gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunduğu görülür. Peyssonnel, köylülerin, çiftçilikle uğraşmak yerine Mirzalara insan ve hayvan kaynağı sağlamasının Hanlığın zararına olduğunu düşünmektedir. Ona göre halk çiftçiliğe özendirilmeli, bunun için gerekli sermaye ve araçlar temin edilmeli, toprağın yapısına uygun ürünlerin seçilmesine özen gösterilerek köylülerin pozisyonları

⁷⁵³Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 1-2.

⁷⁵⁴ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 6

yeniden düzenlemelidir.⁷⁵⁵ Peyssonnel'in Arslan Geray'a tavsiyeleri bununla da sınırlı değildi. Meyve yetiştirmek için son derece uygun olan nehir ve akarsu boylarındaki verimli arazilerde meyvecilik yerine bağcılık yapıldığını gözlemleyen Peyssonnel, üzümçülüğün daha iç kesimlerde yapılmasının üzüm ve dolayısıyla üretilen şarapların da kalitesini etkileyeceğini yönündeki fikirlerini de Han'a ilettili.⁷⁵⁶ Görüşlerini Han'a özgürce söyleyen Peyssonnel, bu yeni fikirlerin Han üzerinde etkili olduğunu düşünür. Uzun vadede söz konusu önlemlerin gerçekleştirilmesiyle ülkenin ihraç ettiği ürün çeşitliliği artacak, halkı daha da zenginleşecek ve böylece daha güçlü bir orduya sahip olacağı konusunda Han ikna olmuş gibi görünmektedir. Ancak Peyssonnel, bu konuda Han'ın tek başına bir karar mercii olmadığını, mevcut düzende Kırım aristokrat kabilelerin son derece güçlü olduklarına dikkat çeker. Elbette diğer husus, Osmanlı Sultanı'nın söz konusu önlemlerin gerçekleştirilmesine nasıl yaklaşacağını bilmemesidir. Hanlığın siyasi olarak Osmanlı'ya tamamen bağlı olmasının Peyssonnel'e göre diğer olumsuz etkisi, Hanların saltanatlarının sürelerinden ve kendilerinden sonra gelecek Hanların kendileriyle aynı projelere devam edip etmeyeceği konusunda güvensizlik duymalarıydı.⁷⁵⁷

Peyssonnel, Han ile yaptığı görüşme ve fikir alışverişinden sonra, Han'ın saray eşrafiyla bu görüşleri paylaşıp paylaşmadığını bilmese de aynı yıl müftünün Kaçı ağzında bulunan bataklık alandaki toprakları alarak buraya pirinç ekmesinin tesadüf olmadığını düşünür. Hattâ aradan geçen zamanda ve eserin basılması döneminde düştüğü notta artık buranın mükemmel bir hal aldığı ve müftüye 10.000 ekülük bir gelir sağladığını da hatırlatmayı ihmal etmez. Peyssonnel ayrıca müftü örneğinden birkaç sene sonra aynı bölgede çalışan bir Ermeni tüccarın benzer şekilde topraklarında bazı alanları dutluğa

⁷⁵⁵ Peyssonnel, *a.g.e.* I, s, 7-8.

⁷⁵⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 9.

⁷⁵⁷ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s 10.

çevirmesinden sonra aldığı verimli ürünlerin belki de yarımadaadaki diğer çiftçilere ilham olacağını ümit etmekteydi.⁷⁵⁸

Peyssonnel'in temel amacı, Karadeniz ve çevresindeki ekonomik ve ticari faaliyetlerin geliştirilip güçlendirilmesine yardım etmek, bölgede hangi alanlarda ne türlü ürünlerin pazarlanabileceği, Karadeniz'in kuzeyinde bu bilinmeyen coğrafyadaki ticari hacmin niteliği ve niceliği konusunda öncelikle devletindeki yetkili kişileri bilgilendirmektir. Bir konsolos olarak diplomatik sorumluluklarının yanında, ekonomik bir misyonu vardı. XVIII. yüzyılın ortasında, Fransa için hâlâ yeterince bilinmeyen ve cazip bir yer olan Karadeniz ve çevresinde yürütülebilecek ekonomik faaliyetler, ihtiyaç duyulan veya duyulması muhtemel ürünlerin cinsleri ve çeşitliliği, ticaret yolları ve temel coğrafi özellikler hakkında bilgiye büyük bir ilgi vardı. Karadeniz'in yabancı tüccarlara kapalı bir deniz olması, Hindistan'dan gelen kumaşlarla İran'dan gelen ipeğin, Trabzon ve Sinop limanlarından kolayca Kırım'a ulaşmasını sağlamaktaydı. Bu durumun aynı zamanda Ermeni ve İran asıllı tüccarların adeta tekelleşmesine yol açtığı bir gerçektir.⁷⁵⁹ Peyssonnel, kendisinden önceki konsoloslardan bu konuda büyük bir farklılıkla, son derece profesyonel bir tarzda konuyu ele almakta, Kırım Hanlığı ve Osmanlı'da pazar payı olan ürünlere dair kişisel gözlemleri yanında, satış fiyatları ve ürün bazında yıllık ihtiyaç miktarı gibi sayısal verilere de değinmekteydi. Nitekim "Kırım'ın İthalat Ticareti" (*Commerce d'Imporation de Crimée*) başlıklı ilk bölümde, Kırım'a gönderilen kumaş çeşitlerini açıklar.⁷⁶⁰ İlk

⁷⁵⁸ Peyssonnel, a.g.e., I, s.11.

⁷⁵⁹ Faruk Bilici, a.g.e., s. 71.

⁷⁶⁰ Bunların başında İstanbul'dan ve Halep'den getirilen kalın yünlü kumaşlar (burada *Nims de France* ifadesi kullanılıyor), Hollanda dokuması ince yünlü kumaşlar (*des mahouts de Hollande*) Alman ve Polonya menşeli kumaşlar ile en çok rağbet gören Fransız kumaşları (*les londrins seconds*) yer almaktaydı. Burada kullanılan ifade tam olarak kullanılan *les Londrins seconds*, Fransa menşeli bir tür ince dokuma yünlü kumaş türüne işaret etmektedir. Levant bölgesinde fazlasıyla rağbet gören londrin kumaşlar iki kalite halinde üretilmekte, birinci kalite olanlar (*les londrins de premier*) ile ikinci kalite olanlar (*les londrins seconds*) arasındaki fark, dokuma esnasında kullanılan atkı (*la trame*) ve çözgü (*la chaine*) sıklığına işaret etmektedir. Birinci kalite olanlarda sıklık 3200 iken ikinci kalite olanlarda 2600'dür. *Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers*, Tome 9, Neufchastel, 1765, s. 684. Peyssonnel'e göre, yalnızca Kefe'de senelik olarak yirmi ile otuz, Bahçesaray'da üç ile dört balya ve diğer tüm yarımadaadaki şehirlerde yine aynı miktarlar arasında tekstil ürünü talep edilmektedir. (Peyssonnel, a.g.e., I, s. 27).

cildin yaklaşık 1/3'ü Kırım'ın kumaş ithalatı, kumaşların cinsleri, özellikleri ve kullanım alanları hakkındaki veriler içerir. Burada dikkati çeken özelliklerin başında, Fransa'da üretilen mevcut kumaşların yanında, ihtiyaca göre yeni kumaş cinslerinin üretilmesini, hattâ bazı türlerin taklit edilerek daha ucuz fiyatlandırmasını tavsiye ediyordu. Böylece Fransa menşeli kumaşların Kırım, Karadeniz ve Levant pazarlarına ulaşması sağlanmış olacaktı. Peyssonnel'in verdiği bilgilere göre, Kırım'ın hemen hemen tüm şehirlerinde kumaş ticareti yapılmaktaydı. Kefe bu açıdan en geniş pazar payına sahipti ve Kefeli tüccarlar da en varlıklı olanlardı. Diğer yandan Bahçesaray'da kumaş ticaretinin karşılığı Kefe'ye oranla oldukça azdı. Burada talep edilen kumaş cinsleri ve halkın kullandığı kıyafetler, İstanbul ve Anadolu'da kullanılanlarla hemen hemen aynıydı. Gündelik hayatta kadınlar, oldukça canlı renkler kullanmakta ve göz alıcı renkleri tercih etmekteydiler. Hristiyan kadınların da özellikle kilise ayinlerine katılmak için kırmızı tonlarında kadife bir tür pelerin kullandıkları bilgisini de paylaşır.⁷⁶¹ Yazar, Fransa'dan gelecek çuha balyalarının içinde pek çok kırmızı ton bulunabileceğini, bu rengin her zaman bir miktar daha pahalıya satılabileceğini ifade eder.⁷⁶²

Peyssonnel'e göre, seyyar satıcılar halkın talebine uygun olarak genellikle kırmızı kumaşları pantolon (şalvar) dikimi için kullanmaktaydı. Ayrıca yeşil-sarı-kırmızı tonların ağırlıklı olduğu çizgili kumaşlarla genellikle etek, entari, ceket, kaftan veya kuşak dikiminde kullanılan daha klasik kumaş türleri ⁷⁶³ hakkında bilgi verir. Örneğin, Kırım'ın hali vakti yerinde olanlar kadar daha düşük gelir seviyesine sahip olanlar da Venedik-Sicilya damasklarına yoğun bir ilgi gösteriyordu.⁷⁶⁴ Basit desenli damask kumaşlardan altın ve gümüş renkli olanlara, çizgililere, saf ipeklerden pamuklu ipek karışımlara pek çok farklı kumaş çeşidinin alıcısı vardı. Fransız üreticisinin bu pazara sunacağı farklı renk

⁷⁶¹ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 44.

⁷⁶² Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s.30.

⁷⁶³ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s 33.

⁷⁶⁴ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 36.

ve desen alternatifleri yanında fiyat olarak da uygun kumaşların, Lyon'da imal edilerek sunulması durumunda alıcıların pahalı Venedik kumaşlarından vazgeçeceklerini öngörüyordu.⁷⁶⁵ Peyssonnel, dönemin modasına uygun şekilde değişen ve gelişen arz alanlarını da belirlemeye gayret eder.

Kadınların evlerinin dışında geçirdikleri vakitlerde kullandıkları feraceler, genellikle kışın kalın tiftik bir kumaştan yapılıyordu. Bu tiftiklerin en kalitelisi Angora yünüydü ancak yüksek fiyatlı bir ürün olması sebebiyle yeterince alıcı bulamıyordu. Peyssonnel, Fransa'dan getirilen tiftiğin Angora tiftiği yapısında taklit edilerek bir nevi imitasyonunun üretilip daha uygun bir fiyattan pazara sunulmasının Fransa Devleti'nin yararına olduğunu düşünmekteydi.⁷⁶⁶ Kendisi imitasyon konusunda yalnızca tiftik tarzı kumaşları değil aynı zamanda Venedik damask desen kumaşların da benzerlerinin üretilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Hattâ bu konuda rehber olması için sıklıkla tercih edilen renkleri belirten bir makbuzaya ulaştığını ve buradaki tercih listesini gerekli mercilerle paylaşır.⁷⁶⁷ Kısaca Peyssonnel eserinde Kırım Yarımadası ve Anadolu'da kullanılan neredeyse tüm kumaş cinslerini, kumaştan imal edilen fes, başlık gibi aksesuarları⁷⁶⁸ ve bunların ortalama satış fiyatlarıyla toplam miktarları hakkında

⁷⁶⁵ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 38-39.

⁷⁶⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 35-36; 44

⁷⁶⁷ Peyssonnel, burada Venedik ve Sakız Adası'ndan istenen kumaş renklerini ayrıntılı şekilde listeler. Buna göre Venedik'ten en sıklıkla sipariş edilen ipekli kumaşların renklerinin, mor, açık yeşil, sarı, kırmızı, gök mavisi ve kızıl tonları olması istenirken Sakız Adası'ndan sipariş edilen damask kumaşları belirtilen renklere ilave olarak, zümrüt yeşili, koyu yeşil ve kızıl tonlarda istenmektedir. Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 41-42.

⁷⁶⁸ Kırım'da kullanılan başlıca aksesuarlar arasında feslerle Fransız ve Tunus başlıkları olduğunu belirten Peyssonnel, Tunus'dan getirilen başlıklarla Fransız yapımı olanların hemen hemen aynı fiyatlara alıcı bulunduğunu ifade eder. Ancak, Tatarlar Türklerden daha küçük başlık-kalpak-kullanmaktadır ve hattâ burada görevli Osmanlı yeniçerileri bile Tatarlarla aynı şekilde giyinmektedir. Bu sebeple ihtiyaca uygun başlıkların getirilmesi gerekmektedir (Peyssonnel, *a.g.e.*, s. 55-56). Diğer yandan Tatar kadınlar başlarına mutlaka bir fes ve bunun üstüne de *çember* denilen bir örtü kullanırdı. Çemberler, yalnızca Müslüman kadınlarca değil, aynı zamanda gayr-ı Müslim kadınların da kullandığı, Kırım'daki en yaygın kıyafetti öyle ki Peyssonnel'e göre, sosyal hayatta bir kadının vazgeçilmez parçasıydı. Bazen başın üzerinde iki kez dolansa da yaygın olarak omuzlardan aşağı bırakılarak kullanılırdı. Pek çok kalitesi çemberlerin boyutlarına göre farklı isimler aldıkları görülmekteydi. Bunlardan birkaçı, Frenk-mermeri, Hazne-mermeri, Sultan-mermeri, Mendil-mermeri, Bengli-mermeri, büyük has, orta has, sultan hastır (Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 52-54).

okuyucusunu bilgi sahibi yapmak için Bursa ve İstanbul kutnularından,⁷⁶⁹ satenlere, basmalardan,⁷⁷⁰ pamuklu bezlere, tülbentlere, peştamaldan, altın ve gümüş ipliklere⁷⁷¹ kadar geniş ölçüde tekstil sanayi ve tüketimi hakkında bilgi verir.⁷⁷²

⁷⁶⁹“... Çizgili ve düz olanları yanında desenli modelleri de mevcuttur ancak Kırım’da genellikle çizgili olanları tercih edilmektedir. Küçük desenli olanların birim fiyatı (burada kastedilen kumaşın metresi mi yoksa bir top kumaş mu belli değil) 10-12, büyük desenli olanların ise 14-15 kuruş arasındadır. Genellikle koyu renklerde olan kumaşlardır.” Peyssonnel, a.g.e., I, s. 45-46.

Bilindiği gibi kutnu kumaşların Osmanlı döneminde son derece geniş bir kullanım alanı söz konusuydu ve bunun yanında çok farklı desen ve renk kombinasyonları ile farklı isimler almaktaydı. Osmanlı döneminde kullanılan kumaş ve manifatura ürünlerle ilgili olarak ayrıca bkz Serap Yılmaz, “XVIII. Yüzyılda Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden”, *Bellefen*, Cilt: 56, Sayı: 217, 1992, ss. 775-808; Kevser Gürcan Yardımcı, “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, Volume 2, 2016, ss. 219-241.

⁷⁷⁰ Kırım’da en rağbet gören kumaş türlerinden birisi de basmalardır. Tokat ve Kastamonu’da boyanan basmaların kullanım alanları çok geniştir. Anadolu’dan genellikle Kefe limanına gelen basmalar, buradan rahatlıkla Çerkes ve Nogay topraklarına ulaşırdı (Peyssonnel, a.g.e., I, s. 47-48).

⁷⁷¹ Kırım’da en yaygın el-sanatları arasında altın ve gümüş ipliklerle kumaş işleme sanatı gelmekteydi. Kullanılan iplikler genellikle İstanbul, Polonya ve bir kısmı da Hollanda’dan temin edilmekteydi (Peyssonnel, a.g.e., I, s. 60-61).

⁷⁷²Peyssonnel, a.g.e., I, 27-71. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Hint ve Osmanlı kumaşlarının Avrupa pazarlarında görülmeye başlaması ve bu kumaşlara ilginin her geçen gün artması, Avrupalı devletler için bir teknoloji ve hammadde transferini zorunlu hale getirmişti. Fransa Devleti 1754 senesine kadar yerli üreticiyi korumak için her ne kadar Levant ve Hint kumaşlarının ülkesine girmesini yasaklamışsa da bu yasaklama daha fazla talep doğurmuştu. Bu sebeple, Fransız Ticaret Odası, Hint ipeği ve pamuğunun ithali yanında bu tarz kumaşların üretimiyle meşgul olmaya başladı. Ancak hammadde yanında aynı zamanda bir zanaat olan ipek ve pamuklu kumaş üretimi konusunda yetişmiş elemana da ihtiyaç vardı (Serap Yılmaz, a.g.m, s. 778, 784). Bu konuda Mayıs 1754 tarihli, yazarı bilinmeyen ancak yazılış tarihi ve bahsi geçen konular dikkate alındığında Peyssonnel tarafından kaleme alınması kuvvetle muhtemel olan “*Memoire: Les Asiatiques possèdent depuis longtemps la methode de marier le cotton avec la soie dans leurs etoffes*” isimli hatıratta, yazar özellikle Levant bölgesindeki kumaş üretimi ve bu kumaşları taklit etme yolları hakkında bilgi vermektedir (AMAE, MD 9, f. 126a-132b). Hatırat imzasız olduğu için bu konuda tam bir netlik yoktur. Serap Yılmaz, rapor sahibinin 1766 yılında Levant Ticareti ile ilgili bir yönetici olarak karşımıza çıkan M. Flachet da olabileceğini ifade eder (Serap Yılmaz, a.g.m, s. 776). Söz konusu hatıratta, Avrupa’da artık daha fazla alıcı bulan Hint ipek ve pamuk karışım kumaşların yalnızca görünüşlerinden değil aynı zamanda dayanaklı olmalarından dolayı tercih edildiği ifade edilmektedir. Fransa’da üretilen benzer kumaşların ise istenen kaliteye ulaşmadığı, bunun dokuma tezgâh teknolojilerinden ziyade işçilikten kaynaklanan bir durum olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple, Hint dokuma sanatının teknikleri gözlemlenmeli, bu teknikler Fransız işçilerine öğretilerek, basit dokuma tezgâhlarında daha sağlam dokuma kumaşlarının üretilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca hammadde için Normandie bölgesinde ince pamuk üretimi, Tourraine bölgesinde ise ipeklerin parlaklığını korumanın yöntemi öğretilecektir (AMAE, MD, tome 9, Mayıs 1754, f. 126a-b). Öte yandan bu konuda oldukça yol kat etmiş olan Osmanlı dokumacılığının da incelenmesi hattâ çeşitli numunelerin Fransa’ya gönderildiği aynı rapordan anlaşılmaktadır (Aynı yer., f. 128b).

Kırım'ın ithal ettiği ürünlerden diğerleri ise başta şeker, kahve, baharat, ilaç⁷⁷³, kalay, cıva, kurşun, demir, çelik, sabun, zeytin yağı, sirke, peynir, pirinç, sebze ile kurutulmuş meyve, şarap, tütün olmak üzere, bijüteri, porselen, kâğıt, inşaat malzemeleridir. Kırım'dan ihraç edilen ürünlerin listelendiği “*Commerce d'exportation de Crimée*” (Kırım'ın İhracat Ticareti) başlıklı bölümde ise, Kırım Hanlığının yaptığı ihracatlar detaylandırılarak en önemlileri zikredilir.

Peyssonnel'e göre, Kırım'daki ipekçilik o kadar temiz şekilde yapılmaktadır ki belki de dünyanın başka bir yerinde böylesi bir durumla karşılaşılmazdı. Ancak bazı yerlerde evlerin bahçelerinde yetiştirilen dut ağaçlarından elde edilen ipek kozalarının, ipliğe dönüştürülmesi konusunda, yeterince bilgi sahibi olmamalarından dolayı yeterince ipek elde edememektedirler.⁷⁷⁴

Kırım Hanlığının senelik yaklaşık 250.000 inek ve boğa derisi sevkiyatı yapılmaktaydı. Sığırlar Nogay ve Çerkes diyarlarından geliyordu, 80.000 ile 100.000 arasında boğa derisi ile 150.000 civarında farklı boylarda ve kalitelerde derinin getirildiği Kırım'da, toplanan bu deriler toptan ve perakende olarak alıcı bulmaktaydı. En iyi deri pazarları Kefe, Gözleve ve Orkapı'da bulunmaktaydı.⁷⁷⁵ Deri işlemeciliği Gözleve ve Karasu'da yaygındı. Deriler çoğunlukla ayakkabı ve diğer mamullerin yapımında kullanılırdı.⁷⁷⁶

Özellikle Rusya ve Polonya menşeli kürkler, Kırım Hanlığı'na rahatlıkla ulaşabiliyordu. Yaygın olanları samur, tilki, kurt, sincap, tavşan, kedi, porsuk, gelincik, kuzu ve koyun kürkleri idi. En büyük ve en fazla kürkün satıldığı pazarlar Kefe ve Orkapı'ydı. Kürkler genellikle kuzey bölgelerden toplanır, İstanbul'a, Rize, Trabzon üzerinden Anadolu'ya sevk edilirdi. Kürkler cinslerine ve kalitelerine göre fiyatlandırılıyordu. Hayvanlar genelde ok veya ateşli silahla

⁷⁷³ Kırım Tatar halkının yaşam biçimi onların sağlıklı yaşam sürmelerine vesile oluyordu. Ancak çok nadir de olsa ihtiyaç duyulan ilaçların bazıları İstanbul'dan getirilmekteydi. Eczacının olmadığı Hanlıkta ilaçlar genelde baharatçılar tarafından satılmaktaydı (Peyssonnel, a.g.e., I, s. 80).

⁷⁷⁴ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 116.

⁷⁷⁵ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 124-125.

⁷⁷⁶ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 127-128.

avlanır, deriye en az zararla kürkler çıkartılırdı.⁷⁷⁷ Bunlar tacirler tarafından ya takas yoluyla ya da parayla satılırdı. Genellikle birinci elden satış gerçekleşmediğinden fiyatlar çok düşük değildi.⁷⁷⁸

Tatarların başlarına kullandıkları kalpaklar, anne karnında ölen veya birkaç gün yaşamış kuzuların derilerinden üretilirdi. Gri, siyah veya beyaz renkli olan bu derilerin en popüler olanları gri renklilerdi. Gözleve bu derilerin en fazla satıldığı yerdı. Çok özel olduğu için çoğunlukla önceden sipariş ile çalışılır, alıcı gelmeden önce deri duru ve tuzlu su ile yıkanarak hazırlanırdı. En güzel gri renkli deriler, Polonya'ya satılır ve burada başlık haline getirilirdi. Bu başlıkların şekli neredeyse Tatar başlıklarıyla aynıdır. Siyah renkli olanlar ise İstanbul'a getirilirdi ve burada Ermeni ve Rumlar tarafından yine kalpak yapılmak üzere satın alınırdı.⁷⁷⁹

Peyssonnel, Kırım pazarlarında yıkanmış (*la lavée*), yıkanmamış (*la surge*) ve ölmüş hayvandan elde edilen (*la pelade*) yün olmak üzere üç farklı çeşit yün satıldığına dikkat çeker. Toplanan yünler akarsu bakımından oldukça zengin olan Balaklava'da yıkanırđı. Yıkanmamış yünler genellikle Nogay topraklarından Orkapı'ya, diğer bölgelerden gelen yünler ise Kefe ve Gözleve'ye ulaşırdı. Yıkanmamış yünler, Balaklava'da yıkananlardan daha ucuz maliyetliydi. Hayvan postlarından sağlanan yünler Hanlığın deri işleriyle uğraşan tüm şehirlerinden toplanırdı ancak en önemlileri Manguptu. Bu üçüncü tür yünler, diğer iki türe göre daha az makbul ama ucuzdu.

Yıkanmamış yünleri özellikle kırsal kesimden toplayanlar kirci (*kirdjis*) ismi verilen esnaftı. Kirciler ya kendileri bir fiyat belirler ve bu fiyat üzerinden satar veyahut bir komisyon ya da maaş karşılığı bir tüccar için toplarlardı. İkinci usul Peyssonnel'e göre en az makbul olandı çünkü bu durumda kircinin getireceği yünün kalitesi her zaman istenen nitelikte olmayabilirdi. Diğer taraftan bilhassa

⁷⁷⁷ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 131-133.

⁷⁷⁸ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 183-184.

⁷⁷⁹ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 137-138.

Orkapı'da kircilik ve tüm yünle ilgili konular yeniçerilerin tekelindeydi. Hayvanlar bir yılda iki kez, ilki ilkbahar başında, diğeri sonbahar sonunda, kırılırdı. İlbaharda elde edilen yünler daha uzun olduğundan daha değerlidir. Ambalajlanan yünler İstanbul'a gelir ve burada genellikle yorgancılar tarafından alınır. Peyssonnel, özellikle İstanbul'daki yün pazarında Fransız tüccarların getireceği yünün doğrudan yorgancılar tarafından yoğun bir taleple alınabildiğini bildirir. Ancak öncelikle gümrük ve taşımada karşılaşılmaması muhtemel engellerin üstesinden gelebilecek, marifetli Türk bir tüccarla uygun bir fiyat üzerinden anlaşılması gerekirdi. Böylece Fransız yünlerinin İstanbul pazarına sunulması son derece kârlı bir girişime dönüşebiliyordu.⁷⁸⁰

Balmumu oldukça önemli bir tüketim malzemesiydi ve Kırım Hanlığı'ndaki üretim yeterince fazla değildi, yıllık ortalama 7-8 bin okka arasındaydı. Bu yüzden özellikle Çerkesya'dan Taman üzerinden Kefe Limanı'na her yıl ortalama 50-60 bin okka balmumu gelmekteydi. Balmumu hammaddesi, mumhanelerde işlenerek muma çevirilirdi. Mumhane, özellikle Hansaray'ın ve camilerin ihtiyacı olan miktarı ayırdıktan sonra kalan kısmı satardı.⁷⁸¹

Don yağ (*suif*), Kırım'da oldukça yaygın kullanılan bir üründü. Don yağ sabun gibi farklı şekillerde kullanılsa da genellikle muma dönüştürülüyordu ve bunun için altı farklı merkez vardı. Bunlar, Bahçesaray, Kefe, Karasu, Akmesic, Gözleve ve Orkapı'ydı. Kefe'deki imalathane Padişah'a, Bahçesaray ve Gözleve'de olanlar Han'a, Karasu ve Akmesic'tekiler Kalgay Sultan'a, Orkapı mevkiinde olan ise Orbeyi'ne aitti. Mumların ülkeden izinsiz çıkışı kesinlikle yasaktı. Donyağından üretilen mumların fiyatı ise genellikle sabitti: Bahçesaray'da, okkası 8, Kefe'de 12, Gözleve ve Orkapı'da 13-14, Karasu ve Akmesic'te 15-16 para.⁷⁸²

⁷⁸⁰ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 117-122.

⁷⁸¹ Peyssonnel, a.g.e., I, s.139.

⁷⁸² Peyssonnel, a.g.e., I, s. 154-155.

Gerek formu gerekse keskinliğiyle Tatar bıçakları oldukça ünlüydü. Peyssonnel'in hesaplamasına göre, Bahçesaray'da 100, Kefe'de 5, Gözleve'de 11 veya 12, Karasu'da 1, Balaklava'da 2, Orkapı'da 3 veya 4 bıçak mağazası vardı. Tüm bu butiklerde yıllık toplam 400.000 civarında bıçak üretilirdi. Bıçakların kabzası, yaban hayvanları veya sığır boynuzundan ya da fildişinden, bakır, altın ve gümüş kaplamalı balık dişlerinden, sade ya da desenli olarak imal edilirdi. Peyssonnel, Çerkesya, Rusya, Polonya, Eflak, Boğdan ve Anadolu'nun yanında bu bıçakların Paris'te dahi satıldığına şahit olduğunu ifade etmektedir. Ancak ona göre yine de Paris'te yapılan bıçaklar özellik olarak daha üstündür. Bu konudaki görüşünü bir hatırasıyla temellendirir:

1755 senesinde bir arkadaşım bana oldukça güzel bir Paris bıçağı gönderdi ve bu bıçağın bir benzerini Bahçesaray'da yaptırmamı rica etti. Şehrin en ünlü bıçakçısı olan Usta Enan (Hennan)'a gittim. Bu usta birçok denemesinin ardından bana bu bıçağı taklit edemeyeceğini söyledi.⁷⁸³

Diğer taraftan Peyssonnel Kırım şaraplarının oldukça kaliteli olduğunu düşünüyordu. Üretilen şarapların büyük bir kısmı ülke içinde tüketilse de Zaporog ve Kazaklarının 100.000 okka civarında satın aldığına dikkat çeker. Sudak şaraplarının okka fiyatı 5-6 parayken Belbek şaraplarının fiyatı 3,5-4, diğer şehirlerin şarapları ise 2-2,5 paraya satılmaktadır. Peyssonnel, 1757 senesinde Kırım müftüsünün bağından aldığı kırmızı üzümlerden yaptığı şarabın oldukça lezzetli olduğunu ayrıca kayıt eder.⁷⁸⁴ Bu gözlemlerinin yanında bir konsolos olarak Fransız Provence ve Languedoc şaraplarının özellikle Rusya'ya ulaştırılması konusundaki fikirlerini de dile getirir. Peyssonnel yaklaşık yirmi yıl önce böyle bir girişimde bulunulduğuna dikkat çekmektedir. Vavier isimli bir Fransız ile Cenevizli Latour isimli iki Fransızın, şaraplarını Kefe Limanı'na getirip buradan da Rusya'ya sattıklarını anlatır. Peyssonnel'in hatıratında bahsettiği kişiler çalışmanın ilk bölümünde adı anılan 1722-1734 yılları arasında Konsolos olan Xavier Glavani ile yine bu dönemde Kırım misyonu pederlerinden Peder Latour'dur. Glavani'nin zaten tüccar bir aile üyesi

⁷⁸³ A.g.e., s. 143-145.

⁷⁸⁴ (A.g.e., s. 161-162). Bahsi geçen müftünün eserin başlangıç kısmında Kaçı bölgesinden bir bataklık alıp pirinç eken müftü olup olmadığını bilemiyoruz ancak Peyssonnel'in Kırım Hanlığı'nda bulunduğu sürede eğer bir müftü değişimi olmadıysa bahsedilen aynı kişidir.

olduğunu çalışmanın ilk bölümünde zikretmiştik. Ancak Peyssonnel'in, Xavier Glavani'den neden konsolos olarak değil de "Fransız asıllı bir adam" şeklinde bahsettiğinin sebebi bilinmemektedir. Bunlardan başka Rus ve Kazak tüccarların ziyarete gelip sıklıkla evinde Konsolos'un getirttiği Provence şaraplarından içtiğini not düşer. İçlerinden Alexis isimli olan bu konuda daha fazla girişimde bulunmaya niyet ederek, konsolosluk üzerinden küçük bir parti şarap almaya ister. Konsolos'a göre her ne kadar Kırım üzerinden böylesi bir sevkiyata başlamak başarılı bir ticari girişim olsa da asıl göz önünde bulundurulması gereken Çerkesya ve Azak Denizi kıyılarına ulaşabilmektir. Bu bölgede Sisam Adası'ndan getirilen likör ve şaraplarla, diğer adalardan getirilen alkollü içeceklere çok yoğun bir talep vardı. Özellikle Rus tüccarların beraberinde getirdikleri havyar, kürk ve diğer ürünler, Ege Adalarından gelen şaraplarla takas edilmekteydi. Peyssonnel böylesine rağbet gören bir pazarda Fransız kırmızı şaraplarına da büyük bir ilgi olacağından, Trabzon, Tirebolu gibi Karadeniz limanlarına ulaşmanın büyük bir avantaj olduğunu düşünür.⁷⁸⁵

Kırım'da üretilen bal, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunabilecek en iyi balıdır. Bilhassa Osmancık köyünün balı özel olarak Osmanlı Sultanı'nın sofrasında yer alırdı. Peyssonnel balın koku ve tat oranının başka hiçbir yerde bulunmadığını not düşer. Üretilen balların büyük bir kısmı İstanbul ve Anadolu'ya geçmekteydi. Balın kullanım alanı oldukça genişti ve şeker kullanımı yaygın değildi. Peyssonnel, böylesine yoğun bir arz ortamı olan pazarda Fransız üreticisine bir nevi fırsat kapısı açmaya çalışır.⁷⁸⁶

Tahıl, Kırım ekonomisindeki en önemli ürünlerden biridir. Ülkede bol miktarda buğday, çavdar, arpa ve darı üretilir. Üretilen tahıllar çimentoyla kaplı ve son derece iyi kapatılmış kuyularda (*oruz-orouz*) muhafaza edilirdi. Özellikle darı, Nogay halkının temel besin maddesiydi, yiyecekte içeceğe pek çok farklı şekilde tüketildiği için fazlasıyla ekilirdi. Her yıl İstanbul'a Kırım'dan yüz ile yüz elli yük arasında buğday sevkiyatı yapılırdı. Peyssonnel'e göre değişen zaman

⁷⁸⁵ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 163-165.

⁷⁸⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 152-153.

ve iklim koşullarına göre ürün fiyatının artmaması konusunda Osmanlı'nın aldığı önlemler, Hanlığın yararına olmaktan uzaktı. Örneğin 1757 senesi buğday rekoltesi açısından kötü bir yıldır ve Hanlığın elindeki buğdayı İstanbul'a göndermesi yüzünden Kırım ve Bucak'ta açlık yaşanmıştı. Bu sorun karşısında Han, buğday ambarlarını açmak zorunda kalsa da soruna çözüm olmayınca, mecburen Polonya'dan buğday alındı. O yıl fiyatlar Kırım Hanlığı'nda öylesine yükseldi ki sonunda isyanlar çıkmaya başladı ve Halim Geray tahtından oldu. Hanlık'tan Osmanlıya yalnızca buğday değil aynı zamanda arpa ve çavdar sevkiyatı da yapılırdı.⁷⁸⁷

Tuz, Kırım ticaretinde en önemli kalemlerden bir diğeri idi. Gözleve, Orkapı ve Kerç en önemli tuz merkezleridir. Bunlardan ilk ikisi Han'ın, Kerç ise Kalgayın sorumluluğundaydı. En geniş ve değerli tuz yatakları Orkapı'daydı. Çıkarılan tuzlar yalnızca yarımadanın ihtiyacını karşılamaz, aynı zamanda Anadolu'ya ve pek çok farklı yere gönderilirdi. Orkapı'da tuz kaynağı Haram Göl ve Helal Göl isimli iki göldü. Peyssonnel, tuzun yalnızca Helal Göl'den alındığını, ancak diğer gölün kullanılmaması için de özel bir sebep olmadığını, belki yalnızca göller arasındaki tuz miktarı ve ikinci gölden tuz alımına ihtiyaç duyulmaması sebebiyle böyle bir isimlendirme yapıldığını düşünür. Göller yağış sayesinde hiçbir zaman su kaybetmez ancak genellikle Rus ve Kazak tüccarlar tuz alımı için Orkapı'ya Mayıs ayından Temmuz sonuna kadar gelirler. Hayvancılıkla uğraşan Nogayların da özellikle koyunlarının ihtiyaç duyduğu tuz buradan karşılanırdı. Kerç ve Gözleve'deki tuz kalitesi hemen hemen birbirinin aynıydı. Yalnızca Gözleve'deki tuz şehrin ticari kapasitesi sayesinde daha kolay alıcı bulmaktaydı.⁷⁸⁸

Kırım Hanlığı açısından köle ticareti her ne kadar hayati bir ekonomik kaynak olsa da Fransız konsolosluğunun aktif olarak çalıştığı dönemlerde artık Hanlığın bu ekonomik kaynağı büyük oranda yitirdiğini söylemek gerekmektedir. Ancak

⁷⁸⁷ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 165-168.

⁷⁸⁸ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 169-175.

özellikle Osmanlı haremi için XVIII. yüzyılda hâlâ en temel kaynak olan Kırım'ın köle ticareti ile ilgili bağının arka planına kısaca değinmeliyiz.

Erken modern dönem Hanlık ekonomisinin gelir kaynakları arasında başta hiç kuşkusuz akınlardan elde edilen ganimetler ve esirler gelmekteydi. Hanlığın köle ekonomisinin genel merkezi olarak ise Kefe şehri ilk sırada geliyordu. "Başarılı" olarak nitelendirilen bir akından kişi başı en az 10 ile 20 arasında köle ile dönülürdü. Böylece Kefe'de kurulan köle pazarında satılan binlerce insan hayatlarının kalan kısmını ya da büyük bir kısmını farklı şehirlerde geçirmek üzere yola çıkardı.

1501 yılındaki Litvanya seferinde Kırım Hanlığı'nın 50.000 dolayında köle ele geçirdiği rapor edilir. Nogayların 1618'de Moskova ile imzaladıkları anlaşmada ise 15.000 Rus esir serbest bırakılır. Bazı tahminlere göre XVII. yüzyılın ilk yarısında 150.000-200.000 arasında Rus köleleştirilmiştir. Kırım Tatarları, Slav topraklarına 1654 ile 1657 arasında 38 akın düzenlemiş, Ukrayna ve Güney Rusya topraklarında yaşayan 52.000 insana 1655 baharında el koymuştur. XVIII. yüzyıla gelindiğinde güneydeki Rus kuvvetlerinin güç kazanması ve bir kısmı Kırım Hanlığı topraklarında vuku bulan Osmanlı-Rus savaşlarının başlaması neticesinde Tatar akınlarının sayısında bir azalma olduğu anlaşılrsa da 1500 ile 1700 arasındaki sürede her yıl ortalama 10.000, toplamda 2 milyon esirin ele geçirildiği ifade edilmektedir.⁷⁸⁹

Tatar akınları genellikle Rusya, Polonya, Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Çerkesistan topraklarına düzenlenirdi. Dönüşte yarımada ulaşmak için öncelikle Orkapı (Perekop) kalesinden geçilmeliydi. İlk vergi buraya ödendikten sonra ikinci olarak Çufutkale'deki, *tamgacı* ya da *tartnakçı* olarak adlandırılan özel memurlara ödeme yapılırdı.⁷⁹⁰ Ele geçirilen kölelerin büyük bir kısmı,

⁷⁸⁹Kolodziejczyk Darjusz, "Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries", *Oriente Moderno*, 25:1, 2006, s. 151-152.

⁷⁹⁰ Mikhail Kizilov, "Slaves, Money Lenders and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimen Khanate" *Journal of Jewish Studies*, Vol. LVIII, no. 2, Autumn, 2007, s.10

yarımadanın en önemli ticari limanı olan Kefe ya da Hanlık bünyesindeki başlıca köle pazarı olan Karasubazar ile Azak, Kerç ve Gözleve’de kurulan köle pazarlarına çıkarılırdı. Önemli esirler ise Çufutkale’de tutulurdu.⁷⁹¹

Ele geçiren köleler her zaman para ile satılmaz, takas usulü ile de el değiştirirdi. Pierre Chevalier (1663), Kırım Tatarlarının Türk atları, silahları, giysi ve diğer ticari malları da köle ticaretinde kullandığına işaret eder.⁷⁹² Köle elde etmenin başlıca yolu akınlar olsa da kimi zaman aileler özellikle çocuklarını ekonomik zorluklar ve açlık yüzünden satmak zorunda kalabiliyorlardı. Diğer yandan kimi zaman önemli kişilere düşmanlığın son bulması amacıyla da el konulabilirdi.⁷⁹³

XVI-XVIII. yüzyıllarda Kırım Hanlığı’nda gerçekleşen kölelerin satışlarında ve yakalanan esirlerin tutulmasında Yahudi tüccarlar oldukça önemli bir rol oynamışlardı.⁷⁹⁴ XVII. yüzyıl Avrupa kaynaklarına göre, Kefe’de bu tarihlerde 30.000 üzerinde köle satılmaktaydı.⁷⁹⁵

⁷⁹¹ Kizilov, A.g.m., s. 10.

⁷⁹² Pierre Chevalier, *Histoire de la Guerre Cosaques contre la Pologne*, Paris, 1663, s. 49-83.

⁷⁹³ Kizilov Mikhail, “Slaves, Money Lenders and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimen Khanate”, s.11.

⁷⁹⁴ Kizilov Mikhail, a.g.m., s.18

⁷⁹⁵ Beauplan, Guillaume Levasseur de, *Description d’Ukraine qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne*, Rouen, 1660, s. 32.

Kefe eyaleti gümrük defterleri bize, köle alım-satım ve uygulanan gümrük vergileri ile ilgili ayrıntılı bilgiyi sağlamaktadır. Konu hakkında bkz: İnalçık, “Customs of Registers of Cafa, 1487-1490”, *Ukrainian Research Institute* Harvard University, 1996, ss. 1-203.

Esirin gümrük haricinde tutulabilmesi söz konusu olmadığına göre, buradaki “tamga-ı üsera”, esirin birinci kaynağından Kefe’ye ilk giriş esnasında her bir esirin gördüğü işlem, kayıt, verilen hüccet veya temessük tarzı belgeler karşısında alınan temel bir gümrük vergisi olmalıdır. Eğer Azak’ta aynı işlemi görmüş ise 210 akçe alınmayacak, bunun yarısı olan 105 akçe alınacaktı. Dolayısıyla Kefe’deki esir sayısının Kefe sancağının bütün kazalarını kapsadığı düşünülmemelidir. Azak ve Taman gibi doğu sınırında bulunan kazalar Kefe’den ziyade esirin toplandığı kazalar idi. Esir tüccarlarının hüccet, tamga, temessük belgelerini iki kat almak ve bürokrasiye takılmamak için Azak ve Taman’dan ziyade ilk giriş işlemlerini Kefe’den yaptırmayı tercih edebilecekleri makul bir varsayımdır (Yücel Öztürk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017, ss. 41-42).

Kırım'da çok sayıda esir zindanı vardı, bunlardan biri Orkapı'daydı. Hanların ve soyluların esirleri ise Bahçesaray'ın güneyindeki Çufutkale'de tutulmaktaydı.⁷⁹⁶ Öztürk'e göre Kırım Hanlığı'nın kendisine ait ne kadar esiri olduğu hususu oldukça belirsizdir. Bu konuda tahmini olarak bazı hesaplamalarda bulunan Öztürk, Kırım Hanlığı'nın kendisine ait olan esir sayısını Kefe ile aynı hacimde (yıllık 750) kabul edip, bilinmeyen faktörü (diğer) ekleyerek (yıllık 750), Doğu Avrupa'dan Osmanlı sınırlarına sevk edilen köle sayısını tahmin etmiştir. Ona göre Akkirman'ın esir potansiyelinin Kefe'ye kimi zaman yakın kimi zaman az olduğu düşünülüp sayının 750 kabul edilmesi makuldür. Bu durumda yıllık Akkirman'dan 750, Kefe'den 750, Kırım Hanlığı'ndan 750 ve son olarak "Diğer" olarak belirlediği kaynaklardan geldiğini varsaydığı 750 esir ile toplamda bir yılda 3000 esirin sevk edildiğini düşünülebilir.⁷⁹⁷

Sınır bölgelerine yapılan akınlar Kırım Hanlığı'nın komşularının bazı önlemler almasına sebep olmuştu. Örneğin Polonya, esir akınlarının durdurulmasının garanti edilmesi karşılığında Hanlığın kölelerden sağladığı geliri peşinen ödeme yolunu tercih etmişti. Ivanics, esir seferlerinin yapılmaması karşılığında Polonya'nın Kırım Hanlığı'na senelik 5.000 altın civarında bir ödeme yaptığını düşünmektedir.⁷⁹⁸ Diğer yandan köle elde etmenin en eski yolu savaşlar sonunda alınan savaş esirleriydi.⁷⁹⁹ Savaş sonunda fidye karşılığında veya bir anlaşma ile serbest bırakılmadıkları sürece esirler ganimet olarak kazanan tarafın askerleri arasında paylaşılırdı. Esirler belli alanlarda istihdam edilir ve

⁷⁹⁶ Mária Ivanics, "Enslavement Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanete", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries)*, yay. Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston, s. 207.

⁷⁹⁷ Yücel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve ve Hacmi", ss. 48-49.

⁷⁹⁸ Mária Ivanics, a.g.m, s.198.

⁷⁹⁹ Osmanlı'da "esir" ve "esirlik" konusunda ayrıca bkz. Ahmet Özel, "Esir", *DİA*, Ankara, 1995, s.382. Ayrıca bkz. aynı yazar, "İslam'da Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2003, s.113; Mehmet Yaşar Ertaş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Gazâ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, İzmir, 2012, s.90; Nihat Engin, "Köle-Osmanlılarda Kölelik", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 246; Hasan Tahsin Fendaoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul, 1996, ss. 226-232; İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Bellekten*, XXIV/187, Ankara, 1984, s. 814.

köle pazarlarında satılırdı. Bir insan köle tüccarının eline geçtikten sonra artık birinin malı konumuna geçerdi.⁸⁰⁰ Bu saatten sonra kölenin eskisi gibi özgür olabilmesi büyük ölçüde sahibinin kararına bağlıydı. Örneğin bedeli ödense bile kölenin özgürlüğüne kavuşması sahibinin muvafakatiyle mümkündü. Esaretten kurtulmanın diğer bir yolu fidyeydi. Ancak köleler eğer soylu ve zengin değillerse fide bedellerinin karşılanması çok büyük bir sorun hattâ aşağı gelir seviyesinden kişiler için imkânsızdı. Bu sebeple birçok ülke fide bedelinin karşılanması amacıyla vakıflar kurmuş, Katolik mezhebinin Cizvit, Trinitar veya Dominiken gibi tarikatlarının Osmanlı coğrafyasında temel amaçları, Müslümanların eline esir olarak düşen dindaşlarının kurtarılması olmuştur.⁸⁰¹ Hatırlanacağı üzere bu konu özellikle Fransız Cizvit Misyonu bağlamında çalışmanın önceki bölümünde ele alınmıştı.

Köle ticaretinin yoğun olduğu diğer önemli limanlar ise Kerç ve Azak'tı. Rus Devleti, kendi milletinden olan köleleri geri almak için her türlü fedakârlığı yapıyordu. Nitekim düzenli olarak Hanlığa gelen bir Rus yetkili kaçırılan Rusların isim listesi ile Han'a başvurur, her bir köle fidyesi karşılığında serbest bırakılır veya tazminat olarak yerine verilecek başka bir köle ile değiştirilmek üzere Moskova'ya gezici tacirlerle gönderilirdi.⁸⁰² XVI. yüzyılda Osmanlı Kırım'ındaki kölelerin yarısı Ukrayna ve Moskova'dan diğer yarısı Çerkesistan'dan alınmaktaydı.⁸⁰³ Ruslar her ne kadar Ortodoks Hristiyanların, Müslüman topraklarda köleleştirilmemesi konusunda hassas bir tutum sergileseler de Ortodoks olmayan Hristiyanların köleleştirilmesi konusunda o

⁸⁰⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017, s. 59.

⁸⁰¹ Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, İstanbul, 2008, s. 331;

⁸⁰² Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier - The Making of a Colonial Empire 1500 - 1800*, Indiana University Press, 2002, s. 23.

⁸⁰³ Khodarkovsky, *a.g.e.*, s., 23.

denli taraflıydılar. Zira Nogayların, Rus askeri birlikleri içinde barınarak Alman ve Leh savaş esirlerinin köle olarak almasına müsaade edilirdi.⁸⁰⁴

1699 Karlofça Antlaşması'nın onuncu maddesiyle Kırım Hanlığı'nın özellikle sınır boylarına yaptıkları akınların önüne geçilmiş, esirlerin karşılıklı değiştirilmesi sağlanmıştı.⁸⁰⁵ Ancak sınırlara köle toplamak üzere yapılan akınların engellenmesi, Hanlığın içinde ve Osmanlı'da köle talep etmenin önüne geçmemiş, köleler Hanlığın hâkimiyeti altındaki Çerkes, Abaza, Kalmuk, Gürcü gibi unsurlardan karşılanmaya ve bu halkların beylerinden talep edilmeye devam edilmişti. Örneğin, 1708 yılında Kaplan Geray, tahta çıkması üzerine sarayına sunulması için Kabarta'dan 3000 esir talep etmişti. Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı'na getirilen esirlerin büyük bir kısmı aynı bölgeden sağlanmaktaydı. Kırım Hanları'nın tahta çıkmalarının akabinde bölgeden esir talep etmesi bir gelenektir. Kaplan Geray'ın talebinin üzerine kendisine verilen cevapta, Hanlığın zamanla değişen politik yapısı sonucu eskiden hanlar arasındaki süre on beş yirmi sene iken, artık neredeyse her yıl yeni bir Han gelmekte olduğu ve bu durumda her yıl bu sayılarda kölenin temininin ise imkânsız olduğu dile getirilir. Ayrıca pek çok Kabartalı'nın İslam dinini kabul ettiği ve çocuklarının mahalle mekteplerine ve camilere gittiği belirtilerek, bu çocukların nasıl birer "imansız" gibi köle olarak gönderilebilecekleri sorulur. Ancak bu Müslüman hassasiyeti içeren çağrı ne yazık ki Kaplan Geray Han için çok da anlamlı değildi ve kısa bir süre sonra orduları Kabartaya girdi. Kabartalılar bunun üzerine kölelerin sağlanması için söz verdiler fakat kısa bir süre sonra sözlerinden dönerek Kırım işgal kuvvetlerinin tamamı yok edilir. Kaplan Geray ise kaçarak Nogay bölgesine sığındı.⁸⁰⁶

⁸⁰⁴ Khodarkovsky, *a.g.e.*, s., 24.

⁸⁰⁵ Avusturya ile yapılan antlaşmasınının 12. maddesi, Venedikle 14. madde, Lehistan ile yapılan anlaşmada ise 9. madde esirlerin iade edilmesine dair düzenlemeyi içermekteydi (Raşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)*, I. Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, İstanbul, 2013, s. 569, 573-574, 577).

⁸⁰⁶ Khodarkovsky, *a.g.e.*, s., 38.

XVIII. yüzyılın başına kadar Kırım, Bucak ve Kuban bölgeleri ile bilhassa bu bölgelerde yaşayan Tatar halkları hayatlarını idame ettirmek için ekip biçmeden öte işlere el atarak yaşamlarını akın ve yağmadan kazanıyorlardı. Bu tarihe kadar hayatlarını idame ettirmenin bir yolu olarak görülen faaliyetlerin antlaşma sonrası sıkı takibe uğradığı görülmektedir. Örneğin antlaşma sonrasında Kefe bölgesinde İsmail isimli bir yeniçeri, Kazaklardan üç kişiyi bir şekilde esir alıp hanesine götürmüştü. Bunu haber alan İstanbul'daki yetkililer Kefe beylerbeyine ve Kılburun dizdarına gönderilen hükümlerle, hem bu gibi harekete kalkışacaklara ibret hem de yapana ceza olmak üzere İsmail'in Kılburun Kalesi'ne hapsedilmesini emrettiler.⁸⁰⁷

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Hıristiyan kölelerin kurtarılmasının en yaygın yolu fidyesinin ödenmesiydi. Baskınlara karşı alınan önlemler işe yaramıyor ve pek çok Rus kaçırılıp köle pazarlarında satılmaya devam ediyordu. Küçük çarpışmalar ve savaşlar Rus yerleşimlerini harap etmeye devam ediyordu. 1717 yılında düzenlenen seferde Kalmuklar ve Kuban Nogayları orta Volga boylarından 12.107 esirle dönmüşlerdir. Elbette küçük çarpışmalardan elde edilen esirlerin sayısı da az olmaktaydı. 1673'de yılında 400 Kırım Tatar, 174 Rus, 1742'de ise 800 Karakalpak 1000 Rus'u esir olarak almıştı.⁸⁰⁸

Peyssonnel Kırım ekonomisinin uzun yıllar en önemli kaynaklarından birisi olan köleliği kendi döneminde tanık olduğu şekliyle eserine taşıırken öncelikle kölelerin fiziksel ve bağlı buldukları kabilelere kısaca değinir. Kendisinden önce yarımadağa gelen Peder Duban gibi misyonerlerin tasvir ettiği acıklı tabloları, Hristiyan kölelere dair özel bilgileri Peyssonnel'in hatıralarında bulamayız. Oysa henüz yüzyılın başında Duban, Kırım misyonu görevi boyunca pek çok milletten 20.000 kadar köleye yardım ettiğini, içlerinde yalnızca yerel unsurların değil aynı zamanda Leh, Macar, Polonyalı ve Rus kölelerin olduğu büyük köle pazarlarından ve bu pazarlarda insanlık adına acınası koşulların

⁸⁰⁷ Fatma Sel Turhan, *18. Yüzyıl Osmanlı'da Savaş Esirleri*, İstanbul, 2018, s.78

⁸⁰⁸ Khodarkovsky, *a.g.e*, s. 25

varlığında bahsetmekteydi.⁸⁰⁹ Kayıtlara güvenirse yaklaşık elli yıllık bir sürede Kırım'ın köle profilinde fazlasıyla büyük bir değişimin söz konusu olduğu söylenebilir. Peyssonnel Kırım kölelerinin Çerkes, Gürcü, Kalmuk ve Abaza kökenli olduğunu belirtir. Çerkes köleler kadınlarının sahip oldukları fiziki özelliklerin güzelliği ve erkeklerin yapılı ve uzun olmaları sebebiyle en fazla talep edilenlerdir. Çerkes kadınlar hem Osmanlı hem de Hansaray'ın haremine cariye olarak girebilen kölelerdi. Kırımlı beylerin cariyeleri de yine Çerkes kadınlardan seçilirdi. Gürcü köleler, ikinci sıradaydı. Gürcü kadınlar Çerkes kadınlar gibi güzel olsalar da daha az zarif hattâ Peyssonnel'e göre biraz da kaba görünüşlüydüler. Gürcü erkekler ise sağlıklı ve yapılıdır. Kalmuklar hemen hemen Nogaylarla aynı fiziksel özelliklere sahipti: küçük, yuvarlak gözlü, yuvarlak yüz hatlarına sahip, düz burunlarıyla adeta Çinlilere, Abaza halkı fiziksel olarak Gürcülere benzemektedir.⁸¹⁰

Kırımlı tüccarlar, Çerkesya, Gürcistan, Kalmuk ve Abaza topraklarına köleleri takas yoluyla alır ve Kefe'ye satmak için getirirlerdi. Anadolu'nun hemen her yerinden ve İstanbul'dan tacirler Kefe'ye bu kölelerden almak için gelirdi. Kırım Han'ı için Çerkes kölelerden hatırı sayılır bir sayıda ayrılır ve Han bu kölelerin içinden seçmeden tacirler kendileri için köle satın alamazlardı. Köleler için asla belirli bir fiyat olmaz. Kölenin yaşı, cinsiyeti, fiziksel özellikleri, becerileri, sağlığı gibi pek çok ölçüte göre her köleye ayrı bir fiyat verilirdi. Peyssonnel bu fiyatlandırmanın bir köle için en az 60 ile 6000 akçe arasında bir değer olabileceğini belirtir.⁸¹¹

Peyssonnel'in eserinde yer verdiği diğer ihraç edilen ticari metalar: tereyağı, at kılı, keçe, bal, kurutulmuş ve tuzlanmış balık-et, havyar, kil, at ve deveydi. Ayrıca Peyssonnel, Kırım Hanlığı'na bağlı, Çerkesya, Oçakov, Tombasar, Bucak ve Nogay bölgelerinin ithalat ve ihracat trafiği⁸¹² ile Kırım Hanlığı

⁸⁰⁹ LEC, s. 210; *Nouveaux mémoires*, s. 84-85

⁸¹⁰ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 177-179.

⁸¹¹ Peyssonnel, *a.g.e.*, I, 179-180.

⁸¹² Peyssonnel, *a.g.e.*, I, s. 268-330.

vesilesiyle Rusya ile yapılması muhtemel ticaretin, hangi ürünler ve hangi gümrük tarifeleri üzerinden yapılacağını ve dahası kullanılan ağırlık, uzunluk ile hacim ölçülerindeki farklılıkları açıklamayı da ihmal etmez.⁸¹³

Kuşkusuz Kırım'ın ticari potansiyeli ve Avrupa'ya sağlayacağı katma değer konusunun belirginleştirilmesi konusunda en önemli çalışmalardan bir diğerini Baron de Tott gerçekleştirmiştir. Baron de Tott'un *Mémoire sur le commerce de Crimée* isimli layihâsı⁸¹⁴ da Kırım'ın verimli topraklarının ticarî potansiyelinin Fransız ticareti için nasıl harekete geçirilebileceği hususunda kaleme alınmıştı. Buna göre Karadeniz'de seyrüsefer serbestiyeti elde etmek için atılması gereken adımlardan bahsedilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'e bir yabancı bayrağın girişini kabul etmesi, şüphesiz çok zordu. Savaş mühimmatı da dâhil olmak üzere tüm gıda maddelerinin ihrâcı, bu türde kaynakları az olan Osmanlı sarayının çıkarlarına aykırıydı. Aşırı bir lütûf gösterip Fransa bayrağına Karadeniz'e giriş izni verirse, Bâbîâlî'nin diğer güçlerin taleplerine karşı kendini nasıl koruyacağı da ayrı bir sorundur. İstanbul limanına da faydası olacak ve eşit derecede Tatarlara da avantaj sağlayacak bir şekilde Kırım'da kurulacak bir ticaret kurumu, Baron de Tott'a göre bunun vasıtası olabilirdi. Tatarlar, bu ticaret ağının kendilerine getireceği avantajları gördüğünde Han, Kırım'a giden Fransız gemilerinin geçiş iznini Sultan'dan elde etmesi için Bâb-ı Âlî'yi ikna etmenin kolay olacağını düşünülüyordu; Sultanın Fransızlara Boğazlardan geçerek ticarî seyrüsefer iznini belirleyen tek sebep, Tatar Devleti olabilirdi. Ancak bu şekilde bir hamleyle Osmanlı ile olan ilişkiler bozulmadan devam ederdi. Ancak Tott'a göre yine de Kırım'da kurulacak böyle bir ticaret müessesesi projesinin üzerine çalışmak gerekiyordu. Nogaylarla yapılacak yün ticareti gibi alanlar avantajlı olabilirdi. Esasında Baron de Tott'un yün ticareti üzerinden yaptığı kısa açıklamanın Kırım'ın Avrupa kapitalist endüstri sisteminin bir hammadde kaynağı alanı hâline gelmesine yönelik bir proje olduğunu da ileri sürebiliriz. Baron de Tott, Kırım merkezli olmak suretiyle *yorgancı* olarak bilinen meslek

⁸¹³ Peyssonnel, a.g.e., I, s. 183-266.

⁸¹⁴ Ferenc Tóth, a.g.e., s.89-91.

gruplarının da sürecin bir parçası hâline gelmesini salık veriyordu. Yani Karadeniz yünlerinin Fransa üzerinden Avrupa ticarî kapitalizminin bir parçası hâline gelmesi yerel ortaklar bulmayı da gerektirmekteydi.⁸¹⁵ Mum, deri ve ilaç üretimindeki potansiyeli düşünülürken Kırım, Fransız ticarî nüfuzunun Rusya içlerine kadar uzanmasını da sağlayabilirdi; “aynı zamanda Kırım’ın durumu, tüccarlarımıza spekülasyonlarını Rusya’nın içlerine kadar genişletmenin bir yolu olarak kolaylık da sağlayacaktır.”⁸¹⁶ Lâkin Rusya’nın katılımının sağlanması da kaçınılmaz görünüyordu: “Az önce özetlediğim getirilerin avantajlarıyla kendilerini sınırlandırmayacaklardır: Kumaşlarımızın tüketimiyle sanayimize verecekleri faaliyetin derecesi bile hesaplanamaz.”⁸¹⁷ Dolayısıyla Baron de Tott projesinde, Kırım Tatarları ve Osmanlılar dışında Rusları da Fransa’nın ticarî çıkarlarına eklemeyi hesap ediyordu. Proje, aynı zamanda Fransa sanayisine Kırım Yarımadası üzerinden bir tarafta Don ve Volga üzerinde Astrahan’a, Hazar ve İran’a erişim sağlayan bir pazar vaat ediyor, aynı zamanda Balta panayırları aracılığıyla Danzig (*Dantzic*) yani Baltık üzerinden işleyen Polonya’nın ticaret hinterlandına da nüfuz edilebileceğini ön görüyordu.⁸¹⁸ Baron de Tott’a göre Nogaylara özgü kumaş üretimi de ilerleyen süreçte pazarın oluşumu ve derinleştirilmesi için düşünülmeliydi. Nitekim sert hava koşulları altındaki zorlu yaşam şartları gereği sağlam kumaşlar, sığır ticareti nedeniyle belli bir servet birikiminin olduğu bu topluma cazip gelebilir, Nogaylar aynı zamanda yün bakımından hammadde kaynağı da teşkil edebilecekken pazara da dönüştürülebilirdi. İstanbul üzerinden temin edilecek gemiler de Kırım ticareti için yeterli olacaktır. Ancak riskli hava koşullarının

⁸¹⁵ Yün endüstrisinin Avrupa kapitalizminin ortaya çıkış ve gelişimindeki rolü hususunda literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin bkz., Barrington Moore Jr, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev.Şirin Tekeli-Alaâddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989, ss.10-14.

⁸¹⁶ Ferenc Tóth, s.91.

⁸¹⁷ Ferenc Tóth, *aynı yer*.

⁸¹⁸ Baron de Tott’un belirttiği Polonya’nın doğusundaki ticaret pazarına bu dönemde büyük ölçüde Gdansk yani Baltık üzerinden ulaşıyordu. Özellikle 18.yüzyılda Baltık ile Karadeniz’i birbirine bağlayan nehir ağlarının birleştiren kanalların kazılması ile oluşan suyollarından Herson’a erişilebiliyordu. Daha detaylı bir analiz için bkz., Henryk Klimesz, “Poland’s Trade Through the Black Sea in the Eighteenth Century”, *The Polish Review*, Vol.15, No 2 (1970), ss.55-80.

hâkim olduğu Karadeniz’de seyrüsefer için gereken gemiler için sahipleriyle el altından bazı düzenlemeler yapılması gerekcekti. Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıflaması, Kırım Hanlarına ticaret aracılığıyla verilecek bir sebat aracılığıyla dengelenebileceği gibi Polonya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nu ilgilendirebilecek her şartta Han devletinin durumu onlara yeni bir görev yükleyecektir. Kısacası Baron de Tott, Baltık üzerinden Doğu Avrupa ve Karadeniz’e erişimi mümkün kılan ve aslında İngiltere’nin çıkarına işleyen güzergâha alternatif bir Karadeniz güzergâhının yaratılmasının yollarını aradığı gibi⁸¹⁹ Kırım’ı, Fransa’ya Doğu Avrupa’daki politik nüfûz alanının merkezi hâline getirebilmeyi amaçlıyordu.⁸²⁰

2.3. KONSOLOS RAPORLARINDA TOPLUM YAPISI

Glavani 1723 yılındaki raporunda Hanlığın aristokratik yapılanmasına dair bilgiler verir. Buna göre, sultanlar ve mirzalar çocuk sahibi olduklarında çocukların beslenme, eğitim alma ve sürdürmeleriyle ilgilenecek bir “atalık” veya “üvey baba” (*parâtre*) tayin edilir. Çocuk evlenip kendi ailesini kuruncaya dek bu kişinin gözetimi altındadır. Geray Sultanların tamamı Kırım yarımadası dışındadır. Büyük bir kısmı Çerkesya’da Kuban nehri boyunda veya Abaza topraklarındaki Nogay Tatarlarının arasındadır. Glavani, Han’ın kendisine bir defasında sadece Çerkesya’da 62 Âl-i Cengiz soyundan sultanın olduğunu ifade ettiğini bildirir.⁸²¹

Konsolos Glavani, hânedeki tüm gençlerin birer avcı olduğunu, bu konuda çok maharetli olduklarını düşünür. Han’ın ise neredeyse her gün şahinle keklik

⁸¹⁹ Baltık ticaret güzergâhının İngiliz ticareti açısından önemi ve 18.yüzyılda Rusya-İsveç savaşlarının Baltık ticaretine etkisi hakkında bkz., M.S.Anderson, *Britain’s Discovery of Russia, 1553-1815*, Macmillan, Toronto 1958, s.120 vd. İngiltere, Baltık’taki ticarî çıkarlarına dokunmadığı sürece ne Rusya’nın bölgede yayılmasına ne de Polonya’nın Rusya nüfuzuna girmesine pek bir ilgi göstermiyordu.

⁸²⁰ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s.92.

⁸²¹ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, 2 Eylül 1726, f. 7.

bazen de bıldırcın avına gittiğini gözlemlemişti. Av sosyal hayatın içinde son derece öneme sahip bir etkinlikti. Han ve çevresindekiler – konsolosların da bu av gezilerine katıldıklarını görüyoruz – günlerce veya haftalarca süren uzun av seferlerine çıkarlardı.

Bir gün onun 150 bıldırcını avladığını bizzat kendim gördüm. Bunlardan en tombullarını kendine ayırıp diğerlerini dağıttı ve avladığı bıldırcınlardan 14 tanesini tek bir öğünde yediğine de şahitlik ettim. Bana sağlığıyla ilgili daha az sorun yaşadığı günlerde 30 tane yediğini anlattı.⁸²²

Hanın sofrasında her ne kadar fazlasıyla yer olsa da genellikle yalnız yemek yediğini gözlemleyen Glavani, Han'ın sofrasında yemek yeme şansına ulaşmıştır. Diğer yandan Han'ın maiyeti arasında yer alarak ava çıkan Glavani gözlemlerini şöyle aktarır:

12 Ekim 1723 Han ile birlikte Bahçesaray'dan yaklaşık 200 kişilik kortej eşliğinde ayrıldım. Beş günlük yürüyüşten sonra 96 km mesafedeki Or kentine ulaştık. Burada, Or kentine yaklaşık sekiz km mesafedeki bir alanda kamp kurduk. Ertesi sabah yemekten sonra (kahvaltı) onların adetleri üzerine kamptan $\frac{3}{4}$ mesafe uzaklaşarak avlanmaya gittik.

Han yumruğunda tuttuğu şahin ile sandalye üzerinde oturuyordu, bizler de onun etrafında oturmuş haldeydik. Sonunda biri seslendi ve Han atına bindi ve 50 adım kadar uzaklaşınca, şahini Çürük Deniz üzerinde Karadeniz'e ulaşmaya çalışan iki kuğunun üzerine bıraktı. Şahin kuğuların üzerinden uçuşunu yapmaya başladı. Kuğular birkaç kez yere kadar indiler, en sonunca şahin bir tanesinin boynundan tuttu ve yere düşürdü. Hepimiz onu (kuğuyu) kaldırmak için koştuk, bir kişi onu kanatlarından tutup kaldırdı ve kafasını kesti, içini açtı ve kalbini şahine verdi.⁸²³

Bu avda 54 gün geçirdik ve toplam 123 kuğu avlayıp Bahçesaray'a döndük. Bu avlar genellikle üç ay sürmektedir ancak kar ve havanın soğuk olması bizi engelledi. Bu av partisinin maliyeti genel olarak 3000 akçedir.⁸²⁴

Glavani, Kırım Hanlığı'nın aristokratik bir devlet yapısına sahip olduğunu belirtir. Han, Osmanlı Sultanı tarafından tayin edilirdi ancak Cengiz hanesi dışından bir kişinin Han olarak seçilme şansı kesinlikle yoktu. Han unvanını padişahattan alır. Bâb-ı Âli, Seymen ismi verilen askerlerin ödemesi için yıllık belli bir miktar para

⁸²² Aynı yer, f. 8.

⁸²³ Aynı yer, f. 8.

⁸²⁴ Aynı yer, f. 9.

gönderir. Han yalnızca, mirzaları ile birlikte kamusal konularda kararlar alabilirdi. Bu kararlar Bahçesaray'da mirzaların rütbelere göre oturdukları bir divanda alınırdı. Han burada (bu divanda) devlet meseleleriyle ilgili konuları görüşmeye açar, mirzalar görüşlerini dile getirir ve çoğunluğun ortak fikrine göre karar verilirdi.⁸²⁵

Dini inanç Müslümanlıktır ve Türklerinkinden hiçbir farkı yoktur sadece bazı gelenekler farklıdır. Mesela Tatarlar yalnızca akrabaları olmayan tek bir kadınla evlenebilirlerdi (*les tartares ne peuvent épouser qu'une femme et ne s'aillaient point dans leur parentes*).

Giysileri uzundur ancak Osmanlıların kıyafetlerinden farklıdır. Başlarında türban yerine deri bir kalpak taşırlar ve önem verdikleri birini gördüklerinde bunu kaldırırlar [saygıyla selamlarlar]. Kadınları Türk kadınları gibi giyinir. Bu insanlar barbardır, son derece cimri, isterlerse bir insanı vurmaktan asla çekinmezler. Bir insanı öldürmenin kanun önünde bir cezası yoktur. Diğer taraftan son derece sağlam (gürebüz) yapılı ve her türlü yorgunluğa karşı son derece dayanıklı bir millettir. Hepsi avcıdır fakat ateşli silahla avlanmazlar sadece kuş veya köpekle avlanırlar. Kırsal alanlarda yaşayanlar ekmeği bilmezler. Yoğurt denilen bir tür kestirilmiş süt ile yaşarlar (beslenirler). Eğer atlarından birisi güçten düşmüşse onu yerler. *Keniskioé* [kıımız] ismi verilen bir içecekleri vardır, bu kısrak sütünün beş veya altı gün boyunca ekşitilmesi ile oluşturulur. Tadı çok kötü değildir. Boza onların diğer bir olağan içeceği, arpa tanesiyle yapılır. Oldukça ucuz bir içektir ve bir bardağı bile bir insanı doyurmaya yeter. Kasabalarda satılmaz ama herkes kendisi yapar ve sırayla dağıtılır. Bir Tatarın on kilogram arpası olduğunda hemen bu taneler bozaya dönüşür, az da olsa ekmek de yapılır. Günlük beslenmelerinde bir çeşit çorba her gün içilir. Ayrıca onlar için şarabın yerini tutan üç dört çeşit içecekleri de vardır.

Tüm Kırım'da, Bucak ve Nogay topraklarındaki beslenme alışkanlığı budur. Hatta tüm coğrafyayı gezen pek çok Çerkes'in şahitliğine dayanarak Tana'dan İran sınırına kadar farklı bir beslenme şekli olmadığını da söyleyebilirim.⁸²⁶

Konsolos Lancey ise mirzaların ticaret yapamamaları ve askerlikten başka bir işle meşgul olamamalarına dikkat çekmektedir. Ona göre bu yasaklamaların yanında, mirzaların evlenmelerine de izin verilmediğinden her zaman soylulara karşı kıskançlık duyduklarını ifade eder. Her zaman bağlı buldukları haneye

⁸²⁵ Aynı yer, f. 10.

⁸²⁶ Aynı yer, f. 10-11.

karşı derin bir sadakat duygusu ile hareket etmeleri gereken mirzaların aynı zamanda son derece nazik ve görgü kurallarına hâkim olduklarının da altını çizer.⁸²⁷

Peyssonnel *Mémoire sur la Petite Tartarie* isimli hatıratının başlangıç bölümünde, Kırım Hanlığı ve Cengiz Hanedanı'na dair Fransız tarihçilerin ele almamasını bir eksiklik olarak gördüğünü ifade ederek, Mengli Geray Han döneminden başlayarak kısa bir tarihi arka plan çizmeye gayret eder.⁸²⁸ Burada Peyssonnel, daha sonra tarihçiler tarafından sıklıkla tartışılan konulara adeta bir giriş yapmaktadır. İlk olarak, Mengli Geray'ın kendi hükümdarlığını güvence altına almak ve kendisinden sonra gelecek Kırım Hanlarının Osmanlı Devleti içindeki yerini belirleyecek olan yedi maddelik bir ahidnâme yapıldığından bahseder.⁸²⁹ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi ve Ahinâme Meselesi" isimli makalesinde, bu konuyu tartışmıştır.⁸³⁰ Peyssonnel, ayrıca Osmanlı tahtına geçecek erkek varis bulunmaması halinde, Geray hanedanından bir varisin tahta geçme konusuna değinir. Bu konudaki görüşün kaynağının nereden geldiğini hem yerel tarihçilere hem Hanlık görevlilerine

⁸²⁷ *Précis des objets qui intéressent le service du roi auprès du Grand Khan Tartares*, AMAE, CP (Turquie), tome. 123, f. 39a

⁸²⁸ Peyssonnel, "*Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie*", AMAE, Provinces Diverse (Russie), tome 10, f.11a; *Traité sur le commerce de la mer Noire*, II, ss. 224-243.

⁸²⁹ Peyssonnel, "*Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie*", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.11b-12a; *Traité sur le commerce de la mer Noire*, II, s.228.

⁸³⁰ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi ve Ahinâme Meselesi", *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 76-80. İnalçık'a göre elde yazıya dökülmüş böyle bir anlaşma metni olmasa da ilk olarak *Tohta-Bay Tarihi*'nde daha sonra da *Mehmed Geray Tarihi*'nde Mengli Geray ile Fatih Sultan Mehmed arasında bir ahidnâme imzalandığı ifadesi yer almaktaydı. Son eserde sözleşme maddeleri kısa bir şekilde zikredilir (s.76). Abdülgaffar Kırîmi Padişahla Mengli Geray arasında bir "uhûd"dan bahsetse de içerik hakkında bilgi vermez. *Anonim Kırım Tarihi*'nde Kefe'nin fethinden sonra esirler arasında İstanbul'a gelen Mengli Geray'ın Kırım'a han gönderilirken Fatih Sultan Mehmed'le bir anlaşma imzaladığı söylenmektedir. İnalçık, sözleşme maddelerinin geçtiği en erken kaynaklı eser olarak *Tohta-Bay Tarihi*'ni verir. Öte yandan, ilk olarak Peyssonnel'in ifade ettiği daha sonra da Bohuş ve Hammer'in zikrettiği maddelerin, Abdülgaffar'dan yapılmış bir tercümeden alındığı yönünde bir kanaat ileri sürer (s.77).

danışan ancak net bir yanıt alamayan Peyssonnel, bunun ancak birkaç eski astroloğun kehaneti olabileceğini ifade eder.⁸³¹

Kırım Hanlarının mevcut koşullar altında, Osmanlı Sultanı'na karşı boyun eğmenin tüm yükünü ve zorluğunu hissetmelerine rağmen hanların unvanları kalıcı olmadığından hiçbir hanın bu ağır durumdan kurutulmak için herhangi bir inisiyatif alamayacağına dikkat çeker. Peyssonnel, itaat mekanizmasının yalnızca güç ilişkisi ile işlemediği aynı zamanda Tatar halkı arasında da sağlam şekilde kabul gören, Sultan'ın Müslümanların halifesi ve Mekke'nin emanetçisi olarak görülmesinin de önemli bir etken olduğunun altını çizer.⁸³²

Hanlığın yapısı despotizmden ziyade monarşisttir. Han tebaasının toprağına veya varlığına el koyamaz, soyluların ayrıcalıklarını değiştiremez. Son derece basit anayasalarına göre Han, bir soyluyu kendi beyi olmadan dahi cezalandırılması yönünde karar veremezdi. Bu konuda misal olarak Mengli Geray, Şirin Beylerinin isyanına karışan soyluların cezalandırılması için unvanlarının alınması yönünde adım atmışsa da bu girişiminde başarılı olamadığını, dahası söz konusu beylerin, Nogaylarla birleşerek Han'a karşı ayaklanmalarını örnek vermektedir.⁸³³

Peyssonnel uzun süre kaldığı Osmanlı topraklarında pek çok devlet törenine de katılmıştı. Kırım Hanı göreve başlamadan önce kendisine mutlaka bir onay mektubu ileildiğini, bu mektubun yanında Sultan'ın yeni hana bir kılıç, sorgucu için iki ak balıkçıl tüyü, samur veya tilki kürkünden pelerin ve bir miktar bahşişle beraber bir çavuşu gönderdiğine şahitlik etmişti. Çavuşun gelmesi ile tüm Geray sultan ve beylerin katılımıyla umumi bir divan toplanır. Bu divanda Sultan'ın mektubu okunur, gönderdiği kılıç yeni Han tarafından kuşanılır, akbalıkçıl tüylerinden sorgucu sarığına takılır ve tahtına otururdu. Hanlık makamı

⁸³¹Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.13a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II, s. 230.

⁸³² Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.13b; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II, s. 232-233.

⁸³³ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.14a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II, s. 235.

verilirken yapılan tüm törenin aksine, hanların azledilmesi esnasında herhangi bir özel devir teslim töreni yapılmaz, hana makamını boşaltması için üç gün mühlet verilirdi.⁸³⁴

Tatar hanı, bazen Sultan ile önemli konularda görüşmek üzere İstanbul'a çağırılırdı. Payitahta bir kral gibi ağırlanan Han'ı, vezir ve Bâb-ı Âlî'nin ileri gelenleri dahil tüm saray halkı şehrin girişinde karşılardı. Tıpkı Osmanlı sultanı gibi sorgucunda balıkçıl tüyü taşıyan han, padişahla oturup kahve içebilirdi. Geçtiği tüm kasabalarda ve şehrin dışında yerel yetkililer tarafından karşılanmak zorundaydı.⁸³⁵

Peyssonnel hatıratında, askeri olarak Kırım Hanlığını hatırı sayılır bir güç olarak tanımlar. Hanlığın yönetimi altındaki tüm beyler, idareleri altındaki askerlerle birlikte sefere katılmak zorundadır. Bu durum ordunun oluşturulması için herhangi bir maliyet oluşmasının önüne geçmektedir. Askerler yanlarında kendilerine üç ay yetecek erzağı taşırdı. Ancak yine de gelir olarak Hanlığın, ekonomik olarak zorlandığını gözlemleyen Konsolos Peyssonnel, hanlığın gelirinin büyük bir kısmını gümrük vergisi ve haraçlardan elde ettiğini, toplam meblağın (128.300 kuruş) Kalgay Sultan, Nureddin, Orbey ve görevli memurlara dağıtıldığını ifade eder.⁸³⁶

Kırım Hanı tahta ilk geçtiğinde hediye olarak Boğdan Prensi, 6 at ce 200 akçe, Eflak Prensi ise 1000 akçe ve aynı sayıda at göndermek zorundaydı. Yine de hanlar yıl boyunca bu iki prensten "bağış" almaya (talep etmeye) devam ederdi. Hanlığın diğer önemli bir gelir kaynağı da çoğunluğu yabancı ülke temsilcilerinden ve Bâb-ı Âlî ileri gelenlerinden aldıkları hediyelerdi.⁸³⁷

⁸³⁴ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.15a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II, s. 237-238.

⁸³⁵ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.15a-b; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II, s. 238-239.

⁸³⁶ Peyssonnel, *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, II s. 240.

⁸³⁷ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.16b; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, s. 242.

Geray hanesinden doğan tüm erkek çocuklara *sultan* unvanı verilirdi ve bu veliahtlar Peyssonnel'e göre Osmanlı şehzadelerinden çok daha şanslıydılar. Şehzadeler gibi kapatılmayan ve özgürlüğü yaşayabilen Kırım sultanlarını Osmanlı padişahı asla idam cezasıyla cezalandıramazdı. Hanlığın veliahtları kendilerine verilen görevleri yapmak üzere Hanlık sınırlarında veya Rumeli'de özel alanlarda yaşarlardı. İsyen eden veya huzursuzluk yaratan sultanlar genellikle Çerkesya bölgesine kaçar ve çok azı burada sessiz bir şekilde kalırdı. Genellikle Çerkesya'ya kačan sultanlar başlarına buyruk hareket eder, Ruslara saldırır ya da Çerkesleri Ruslara karşı kıskırtarak bölgede huzursuzluk çıkartırlardı.⁸³⁸

Bütün sultanlar Bâb-ı Âlî'den maaş almaktaydı. Ancak verilen bu maaş, onların yaşamlarını kolayca idame ettirecek bir meblağ değildi. Her bir sultanın hizmetinde olan pek çok mirzası vardı ve bu mirzaların giyim ve temel ihtiyaçları padişahın gönderdiği ödenekten karşılanırdı. Bu sebeple Tatar prenslerinin çoğu zaman farklı kaynaklardan destek aldığı olurdu. Bunun için prensler emirlerindeki mirzalardan birini bir çift tabanca ve hediyelerle paşalardan birine gönderirdi. Hediyeleri alan paşa, bunun ne anlama geldiğini bilir ve mirzayla birlikte hatırı sayılır bir miktar para gönderirdi.⁸³⁹

Peyssonnel, Tatar sultanların iki kola ayrıldığını, bunlardan ilkinin Hacı Selim Geray'ın torunları olduklarını diğerinin ise Çoban Geraylar⁸⁴⁰ ismiyle anılan daha uzak bir soy olduğunda da bahseder. Tatar hanı ve hanedanın erkek üyeleri neredeyse Çerkes köle kızlar dışında dışardan hiç eş almamışlardır. Bu şekilde hiçbir hane ya da hanedanlıkla yakınlık kurmamışlar ve kendi içlerinde kapalı bir yapı sürdürmüşlerdi. Geray Sultan eşlerini bir prenses olarak

⁸³⁸ Peyssonnel, ""Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.17a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, s. 244.

⁸³⁹ Peyssonnel, ""Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.17a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, s.244-245.

⁸⁴⁰ Geray soyu ve Çoban Geraylar meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, "Kırım Hanlığı Tarihinde Çoban Geraylar Meselesi, *Bellekten*, Cilt. 84, Sayı 229, 2020, s.243-260; *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi*, Ötüken Yayınları, 2022, s. 25-44.

görmeyen bu gelenekte kadınlar sultan yetiştirmek için araçtı. Peyssonnel, sıradan kadınların şiddete ve öldürülmeye uzanan son derece umutsuz hikâyelere sahip olabilse de, varlıklı ailelerin kadınlarının ve sultan annelerinin el üstünde tutulduğuna şahit olmuştur. Özellikle sultan anneleri, kocalarının ölümünden sonra çocuklarının haremde kalmaya devam ederlerdi. Diğer yandan toplumsal cinsiyet rolleri son derece keskindi. Mesela bir sultan annesi yaşı ne olursa olsun çocuğu izin vermedikçe sofrasına oturamazdı.⁸⁴¹

Sultanlar doğdukları andan itibaren büyük bir şeref duygusuyla yetiştirilir. Temel bakım becerilerini kendisi karşılamaya başladığından itibaren hepsi potansiyel bir han olarak görülmektedir. Konsolos Peyssonnel'e göre, son derece mükemmel yetiştirilen sultanlar övgüye değerdir. Konsolos için Cengiz Han'dan bu yana Tatar tahtına geçenlerin pek azı "tiran" olarak adlandırılabilir. Gösterişten ve şaşaadan yoksun hayatları olan Tatar hanzadelerin tahta çıkmadan önce uzun bir özel yaşamları olabilir. Bu durum onlara gündelik hayatın iniş-çıkışlarını yaşama ve halkının yaşantısını yakından tanıma şansı vermekteydi. Bu sebeple han olduklarında kendi tebaalarına karşı sorumluluk sahibi oluyorlardı. Çocukluklarından itibaren onlara aşılana en temel duygu cömertlikti. Bu yüzden dünya malına tutunmaktan utanç duyan ve bunu en büyük erdemlerden biri olarak kabul eden Tatar sultanların genellikle tek bir kıyafeti vardı.⁸⁴² Sultan ve Han oğullarının neredeyse tamamı, Çerkes Beyler'nin gözetimi altında eğitim alırlardı. Bu beyler sultanların Atalık ya da koruyucusu unvanı almaktan ve onların eğitimini üstlenmekten büyük bir onur duyarlardı.⁸⁴³

Geray hanesinin kız çocukları evlenene kadar haremde kalırdı. Hanım sultanlar (*princesses*) genellikle Şirin ailesinden mirzalarla evlendirilirdi. Başka aile

⁸⁴¹ Peyssonnel, "Memoire de "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.17b-18a; *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, s. 246.

⁸⁴² Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.18a; *Traite le commerce de la Mer Noire*, s. 247.

⁸⁴³ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.18b; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s. 249.

soyluları veya Türklerle evlenen Tatar sultanlar olsa da bu bir istisnaydı. Bir sultan evlendirildiğinde Han tarafından karşılanan çeyiz fazlasıyla göz doldurucu olurdu. Han çeyiz olarak yüksek bir meblağ para ile *dokuz dokuz(lama)* olarak bilinen yani her biri 81 parça olmak üzere kürk, kaftan, gömlek, altın ve gümüş işlemeli yatak örtüsü, yorgan ve çarşaf verirdi. Han çeyiz hazırlığının masraflarını üstlenmezse sultan evlenemezdi. Geray hanesinden kızlarla evlenmesi için seçilen soylular evlilik yoluyla kurulan bu bağdan kendileri adına fayda sağlamaktaydılar. Ancak bu durum aynı zamanda, kendi kişisel özgürlüklerinden de feragat etmeleri anlamına gelmekteydi.⁸⁴⁴ Han eşleri ve kalgay anneleri “ana beyim” ünvanı alabilirdi.⁸⁴⁵

Handan sonra en etkili ve kendi içinde otoriteyi bölüşen altı unsur bulunurdu. Bunlar, Tatar sultanlar arasından seçilen Kalgay, Nureddin, Orbeyi, üç serasker ve Nogay generallerdi. Serasker ve Orbey makamları da genellikle prensler arasından seçilirdi ancak mirzalar içinden seçildiği de olurdu. Handan sonra otoritede söz sahibi olan ikinci adam her zaman kalgaydı. Han'ın ölümü durumunda yerine halefi gelene kadar güçler kalgaya devredilir, yine hanın ordunun başına geçmemesi halinde yetki kalgay sultana verilirdi. Kalgay sultan da görevi yerine getirebilecek durumda değilse o zaman Nureddin sultan görevi devralırdı. Kalgay sultan vaktinin çoğunluğunu divanda geçirirdi ancak verilen kararlar hakkında hükümde bulunamaz sadece hükmü verilen cezanın onaylamasını yapardı. Ancak kalgay divanından alınan kararlara itiraz ederek konunun büyük divanda görüşülmesini istemek her zaman mümkündü.⁸⁴⁶

Kalgayın yetki alanı Akmesic'ten Kefe'ye kadar uzanan bölgeydi. Bu bölge içinde aldığı kararlar ve verdiği emirler, Kırım hanının kararları ile eşit seviyededir. Kalgayın yetki alanında yaşayan gayr-ı Müslimlerden toplanan

⁸⁴⁴ Peyssonnel, “Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie”, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.19a; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.250.

⁸⁴⁵ Peyssonnel, “Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie”, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.23b; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.259

⁸⁴⁶ Peyssonnel, “Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie”, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.19b-20a; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.252-253.

vergilerle Karasu, Kerç, Kefe, Eflak ve Boğdan'dan gelen belirli miktarlarda vergi ve harçlar hazinesine aktarılırdı.⁸⁴⁷ Kalgay sultan her zaman Akmescit'te oturur, hizmetinde vezir, defterdar, divan efendisi, kadı gibi Hansaray'da mevcut olan memurları bulundururdu.⁸⁴⁸

Nureddin sultan, kalgay sultandan sonra gelen kişiydi. Hanın ve kalgayın olmadığı hallerde ordunun başına geçebilecek, han naipliği yapabilecek üçüncü kişiydi. Dahası, kalgayın emre itaatsizliği durumunda da kalgayın görevini üstlenebilirdi. Nureddin sultanın da veziri, defterdarı, divan efendisi ve kadısı vardı ancak divan toplayamazdı. Hizmetindeki kadı ancak birliklerini topladığında, kadıasker olarak görev alırdı. Bahçesaray'da ikamet ederdi. Kendi hazinesinin gelirleri, Orkapı'dan gelen vergilerle hanın yaptığı ödemelerdi. Gayrı müslimlerden aldığı vergileri, kalgay gibi hazinesinde tutamaz, emrinde çalışanlara pay ederdi.⁸⁴⁹

Orbey, Orkapı'nın valisi olarak Hanlık yönetiminde nureddinden sonra söz sahibi olan kişiydi. Baron de Tott'un aktardığına göre, Orbeyleri genellikle tahtta bulunan hanın oğulları veya yeğenlerinden seçilirdi.⁸⁵⁰ Öte yandan Peyssonnel, bu makamın birkaç kez, Geray hanesiyle yakınlığından ve bağlarından dolayı Şirin Hanesi'nden mirzalara verildiğinden de bahseder. Orbey, Orkapı tuz yataklarından elde edilen gelirden 5000 kuruş, Boğdan bölgesinden 150 kuruş

⁸⁴⁷ Karasu gümrüğünden 10000, Kerç tuzunun gümrüğünden 5000, Kefe gümrüğünden 3000, Boğdan Prensiği'nden 2500 kuruş, Eflak'tan 1000 kuruş alınmaktadır. Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.20b; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.254.

⁸⁴⁸ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.20a; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.252.

⁸⁴⁹ Nureddin sultanın gelirleri şu şekilde verilir: 4000 kuruş Orkapı gümrüğünden; 1500 kuruş Orkapı tuzundan elde edilen gelirden, 1000 lira hanın doğrudan kendisinden, 5000 Boğdan Prensinde 500 liralık ödemeler alırdı. Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.21a; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.255-256.

⁸⁵⁰ Baron de Tott, Mémoires, s. 383.

kadar bir gelir elde ederdi. Ayrıca Orkapı otlaklarından geçen her sürüden üç koyun alma hakkı vardı.⁸⁵¹

Kalgay, Nureddin ve Orbeyinden sonra yine Geray Sultanlardan oluşan, üç Nogay ordasının Serasker/Komutanları gelmektedir. Bucak, Yedisan/Cetsan ve Kuban ordalarının komutanları aynı zamanda taşrada genel valilik, savaş döneminde ise bölge kuvvetlerinden oluşturulmuş orduların, hanın ordusu altında sevk ve idaresinden sorumluydular. Bu seraskerlerin de kendi bölgelerinde defterdar, divan efendisi, kadı ve divanları vardı. Mirzalar toplumu ilgilendiren meseleleri han divanına getirebilirdi ancak kamu suçları ve ceza davaları seraskerin sorumluluğu altındaydı. Seraskerin bu davalarda ölüm cezası verme yetkisi vardı.⁸⁵²

Bucak Seraskerinin yıllık geliri her haneden bir kuruş, her köyden bir koyundu. Göreve atandığında ise ordasından beş yüz büyük baş sığır alırdı. Yedisan Nogay Seraskeri'nin geliri ise her çadırdan aldığı bir kuruş, her mirzadan bir koyun ve görev başlangıcında talep ettiği üç yüz koyundu. Kuban Seraskeri, kendi ordasında yapılan tahıl hasadından ondalık, her çadırdan bir koyun, göreve başladığında ise sekiz yüz büyük baş sığır alırdı. Kuban şehrinde kendine ait evi bulunmasına rağmen çadırdan kalmayı tercih etmekteydi.

Cemboyluk ordasının seraskeri yoktu. Han buraya bir kaymakam gönderirdi. Savaş dönemlerinde orduyu sevk ve idare ederek han kuvvetlerinin olduğu noktaya götürür ama komuta etmezdi. Cemboyluk hordasının ordu komutanı yoktu.⁸⁵³

Claude-Charles de Peyssonnel, konsolosluğu süresince Kırım'ı ve Hanlığı'nı gözlemlemiş, yönetim biçimini, sosyal tabakaları, gündelik yaşama dair ipuçlarını

⁸⁵¹ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.21a-b; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, s.256-257.

⁸⁵² Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f.21b; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, II, s.257.

⁸⁵³ Peyssonnel, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 22a; *Traite sur le commerce de la Mer Noire*, II, s.258.

ve elbette ki ekonomik konuları müstakil şekilde ele almaya çalışmıştır. Bunlardan bir diğeri, kendisinin 1755 senesinde yani konsolosluk görevinin ilk yıllarında yaptığı bir gözlem raporudur. *Observations sur la situation politique des Etats de Tartares* başlıklı bu raporu ilk kez Baron de Tott tarafından 12 Nisan 1768 tarihli kendi raporuna ek olarak sunmuştur. Bu gözlem raporu daha sonra Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan “Mémoire” fonunda Peyssonnel’in aynı tarihte yazdığı *Mémoire sur L’Etat present de la Petite Tartarie* isimli hatıratın içine eklenmiştir.⁸⁵⁴ Söz konusu gözlem raporu savaş 1768-1774 Savaşı öncesi Kırım Hanlığı’nın aktüel politik durumu hakkındaki gözlemleri de içermektedir.⁸⁵⁵ Aslında savaş öncesinde Peyssonnel’in “Küçük Tataristan” (*Petite Tartarie*) olarak ifade ettiği Kırım ve periferisi, Nogayların ülkesi, Kırım yarımadası ve Çerkesya’nın büyük bir bölümünden oluşmaktadır ve Doğu’nun en zorlu iki gücünü Avrupa’dan ayırmaktadır. Böyle ilginç bir durum, onu eşit derecede yararlı kılacak tüm avantajları bir araya getirmesi açısından önem taşımaktadır. XV. yüzyılda Mengli Geray’dan itibaren Osmanlı Devleti’ne koşulsuz sadâkatle bağlı olan Kırım’da Hanların Padişah tarafından çıkarılıp indirilmesine rıza gösterildi. Osmanlı’ya edilen sadakat yeminin koşulları ise Peyssonnel’e göre şu şekilde belirlenmiştir: “1) Padişah, Tatarların tahtına bir Cengiz Prensi dışında kimseyi asla oturtamaz. 2) Bâbîâli, bir gerekçe göstermeksizin bu hanedandan bir prensi öldüremez. 3) Sığınmacılar için Han devletleri dokunulmaz bir sığınak olacaktır. 4) Han’ın Bâbîâli’den ricayla istediği bir şey asla reddedilmeyecek.”⁸⁵⁶ Osmanlı Devleti’nin süzerenliğini II. Mehmed döneminde kabul ettikten sonra kuzey meselelerinin havale edildiği anlaşılmakta, Rusların artan gücü karşısında Osmanlıları uyarayan Tatarların güçlerini arttırmaya yöneltmişti: “*ancak Osmanlı hükûmetinin doğası, vezirlerin husûsî çıkarları, Rusların entrikalarından çok parası gibi tüm bu nedenler, pek*

⁸⁵⁴ Baron de Tott, *Observations sur la situation politique des etats de Crimée*, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 72a-81b. Rapor Paris’e Baron de Tott aracılığıyla gönderdiği için belge kayıta Tott’un adı yazılmış olsa da Peyssonnel’in hatıratı içinde araştırmacılarla bulunmaktadır. Bu sebepten burada da atıf yapılırken Baron de Tott’un adı kullanılacaktır.

⁸⁵⁵ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, ss.116-120.

⁸⁵⁶ Baron de Tott, “Mémoire sur l’Etat present de la Petite Tartarie”, AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 72a-73a; Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 116.

çok motifin güçlendirmeye davet ettiği bir gücü zayıflatmak için birleşti."⁸⁵⁷ Dolayısıyla Ruslar karşısında güçlü olması gereken Kırım Hanlığı, İstanbul'daki gündelik siyasetin doğasına kurban edilmiş gözüküyordu. Ancak Hanların İstanbul içinde vezirlerin gündelik çıkarlarına dayalı siyasetlerine engel olmaları çabalarının Kırım Hanlığı için olumsuz bir bedeli olduğunu düşünen Peyssonnel, Ruslar karşısında dengenin gittikçe bozulmasından Geray hanedanını değil, Osmanlı hanedanını ama özellikle Bâbiâli'deki yönetici takımı sorumlu tutmaktadır. Ona göre, *"Osmanlı sarayı, korkması gereken güçleri küçümseyecek kadar gururlu ya da kör, anlaşmalarla kendisine bağımlı haline gelen güçlerden ise korkacak kadar zayıftı. Bu sebeple birçok defa Tatarları savaşımlara sokmak, adeta Osmanlı Sarayı'nın başlı başına bir politikası oldu. Hatta bir ulusun güçlerini zayıflatmanın daha az şaşmaz bir yolu olarak, Nogaylar arasında sık sık karışıklık çıkarmayı bir araç olarak kullandı.*"⁸⁵⁸ Bütün bu politikalar, tamamen askerî bir devlet yapısı arz eden Kırım Tatar Hanlığı ile Osmanlılar arasında, özellikle savaş dönemlerinde Tatarlar ile Türkleri tam olarak birleştiren bağların zayıflamasına yol açmıştı. Nogayların rahatsızlıkları, tahıllarını İstanbul'un iâşesi için sabit fiyattan satmak istemediklerinden doğar ve bu konuda son derece önemlidir. Bununla birlikte Han'ın Nogayları bastırmak için kullanabileceği güçler, nadiren yeterlidir ve çoğu zaman maliyenin tükenmesine yol açar.

Baron de Tott'a göre mirzalar, aynı zamanda temel aristokratik yapıyı da oluşturan, devletin tüm topraklarına kendi veya kraliyet ailesi adı altında sahip olan, bölgelerinde hüküm süren en küçük yönetim birimleridir. Ona göre, daha eskilerde bu farklı sınıfların kaynağı, bu ülkeyi oluşturan ve daha sonra Cengiz İmparatorluğu'na bağlanan daha küçük hükümdarlar tarafından yönetilen ilk orduların kurulmasına kadar gider. Mirzaları üretenler bu ilk ailelerdir ve böylece aynı soyacağına sahip her bir sınıfın üyeleri de aynı ada sahiptir. Şirinler en çok dikkate alınanlardır ancak aynı zamanda en fakir olanlardır. Çünkü Geray

⁸⁵⁷ Baron de Tott, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 73a-b; Tóth, a.g.e., s.117.

⁸⁵⁸ Baron de Tott, "Mémoire sur l'Etat present de la Petite Tartarie", AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10, f. 74a; Tóth, aynı yer.

hanesiyle evlilik yoluyla kan bağı kurduklarından devletin hiçbir görevinde doğrudan söz sahibi olamazlar. Han, ancak onlara çok nadiren çok büyük önem taşıyan hizmetler bahşeder. Mevcut olmayan ticaretin zenginleştirmedeği mütevazı toprakları vardır ve diğerleri gibi Han'dan gelip elbise (*habit*) alırlar. Baron de Tott'a göre Fransa'nın para birimiyle sadece 400.000 lira olan bu prensin geliri, böylesine önemli harcamalar için yeterli değildir.⁸⁵⁹ Öyle ki 150.000 adamı savaş zamanında kolayca harekete geçirebilen Tatar Hanı, kendi korumasının Padişah tarafından ödenmesine, sahte dostluk bahanesi altında Özü, Kefe ve Orkapı kalelerini de korumaya razı olmaktadır.

Nogaylar

XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait Kırım Kadı sicillerinden ve seyahatnamelerden ulaşılan bilgilere göre, Kırım'da yaşayan etnik gruplar Kırım Tatarları, Nogaylar, Türkmenler, Rumlar, Ermeniler, Kıptiler, Çerkesler, Acemler, Kazaklar ve Lazlardan oluşmaktaydı. Bütün bu grupları Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Müslim ve Gayr-ı Müslim olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Ancak Fransız konsolosluk raporlarından Kırım Hanlığında yaşayan ve gerek yaşam biçimleri gerekse buldukları coğrafya gereği Batılılar tarafından o yıllarda pek bilinmeyen ancak merak edilen iki unsur Nogaylar ve Çerkeslerdi. Bu yüzden çalışmanın bu bölümünde, konsolosluk kayıtlarından ulaşılan veriler doğrultusunda Nogay ve Çerkes kavimlerine dair bilgiler bir araya getirilmiştir.

XVI. yüzyılın başlarında Nogaylar'ın⁸⁶⁰ yoğunlukta oldukları bölgelerin başında İdil ve Ural Nehirleri arasında kalan saha gelmekteydi. Yine bu yüzyılın ortalarında Nogayların, mirzaların aralarında anlaşmazlıklardan veya doğal

⁸⁵⁹ Ferenc Tóth, *a.g.e.*, s. 119. Baron de Tott, hatıratında Hanların aylıklarının 600.000 lira olduğunu ifade ederek, bu az gelirin onun serbest hareket etmesini kısıtlasa da çevresine karşı cömert davranmasına engel olmadığını ifade eder (Baron de Tott, *Mémoire*, s. 385).

⁸⁶⁰ Hakan Kırmırlı'ya göre, Nogaylar, Altın Orda'nın dağılıma süreci içinde bir araya gelmiş bir Kırım Kıpçak Türk kabileler topluluğuydu. Kırım Hanlığı açısından ilişkide bulunduğu diğer toğluluklardan farklı İmayan Nogaylar, Kırım Hanlığı'nı meydana getiren Kıpçak Türk kabileleri ile XV. yüzyılın bairlarında İdil Nehri'nin doğusunda peyda olmuştur (Hakan Kırmırlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 391). Nogaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat, *A.g.e.*, s.129; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 60; Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15; "Nogaylar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt:33, 2007, ss.203.

afetler sebebiyle yurtlarını terk ederek Dest-i Kıpçak sahasına yayılmaya başlamışlardı.⁸⁶¹ Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nogaylar arasındaki siyasi çekişmelerle, Dest-i Kıpçak'ta 1550-1560 yılları arasında baş gösteren kıtlık sebebiyle Batıya göçlerin başladığı görülmekteydi.⁸⁶² Devlet Geray Han'ın hâkimiyeti zamanında, Hanlığın en önemli meselelerinden birisi Nogay boylarına göç sahası bulunması ve otoritenin sağlanmasıydı. Astarhan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle yurtsuz kalan Nogay boylarının birçoğunun düzenli olarak İdil Nehri'nin batı tarafına göçe zorlandıklarını, bu göçlerin zamanla "düzensiz" göçlere evrildiği anlaşılmaktadır.⁸⁶³ Buz tutan İdil Nehri üzerinden batıya göç eden bu kavimler I. Devlet Geray Han tarafından himaye edildiler ve Kabartay bölgesi⁸⁶⁴ ile Azak kalesi arasındaki bölge göç yeri olarak verildi.⁸⁶⁵

Diğer taraftan Nogaylar'ın en temel iç sorunları arasında, kendi aralarında yaşadıkları güven problemleri ve birlik içinde olmalarının zaruri olduğu hallerde dahi tam olarak birlik sağlayamamaları, sürekli çatışma halinde olmaları geliyordu. Nogay mirzalar, birbirlerine ganimet ve gasp sebebiyle kolaylıkla saldırabiliyordu. Bu türlü olaylar aynı zamanda Nogay boyları arasında kan davası gibi husumetlerin çıkmasına veya mevcut olan problemlerin tırmanmasına vesile oluyordu. Genel olarak kendi içlerinde yaşadıkları güvensizlik problemi, Kırım Hanlığı ile ilişkilerini de etkilemekteydi. XVII. yüzyılın ortalarında hâlâ Hanlığa karşı Nogay ulusunun şüpheyle yaklaştığı anlaşılıyor.

⁸⁶¹ Mehmet Alpargu, *a.g.e.*, s. 82, 86; Alpargu, "Nogaylar", s., 203.

⁸⁶² Alpargu, *a.g.e.*, s. 58-66.

⁸⁶³ Alper Başer, *Bucak Tatarları (1500-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s. 23.

⁸⁶⁴ Kabartay bölgesi, Kuzey Kafkasya'da Kafkas dağlarının kuzey eteklerinin Terek Irmağı havzasındaki bölümüdür.

⁸⁶⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 243; Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s.43.

Bundan başka Nogay mirzaların, Hanlıktan bağımsız akınlar düzenledikleri gibi, Kırım Hanlığı'ndaki iç mücadelelere de taraf olarak katıldıkları bilinmektedir.⁸⁶⁶

Hanlık içindeki siyasi çekişmelerde Nogay kabileleri, Han adayları arasındaki siyasi çekişmelerde taraf olarak aynı zamanda Hanlık idaresinde kısmen söz sahibiydiler. Bu politika aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı üzerinde nüfuzunu kullanmak için kullandığı araçlardan da biriydi. Özellikle Bucak Nogayları bu güç mücadelesinde Osmanlı-Kırım ilişkileri açısından önemli bir role sahipti.⁸⁶⁷

XVIII. yüzyılın başlarında, Kırım yarımadasında ve Batı Kafkasya yamaçlarında o dönem Avrupa dünyası için tehlikeli ve medeniyetsiz bir dünya olarak görülen bir bölgeye silahlı ve kısmen diplomatik sefer düzenlenmişti. Yarı pagan ve “yarım inançlı” olarak görülen bu insanların yaşadıkları çetrefilli coğrafya henüz

⁸⁶⁶ Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, s.99

⁸⁶⁷ Mehmet Alpargu, *a.g.e.*, s.100. Osmanlı-Kırım ilişkilerinde kabilelerin rolü konusunda verilebilecek en belirgin örnek Kantemir Mirza ve bu dönemde yaşanan olaylardı. Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'ndaki iktidar değişimleri esnasında Kırım iç politikasında aktif rol oynamasından rahatsız olan kabile ler, bu duruma karşı tavır alarak, Kazaklar ile iş birliği yapmaya başlamış; Osmanlı Devleti de Kantemir Mirza idaresindeki Nogaylar'ı bu ittifaka karşı kullanmak istemişti. 1608 yılından itibaren Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı ittifakının daha çok güç mücadelesi gölgesinde olduğunu görüyoruz. Bu yıllarda III. Mehmed Geray'ın, bir han olarak Osmanlı iradesine karşı koyduğu gibi, bu Kırım hanı kendi neslinin Osmanlı neslinden üstün olduğunu ilk defa ileri sürmekteydi. III. Mehmed Geray Han'ın Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumu, azledilerek yerine eski han Canibek Geray'ı atanmasına sebep olsa da olaylar bununla bitmemiştir. Ancak uzun uğraş ve mücadele sonunda III. Mehmed Geray Hanlığını yeniden tesis etmiş ve Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti. Kantemir Mirza, Hotin Muharebesi'nde önemli rol oynaması ile 1621 yılında Özi Beylerbeyi ünvanı alarak, doğrudan Osmanlı idaresi altında görev almaya başlamıştır. 1624'te Kantemir Mirza Osmanlı-Lehistan ilişkilerinde aktif rol oynayarak, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nden uzaklaştığı dönemde Mangıt kabilesinin de nüfuzunun artmasını sağlamıştır. Kantemir Mirza'nın doğrudan Osmanlı yönetimi ile kurduğu ilişkiler ve Zaporog Kazakları'nın saldırılarına karşı Polonya sınırında adeta bir denge unsuru haline gelmesi, onu Osmanlı yönetiminin kuzey politikaları için vazgeçilmez olmasını sağlamıştır. Kantemir Mirza'nın Osmanlı Devleti için zamanla kuzey sınır güvenliği için bu denli öneme sahip olması, mensubu olduğu Mangıt kabilesinin de nüfuzunu arttırmış; Osmanlı Devleti ile doğrudan kurulan bu bağ Kırım Hanlığı ile (zaten pek de güçlü olmayan) bağı zayıflamasına vesile olmuştur (Alper Başer, “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Prof. Dr. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, ss.87-91). Kantemir Mirza ve dönemi hakkında ayrıntılı bkz. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 306-325; Alpargu, *Nogaylar*, ss. 102-104; Alper Başer, *Bucak Tatarları (1500-1700)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2010, ss.81-90.

tam olarak tanınmıyordu.⁸⁶⁸ Dönemin Han'ı Hacı Selim Geray, Kalgay Gazi Geray Sultan'ı Çerkesya'da devam eden kargaşayı engellemesi için gönderdi. Bu sefere eşlik eden Ferrand'ın gezi notlarından, Nogay halkına dair gözlemlerine ve dolayısıyla gündelik hayatlarına, dahası gidilen şehirler hakkında bilgilere ulaşabilmekteyiz. Nogay halkına dair gözlemlerini en ayrıntılı aktardığı bu gezi notu, henüz yüzyılın başında kaleme aldığı *Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogais* isimli olandır.

Ferrand'ın Nogaylara dair belki de aktardığı ilk anlatım, bir savaş sahnesi üzerinden tarif edilebilir. Kalgay Gazi Geray Sultan ile çıktığı sefer gezisinde, Nogay ülkesine geldikleri sırada mirzalardan birinin rahatsızlanması üzerine birlikten 30 kadar silahlı seymen –süvari– korumasında ayrılan Ferrand, yol üzerinde bir Nogay topluluğun arasından geçtiklerinden bahseder.

[birlikten ayrıldıktan]... bir saat sonra bir ovada 300 kadar eli kılıçlı Nogay'ın iki grup halinde savaştığını gördük. Nogayların yanlarında iki tane kapalı at arabası da vardı. Çatışma ortasında kalmaktan korktuğumdan buradan geçmekte tereddüt edince bana bunun bir evlilik töreni olduğu, gelinin bir kamptan diğerine götürülen iki arabadan birinin içinde olması gerektiği söylendi. Bu iki grubun alana yaklaştığımızda, rehber Nogayların sebepsiz yere savaşmış savaştıklarını sordum. Bana bunun gerçek bir savaş değil küçük bir çatışma olduğunu, burada açılan hafif yaraların ve akıtılan birkaç damla kanın evlilikte doğacak erkek çocukların ilerde güçlü ve cesur birer savaşçı olacağı anlamına geldiğini söyledi. Nogaylardaki diğer bir geleneğinin ise, çocuklar doğunca, aile üyeleri ve eş-dostun [doğan çocuğun] babanın kapısına gelip kazanlara, tencerelere vurarak şeytani korkutmak ve çocukları korumak için gürültü yaptıklarını aktardı.⁸⁶⁹

Ferrand'ın Nogay halkına dair yaptığı gözlemlere genel olarak bakıldığında savaşçılık, dayanıklılık gibi özelliklerin ön planda olduğu görülmektedir. Nogayların hem kendilerinin hem de atlarının hiçbir şey yemeden beş altı gün yaşayabildiklerini, sert geçen kışlarda erzak depolamadan iki üç ay hayatta

⁸⁶⁸ Barbara Kellner-Heinkele, "Mit dem Krimchan auf Streife im Tscherkesseland (frühes 18. Jahrhundert)", *Eine hundertblättrige Tulpe - Bir sadbarg lala Festgabe für Claus Schönig*, ed. Ingeborg Hauenschield, Barbara Kellner-Heinkele, Matthias Kappler, Berlin, 2016, s. 249.

⁸⁶⁹ LEC, s. 222-223, *Nouveaux Memoires*, s. 215. Ferrand aynı anlatımı daha sonra kaleme aldığı "Touchant la Crimée, les Tartares Nogais et ce qui se passe au Serrail dudit Kan" başlıklı gezi notunda da kullanmıştır. "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares", *Recueil de Voyages au Nord*, tome 4, Amsterdam, 1718, s. 144-145.

kalabildiklerini ifade eder.⁸⁷⁰ Ferrand Nogayların dayanıklılığını da şu sözleriyle dile getirir:

Bir gün bir Nogay, Gözleve'den İstanbul'a gemi ile geçmek istedi. Bineceği geminin kaptanına yolculuğun kaç gün sürdüğünü sordu. Kaptan ona, rüzgâr uygun yönden eserse beş gün olduğunu söyledi. Nogay bu cevabı alınca evine döndü ve bu süre boyunca yeterli olabileceğini düşündüğü her şeyi yedi. Yola çıktıklarında rüzgârın yönü değişip yolculuk süresi uzayınca Nogay kaptana gidip; "İstanbul'a beş günde gideceğimizi söyledin, beş gün geçtiği halde hâlâ varamadık. Gözleve'de yemek yedim. Artık midemde bir şey kalmadı, bana yiyecek vermelisin" demişti.⁸⁷¹

Nogayların yeme alışkanlıkları Ferrand'ın da aktarmaya değer gördüğü bir özellikti. *Çorba* adını verdikleri, darı ve suyun kaynatılmasından elde ettikleri bir tür lapa en sıradan günlük yemektir. Ancak eğer evlilik veya başka bir amaçla ziyafet verilecek ise o zaman at, sığır, koyun veya kümes hayvanı eti yemeyi tercih ederlerdi. Hürmet ettikleri kişiye etin en yağlı kısmı verilir.⁸⁷²

Nogay ülkesi genel olarak düzlüktü, neredeyse hiçbir yükselti yoktu. Aslında bu ırmakların suladığı alanlarda geniş sulak araziler demektir. Diğer taraftan Nogay halkının dağınık bir yerleşim planına sahip olması, toprakları oldukça bereketli görünse bile tarımla ilgilenmemeleri ve neredeyse hiçbir meyve-sebzeyi ekmemeleri Ferrand için dikkat çekiciydi. Diğer yandan özellikle ana besin maddelerinden olan darı gibi tahılların yetişmesi için uygun olmayan yerlere dikilmesinin ürün kalitesi ve miktarını etkilediğini aktarır.⁸⁷³ Ayrıca burada, ekmek, şarap, tuz, biber, yağ ya da sirke bulunmadığını, kışı neredeyse yalnızca darı, yazı ise kısrak sütü içerek geçirdiklerine dikkat çeker. Sığır,

⁸⁷⁰ "Relation touchant la Crimée, les Tartares Nogays et le Kam de Tartares", AN, K 1347, no. 18, f. 4a; "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares", *Recueil de Voyages au Nord*, tome 4, Amsterdam, 1718, s. 145; *LEC*, s.225; *Nouveaux Memoires*, s.217.

⁸⁷¹ *LEC*, s.225-226; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, medecin français", *Lettre edificantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.217.

⁸⁷² "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares", *Recueil de Voyages au Nord*, tome 4, Amsterdam, 1718, s. 144; *LEC*, s. 225; *Nouveaux Memoires*, s.216.

⁸⁷³ "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares", *Recueil de Voyages au Nord*, tome 4, Amsterdam, 1718, s. 146; *LEC*, s. 226; *Nouveaux Memoires*, s. 217.

koyun ve kümes hayvanlarını fazlasıyla beslemekle birlikte bu hayvanlara at kadar değer vermediklerini gözlemlemiştir.⁸⁷⁴

Nogaylar yıllık olarak Han'a 2000 koyun verirdi. Nogay mirzaları ise, bayramda iyi dileklerini iletmek ve birkaç at ve en iyi yırtıcı kuşlardan hediye götürmek için Han'ı ziyaret ederdi. Han da her bir mirzaya kıyafet hediye ederdi.⁸⁷⁵ Savaş döneminde ise Nogay mirzası Han'a 40.000 asker göndermek zorundaydı ancak 60.000 kadar asker sağladıkları da olurdu. Nogay beylerin her zaman omuzlarında taşıdıkları yırtıcı bir kuşları vardı.⁸⁷⁶

Bucak, Dinyeper ile Tuna nehri arasında kalan bölüme verilen isimdi. Burada yaşayanlara da Tatar ismi verilir ve Kırım Hanlığı'nda yaşayan diğer Tatar boyları ile aynı şekilde yaşarlardı. Ekmek ve etin başlıca besin olduğu bu bölgede üç büyük yerleşim yeri vardı. Han'a yıllık 20.000 ekülük vergi vermekle mükellef olmakla birlikte verginin yarısını Han'a kalanını başlarında görevli olan aynı zamanda ordunun sevk ve idaresini sağlayan Orbey'e verirdi.⁸⁷⁷

Nogayların arasında son derece güçlü kabul gören bazı kuvvetli inanışlar vardı. Bunların en belirginini on üç sayısına karşı duyulan korkudur. Bu sebeple hiçbir Nogay on dört yaşından önce, yirmi altı, otuz dokuz ve on üçün katı olan diğer yaşlarında savaşa gidemez, evlenemez, hattâ bu yaşlarında asla savaş aleti taşıyamazlar. Nogaylar bahsi geçen bu yıllarda savaşa giden hiç kimsenin geri dönmediği için böyle bir uygulama yaptıklarını iddia etseler de Ferrand'ın yorumuyla bu inançları Hıristiyanlıktan almışlardı. Bu yılları oruç tutarak ve dua

⁸⁷⁴ "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares", *Recueil de Voyages au Nord*, tome 4, Amsterdam, 1718, s. 146.

⁸⁷⁵ A.g.e, s. 147; *LEC*, s.223; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 215.

⁸⁷⁶ *LEC*, s. 227; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 217; Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s.149.

⁸⁷⁷ "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s.149.

ederek geçirmeyi tercih ederlerdi. Yasaklı olarak tarif edebileceğimiz yılların bitiminde ise aile ve arkadaşların katıldığı büyük bir şölen verilir, fermente darıdan yapılan ve ismi *boza* olan içecekten sarhoş oluncaya kadar içerler.⁸⁷⁸

Bir Nogay'ın bir saatte bu içecekten otuz kadar içtiğine şahit oldum. Beylerden biri beni yemeğe davet etti, burada üç yüz kadar Tatar vardı. Bize sunmak için en iyi yedi keçisini kesti. Hiç bu kadar çok içmemiştik. En çok içenler sırtları üzeri yere uzandılar.⁸⁷⁹

Adalet Nogaylar arasında son derece hızlı tecelli ederdi. Bir Nogay diğer Nogay'ı kötü bir şekilde yaralarsa, yaralanan kişinin tüm akraba ve komşuları ellerinde bir kamçı ile gelerek, yaralayan kişiyi genellikle öldüresiye döverdi. Eğer bir suikast gerçekleştirmişse katil, maktulün mezarı üzerinde idam edilir; ancak söz konusu bir düello ise o zaman bir hile yapılmadığı kanıtlanırsa herhangi ceza söz konusu olmazdı.⁸⁸⁰

Ferrand'a göre Nogaylar'ın yaşadıkları coğrafya'da yarı silik mezar taşlarından eski yerleşim alanları olsa da bunların hiçbiri Nogaylar'ın atalarına ait değildir. Hayatlarını çadırda geçiren Nogaylar yerleşik bir kent yaşamına devam etmediklerinden eski dönemlerden kalma bir Nogay yerleşimine ulaşmak mümkün değildi.⁸⁸¹

Karakuban Nehri Nogay Tatarları ile Çerkesler arasındaki doğal sınırı da oluşturmaktaydı. Ancak Ferrand bu doğal sınırın aynı zamanda fiziksel görünüm

⁸⁷⁸ Ferrand, "Relation touchant la Crimée, les Tartares et Nogays et le Kahn des Tartares", AN, K 1347, no. 18, f. 6b-7a; *LEC*, s. 227; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 218; Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s.149.

⁸⁷⁹ *LEC*, s. 228; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 218.

⁸⁸⁰ *LEC*, s. 224; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s 215-216.

⁸⁸¹ *LEC*, s. 224; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 216.

açısından keskin bir farklılık yarattığını düşünmekteydi. Ona göre Kara Nogaylar olarak adlandırılanlar Çerkeslere oranla son derece çirkin hattâ korkunç görünüşlüdür. Kara Nogaylar'ın başındaki bey, idari olarak Kırım Han'ına bağlı olsa da özellikle uzun barış dönemlerinden sıkılıp Moskova sınırına bağımsız yağma akınları düzenleyebilirlerdi. Genellikle bu akınlardan çok fazla sayıda köle ile dönülmesinden Ruslar son derece muzdaripti.⁸⁸²

Ferrand, keçe kaplı büyük çember yapılı Nogay çadırlarını adeta birer yel değirmenine, çadırların bacalarından çıkan dumanı, rüzgârda dönen değirmen kollarına benzetir. Nogay mirzasının çadırını diğerlerinden ayırmak için tepesine bir kılıç konmaktaydı.⁸⁸³

Zamanla Nogay ordalarının Kırım Yarımadası'nın yakınında kalmaları Nogay beylerinin isyanı ile sonuçlanabileceğinden bu boyların iskân edilmesi için Azak çevresinden alınarak Dinyester ve Tuna boylarına yani Bucak ve havalisine nakledilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Bu sebeple XVIII. yüzyılda Nogay Ordaları genellikle Kırım Yarımadası'nın dışında daha çok kuzey ve kuzey-batı bölgelerde yaşamaktaydı. Konar-göçer özelliklerini devam ettiren Nogaylar dört ana boya ayrılmaktaydı.⁸⁸⁴ Bunlardan Bucak Ordası Tuna Nehri ile Dinyester Nehirleri arasındaki, Bucak Bozkırları olarak ifade edilen, bölgede; Yedisan Ordası Dinyester ile Dinyeper arasındaki bölgede, Polonya sınırında; Cemboyluk Ordası Dinyeper Nehri ile Azak Denizi arasında, Rus sınırında; Kuban Ordası ise Azak Denizi ile Kuban Nehri arasındaki bölgede yaşamaktaydı.⁸⁸⁵

⁸⁸² "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 220.

⁸⁸³ LEC, s.224; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 216.

⁸⁸⁴ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.243; Alpargu, *a.g.e.*, s.119.

⁸⁸⁵ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 300.

Bucak bölgesine yerleşen Nogaylar, Rusya ve Lehistan tarafından bölgeye gelebilecek saldırılar karşısında bir çeşit bariyer görevi görürken aynı zamanda Osmanlı Devleti lehine Kırım Hanlığı'nın bölgedeki nüfuzunun kırılmasına da hizmet ediyorlardı.⁸⁸⁶ Diğer yandan Lehistan ve Boğdan bölgelerindeki Nogaylar boylarının, Osmanlı Devleti'nin izni olmadan gerçekleştirdiği akınlar, bu bölgedeki ilişkilerin zaman zaman bozulmasına da sebep olmuştu.

Kırım Hanlığı idaresine girmelerinin ardından Bucak, Yedisan ve Kuban bölgelerindeki konar-göçer Nogaylar, Han'a bağlı bir Serasker tarafından idare edilmeye başlandı.⁸⁸⁷ Her Nogay Ordası küçük kabilelerin bir araya gelmesinden oluşmaktaydı. Peyssonnel'in yazdığı 1755 tarihli elçilik raporlarına göre Yedisan Nogayları beş kabileden müteşekkildir. Bunlar Sarısu, Deligöl, Beresen, Hacıdere ve Sarıyar kabileleridir. Cemboyluk Ordası ise beş ana kabileye ayrılır. Bunlar; Dörd(?), Yalığınız, Agagçe, Koskarkum, Kanılçak'tır. Kuban Nogayları, Eşterek, Kaplu, Labata ve Djilan(?).⁸⁸⁸

Nogay Beyleri arasında toprak fethine bağlı bir eşitlik olsa da her boyun büyük ayrıcalıklara sahip seçkin bir ailesi vardı. Bu kişiye *Bahçe-Mirza* denilmekteydi ki bu soylu şef aynı zamanda kabilenin en yaşlı üyesiydi ve kabile içindeki öteki soylu kişiler tarafından saygı ile karşılanırdı. Diğer yandan Serasker divana *Bahçe-Mirzayı* ilk sırada çağırmak zorundaydı. Serasker'in bu beye danışmadan herhangi bir karar alması doğru değildi. Aynı şekilde Serasker tarafından konulan kurallar beylerce uygulanırdı. Böylece topluluk içinde ve Hanlık idaresinde huzur tahsis edilmeye çalışılmıştı.⁸⁸⁹

⁸⁸⁶ Alpargu, *Nogaylar*, s. 93-94, 101; Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyonkocatepe, 2010, s. 56.; İsmail Bülbül, "Yedisan-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyanları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı 1, Güz-2016, s. 78.

⁸⁸⁷ Peyssonnel, *a.g.e.*, II., s. 301.

⁸⁸⁸ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 301. Ömer Bıyık, XVII ve XVIII. yüzyıllara ait Kırım Kadı sicillerinden toplam 65 Nogay kabilesi ismine ulaşmıştır (Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s.97-98).

⁸⁸⁹ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s.,303-304.

Nogay beyleri toprak sahibi olmaz, tarımla uğraşmayı büyük bir utanç kaynağı olarak görürlerdi. Beylerin gelirleri sahip oldukları sürülere ve kölelere bağlıydı. Ayrıca Tatar beyleri gibi kendi vassallarından/köylülerinden herhangi bir vergi almaz, bunun yerine Nogay beyleri kendi boylarından yıllık olarak bir imtiyaz ücreti talep ederlerdi. Bu imtiyaz ücreti 2 büyük baş sığır, 10 koyun, 10 okka kuru darı (*seuk*), 10 okka unluk darı (*talkan*), 10 adet güneşte kurutulmuş fermente peynir topu – *kurut/qurut* – [bunu Nogaylar su ile karıştırıp son derece besleyici bir içecek haline getirirler] ve kişi başı bir okka yağdır.⁸⁹⁰

Han'ın isteği ile Nogay beyleri oluşturdukları birliklerle savaşa katılırlardı. Tek bir bayrak altında birleşen Nogay Ordaları'nın önemli bir askeri kuvvete sahip olmaları ve savaşçı özelliklerinden hanların Nogay Mirzaları ile anlaşma yolunu seçtikleri görülmektedir.⁸⁹¹ Nogay birlikleri özellikle kuzey bozkırlarındaki Slav birliklerinin durdurulması ve Kırım'ın esir pazarlarına kölelerin temini konusunda etkin rol oynamışlardır.⁸⁹²

Hanlığın zayıflamasında etkin rol oynayan Nogaylar, göçebe yaşamlarında ısrar etmişler ve hanlık tarafından temsil edilen yerleşik yaşama karşı yaşam biçimlerini üstün görmüşlerdi. Tatar hâkimiyetine karşı sayısız kez ayaklanan Nogaylar, kendilerinden istenenleri aşırı buldukları zamanlarda hanı ya da temsilcisini öldürmeye kadar varacak ölçüde aşırı tepkiler gösterebilmişlerdir. 1523'de I. Mehmed Geray'ın öldürülmesi ve I. Sahib Geray Han zamanında yarımadanın istila edilmesi bu isyanlara örnektir. XVII. yüzyılda pek çok kez Moskova çarları ile anlaşmaya varmış ve Hanlıkla bağlarını koparma girişiminde bulunmuşlardır. XVIII. yüzyılda II. Katerina'nın Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki bağı koparma niyetini gerçekleştirme çabası da Nogaylar arasında taraftar edinmişti.⁸⁹³

⁸⁹⁰ Peyssonnel, *a.g.e*, II. s. 307.

⁸⁹¹ Kurat, *a.g.e*, s.243

⁸⁹² Fisher, *a.g.e*, s.44

⁸⁹³ Fisher, *a.g.e*, s.44

Baron de Tott'un Kırım topraklarına ulaştığı dönemde yaptığı gözlemlerin başında Nogay topraklarına dair olanlar vardır. Henüz Bahçesaray'a varmadan yol üstündeki Nogay ordalarıyla karşılaşan Baron de Tott, Nogayların sahip oldukları at ve sığırların kalçalarına kızgın demirle; koyunların ise postlarına boya ile konulan özel işaretler sayesinde her birinin sahibinin belli olduğunu anlatır. İlkbaharda ovalara salınan hayvanlar yaz sonuna kadar burada kalırlardı. Sonbaharda Nogaylar bu geniş araziye çıkarak tek tek hayvanlarını toplayıp sundurmalara kapatırdı. Burada Tott'a ilginç gelen durum, böylesi geniş bir arazide (kırk-elli kilometre genişlik ve yüz kilometre uzunluk), Nogayların hayvanlarının nereye gittiğini bilmeden günlerce aramasıydı. Kendilerine otuz gün yetecek, üç dört kilo darı ununu küçük bir torbaya koyup, günlerce bu geniş düzlükte sürüsünü arar, kamp kurar ve yola devam ederdi. Ayrıca kendisi gibi sürü peşindeki diğer Nogaylar için gördüğü sürü işaretlerini de takip ederdi.⁸⁹⁴

Tott, ekmeğin Nogaylar tarafından sık tüketilmeyen bir besin olduğunu belirtir. Kendisi Nogayların nasıl beslendiğini merak ederek, bu soruyu yönelttiği mirza kendisine, kısrak sütü/kımız doldurulmuş bir kap, kızarmış darı unu dolu bir torba, yumurta büyüklüğünde ve tebeşir kadar sert kısrak sütünden yapılmış tuzlu peynir topları – kurut/qurut – ile Nogayların en iyi aşçısı olduğunu söylenen bir adamı takdim eder. Aşçı tencerenin 3/4'ünü su ile doldurup üzerine iki yüz gram kadar darı unu/talkan (talgan) ilave ederek, tencereyi ateşin üzerine koyar. Yelek cebinden çıkardığı kaşığı, kıyafeti ile temizleyip, tencereyi karıştıran aşçı, darı ile su karışımı kaynayınca peynir toplarından birini küçük parçalara ayırarak ekler ve karıştırmaya devam eder. Bulamaç kabarmaya başlayınca ve yoğunlaşmaya başlayınca bu hamur ocaktan alınıp servis edilir. Tott bu karışımı tahmin ettiğinden daha lezzetli bulur ve eğer kısrak sütüne karşı da önyargısı olmasa belki onun da tadını seveceğini düşündüğünü eklemeyi ihmal etmez.⁸⁹⁵

⁸⁹⁴ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 297.

⁸⁹⁵ Baron de Tott, a.g.e., s. 301-302.

Öte yandan bu çetin coğrafi şartlarda yaşayan Nogay halkı konusundaki diğer bir yorumu son derece dayanıklı olduklarına dairdir. Ona göre, “hiçbir millet onlar kadar kıt kanaat yaşayamaz. Darı ve kımız geleneksel gıda maddeleridir. Buna karşılık Kırım Tatarlar et yemeği çok severler. Örneğin bir Nogay bütün bir koyunu yiyeceğine dair bahse girer ve hazımsızlığa uğramadan kazanır. Ancak bu konudaki iştahlarını tasarruf yapmak maksadıyla bastırırlar. Yani satabilecekleri her şeyi kendilerinden esirgerler. Hayvanlardan birisi kaza ile öldüğünde ancak hayvanın kanını akıtacak kadar vakit buldukları takdirde kendilerine bir ziyafet çekerler. Bu İslami kural hasta hayvanlara da uygulanır. Bu yüzden Nogaylar hastalığın her safhasını büyük bir dikkatle takip ederler ve satmaktan mahrum kaldıkları hayvanın hiç olmazsa etinden faydalanmak için doğal ölümden hemen önce keseler.”⁸⁹⁶

Çerkesler

Çerkes topraklarına, henüz yüzyılın başında hanlık ordusuyla gelen Ferrand ilk olarak bu bölgenin coğrafi sınırlarını çizmekle işe başlar.

Nogay ülkesini geçince Tatarlar'ın Adda adını verdikleri, Çerkes topraklarına girmiş oluruz. Bu ülke kuzeyde Nogay topraklarıyla, güneyde Karadeniz, doğuda Gürcistan batıda ise Azak Denizi ve Kırım körfezi ile sınırlıdır. Bu körfezde, Taman isminde yeterince gelişmiş deniz trafiğine sahip bir liman veya geçit bulunur. Buradan havyar, deri, bal ve balmumu gibi malzemeler getiririz. Buradan alınan verginin yarısı sultana yarısı hana gitmektedir.⁸⁹⁷

Taman'a, on sekiz yıl sonra yapacağı başka bir seyahatte Ferrand, şehrin Yenikale paşasına bağlı olduğunu, sakinlerinin kalıcı binalarda değil daha çok açık alanlardaki çadırlarda ikamet ettiğini kaydetmekteydi. Aynı zamanda Taman, Çerkesya'da çıkan isyanları bastırmak için Nogay ordusuyla Kırım Hanlığı ordusunun birleşme noktasıydı.⁸⁹⁸ Taman'dan kırk kilometre kadar uzaklıkta, kuzeyde yine ticaret bakımından gelişmiş, Rum, Ermeni ve Yahudi

⁸⁹⁶ Baron de Tott, a.g.e., s. 318.

⁸⁹⁷ *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 219.

⁸⁹⁸ Ferand, Relation d'un voyage fait par le Kan des Tartare, en Russie, AN, K 1347, f. 4a.

nüfusun ağırlıklı olduğu Temerük şehri bulunmaktaydı. Temerük'e çok yakın bir mesafede altı topun yerleştirildiği Adda kalesi yer almaktaydı. Ferrand burada, vali ve garnizonun bakımı için ikinci kez bir gümrük vergisi ödenmesi gerektiğini kaydeder. Bu kalenin en önemli vazifesi, Kazaklar'ın gerçekleştirdiği korsanlık faaliyetleri ile Moskofların sınır baskınlarını kontrol altına almaktı. Aynı zamanda Çerkesya'dan getirilen tüm kölelerin de geçiş güzergâhıydı. Burada bulunan kadıdan "pendik" adı verilen, kölenin kaçta alındığı, yaşı, taşıdığı yara izleriyle belirgin fiziksel özelliklerinin belirtildiği çeşitli bilgilerin yer aldığı bir çeşit kimlik kartı düzenlenirdi. Bu belge olmadan, esir satıcısı kölenin çalınması ya da kaçması durumunda herhangi hak iddia edemezdi. Bu sebeple köleyi satın alan kişiye bu belge de verilirdi.⁸⁹⁹

Aca kırsalı Karakuban nehrine kadar uzanmaktaydı ve bu nehir aynı zamanda Nogay Tatarları ile Çerkesler arasındaki doğal sınırı oluşturmaktaydı. Çerkes ülkesinin en temel fiziksel özelliği yüksek dağlar ve ağaçlarla kaplı derin vadilerdi. Bu bölgenin ana kenti Kabarta, aynı zamanda Kırım Hanlığı'nın köle temin merkeziydi. Ferrand'a göre burada yaşayan herkes, Nogay ülkesinin aksine, son derece güzel fiziksel özelliklere sahipti ve ne çocukların ne de gençlerin yüzlerinde çiçek bozuğu yoktu.⁹⁰⁰ Ona göre, Çerkeslerin yaşadığı bölgenin hava ve su bakımından son derece temiz ve sağlıklı olması burada yaşayan insanların güzelliğinin kaynağıydı.⁹⁰¹ Çerkeslerin başında idareyi sağlayan bey, hanın otoritesi altındadır ve her yıl yirmi yaşını geçmemiş 200 genç kız ve 100 genç erkekten oluşan toplam 300 köleyi temin etmek zorundadır. Beylerin diğer anne-babalara örnek olmak için kendi çocuklarını köle olarak Hanlığa göndermesi olağan bir durumdur.⁹⁰² Köle kızların büyük bir çoğunluğu İstanbul'a, Sultan'a gönderilirdi.⁹⁰³

⁸⁹⁹ *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 219.

⁹⁰⁰ *A.g.e.*, s. 221

⁹⁰¹ *A.g.e.*, s. 221-222.

⁹⁰² *a.g.e.*, s. 221; "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. 147.

Ferrand hatıratında sıklıkla Nogay halkı ile Çerkes halkını karşılaştırarak tanıtmaya yolunu kullanır. Fiziksel özelliklerinin ardından iki grubu bir de yeme-içme kültürleri bakımından değerlendirir. Ona göre Çerkesler, Nogaylara göre daha kaliteli beslenmekteydi. Süt ve süt ürünleri tüketimi yaygındı.⁹⁰⁴ Ancak Çerkesler de tıpkı Nogay halkı gibi toprağı işleme konusunda çok becerikli ya da istekli değildi. Ferrand buna örnek olarak, bu ülkede yalnızca yabancı elma, armut gibi meyve ağaçlarının yetiştiğini, bunun dışında meyve ağacı olmadığını kaydeder.⁹⁰⁵ Diğer taraftan Çerkesler, her gün sığır, koyun ve kümes hayvanı tüketirken çok nadir at eti yerlerdi. Yaptıkları ekmekler de Nogayların ekmeğinden farklıydı. Darı unundan suyla elde edilen, son derece yumuşak bir hamurun (*bosta*) çömlek kaplar içinde pişirilerek daha sıcakken tüketilmesi yaygındı.⁹⁰⁶ Aynı zamanda Çerkeslerin, Han'ı son derece cömert şekilde karşıladıklarını, Han'ın buraya yaptığı ziyaret boyunca ikramlarını asla eksik tutmadıklarını da belirtir. Bir hekim olarak Ferrand'ın en fazla dikkatini çekenlerden biri sofrada ikram edilen bir tür ballı şuruptur ki kendisi daha sonra bu şurubu öksürük ve diğer göğüs hastalıkları için sıklıkla kullandığını ifade eder.⁹⁰⁷

Ferrand geldiği bu coğrafyada büyük bir ilgi ile karşılanır:

[Bu bölgede yaşayan] halk, yüzyıllar öncesinde bu topraklarda yaşamış olan Cenevizlilerle aynı soydan geldikleri için Hıristiyanlara saygı duymaktaydı. Fransızlara özgü bir kıyafetim vardı ve Han bana peruğumu ve şapkamı da takmamı emretti. Maiyetle birlikte, Cenevizlilerden kalma eski bir şehirdeyim. Herkes peşimden koşuyor

⁹⁰³ "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s. 147.

⁹⁰⁴ "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s. 147-148.

⁹⁰⁵ Ferrand, "Relation d'un voyage fait par le Kan des Tartares en Circassie", AN, K 1347, no. 17, f. 6a.

⁹⁰⁶ "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 221; "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s. 147.

⁹⁰⁷ Ferrand, "Relation d'un voyage fait par le Kan des Tartares en Circassie", AN, K 1347, no. 17, f. 6a.

ve bana mucizevi bir insanmışım gibi bakıyor, her biri beni evine davet ediyor ve hediyelerini kabul etmem için ısrar ediyorlardı. Han'ın hekimi olduğumu bildiklerinden bana daha çok değer verdiler...⁹⁰⁸

Ferrand henüz otuz iki yaşında olmasına rağmen kendisine karşı gösterilen bu ilgiden son derece etkilenmişti. Hattâ beylerden biri, isterse yeğenlerinden birisi ile evlenebileceğini, çeyiz olarak otuz kadar köle vermeyi teklif etmişti. Tek şart olarak Çerkesya'dan ayrılmaması gerektiği söylenen Ferrand, kendisine yöneltilen teklifleri kibarca reddettiğini ifade eder.⁹⁰⁹

Ferrand'a göre, Çerkesya'da yaşayan diğer etnik unsurları dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar, Tatarlar ağırlıklı olmak üzere, Rum, Ermeni ve Yahudilerdir. Çerkesler'in dışındaki bu etnik unsurların coğrafyada bulunma sebebi ise ticaridir.⁹¹⁰

Ferrand'ın Çerkesler ile ilgili dini tespitine daha sonra yüzyılın ortasında Kırım Hanlığı'na gelen Peyssonnel de katılmıştır. Ona göre Çerkesler'in hangi dini inanca sahip olduklarını söylemek çok zordur. Ne bir kitapları ne de bir inançları vardır. Ataları ve ölülerine son derece önem veren Çerkesler'in, aile üyelerinden biri vefat edince, bedenini bir tabuta koyarak, bölgedeki en büyük ağacın dallarına astıklarını gözlemlemiştir.⁹¹¹ Pagan unsurların fazlaca etkisinde olduklarını düşünen Ferrand, Çerkesler'in köle olarak gittikleri yerlerde, efendilerinin inançlarına göre dinlerini değiştirdiklerini de eklemeyi ihmal

⁹⁰⁸ Ferrand, Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars, AN, K 1347, no. 18, fol. 5a; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s. 222; "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s. 148.

⁹⁰⁹ "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.222.

⁹¹⁰ "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.223.

⁹¹¹ Ferrand, Relation touchant la Crimée, les Tartars Nogays et le Kam des Tartars, AN, K 1347, no. 18, fol. 6a; "Relation du Sieur Ferrand, Medecin du Kan des Tartares, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", s.149.

etmez.⁹¹² Ferrand'ın Çerkeslere dair anlatılarından pagan inanç kültürünün son derece yaygın olduğunu anlıyoruz. Bu hikâyelerden biri, Çerkesya topraklarında avlanma esnasında, avın Çerkesler tarafından “*Balta Kesmez*” ormanı olarak tanımladıkları ve içine giren tüm canlıların *affedildiğine inanılan ve asla tek bir ağacın bile kesilmesine izin vermedikleri ormana kaçması üzerine, Han ve maiyetindekilerin bu kutsal ormana girmesi hakkındadır*. Han'ın yanında yer alan Ferrand, daha önce hayatında hiç görmediği büyüklükte kurtların, ayı, tilki ve yaban domuzlarının ormandan çıktığını, hayvanların adeta bu “gizli ormanda” inziva hayatı yaşadıklarını ve insanlarla karşılaşınca korkup kaçmaya çalıştıkları avlanma sahnesini aktarır. Ferrand'ın burada kullandığı ifadeler (*carnage sur ces pauvres animaux*) net bir şekilde eleştiri barındıran birkaç cümleden biridir.⁹¹³

Çerkes beyler, Hanlık istediğinde 15.000 asker temin etmek zorundaydı. Ancak her ne kadar ok kullanmakta çok usta olsalar da Çerkesler askerlikte çok yetenekli değillerdir hattâ tüm Tatar ordusu içince savaşmaya en az uygun olanlardır.⁹¹⁴

Çerkesler'in diğer sınır komşusu Kalmuklar, çok daha vahşi mizaçlı bir halktır. Ferrand batılı bir seyyah gözüyle yeniden güzellik-çirkinlik gibi temalar üzerinden bölge halkını betimleme yoluna gider ve Kalmukların Nogaylardan bile çirkin olduklarını ifade eder.⁹¹⁵ Kalmukların bir kısmı Han'a diğer kısmı ise Çar'a bağlıdır. Bütün büyük bayramlarda, Han'ın bayramını kutlamak için bir heyet gönderilirdi. Bu heyet yanında biri dört at, diğeri iki deveye koşumlanmış iki araba, biri Valide Sultan'a diğeri Han'a olmak üzere iki samur kürk, kalgay,

⁹¹² “Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français”, *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.223.

⁹¹³ Ferrand, “Relation d'un voyage du Kan de Tartes en Circassie” AN, K 1347, no. 17, f. 5b.

⁹¹⁴ “Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français”, *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.223.

⁹¹⁵ “Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français”, *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.223.

nureddin, orbey, hanın erkek kardeş ve oğullarına, birinci vezir ve müftüye verilmek üzere sansar kürkleri getirirdi.⁹¹⁶

Otuz kadar Kalmuğun Hansaray'a görüşme için gelme sahnesine tanık olan Ferrand şu şekilde gözlemlerini aktarır:

Orkapı'ya geldiklerinde, Kırım'a girmeden önce Han'a geldiklerini bildirmek zorundaydılar. Kendilerine gönderilen elçiyle uymaları gereken kurallar anlatılır ve başkente gelme süreleri olan dört gün boyunca ihtiyaç duyacakları her şey kendilerine temin edilirdi. Başkente ulaşmalarından sonraki gün, Han'ın veziri gelerek, hangisinin huzura kabul edildiğini bildirirdi. Vezir hediyeleriyle birlikte Divan'a kabul edilmeleri sırasında onlara eşlik etmesi için binbaşısını (*kâhya*) iki elçi (*çavuş*) ile gönderirdi. Büyükelçi kortejiyle birlikte Divan kapısına vardığında, iki kapıcı-başı onu koltuk altlarından alarak Han'ın huzuruna kadar getirirlerdi. Yere kadar eğilir, Han'ın eteğinin ucunu öper, Han ona "hoş geldiğini" söylerdi. Hanın Veziri tarafından sorulan tüm sorulara ayakta cevap verir, ardından Han'a Kalmuklar'ın sadakatini temin eder ve hediyelerini sunar. Ona bir kaftan verilerek diğer bir daireye alınır. Bu arada Han'ın yaveri tarafından kahve, Türklerin sıklıkla kullandığı esanslar ikram edilirdi. Onlara kaldıkları gün boyunca, günlük tayınları olan ekmek, et, yağ, pirinç, atları için yem verilirdi. Uygun bir ev tahsis edilir, odalar Hıristiyan ve Yahudilerin kalabileceği şekilde döşenirdi.⁹¹⁷

Rus Çarı her yıl Kırım Hanı'na, iki sungur kuşu gönderirdi. Bu kuşların her birinin değeri ortalama 1000 altın sikke değerindeydi. İlk dönem Rus Çarları Han'a 100.000 ekülük deri veya gümüş para gönderirdi. Ancak zamanla yapılan antlaşmalarla bu miktar düşmüş, son halde de iki yırtıcı kuş olarak temin edilmeye başlanmıştır.⁹¹⁸

XVIII. yüzyılda Çerkes halkı Kırım Hanlığı'nın özellikle Orkapı'dan ve Yenikale Boğazı'ndan Kabarta'ya kadar olan alanda, kuzeyde Kuban Nogayları

⁹¹⁶ Ferrand, "Relation touchant la Crimée les Tartares Nogays et le Kahns des Tartares", AN, K 1347, no. 18, f. 7a-b; "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogays, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand, médecin français", *Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Nouvelle édition, Mémoires du Levant, tome 2, Lyon, 1819, s.223-224 ; « Relation du Sieur Ferrand, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais », *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. 151-152.

⁹¹⁷ Ferrand, "Relation touchant la Crimée les Tartares Nogays et le Kahns des Tartares", AN, K 1347, no. 18, f. 7b-8a; Relation du Sieur Ferrand, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais », *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. 151-152.

⁹¹⁸ Ferrand, "Relation touchant la Crimée les Tartares Nogays et le Kahns des Tartares", AN, K 1347, no. 18, f. 8a; "Relation du Sieur Ferrand, Touchant la Krimée, les Tartares Nogais", *Recueil de Voyages au Nord*, Tome 4, Amsterdam, 1718, s. s152.

tarafından sınırlanmış, Abaza ve Kafkas Dağı, doğuda Kabarta batıda Karadeniz'in arasında kalan bölgede yaşamaktaydılar. Çerkesler, on dört kabileye ayrılmıştır ve her kabile de on aileden oluşan “çagar”lara (*fakir köylü*) ayrılmıştır.⁹¹⁹

Çerkes toplumu kendi içinde dört sınıfa ayrılır ki bunlar beyler, sipahiler, özdenler ve kullardı. Her kabilenin, kabilenin tüm topraklarına sahip olan ve bu bölgeyi despot bir şekilde yöneten soylu bir ailesi vardı. Bu ailelerin her biri bir beye sahipti ve bu beylerin üstünde de bir “ilk bey” vardı. Çerkes toplumunda bütün halk, beyin kölesi veya serfi olduğunu, beyin bütün varlıklara el koymaya ve hattâ onları öldürmeye hakkı olduğunu doğal bir şekilde kabul etmiştir. Sipahiler ve özdenler özgürdü.⁹²⁰

Sipahilerin sahip olduğu kullar savaş sonunda ganimet olarak ya da beylerden alınma yoluyla elde edilmişti. Zaman içinde belirli bir güce ulaşan sipahiler, çagar alıp yeni bir “bey” olurlardı.⁹²¹ Özdenler ise beyler tarafından çeşitli yararlı hizmetleri karşılığında azat edilmiş olan kullardı. Kendileri ve sonradan gelen kuşaklar için sipahilerle aynı statüye sahiplerdi.⁹²²

Çerkes beyler sürekli olarak esir/köle sayılarını arttırmak için saldırgan bir şekilde baskınlar düzenlerlerdi. Yalnız Çerkes beyleri, soyluları ve sipahiler silah taşıyabilirlerdi. Bir soylu bey olduktan sonra, kendi mülkünde yeterli sayıda silahı sağlayabilirdi.⁹²³

⁹¹⁹ Peyssonnel, *Traite sur le Commerce de la Mer Noire*, II, s. 311-312. Çagar, beye iyi hizmet ettiği için mükafat olarak ondan toprak alarak geçinen köle sınıfıydı. Bunlar prensin her türlü işini gören, ayrıca kendi yetiştirdiği ürünün yarısını prene veren tabakaydı (Ufuk Tavkul, “Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, *Bilig*, 17, 2001, s.43).

⁹²⁰ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 312

⁹²¹ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 313

⁹²² Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 313

⁹²³ Peyssonnel, *a.g.e.*, II., s. 314-315

Çerkesler de Nogaylar gibi şehirlerde yerleşik yaşamaz, kabilelerin sınırları çerçevesinde konargöçer yaşarlardı. Yazları düzlüklerde kışları ise dağlık alanlara çekilir, belirli bir toprağa sahip olmadan bazen bir yerdeki bazen de başka bir yerdeki toprağı işlerlerdi. Evleri toprağa oyulmuş bir oyuktu ve yapraklarla ve samanla kaplanmıştı. Sadece Ada, Ademi, Besteni, Busadık(?) ve Kemirköy(?) kabileleri Müslümandı. Çerkes kabileler her ne kadar görünüş olarak Müslüman olsalar da dini inançlarında özellikle İskit mitolojisinden ve Hıristiyan öğretilere rastlamak mümkündür. Peyssonnel'e göre XVIII. yüzyıl ortasında "Ağaç kültü" ⁹²⁴ gibi bir takım pagan inanç özellikleri hâlâ mevcuttu.⁹²⁵ Hanlığa bağlı dağlık alanlarda yaşayan Çerkes halkı, pagan motifleri ile Hıristiyanlık ve Müslümanlığın karışımı olarak gözlemlenen bir inanca sahiplerdi.⁹²⁶

Bütün kabileler kolayca 100.000 adamlık bir kuvveti bir araya getirebiliyorlardı.⁹²⁷ Baron de Tott da Ukrayna'ya yapılacak seferde Nureddin'in 40.000 kişilik, Kalgay'ın 60.000 kişilik orduyla toplamda 100.000 kişilik orduyu doğrudan Ukrayna'ya gideceğini ifade ediyordu.⁹²⁸

2.4. KÜÇÜK TATARİSTAN'DA DİN

Müslüman halkın geneli tıpkı Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi Hanefi mezhebinden inanca sahipti ve buna göre dini yaşamlarını devam ettirirlerdi.

⁹²⁴ Çerkesistan'ın merkezinde bulunan, saygı duyulan Panagiasan isimindeki ünlü ağaç vardır. Bu ağacın adı köken olarak İskit kültüründen Panaghia kelimesinin zamanla değişmesi ile oluşmuştur. Bölgeye gelerek koloniler kuran Yunanlılar, zamanla buraya gelerek burada bir şapel inşa edilmiştir. Helenistik dönemde iki kültür arasında etkileşim ve benzeşim olduğu şüphe götürmez (Peyssonnel *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, 1765, s.172; *Traite sur le Commerce de la Mer Noire*, II. cilt. Paris, 1787, s.316).

⁹²⁵ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 316.

⁹²⁶ Peyssonnel, a.g.e, II, s. 317-318).

⁹²⁷ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 318.

⁹²⁸ Baron de Tott, *Mémoires*, s. 410.

Kırım şehirlerinde yaşayanların ibadetlerini yerine getirişi ve dini yaşam biçimi olarak Türk şehirlerinden neredeyse hiçbir farklılık yoktu. Yapılan dini eğitim de hemen hemen aynıydı. Nogayların büyük kısmı ise her ne kadar Müslüman kimliğini benimsemiş olsa da İslam dini konusunda oldukça bilgisizdi ve yaşam şekillerinde herhangi bir değişim olmamıştı. Anlaşılan bu oldukça genel bir kanaatti. Peyssonnel'in karşılaştığı küçük bir sahne onun bu tezini doğrulamaktaydı. II. Selâmet Geray Han arabacısı olan bir Ermeni'ye, Han ısrarla Müslüman olması konusunda baskı yapmaktaydı. Ermeni arabacı ise bu teklifleri reddetmekteydi. Bir gün Han'a, kesinlikle Müslüman olamayacağını ancak Han'ı da kırmak, gücendirmek istemediğini bu yüzden Nogay olabileceği cevabını vermişti.⁹²⁹

Kırım'da hatırı sayılır miktarda Yahudi ile Hıristiyan Rum, Katolik ve Şizmatik Ermeni nüfus yaşamaktaydı. Yahudi halkın neredeyse tamamını Karaylar oluşturmaktaydı. En kalabalık nüfuslu Karay topluluğu, Bahçesaray'ın batı ucunda bulunan Çufutkale'de yaşardı. Yahudi nüfusun kendine has bazı ayrıcalıkları ve muafiyetleri vardı. Örneğin surlar, cami ve çeşmelerin tamiri gibi bayındırlık işlerinde çalıştırılmak üzere Rumlar ve Ermenilerin sağlamak zorunda oldukları belirli sayıdaki iş gücünü, Karaylar sağlamak zorunda değillerdi. Kendileri ayrıcalıklarının zamanında hanlara verdikleri özel hizmetten dolayı verildiğini iddia etmekteydiler. Ayrıca köklerini Buhara'ya yani tıpkı Kırım-Tatarları gibi eski Moğol İmparatorluğu'na dayandırmaktaydılar. Peyssonnel'e göre, Kırım coğrafyasına gelen ilk Tatar nüfusuyla beraber göç etmiş olmaları muhtemeldir. Peyssonnel'in aktardığı bir rivayet şu şekildedir.

Hacı Selim Geray Han'ın kız kardeşinin, Ulu Hanî⁹³⁰ hayatını son derece tehlikeli bir hastalıktan kurtarmış, Yahudi bir hekimi vardı. Ulu Hanî, bu

⁹²⁹ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 319.

⁹³⁰ Baron de Tott'a göre, Kırım Hanlığı'nda kadınlara ait iki büyük rütbe vardır. Bunlar, Han'ın annesine veya eşlerinden birine tevcih ettiği Alabeylik ve kız kardeşlerinden veya kızlarından en büyüğün verdiği Ulu Hanî'lik rütbeleri. Birçok köy bu sultanların yönetiminde olup, tebaaları arasında anlaşmazlıkları, hareme en yakın saray kapısında oturan kahyaları aracılığıyla çözmeye çalışmaktadırlar (Baron de Tott, *Mémoires*, s. 384). Baron de Tott'un ayrıntılı olarak ifade etmediği hiyerarşik düzenlemede, Valide Sultan ynai Han'ın annesi, eğer o sağ değilse Han'ın babasının dul hanımlarından biri Ana Beyim/Ana Biyim hanlık protokolünde han, kalgay ve nureddinden sonra dördüncü sırada gelmekteydi. Ana Beyim'in "Sultan Valide/Valide Sultan"

hizmeti karşılığında, kendisine ne isterse vereceğini söyledi. Hekim, yalnızca Han'dan kalede yaşayan Yahudi halkın özgürleşmesini sağlayan, bugün hâlâ geçerliliği olan, yazılı bir izin belgesi almayı istediğini söyledi. Ulu Hanî, belgeyi Han'dan aldı. O günden beri Yahudilerin cizye vergisi Ulu Hanîye bağlıdır ve Yahudiler kendileri için yapılan bu iyiliğin farkında olarak, bu sultanın hanesinin, odun, kömür, kahve ve daha çok ana ihtiyacını karşılamakla kendilerini yükümlü hissetmektedirler.⁹³¹

Diğer taraftan, Kırım'da yaşayan Rum nüfusun sayısı da hiç de azımsanacak ölçüde değildi. Kefe'de 600 aile, Bahçesaray'da 300 aile, Gözleve'de 200 aile ve hemen hemen 200 aile de Karasu'da yaşamaktaydı. Rum nüfusun oldukça fazla olduğu Kefe'de, 8 kilise bulunurken Karasu, Gözleve ve Bahçesaray'da ise birer kilise bulunmaktaydı.⁹³²

Gregoryen Ermeniler'in sayısı ise Kırım'daki toplam Hıristiyan sayısından fazladır. Kefe'de 1200 aile, Bahçesaray'da yaklaşık 300 aile, Gözleve'de 400 aile, yaklaşık 400 aile de Karasu'da. Kalan aileler ise Kırım genelinde dağınık olarak yaşamaktadır. Ermenilerin iki piskoposundan birisi Kefe'de *Surp-Avazazın (Meryem Ana Kilisesi)* isimli manastırda yaşamakta, diğer ise Kefe'nin altı mil batısındaki *Surp-Haç (Kutsal Haç Kilisesi)* manastırında kalmaktadır. Bu iki piskopos Bahçesaray, Gözleve ve Kırım'ın bütün batı kısmından Kavşan'a kadar sorumludur. Piskoposlar İstanbul'daki başpiskoposluk tarafından, Osmanlı Sultanı'ndan alınan beratla atanmaktadır.⁹³³

Gregoryen Ermeniler'in Kefe'de yirmi dört halk kilisesi bulunurken, Gözleve'de bulunan kilise zamanla yıkılmıştı. Kilise, bölgeye gelen Cizvitlerin faaliyetlerinin

veya "Ulu Sultan" şeklinde zikredildiği de görülmektedir. Ulu Beyim/Ulu Biyim, Han'ın kıdem olarak birinci yani baş hanımı, kıdem olarak hanlık protokolünde altıncı sırada yer almaktaydı. Beyim/Biyim, Han'ın karısının ünvanıydı ve Han'ın Ulu Beyim'den sonra gelen nikahlı hanımları kıdem sıralamasına göre, ünvalarının önüne "Ekinci", "Üçüncü" veya "Ortanca", "Kıçık" gibi sıfatlar alabiliyorlardı. "Hanî", Han'ın ablası veya kız kardeşi yahut kızlarına denirdi. "Ulu Hanî", Hanîlerin en kıdemlisine, "Hanike", "Hanbike" ise Han'ın kızına denirdi (Hakan Kırmırlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 96-97).

⁹³¹ Peyssonnel, a.g.e., II, s. 321.

⁹³² Peyssonnel, a.g.e., II, s. 322.

⁹³³ Peyssonnel, a.g.e., II, s.322-323.

artması üzerine Bahçesaray'da kurulan Katolik kilisesinin II. Selim Geray Han tarafından yıktırılmasından sonra yeniden inşa edilmesine cesaret edilememiştir. Peyssonnel, kendi yaşadığı yıllarda her ne kadar kilisenin yıkılan duvarlarının tamirine izin verilmiş olsa da çatısının kapanmasına izin verilmediği için, yapının kiliseden çok bir maneje benzediğini düşünür.⁹³⁴

Katolik Hristiyan tebaa sayısı oldukça azdı. Kefe'de 150, Gözleve'de 50, Karasu'da 30-40, Bahçesaray ve çevresinde 20 kadar Katolik yaşadığını aktaran Peyssonnel, Katoliklerin, gayr-ı Müslim tebaa içinde yaşayan en yoksul ve acınası halde olanlar olduklarını, yalnızca birkaç tüccarın durumunun iyi olduğunu ifade eder. Cizvit misyonerler Hanlıktan ayrıldığından beri, Kefe doğumlu Ermeni bir rahip, Kefe'den Karasu'ya, Bahçesaray'dan Gözleve'ye yürüyerek Katolik Hristiyanların ihtiyaç duyduğu dini yardımı tek başına sağlamaya çalışmaktaydı. Diğer gezgin rahipler gibi, cemaatinin sadakalarıyla geçinen bu rahip, törenleri evlerde son derece samimi ortamlarda gerçekleştirmekteydi. Ancak elbette ki pek çok yerde aynı anda duyulan ihtiyacı karşılamaya yeterli olamıyordu. Bu yüzden de halk Gregoryen pederlerden, ölmeden önce yakınlarını kutsaması veya defin törenini yönetmesi için yardım istiyorlardı.⁹³⁵ Bahçesaray'da hali hazırda bir konsolos olduğundan, genellikle Konsolos olarak Peyssonnel'in dini ritüellerin sağlıklı ve uygun bir şekilde yerine getirilmesi adına, konsolosluk bünyesinde, sessiz ve güvenli bir ortamda ibadetlerin yapılması için elinden gelen çabayı gösterdiğini anlıyoruz. Peyssonnel, Kırım'da yaşayan Katolik Hristiyan tebaanın vaziyetinin zaman içinde düzeltilmesi konusunda diplomatik adımlar atılabileceğini ancak, daha önceki tecrübeler göz önüne alınarak, bunun için çok dikkatli ve temkinli olmak gerektiğini düşünmektedir.⁹³⁶

⁹³⁴ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 323.

⁹³⁵ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 328.

⁹³⁶ Peyssonnel, *a.g.e.*, II, s. 329-330.

SONUÇ

1706 senesinde Cizvit Peder Claude Duban'ın çabasıyla Kırım Hanlığı'ndaki Hristiyan tebaaya dayanan dini bir zemin üzerine Bahçesaray Katolik misyonu kuruldu. Misyonun Kırım tarihi açısından önemi Fransa Devleti ile Kırım Hanlığı arasında kurumsal siyasi ve ekonomik ilişkilerin başlangıcını oluşturmasıdır. Fransa, Kırım Hanlığı coğrafyasının rolünü ve yükselen Moskova Devleti'ne karşı pozisyonunu bu ilk dönemki misyonerlik faaliyetleri vesilesiyle de olsa diğer Avrupa devletinden daha erken ve kendi adına daha başarılı şekilde belirlemiştir. İlk olarak Bahçesaray ve Hanlık sınırları içerisinde faaliyetlerine devam eden Katolik misyonu faaliyet alanını zamanla Kefe'ye de genişletti. Misyon başlangıçta her ne kadar Ermeni ve Yunan ahali ile uyumlu bir iletişim hâlinde olsa da zaman içerisinde nüfuz alanı genişledikçe Katolik olmayan gayri-müslim cemaat ile aralarında bir mücadelenin başladığı görülür. 1743 yılında uzun bir uğraş ve diplomatik mücadele sonunda Katolik kilisesi açılması için izin alınmışsa da 1744 yılında Han II. Selim Giray'ın emri ile kilise yıkılmış, Bahçesaray'daki misyonerlik faaliyeti son bulmuştur. Bu tarihten sonra Katolik Hristiyanların sorunları ile Kefe'deki Polonyalı Cizvit pederlerinin kullandığı istasyon ilgilenmiştir.

Cizvit misyonerler aracılığıyla gelişmeye başlayan ve zamanla konsolosluk makamının Bahçesaray'da kurulması ile devam eden Fransa ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin en yoğun olduğu dönem XVIII. yüzyılın ilk yarısıdır. Misyonun Bahçesaray'daki varlığı sonlandıktan sonra da konsolosluğun mevcudiyeti 1769 senesine kadar devam etmiştir. Bu çalışmada tek tek üzerinde durulduğu üzere 1719-1769 yılları arasında çeşitli fasıllarla toplam dokuz Fransız konsolosu, Kırım Hanlığı payitahtında görev yapmıştır. Fransa bir taraftan Osmanlı İmparatorluğunun kuzeydeki serhat boyunca hâkim gücü olan Kırım Hanlığı aracılığıyla buradaki gelişmeleri yakından takip ederken diğer yandan kendisi için farklı ticari yolların geliştirilmesi amacını yerine getirmeye gayret ediyordu. Avrupa'nın değişen siyasi iklimi ve uzak Okyanus ötesi

çıkarlarını göz önünde bulunduran Fransa'nın, Rusya politikasının şekillenmesinde Kırım Hanlığı'nı önemli bir sıçrama tahtası olarak gördüğünü de unutmamak gerekiyor. Fransız konsolosların ilk dönemlerde Han'ın yakın çevresine girebilmek ve Kırım içinde serbest bir şekilde hareket etmek için özellikle hekim olma vasfına sahip kişilerden seçilmesi bu özelliğin yanında özellikle dil öğrenimi eğitimi gibi ciddi bir lisan eğitiminden geçmiş diplomatik isimlerden atanması ilişkilerin zamanla nasıl değiştiğini de gösterir. Nitekim dil öğrenimi eğitiminden geçmiş olan diplomatların bölgeye nüfuz açısından daha donanımlı oldukları bilinir. İlk dönem konsolosların Kırım Hanlığı'ndaki temel amaçlarının başında özellikle Latin kilisesinin çıkarlarını "Doğu topraklarında" korumak ve yüceltmek; *terra incognita* vasfındaki bu bölgeler hakkında bilgi toplamak gelmekteydi. Zamanla ticari amaçlar ve Karadeniz'de Fransız gemilerine seyrüsefer serbestisi gibi konular ön planda olmuştur. Konsoloslüğün ve aynı zamanda Hanlığın son dönemlerinde ise temel konuların başında Rusya karşısında, özellikle Rusya'nın Polonya üzerindeki politikaları aleyhine Osmanlı ve Kırım Hanlığı'nın alacağı askeri ve siyasi önlemleri şekillendirmek gelmekteydi.

Fransa, Kırım Hanlığı'nda şapel inşa ettirmek için gösterdiği çaba örneğinde olduğu gibi bazen Osmanlı İmparatorluğu üstünde sağlamaya çalıştığı nüfuzun bir ön hazırlığını yapacağı "mikro-impatorluk" olarak görmekte kimi zaman ise dış politikada kendi çıkarlarını tesis etmek için Osmanlı ile ilişkilerini bozmadan bir çeşit aracı olarak görmekteydi. Ancak Fransa'nın Kırım Hanlığıyla ilişkilerinde kendi devlet çıkarlarını üstün tutmasının yanında bu durum tek taraflı gibi gözükmemektedir. Kırım Hanları Fransa Krallığı'ndan, Avrupa'nın içinde bulunduğu siyasi ve diplomatik çekişmeleri yakından takip edebiliyor, konsoloslar aracılığıyla bu iletişim daimî bir hal alabiliyordu. Diğer yandan, Avrupa'nın en doğusuyla sınır komşusu olan Hanlığın, Avrupa'da yaşanan Veraset Savaşları'ndan Yedi Yıl Savaşları'na uzanan dönemde ve sonrasında Habsburg-Rusya yakınlaşmasında Fransa gibi bir müttefike sahip olmanın kendisi adına sağlayacağı olası avantajları hesapladığını düşünmek yanlış olmaz. Diğer yandan sınırlarda yağma ve akınların artık yapılamaması sebebiyle ekonomik ve sosyal sorunların oluşmaya başladığı Kırım Hanlığı'nda,

sık sık isyan hareketleriyle siyasi olarak istikrarsız yaşamaktaydı. Bu şartlar altında Fransa gibi Karadeniz’de ekonomik faaliyetlerde bulunmak isteyen bir devletle yakınlaşmak, Hanlık açısından ekonomik ve siyasi fayda sağlayacak bir durumdu. Dahası Osmanlı’nın vassalı olarak bağımsız hareket kabiliyet kısıtlı olan Hanlığın özellikle Rusya karşısında, Bâb-ı Âlî’deki Osmanlı bürokratlarından ziyade sahada beraber buldukları Fransız konsolosları üzerinden diplomatik girişimlerde bulunmak daha kolaydı. Fransa’nın Kırım Hanlığı üzerinde emperyal bir devlet olarak materyalist amaçlarının olması, Hanlığın da bu ilişkiden yalnızca fayda sağlanan konumda olduğunu düşündürmemelidir. XVIII. yüzyılın başından itibaren kurulan Fransa ile kurulan bağlantılar aynı zamanda bize, Kırım Hanlığı’nın ilk olarak ezeli düşmanı olarak nitelendirebileceğimiz Rusya karşısında gittikçe kan kaybeden konumda olmaktan kurtulmaya çabaladığını ve daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi yaşam alanını doğrudan etkileyen politikasında etkin olmaya gayret ettiğini görmemize yardımcı olmaktadır. Hanlık her ne kadar vassal bir konumda olsa da siyasi, diplomatik ve ekonomik konularda kendi kaynaklarıyla hareket etme gayretinde olduğunu anlıyoruz. Bu durum bize Hanlık tarihinin şimdiye kadar yalnızca Osmanlı arşiv vesikaları ve yeni yeni kullanılan Kırım Kadı Sicillerinden–ki değerleri elbette tartışılmaz–ibaret olmadığını, farklı arşiv verilerine dayanarak da Kırım Hanlığı’nın siyasi ve sosyal hayatına dair bir panoramanın çizilebileceğini göstermiştir.

Bu noktadan hareketle, XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı ile Fransa arasında yaşanan, Hanlığın son dönemine kadar devam eden iletişimin şekli ve kullanılan araçlar bize Kırım Hanlığı tarihinde bilmediğimiz pek çok meselenin olduğunu göstermektedir. Bundan sonra yapılacak karşılaştırmalı tarih çalışmaları ve Hanlıkla ticari, siyasi veya tarihi bağların olduğu farklı ülkelerin –örneğin, İtalya, Polonya, İsveç ve Almanya gibi – arşivlerinde yapılacak araştırmaların, Kırım Hanlığı tarihini tam olarak anlamamız için oldukça önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Bu tez çalışmasıyla yapılmak istenen Kırım Tarihi’ne dair bilinmeyen noktaları, farklı bir arşiv kaynağı üzerinden yorumlayarak, aydınlatmaya çalışmaktır.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları:

AMAE, Mémoires et Documents, tome 9, 13.

Les Archives du Ministère des Affaires Étrangères- AMAE, Correspondance Politique - CP, Turquie, tome. 43, 44, 45, 51, 52, 54, 57, 58, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 109, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 134, 137, 139, 143, 144.

AMAE, Provinces Diverse, Russie, tome 10.

AN, Affaires étrangères, B¹, 385, 386, 388, 389, 391,422, 429.

AN K 1347, No. 17, 18.

Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, 2 Eylül 1726.

Congrégation de la Mission Lazaristes Archives Historique de la Paris (CMLAH), Fonds des Pères Jésuites, 1. Section, 2. Partie, Carton I, Dossier C, G; Karton II, Dosya C; Karton III, Dosya B, G.

Centre des archives diplomatiques de Nantes, Séria A, Fonds Saint-Priest, Correspondance secondaire, vol. 134,146, 152, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 229.

BNF, supplement turc. no.835.

Basılı Kaynaklar:

A General Collection of Treatys of Peace and Commerce, Manifestos, Declarations of War and Other Publick Papers, from the Ends of the Reign Queen Anne to the Year 1731, Vol. IV, London, 1732.

Armenonville, T.Charles Fleraiu, *Estat présent de l'Arménie, tant pour le temporel que pour le spirituel. Avec une Description du pays et des moeurs de ceux qui l'habitent*, La Veuve Jacques Langois, Paris,1694.

_____, *Estats des missions de Grèce présenté à nosseigneurs les archevesques, evesques, et deputez du Iergé de France*, Antoine Lambin et Simon Besnard, Paris, 1695.

Blount, Henry, *A Voyage into the Levant* , Londra, 1636.

Beauplan, Guillaume Levasseur de, *Description d'Ukranie qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne*, Rouen, 1660.

Capitulations ou Traités Anciens et Nouveaux entre la Cour de France et la Porte Ottomane, Renouvelés, augmentés l'an de J.C. 1740, et de la l'Égire 1153, (Trad. Sieur Deval), Paris, 1770.

Chardin, Jean, *Chardin Seyahatnamesi*, İstanbul, 2014.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul, 2011.

Ferrand, "Relations d'un sieur Ferrand, médecin du Khan des Tatars, touchant la Crimée, les Tartars, Nogais et ce qui se passe au service du dit Khan", *Recueil des voyages au Nord , contenant divers mémoires très utiles aux commerce et à la navigation*, Tome IV, Amsterdam.1718.

Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi)*, yay. haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları, 2013.

İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri, (yay. Charles Schefer; Türkçeye çeviren Ali Şevket Bizer), Ankara, TTK, 2017.

Lettres Edifiantes et Curieuses: Concernant L'Asie, L'Afrique et L'Amerique (Ed.) M. Louis Aimé-Martin, Tome 1, Paris, 1838.

Les Pères de la Compagnie de Jesus à Constantinople et Dans la Crimée ou l'Évangile Prêché dans le Levant, 1855.

Lettre Édifiantes et Curieuses, Écrites des Missions Étrangères, Tome III, Paris, 1780.

Lettre édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères, Nouvelle édition, Mémoire du Levant 2, Lyon 1819.

Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople*, (M. Charles Schefer, éd.), E. Leroux, Paris, 1894.

Muahedat Mecmuası, Toplayan, Mahmud Mesud Paşa, Cilt 1, TTK, Ankara, 2008.

Noradounghian, Gabriel Efendi, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman: Traités, Conventions, Arrangements, Déclarations, Protocoles, Proces-Verbaux, Firmans, Berats, Lettres-Parentes et autre Documents Relatifs au Droit Public Extérieur de la Turquie*, C. I, Paris 1897.

Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jesus dans le Levant, Tome1, Paris, 1718.

Nouvelles des Missions Extraites des Lettres Édifiantes et Curieuses Missions du Levant, Société Catholique, Paris, 1827.

Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları no. 4, İstanbul 2019.

Peyssonnel, Claude-Charles, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Tome I-II, Cuchet, Paris, 1787.

_____, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Tilliard, Paris, 1765.

Pallas, P. S., *Tableau Phsique et Topographique de la Tavrïde*, St. Peterburg, 1795.

_____, *Observation Faites Dans un Voyage Entrepris Dans les Gouvernements Méridionaux de L'Empire de Russie*, Tome II, Leipzig, 1801.

Raşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)*, I, II, III, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, İstanbul, 2013.

Reuilly, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer noire, pendant l'année 1803*, Paris, 1806.

Saint-Priest, *Mémoire sur l'ambassade de France en Turquie et sur la commerce des Français dans le Levant*, Paris, 1877.

Schnitzler, M.J.H., *Description de la Crimée, Surtout au point de vue de ses lignes communication Monographie géographique et topographique*, Paris, 1855.

Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

Tafur, Pero, *The Travels and Adventures of Pero Tefur, 1435-1439* (orj. *Andanças é Viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos 1435-1439*), G. Routledge, London, 1926.

Tott, Baron de, *Sur Les Turcs et Les Tartares*, Amsterdam, 1784.

Basılı Eserler

Abou-El-Haj, Rifa'at A., "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 87/4,1967, s.498-512.

Aksan, Virginia H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, Leiden: Brill, 1995.

_____, "Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century", *Archivum Ottomanicum*, 11, 1986-1988, s. 5-16.

_____, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, The Isis Press, İstanbul 2004, ss.117-138.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2007.

_____, "Nogaylar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:33, 2007, ss.202-204.

Archambault, Sylvie, "Peter Simon Pallas (1741-1811), un naturaliste parmi les mots", *Histoire Épistémologie Langage*, Tome XXIV, Fasikül:1, 2010, ss. 69-91.

Arnaud de Maurepas, Antoine Boulant, *Les ministres et les ministères du siècle des Lumières (1715-1789). Etude et dictionnaire*, Paris, Christian-JAS, 1996.

Ayalon, Yalon, *The Black Death and the Rise of the Ottomans*, Cambridge University Press, 2014.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, Sinan Kunalalp,- Frédéric Hitzel, *Représentants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, ISIS, İstanbul-Paris, 1991.

Balard, Michel - Veinstein Gilles, "Continuite ou Changement d'un Paysage Urbain? Caffa Genoise et Ottomane", *Actes Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'enseignement Supérieur Public*, vol. 11, numéro 1, Année 1980, pp. 79-131.

Balayé, Simone, *La Bibliothèque nationale des origines à 1800*, Genève, 1988.

_____, *Essai Historique sur la Biblothèque du Roi Aujourd'hui Bibliothèque Impériale*, Paris, 1856.

Baron Henrion, *Histoire Général des Missions Catholiques Depuis le Trezieme Siècle Jusqu'a nos jours* Paris, 1847.

Başer, Alper, *Bucak Tatarları (1500-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2010.

_____, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies*, Volume 6, 2011, ss. 747-762.

_____, "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Prof. Dr. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, ss.87-91.

_____, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 8, 2021, s. 402-462.

Bazin, Louis, "L'École des langues orientales et l'Académie des inscriptions et belles-lettres (1795-1995)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 139/4, 1995, ss. 983-996.

Belin, François A., *Des Capitulations et des Traités de la France en Orient*, Paris, 1870.

Bély, Lucien, *Dictionnaire Louis XIV*, Paris, 2015.

Benningsen, Alexandre - Chantal Lemerancier-Quelquejay, "Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottomane" *CMRS*, 13/3,1972, ss.321-337.

_____, "La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée" *CMRS*,14/4,1973, ss. 453-487.

_____, "La grande Horde Nogay et le Problème des Communications entre L'Empire Ottoman et L'Asie Centrale en 1552-1556", *Turcica*, Tome VIII/2, Paris-Strasbourg, 1976, pp. 203-236.

Benningsen Alexandre - Pertev Naili Boratav - Dilek Desai - Chantal Lemerancier-Quelquejay, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, La Haye, Mouton, 1978.

Benoit, Auguste, *Etude sur les Capitulations entre l'empire Ottoman et la France et sur la Réforme Judiciaire en Egypt*, Paris, 1980.

Bérenger, Jean, *La paix de Karlowitz, 26 Janvier 1699: les relations entre l'Europe et l'Empire Ottoman*, H. Champion, Paris, 2010.

Beydilli, Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

_____, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîri Ticaret' Teşebbüsü", *Bellekten*, C.LV, Ankara, 1991, s.689-755.

Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.

Bilici, Faruk, *La Politique Française en Mer Noire (1747-1789): Vicissitudes d'une Implantation*, İstanbul, 1992.

_____, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Fransa İlişkileri: Gizli Harpten Objektif İttifaka", *Osmanlı, I*, (Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz), Yeni Türkiye, Ankara, 1999, s. 480-492.

_____, Sacy, "Antoine Isaac Silvestre de", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2008, s. 366-367.

Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, London, 1636.

Birsel, Haktan, "Peder Monier'in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 2, 2013, ss. 100-128.

_____, "Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'in Mektubu)", *Turkish Studies-International Periodical Fr The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, 2014, ss. 207-223.

Bohusz, Siestrzencewicz de, *Histoire du royaume de la Chersonèse taurique*, Saint-Petersbourg, 1824.

Bois, Jean-Pierre (yay.haz), *Deux voyages au temps de Louis XVI, 1777-1780: La mission du Baron de Tott en Egypte en 1777-1778 et le journal de bord de l'Hermione en 1780*, Rennes: Presse Universitaire, 2006.

Bostan, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Bellekten*, Cilt. LIX, Sayı. 225, 1995, s.353-394.

Bourgey, André, "De l'École des Jeunes de Langues à l'Institut des Langues et Civilisations Orientales (INALCO)", *Istanbul et Les Langues Orientales*, (ed.Frédéric Hitzel), Paris: IFEA-L'Harmattan-INALCO, 1997,s.3-7.

Broderick, J.F., "Jesuits", *New Catholic Encyclopedia (NCE)*, The Catholic University of America, Vol. VII, Washington, 1967, ss. 779-795.

Bülbül, İsmail, “Yedisian-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyancıları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı 1, Güz, 2016, ss. 74-113.

Campbell, Thomas, *The Jesuits*, New York, 1921.

Chevalier, Pierre, *Histoire de la Guerre Cosaques contre la Pologne*, Paris, 1663.

Cihan, Ahmet -Fehmi Yılmaz, “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2004, ss.131-176.

Clement, Pierre, *Histoire de l'Administration de Colbert*, 1846.

_____, *Histoire de Colbert*, Cilt 2, Paris, 1892.

Cole, C. W., *Colbert and Century of French Merchantilism*, 2 cilt, 1939.

Cieslak, Edmund, “Un aspect de la guerre de succession de Pologne: le repatriement des soldats Français faits prisonniers près de Gdansk en 1734”, *Russes, Slaves et Soviétiques*, ed. Céline Gervais-Francello, Institut d'études slaves, Paris 1992, ss. 37-45.

Çakmak, Nergiz, *34-2/11 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre H. 1155-1169 Yılları Arasında Osmanlı Ticari İlişkileri*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019, ss. 11-31.

Çınar, Hüseyin, “Arslan Geray Han ve Kırım'ın Yeniden İmarında Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, S. 30, 2007, ss.117-138.

Darling, Linda T., “Capitulations”, *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, I. New York, 1995, ss. 257-260.

Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland*, vol. I, Columbia University Press, New York, 2005.

Davies, Brian, *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*, Continuum International Publishing, London, 2011.

Dehérian, Henri, *La vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate 1742-1824*, tome I, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929.

_____, "La Mission du Baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du Khan de Crimée de 1767 à 1769". *Revue de L'Histoire des Colonies Françaises*, Yıl 11, Cilt XV, Paris, 1923, s.2-32.

_____, "Jeunes de Langue et interprètes français en Orient au XVIIIe siècle", *Anatolia moderna*, tom 1 (1991), Les Editions ISIS Press, İstanbul, 2011.

Demir, Uğur, *Târih-i Mehmed Giray (Değerlendime-Çeviri Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

_____, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.

_____, "Kırım'da İlk Rus Konsolosluğunun Açılması, Faaliyetleri, Kapatılması ve Buna Dair Tartışmalar (1763-1766)", *Krimskoe İstoriçeskoe Obrozrenie*, No: 2, Şigabudina Mardjani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan, 2014, ss.39-49.

Derin, Derya, *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)ına Göre Kırım Tarihi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara, 2003.

Desaiv, Dilek -Gökalp Özbilgin, "Le Khanat de Crimée et les Campagnes Militaires de l'Empire Ottoman fin du XVIIe siècle 1687-1736, *CMRS*, Vol, 11, N.1, Ocak-Mart 1970, ss. 110-117.

- Dew, Nicholas, *Orientalism in Louis XIV's France*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús II*, Directores, Charles E.O'Neill-Joaquin M. Dominguez, Universidad Pontificia Comillas, Madrid, 2001.
- Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, ed. Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, Fayard, Paris, 2005.
- Doğan, Cahit, "Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, II. İstanbul, 1980, ss. 127-166.
- Engin, Nihat, "Köle-Osmanlılarda Kölelik", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 246.
- Duckworth, H.T.F., *The Church of the Holy Sepulchre*, Hodder&Stoughton, London, 1922.
- Enfants de la langue et Drogmans/ Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, (ed.Frederic Hitzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Encyclopedie des gens du Monde, Répertoire Universel des sciences, des lettres et des arts avec notices*, Tome 20, Librairie de Treuttel & Wurtz, Paris, 1844.
- Ertuş, Mehmet Yaşar, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Gazâ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, İzmir, 2012, s. 79-100.
- Eryılmaz, Alp Atakan, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2019.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2007.
- Fendaoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul, 1996, ss. 226-232.

- Ferrari-Kançal, Nicole, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fraze, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Fisher, Alan, *KırımTatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge University Press, 2008.
- _____, "Les rapports entre l'Empire ottoman et la Crimée", *Cahiers du monde russe et soviétique*, (CMRS), 13/3, 1972, ss. 368-381.
- _____, "Ottoman sources for a study of Kefe vilayet: The Maliyeden Müdevver fond in the Başbakanlık Arsivi in Istanbul", *CMRS*,19/1-2,1978, ss. 191-205.
- Fraze, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- Frey, Linda -Marsha Frey (ed.), *The Treaties of the War of the Spanish Succession: An Historical and Critical Dictionary*, London, 1995.
- Fouchy, Jean-Paul Grandican de, *Éloge de M. le Marquis de Torcy*, dans *Histoire de l'Académie royale des sciences- Année 1746*, Imprimerie royale, Paris, 1751.
- Grandican de Fouchy, Jean- Paul, *Éloge de M. le Marquis de Torcy*, dans *Histoire de l'Académie royale des sciences - Année 1746*, Imprimerie royale, Paris, 1751.
- Grappin, Henri, *Histoire de la Pologne, des origines à 1922*, Paris: Larousse, 1922.

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1987.

Güneş, Hasan Hüseyin, "Bahçesaray Câmi-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, 2006, s. 91-99.

Güngör, Ali İsra, *Cizvitler*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.,

Hassall, Arthur, *The Balance of Power, 1715-1789 (Period VI)*, The Macmillan Company, Londra, 1907.

Frédéric Hitzel, "L'école des jeunes de langues d'Istanbul, un modele d'apprentissage des langues orientales", *International Colloquium of Translation. Translation in all its aspects with Focus on International Dialogue (Istanbul, 21-23 oct. 2009)*, Hasan Anamur, Alev Bulut et Arsun Uras-Yilmaz (éds.), İstanbul, 2009, s.224-229.

_____, "Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople", *Dix-huitième Siècle*, No 28 (1996), ss.57-70.

Ivanics, Mária, "Enslavement Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanete", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries)*, yay. Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston, s. 193-219.

_____, "Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Prof. Dr. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s 53-74.

İnalçık, Halil, "The Khan and The Tribal Arictocracy: The Crimean Khanate under Sahib Geray I", *Harvard Ukrainian Studies*, vol 3:4 (1979-1980), ss. 445-466.

_____, *Kırım Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

- _____, "Gâzî Giray III", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul, 1948, s. 738.
- _____, "Gazi Giray III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, 1996, s. 453.
- _____, "Kırım Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 458-465.
- _____, "Kırım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, vol.6, 1955, ss. 746-756.
- _____, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Bellekten*, No.8/31, 1944, ss. 185-229.
- _____, "Giray", *İslam Ansiklopedisi*, Vol.4, İstanbul, ss. 783-789.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, "The Question of the Closing of the Black Sea Under Ottomans", *Arkheion Pontus*, 35, Atina, 1979, ss.74-110.
- _____, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I, The customs Register of Caffa, 1487-1490*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1995.
- _____, "Han ve Kabile Aristokrasisi", *Emel Dergisi*, 135, 1983, ss. 51-73.
- _____, "Kırım Kadı Sicilleri Bulundu", *Bellekten*, Cilt: 60, Sayı: 227, 1996, ss.165-191.
- Janev, Vladimir, "The Role of Trade in Macedonian Towns up to 1850: Modes and Methods for the Dissemination of Knowledge", *Europe and the Black Sea Region A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Dominik Gutmeyr -Karl Kaser (ed.), LIT Verlag, Zürich, 2018, 101-125.

Jankowski, Henryk, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Brill, Leiden 2006.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976.

Karin Friedrich, *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Kavak, Nuri, *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, 2008.

_____, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Isparta 2008, s.13-27.

_____, "Kırımlı Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, II/3, Ocak 2020, s. 179-184.

_____, "Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü", *Bilig*, Sayı: 55, 2010, s. 93-102.

_____, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'ndeki Karayim İzleri", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2010s. 337-350.

_____, "Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil", *Al-Farabi International on Social Sciences*, III/3, 2019, s.131-140.

_____, "Kırım Hanlığı Tereke Kayıtlarının Kaynak Değeri Üzerine Bir Tahlil", *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (2019 CIEES)*, Ed. Serkan Yazıcı vd., Sakarya, 2019, s. 35-55.

Kellner-Heinkele, Barbara, "Mit dem Krimchan auf Streife im Tscherkesselnd (frühes 18. Jahrhundert)", *Eine hundertblättrige Tulpe- Bir sadbarg lala*

Festgabe für Claus Schönig, ed. Ingeborg Hauenschild, Barbara Kellner-Heinkele, Matthias Kappler, Berlin, 2016, s. 249-268.

Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier- The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 2002.

Kılıç, Sami-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Vol. 3/3, 2011, s. 225-244.

Kırımlı, Hakan, "Kırım Hanlığı Tarihinde Çoban Geraylar Meselesi, *Bellefen*, Cilt. 84, Sayı 229, 2020, s.243-260.

_____, *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2022.

King, Charles, *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Kizilov, Mikhail, "Reports of Dominican Missionnaires as a Source of Information about the Slave Trade in the Ottoman and Tatar Crimea in the 1660", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul, 2017, ss. 103-116.

_____, *Karaites Through The Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of The Crimean Karaites According to The Description of The Travelers*, al-Qırqisani Center for the Promotion of Karaite Studies, NewYork, 2003.

_____, "Slave Trade in the Early Modern Crimea From the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources, *JEMH* 11,1-2, Leiden, 2007, s. 1-31.

_____, "Slaves, Money Lenders and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimen Khanate" *Journal of Jewish Studies*, Vol. LVIII, no. 2, Autumn, 2007, s.189-210.

Klimesz, Henryk, "Poland's Trade Through the Black Sea in the Eighteenth Century", *The Polish Review*, Vol.15, No 2 (1970), ss.55-80.

Kolodziejczyk Darjusz, "Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries", *Oriente Moderno, Nuova serie*, 25 (86), N:1, 2006, s.149-159.

Konan, Belkıs, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 167-182.

Köse, Ensar, "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu VII-"Karadeniz Limanları"*, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Temmuz, 2015, s.24-56.

Krolikowska-Jedlinska, Natalia, "Foreigners in Front of the Crimean Khan's Court in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *International Crimes and History*, 16, 2015, ss. 139-154.

Kumrular, Özlem, *Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

Kurtaran, Uğur, "Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 12, Sayı 47, 2015, ss. 115-131.

Kuzucu, Serhat, "Rusya Ahidnâme Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Tarih Araştırma Dergisi*, C. 35, S.59, 2016, s. 63-84.

La Bastille Dévoilée pu Recueil des pieces authentiques, Desenne, Paris, 1789.

Lemercier-Quelquejay, Chantal, "Un réformateur tatar au XIXe siècle: "Abdul Qajjum Al-Nasyri", *CMRS*, 4/1-2,1963, ss. 117-142.

_____, "Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire russe et l'Empire ottoman sous le règne de Pierre le Grand", *CMRS*, 7/1,1966, ss.63-76.

Leroux, Ernest (Ed.), *Mémoires sur L'ambassade de France en Turquie et sur le Commerce des Français dans Levant par M. le Comte de Saint Priest*, Société Asiatique, Paris, 1877.

Magosci, Paul Robert, *A History of Ukraine: The Land and Its People*, Toronto: University of Toronto Press, 2010.

Masson, Paul, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIII Siecle*, Librairie Hachette, Paris 1911.

Mantran, Robert, *Histoire de la Turquie*, Presse Universitaires de France, Paris, 1968.

Manz, Beatrice Forbes, "The Clans of the Crimean Khanate 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol II, No.3, Harvard Ukrainian Research Institute, 1978, s. 282–309.

Maurepas, Arnaud de- Antoine Boulant, *Les ministres et les ministères du siècle des Lumières (1715-1789), Etude et dictionnaire*, Paris, Ed. Christian-JAS, Paris, 1996.

Mckay, Derek -H.M.Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

- Mézin, Anne, *Les Consuls de France au Siècle des Lumières (1715-1792)*, Direction des Archives et de la Documentation Ministère des Affaires étrangères, Paris, 1997.
- Mézin, Anne -Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François Ier à Bonaparte*, Geuthner, Paris, 2020.
- Michaud, *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, Imprimeur-Libraire, Paris, 1815.
- Monsieur D'Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel contenant generalement tout ce qui regarde la connoissance des Peuples de l'Orient*, La Compaigne des Libraires, Paris, 1697.
- Montpereux, Dubois de, *Voyage Autour du Caucase Chez les Tcherkesse et les Abkhases en Colchide, en Géorgie, en Armenie et en Crimée*, Tome V., Librairie de Gide, Paris, 1843.
- Moore, Barrington Jr, *Diktatürlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli-Alaâddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989.
- Munt, Theodore, *Krim Girai, Khan of the Crimea*, (çev. William G. C. Eliot), John Murray, Londra, 1856.
- Neymark, Alfred, *Colbert et son Temps*, 2. Cilt, Slatkine Reprints, Genève, 1970.
- Nicolsky, B., *Le Peuple Russe: Carrière Historique 862-1945*, Editions de Baconnière, Neuchaetel, 1945.
- Omont, Henri, *Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Première Partie, Imprimerie Nationale, Paris, 1902.

Outrey, Georg, *Etudes Pratiques sur le Protectorat Religieux de la France en Orient*, Les Éditions ISIS, İstanbul, 2017.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Özdem, Zeynep, *Kırım-Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

_____, Faruk Söylemez, "Kırım Hanlığı'nda Kölelerin İstihdam Alanları (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (1), 2020, ss. 139-137.

Özcan, Abdülkadir, "Karlofça Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, 2001, s. 504-507.

Özel, Ahmet, "Esir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1995, s.382.

_____, "İslam'da Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Konya, 2003, s. 105-122.

Panaite, Viorel, *Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of Danube*, Brill, Leiden, 2019.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Parlatır, İsmail, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, XXIV/187, Ankara, 1984, ss.805-829.

Peri, Oded, *Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden, Boston, Cologne, Brill, 2001.

Peuchet, Jacques, *Dictio nnaire Universel de la Géographie Commerçante*, tome 5, Blanchon, Paris, 1798.

- Rausas, G. Péliissié du, *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, A. Rousseau, Paris, 1911.
- Romaniello, Matthew P., *Russia and Britain in Eighteenth-Century Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- Rousseau, Louis, *Les relations diplomatiques de la France et de la Turquie au XVIIIe siècle I (1700-1716)*, F.R. de Rudeval, Paris, 1908.
- Rule, John C. - Ben S. Trotter, *A World of Paper: Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State*, McGill Queen's University Press, Montreal & Kingston, 2014.
- Saint-Joseph, M. Anthoine Baron de, *Essai Historique sur le Commerce et la Navigation de la Mer-Noire*, Mme Ve Agasse, Paris 1820.
- Sarı, Sema Aktaş, *1648-1679 Tarihli 3a ve 3b Numaralı Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2016.
- Satış, İhsan, "8 Numaralı (Kamame) Kilisesi Defteri'nin Tanıtım ve Fihristi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 21, 2012, ss. 306-313.
- Schamiloglu, U., "The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde; Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 1984, ss. 283-297.
- Siestrzencewicz-Bohusz, Stanislaw, *Histoire du royaume de la Chersonèse taurique*, L'Académie Impériale Russe, Saint-Petersbourg, 1824.
- Smirnov, V. D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.

- Sombart, Wener, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, (çev.Necati Aça), Pharmakon, Ankara, 2013.
- Sutton, John L., *The King's Honor and the King's Cardinal: The War of the Polish Succession*, The University Press of Kentucky, Lexington, 1980.
- Şişman, Ayşin, *Osmanlı – Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar, 2011.
- Testa, Marie de - Antoine Gautier, "De l'établissement des Pères capucins à Constantinople à la fondation de l'école des jeunes de langues (1626-1669)", *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, Les Éditions ISIS, Istanbul, 2003, ss. 43-46.
- The Treatises of the war of the Spanish succession and Historical and Critical Dictionary*, ed. Linda Frey-Marsha Frey, Greenwood press, London 1995.
- Thaddeus Murphy, "The Friars Preachers in Armenia", *Dominicana Journal*, vol. 32, no 2, s. 121-130.
- Tóth, Ferenc, *La Correspondance Consulaire de Crimée du Baron de Tott (1767-1770)*, Les Éditions ISIS, İstanbul, 2014.
- _____, *La Guerre Russo-Turque (1768-1774) et la Défense des Dardanelles*, Economica, Paris, 2008.
- _____, *Un Diplomate Militaire Français en Europe Orientale à la Fin de L'Ancien Régime-La Carrière de François Baron de Tott (1733-1793)*, Les Éditions ISIS Press, İstanbul, 2017.
- Turan, Ahmet Nezihi, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2003, s. 1-16.

- Turhan, Fatma Sel, *18. Yüzyıl Osmanlı'da Savaş Esirleri*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Vandal, Albert, *Une ambassadeur française en Orient sous Louis XV. La mission des Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Plon-Nourrit, Paris, 1887.
- Veinstein, Gilles, "La Révolte des Mirza Tatars Contre le Khan, 1724-1725", *CMRS*, vol.12, no.3, Temmuz-Eylül 1971, s., 327-338.
- _____, "Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au debut du XVIIIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 10, N. 3-4, Julliet-Décembre 1969, 414-458.
- _____, "Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczynsk", *CMRS*, 11/1,1970, ss. 24-92.
- Veinstein, Gilkilerles-Mihnea Brendei, "Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ' de Kefe", *CMRS*, 16/1,1975, ss.57-104.
- Veinstein, Gilles-Mihnea Brendei, "La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle", *CMRS*,20/3-4,1979, ss.389-465.
- Warlin, Jean-Fred, *Représenter la France à la cour des Tsarines*, Éditions Persée, Paris, 2020.
- Wrangell, Baron L. De, *Kırım'ın Çehreleri*, (Çev. Mesut Tufan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2017, s.57-90.

_____, "Kırım Terek Defterleri Üzerine Mülâhazalar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı VI/2, Aralık 2020, s. 17-45.

Yaşa Fırat, "The Importance of the Archives of Venice, Bologna and Modena for The Crimean Studies", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 70 (4), ss. 417-429.

_____, "Mahalle ve Konut Tipolojisi Açısından Bahçesaray (1650-1675)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, Sayı, 39, 2018, s. 389-402.

_____, *Bahçesaray (1650-1675)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

_____, "A90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014.

_____, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Yaşa Kilercibaşı Mehmet Ağa", *Bilig: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.81, 2017, s. 27-49.

Yardımcı, Kevser Gürçan, "Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler", *International Journal of Cultural and Social Studies*, Volume 2, 2016, ss. 219-241.

Yılmaz, Fehmi, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Kadı Sicilleri Kataloğu*, TÜBA Yayınları, Ankara, 2021.

Yılmaz, Fehmi, "Terekelere Göre Kırım Karaylarının Servetleri", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2010, s. 351-376.

_____, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 179-192.

_____, "On Sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım'da Gayrimüslimler",
Osmanlı Araştırmaları, Sayı XXXIII, İstanbul, 2009, ss. 237-268.

Yılmaz, Serap, "XVIII. Yüzyılda Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı
İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden",
Bellefen, Cilt: 56, Sayı: 217, 1992, ss. 775-808.

EK-2

21

Etat des depenses Extra^{es} que le Consul de France en Crimée
a fait pour sortir avec Alim Geray Khan le 30.
Septembre 1758.

Pour sept chevaux	170
Pour des selles, brides, harivris du pariat et du talibe, avec tout ce qui est necessaire aux aux chevaux	110
Pour 4 grands sacs de cuir pour Mettre l'eau	10
Pour un pariat qui s'est cassé en chemin et qui a fallu changer	19
Pour un talibe couvert de Drap	25
Pour les habits du voyage de quatre Domestiques	89
Frais des batteaux pour le passage de Boristhine de Berzen et de Tourta	28
Pour une grande tente a la tartare	22
Pour une petite	8
Pour des Cordes	6
Pour la nourriture des chevaux	25
	6. 512.

J'affirme le present Etat a Akkirman le
26. Decembre 1758.

Foruettey

Etats des depenses extraordinaire que le Consul de France en Crimée a fait pour sortir avec Alim Geray Khan, CADN, Séria A, Fonds Saint-Priest, Correspondance Secondaire, le 30 septembre 1758 f. 21a.

EK-3

1720. 26
39

Lettre de Mgr le Marquis de Bonnac au Khan des Tartares. dans le mois de March.

Sire

Empereur mon maistre qui n'a pas oublié les liaisons intimes que ses predecesseurs ont eues avec ceux de vostre Majesté, et a qui j'ay rapporté la bienveillance dont elle honore quelques uns de ses Sujets qui se sont établis dans vos Etats, a eü que rien ne seroit plus propre à vous entretenir dans des dispositions qui luy sont si agreables que s'il estoit établi un Consul à vostre Cour pour y contenir dans le devoir les Francois déjà établis dans vos Etats, ceux que le commerce pourra y attirer, et leur procurer par des officiers la continuation de votre protection, et comme la Majesté sçait que les services et le fidele attachement du Sr. Ferrand vostre medecin ont mérité depuis longtemps les regards favorables de votre Majesté, elle l'a choisi pour son Consul. J'espère donc Sire que vous voudrez bien pour satisfaire à l'ancienne amitié, et aux desirs de l'Empereur mon maistre qui y sont conformez accepter le Sr. Ferrand pour son Consul dans vos Etats et son agens auprès de vostre personne; ecouter les tres humbles prieres qu'il pourra avoir occasion de vous faire en quelques fois pour les Religieux Francois déjà établis dans vos Etats, et pour les marchands qui pourront y venir un jour dans le dessein d'y apporter les avantages et l'abondance du commerce.

Je suis &c

Lettre de Mgr Marquis de Bonnac au Khan des Tartares dans la mois de March,
BNF, Supplement turc, no. 835, f. 39

